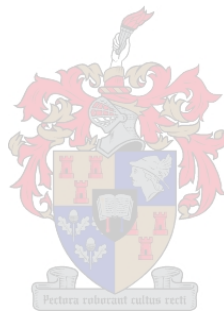

**VRYHEID VAN GODSDIENS:
'n ONDERSOEK NA HISTORIESE ONTWIKKELINGE VAN DIE KONSEP,
EN DIE TEOLOGIES-KERKREGTELIKE POSISIE VAN DIE
NEDERDUITSE GEREFORMEERDE KERK 1962 TOT 2007**

DEUR

QUINTUS ERICH HEINE

PROEFSKRIF INGELEWER VIR DIE GRAAD DOKTOR IN DIE TEOLOGIE AAN
DIE UNIVERSITEIT STELLENBOSCH

PROMOTOR: PROF P COERTZEN

FAKULTEIT TEOLOGIE
DEPARTEMENT: EKKLESIOLOGIE

Desember 2008

Verklaring

Deur hierdie proefskrif elektronies in te lewer, verklaar ek dat die geheel van die werk hierin vervat, my eie, oorspronklike werk is, dat ek die outeursregeienaar daarvan is (behalwe tot die mate uitdruklik anders aangedui) en dat ek dit nie vantevore, in die geheel of gedeeltelik, ter verkryging van enige kwalifikasie aangebied het nie.

Datum: Desember 2008

Opsomming

Die sentrale tema van hierdie proefskrif is 'n ondersoek na die ontwikkeling van die konsep van godsdiensvryheid in die kerkregtelike manifestering van godsdiensvryheid in die NG Kerk vanaf 1962. Twee vraagstukke is ondersoek. Die eerste vraagstuk handel oor die historiese ontwikkelinge van die konsep van godsdiensvryheid. Hieruit is gepoog om aan te toon hoe godsdiensvryheid histories ontwikkel het en wat dit beteken. Die tweede vraagstuk is 'n ondersoek na die wyse waarop die NG Kerk sedert die ontstaan van sy Algemene Sinodale verband in 1962, vryheid van godsdiens verstaan het en die kerkregtelike implikasie daarvan vir die kerk tussen 1962 en 2007.

Die ondersoek na die historiese oorsprong en ontwikkeling begin by die Bybel en strek oorsigtelik tot by die stadium dat godsdiensvryheid wêreldwyd as grondwetlike reg erken is. Dit word aangetoon dat godsdiensvryheid nie 'n konsep is wat klinkklaar omskryf was nie. Deur die geskiedenis heen het dit verskillende vorme aangeneem om uiteindelik te ontwikkel as die konsep wat ons vandag ken. Godsdiensvryheid het aanvanklik ontwikkel as 'n Godgegewe reg aan elke mens. Om die samelewing teen onder andere vergryping van menseregte en godsdiensregte te beskerm, was dit daarna belangrik dat godsdiensvryheid ook as grondwetlike reg deur owerhede gevestig word. Uit die ondersoek blyk dit dat godsdiensvryheid die mees fundamentele reg van alle menseregte is.

Die navorsing toon aan dat godsdiensvryheid in die NG Kerk, tussen 1962 en 2007, ook heelwat ontwikkeling getoon het. Vanweë die bevoorregting wat die Christelike godsdiens vanaf 1652 aanvanklik in Suid-Afrika geniet het, asook die NG Kerk se verbintenis met die regering van die dag, was dit in die vroeë jare (1962–1986) nie vir die NG Kerk nodig om godsdiensvryheid te omskryf of te verdedig nie. Die gevolg was dat die kerk op amptelike vlak die beperkte godsdiensvryheid wat die staat toegestaan het, stilswyend aanvaar en goedgekeur het. Binne en buite die kerk was daar egter baie debatvoering wat meegehelp het om godsdiensvryheid in die kerk te ontwikkel om later 'n ander perspektief te bring, wat gelei het tot die dokument *Kerk en Samelewing* wat godsdiensvryheid beter omskryf het (1986–1990). Met die aanvaarding van die nuwe Grondwet van Suid-Afrika (1996) het die NG Kerk asook ander kerke se posisie verander. Die kerk het besef dat hy hom kerkregtelik moet posisioneer om te verseker dat hy die gewaarborgde godsdiensvryheid wat in die Grondwet verskans is, benut. Baie verhoudinge tussen die kerk en die staat soos arbeidsverhoudinge, die kerk se eiendom, die kerk se vergaderings, kerklike prosedures, die kerk en die huwelik, kerk en onderwys en nog vele ander, word tot 'n groot mate bepaal deur die feit van godsdiensvryheid en die betekenis daarvan.

Die resultate van die ondersoek sal Kerke en geloofsgemeenskappe help om hulself kerkregtelik sowel as burgerregtelik te posisioneer ten einde godsdiensvryheid optimaal te benut.

Abstract

The central theme of this thesis is the historic unfolding of the concept of freedom of religion and its manifestation according to the canonical law of the Dutch Reformed Church since 1962. Two issues were considered, the first being the historic development of freedom of religion while the second issue concerns the status and understanding of freedom of religion since 1962 and the canonical implication for the Dutch Reformed Church between 1962 and 2007.

The historic research into the origin of freedom of religion starts with the biblical view of the concept and gives a synopsis of the development until it reaches worldwide recognition as a fundamental constitutional right. Prior to the final understanding of the concept of freedom of religion, different forms and meanings were given to the concept. At first freedom of religion was historically developed and understood as a God-given right of every man. Later on, to protect the society from infringement of human and religious rights, it became necessary to establish freedom of religion worldwide as a recognized constitutional right. It is argued that freedom of religion is in fact the most fundamental right of all the human rights.

The research shows the development of religious freedom in the Dutch Reformed Church between 1962 and 2007. From as far as 1652 the Christian religion was a privileged religion in South Africa. The privileged situation of the Dutch Reformed Church in its relation to the state made it unnecessary for them to discuss or define the concept of freedom of religion. Consequently the church gave silent consent to the state's limited application of religious freedom. In and outside the church there was an ongoing debate that helped the church to formulate its role in religious freedom, which resulted in the document "*Church and Society*" (1986–1990). With the new Constitution of South Africa in 1996, a new situation developed for the Dutch Reformed Church as well as other churches. The church realized that it must define and take up its own legal position on religious freedom, which is guaranteed in the Constitution of South Africa. The church has the right to express their religious identity in a plural society. The relationship between church and state is expressed in matters such as conditions of employment, church property; matrimony, education, ordinances, religious organisation, etc. These are all issues of religious freedom that are guaranteed in the Constitution.

The conclusion of this research will be helpful for churches and religious communities in their capacity of canonical as well as civil law. Religious communities must make optimum use of the provision made by the Constitution for freedom of religion.

ERKENNINGS

- My opregte dank aan my studieleier, prof Pieter Coertzen, vir sy bekwame leiding, kritiese opmerkings, kennis oor die onderwerp en rigtinggewende gesprekke. Dit was 'n voorreg om na sy insigte, en jare se kerkregtelike ervaring te kon luister. Dit het 'n vormende invloed op my gehad.
- Dank aan die *Nasionale Navorsing Stigting* (NNS) vir die finansiële steun wat ek vir die navorsing ontvang het en prof Pieter Coertzen se bemiddeling om deel te kon hê aan die omvattende navorsingsprojek oor godsdiensvryheid.
- Die toegewyde diens van die Biblioteekdienste van die Teologiese Fakulteit op Stellenbosch. Susan, Theresa en veral Annemarie Eagleton verdien vermelding. Geen navorsingsversoek was ooit vir hulle te veel moeite nie.
- Die toeganklikheid en behulpsaamheid van die Kaapse Kerkargief op Stellenbosch, het my navorsing 'n plesier gemaak.
- Riëlle Heine vir die geduldige en kritiese proeflees van die manuskrip het met haar insigte 'n goeie bydrae gemaak.
- Chrisna van der Merwe. Haar deeglike en netjiese taal- en tegniese versorging van die manuskrip het kwaliteit en waarde aan die manuskrip toegevoeg.
- 'n Besondere dank aan my vrou Riëlle, asook my kinders Gardielle en Karli, vir hulle onvoorwaardelike liefde, opoffering, begrip, voorbidding en volgehoue positiewe ondersteuning in die projek. Julle leer my elke dag van Jesus se liefde en die waarde van liefdevolle gesinsbande.
- My ouers wat die genade en liefde van God in Jesus Christus, deur verbondsoopvoeding, aan my bekendgestel het wie se voorbeeld, liefde en voorbidding, 'n groot invloed op my vorming gehad het.
- Aan Jesus Christus, wat my vrygemaak het van die sondeband en aan my die genade van ware **godsdiensvryheid** geskenk het
- SOLI DEO GLORIA

INHOUDSOPGAWE

HOOFSTUK 1	1
INLEIDING: 'N UITEENSETTING VAN DIE STUDIE	1
1. Inleiding	1
2. Identifisering van navorsingsprobleem en vraagstelling	1
3. Navorsingshipotese	5
4. Motivering en waardebeplanning van die navorsing	6
4.1 Uitklaring oor wat bedoel word met godsdiensvryheid	6
4.2 Vryheid van godsdien is elke individu, Christen en kerke se reg	7
4.3 Die unieke bydrae tot die Kerkreg en spesifiek vir die kerkregtelike posisie van kerke	7
4.4 In belang van die breër Christelike gemeenskap in Suid-Afrika en in besonder die Nederduitse Gereformeerde Kerk	8
4.5 In belang van menseregte en vir kerke in Afrika	9
5. Begripsverheldering	10
5.1 Gereformeerde Teologie	10
5.2 Kerkreg en kerkregering	10
6. Navorsingsmetode	11
7. Afbakening van navorsingsgebied	11
 HOOFSTUK 2	 14
GODSDIENSVRYHEID IN GEREFORMEERD-TEOLOGIESE PERSPEKTIEF	14
1. Basiese Teologiese vertrekpunt	14
2. Die Skrif en Menseregte (Menswaardigheid)	16
2.1 God het die mens na sy beeld geskep (Imago Dei)	17
2.2 God het die mens met 'n natuurlike morele gewete geskep	18
2.3 Die tien gebooie vra respek en naasteliefde aan alle mense	19
3. Die Skrif en godsdiensvryheid	20
3.1 God het die mens in vryheid geskape	20
3.2 Die vryheid wat God deur Jesus gebring het as diepste Bybelse motivering van godsdiensvryheid	21
3.3 God se lankmoedigheid as motivering van godsdiensvryheid	23
3.4 Christus se Hoofskap van die Kerk as motivering vir godsdiensvryheid	24
3.5 God se ongedwonge liefdesaanbod as motivering vir godsdiensvryheid	25
3.6 Die Godgegewe vryheid van keuse as motivering van godsdiensvryheid	25
3.7 Vryheid van gewete as motivering van godsdiensvryheid	27
4. Die Christen en die Staat: Skriftuur en Belydenismatig	28
4.1 Skriftuurlike duiding oor die identiteit van die Kerk	29
4.2 Die Staat as instelling ontvang sy gesag van God	30

4.3	Die Bybel erken verskillende lewensterreine	32
4.4	Die Staat het 'n verantwoordelikheid teenoor alle burgers en alle godsdienste	33
4.5	Die Gereformeerde Belydenisskrifte oor die verhouding tussen kerk en staat	36
5.	Godsdiensverskeidenheid versus Godsdiensgelykheid?	40
5.1	Die uniekheid van die Christendom	40
5.2	Die Bybel beskou Christus se redding as uniek	42
6.	Gevolgtrekking van Hoofstuk 2	42

HOOFSTUK 3 **44**

HISTORIESE ONTWIKKELINGE VAN GODSDIENSVRYHEID **44**

HOOFSTUK 3.1 **46**

DIE ONTWIKKELINGE VAN DIE KONSEP VAN GODSDIENSVRYHEID AS GODGEGEWE REG VAN ELKE MENS VOOR DIE TWEDE WÊRELDOORLOG **46**

1.	Die tydperk in Europa – voor die 16de eeu	46
1.1	Die vroeë Christelike kerk tot 500 n.C.	46
1.2	Die Middeleeue	51
2	Die ontwikkeling van godsdiensvryheid in die 16de eeu	55
2.1	Die Renaissance	56
2.2	Die Humanisme	57
2.3	Die Reformasie	57
2.3.1	Martin Luther (1483–1546)	58
2.3.2	Johannes Calvyn (1509–1564)	60
2.3.3	Ontwikkeling van sekere kerkordes in Nederland en die invloed op godsdiensvryheid	65
2.4	Ander Gebeurtenisse wat 'n invloed op godsdiensvryheid in die sestiende eeu gehad het	67
2.4.1	Michael Servet (1511–1553)	67
2.4.2	Die Akte van Torda (1568)	68
2.4.3	Die Edik van Nantes (1598)	69
2.4.4	Die Anabaptiste	71
3.	Die ontwikkeling van godsdiensvryheid in die 17de eeu	72
3.1	Jare na Dordt (1619) in Nederland	72
3.2	Die Traktaat van Westfalia (1648)	72
3.3	Denkers van die 17de eeu	74
3.3.1	Francis Bacon (1561–1662)	74
3.3.2	René Descartes (1596–1650)	74
3.3.3	Thomas Hobbes (1588–1679)	75
4.	Die ontwikkeling van godsdiensvryheid in die 18de eeu	75

4.1	Rede	76
4.2	Deugde	76
4.3	Natuurlike Wette	77
4.4	Verdraagsaamheid	77
4.5	Vooruitgang	78
4.5.1	Die Amerikaanse Revolusie (1776)	78
4.5.2	Die Franse Revolusie (1789)	79
5.	Die ontwikkeling van godsdienSVryheid in die 19 de eeu	81
5.1	Vryheid, Gelykheid en Broederskap	81
5.2	Skeiding tussen Kerk en staat	82
5.2.1	Weense kongres (1814-1815)	82
5.2.2	Afskeiding van Gereformeerde Kerke	82
6.	Gevolgtrekking van Hoofstuk 3.1	83

HOOFSTUK 3.2 86

DIE HISTORIESE ONTWIKKELING VAN GODSDIENSVRYHEID AS KONSTITUSIONELE REG

Ná 1945 86

1.	Die ontwikkeling van godsdienSVryheid in die twintigste eeu – voor 1945	86
1.1	Die Ekumeniese beweging en die Wêreldraad van Kerke	87
1.2	Uitkomste van die Tweede Wêreldoorlog	89
1.2.1	Misdaad teen die Jode	89
1.2.2	Die Barmenverklaring	90
2.	Internasionale Ooreenkomste na 1945	92
2.1	Universele Deklarasie van Menseregte	93
2.1.1	Amerikaanse kerke en die Gesamentlike komitee vir GodsdienSVryheid	94
2.1.2	Wêreldraad van Kerke en die totstandkoming van die Deklarasie van Menseregte	97
2.1.3	Die Universele Deklarasie vir Menseregte en GodsdienSVryheid	99
2.2	Deklarasie vir Uitskakeling van Alle Vorme van Onverdraagsaamheid en/of Diskriminasie op grond van GodsdienSVryheid of Geloof (1981)	100
2.2.1	Die Aanloop tot die Deklarasie van 1981	101
2.2.2	Die Deklarasie van 1981	104
2.3	Algemene Kommentaar nr 22 oor Artikel 18 van Menseregte komitee (1993)	107
2.4	Europese Konvensie vir die beskerming van Menseregte en Fundamentele Vryhede (14 November 1950)	107
2.5	Konferensie vir Veiligheid en Samewerking in Europa (CSCE)	109
2.6	Afrika Handves vir Menseregte (1981)	109
2.7	Wêreldraad van Kerke (WRK) en die verdere ontwikkeling van godsdienSVryheid	110
2.8	Gereformeerde Ekumeniese Vergaderings	114
2.8.1	Wêreldbond vir Gereformeerde Kerke	114

2.8.2	Gereformeerde Ekumeniese Sinode (GES/GER)	119
2.9	Die Rooms Katolieke Kerk (RKK)	120
2.10	Gevolgtrekking Hoofstuk 3.2	123

HOOFSTUK 3.3 **125**

KONTEMPORÊRE ROLSPELERS IN DIE VOORTGAANDE HISTORIESE ONTWIKKELING VAN DIE KONSEP VAN GODSDIENSVRYHEID **125**

1.	Nederland	127
1.1	Karel Blei	127
1.2	LC van Drimmelen	132
2.	Verenigde State van Amerika (VSA)	135
2.1	John Witte jr	135
2.2	James E. Wood jr.	141
2.3	W Cole Durham jr.	143
2.4	Johan van der Vyver	147
3.	Suid-Afrika	151
3.1	Pieter Coertzen	151
3.2	JM Vorster	157
3.3	Rassie Malherbe	162
4.	Gevolgtrekking Hoofstuk 3.3	167

HOOFSTUK 4 **171**

DIE TEOLOGIES-KERKREGTELIKE ONTWIKKELING VAN GODSDIENSVRYHEID IN DIE NEDERDUITSE GEREFORMEERDE KERK TUSSEN 1962 EN 2007 **171**

1.	Die verhouding tussen kerk en staat voor 1961	173
2.	Die verhouding tussen kerk en staat en die grondwetlike posisie van die kerk tussen 1960 en 1962	179
2.1	Die verhouding tussen Kerk en staat	179
2.2	Die Grondwetlike posisie van die NG Kerk in 1961	185
2.3	Die Omskrywing van godsdienSVryheid in Suid-Afrika gedurende 1962	186
2.3.1	Die Verenigde Nasies (VN)	187
2.3.2	Die Wêreldraad van Kerke (WRK)	187
2.3.3	Die Suid-Afrikaanse konteks: (Federale) Raad van Kerke 1957	188
2.3.4	Die Suid-Afrikaanse konteks: die Cottesloe-beraad	190
3.	Die Algemene Sinodes van die Nederduitse Gereformeerde Kerk tussen 1962 en 1994	192
3.1	Die Eerste Algemene Sinode: 1962	192
3.1.1	Inleidend	192
3.1.2	Die Kerkorde van 1962	193
3.1.3	Konklusie	200

3.2	Die Tweede Algemene Sinode: 1966	201
3.2.1	Aanloop tot die sinode	201
3.2.2	Besluite van die sinode	202
3.2.3	Die Kerkorde van 1966	204
3.3	Die Derde Algemene Sinode: 1970	205
3.3.1	Besluite van die sinode	205
3.3.2	Nederlandse Geloofsbelydenis (NGB) Artikel 36	205
3.3.3	Die Kerkorde van 1970	209
3.4	Die Vierde Algemene Sinode: 1974	209
3.4.1	Besluite van die sinode	209
3.4.2	Die Kerkorde van 1974	213
3.5	Die Vyfde Algemene Sinode: 1978	213
3.5.1	Besluite van die sinode	213
3.5.2	Die Kerkorde van 1978	214
3.6	Die Sesde Algemene Sinode: 1982	214
3.6.1	Aanloop tot die sinode	214
3.6.2	Die Kerkorde van 1982	217
3.6.3	Besluite van die sinode	218
3.7	Die Sewende Algemene Sinode: 1986	220
3.7.1	Aanloop tot die sinode	220
3.7.2	Besluite van die sinode	221
3.7.3	Die Kerkorde van 1986	226
3.8	Die Agste Algemene Sinode: 1990	226
3.8.1	Aanloop tot die sinode	226
3.8.2	Besluite van die sinode	228
3.8.3	Die Kerkorde van 1990	231
3.9	Die Negende Algemene Sinode: 1994	231
3.9.1	Aanloop tot die sinode	231
3.9.2	Besluite van die sinode	232
3.9.3	Die Kerkorde van 1994	234
4.	Die Grondwet van 1996 en die Kerkregtelike posisionering vir Godsdiensvryheid vir die kerk	235
4.1	Die Grondwet van Suid-Afrika – 1996	235
4.2	Die implikasies van die Grondwet (1996) ten opsigte van godsdiensvryheid	239
4.2.1	Suid-Afrika is 'n onpartydige staat	239
4.2.2	Die regsposisie van Kerke na die nuwe Grondwet	240
4.2.3	Suid-Afrika is 'n regstaat	241
4.2.4	Beperkinge en regte met betrekking tot godsdiensvryheid in die regstaat	242
4.2.5	Godsdienstvryheid gee aan Kerke die reg om homself intern te organiseer volgens sy eie waardes	245
5.	Die Algemene Sinodes van die Nederduitse Gereformeerde kerk tussen 1998 en 2007	247

5.1	Die Tiende Algemene Sinode: 1998	247
5.1.1	Aanloop tot sinode	247
5.1.2	Besluite van sinode	247
5.1.3	Die Kerkorde van 1998	249
5.2	Die Elfde Algemene Sinode: 2002	256
5.2.1	Besluite van die sinode	256
5.2.2	Die Kerkorde van 2002	258
5.3	Die Twaalfde Algemene Sinode: 2004	262
5.3.1	Besluite van die sinode	262
5.3.2	Die Kerkorde van 2004	262
5.4	Die Dertiende Algemene Sinode: 2007	264
5.4.1	Besluite van die sinode	264
6.	'n Toekomstige Handves van Godsdienstrege en -Vryhede in Suid-Afrika (2008)	265
6.1	Die Totstandkoming	265
6.2	Evaluering van die Handves van Godsdienstrege en Vryhede	267
7.	Gevolgtrekking van hoofstuk 4	269

HOOFSTUK 5 **271**

GEVOLGTREKKINGE **271**

BIBLIOGRAFIE **308**

1.	BOEKE EN TYDSKRIFARTIKELS	308
2.	DOKUMENTE VAN INTERNASIONALE OOREENKOMSTE	324
3.	DOKUMENTE VAN DIE NEDERDUITSE GEREFORMEERDE KERK:	325
4.	KOERANTE EN TYDSKRIFTE	327
5.	HISTORIESE DOKUMENTE EN BELYDENISSE	327
6.	HOFSAKE GERAADPLEEG	328

BYLAE **330**

Bylaag 1	330
UNIVERSAL DECLARATION OF HUMAN RIGHTS (1948)	330
Bylaag 2	337
DECLARATION ON THE ELIMINATION OF ALL FORMS OF INTOLERANCE AND OF DISCRIMINATION BASED ON RELIGION OR BELIEF (1981)	337
Bylaag 3	342
DIE NG KERK EN DIE GRONDWET (2007)	342
Bylaag 4	348
KONSEP: HANDVES VAN GODSDIENSREGTE EN –VRYHEDE (2008)	348

Hoofstuk 1

INLEIDING: 'N UITEENSETTING VAN DIE STUDIE

1. Inleiding

Hierdie studie behels 'n ondersoek na historiese ontwikkelinge van die konsep van godsdiensvryheid en die teologies-kerkregtelike posisie van die Nederduitse Gereformeerde Kerk (*hierna NG Kerk genoem behalwe waar aangehaal uit oorspronklike dokumente wat die ou afkorting – Ned Geref Kerk – gebruik*) met betrekking tot godsdiensvryheid gedurende die jare 1962–2007.

2. Identifisering van navorsingsprobleem en vraagstelling

Godsdiensvryheid het deur die geskiedenis ontwikkel tot een van die basiese beginsels van menseregte. Dit was egter nie van altyd af so nie. Die konsep het algaande gegroei tot die inhoud wat vandag daaraan geheg word. Om godsdiensvryheid en die ontwikkeling daarvan te verstaan, moet die oorsprong, historiese ontwikkeling en wêreldwye aanwending van die konsep, eers nagevors word. Hierdie proefskrif wil dit doen. Hierna word die kerkregtelike ontwikkeling van godsdiensvryheid in die NG Kerk aangedui en die omskrywing en toepassing daarvan, geëvalueer.

Vir Christene is die Bybel en die boodskap daarin vervat, die begronding van godsdiensvryheid en daarin word godsdiensvryheid as 'n Godgegewe reg duidelik uiteengesit. Die konsep van godsdiensvryheid het deur die eeue heen ontwikkel totdat daar vandag omtrent algemeen aanvaar word dat elke mens geskape is met die reg tot godsdiensvryheid. Die ontwikkeling van godsdiensvryheid, as 'n konstitusionele reg vir elke mens, het eers na 1948 beslag gekry en is daarna konstitusioneel ontwikkel.

Ook in die NG Kerk het godsdiensvryheid sy unieke ontwikkeling gehad. Vanaf 1652 het die Christene in Suid-Afrika, en spesifiek die NG Kerk, aanvaar dat hulle deur die owerheid beskerm word. Die beskerming sou plaasvind na luid van artikel 36 van die Nederlandse

Geloofsbelydenis (hierna genoem – NGB). Dit was egter nie net 'n beskerming van die kerk nie, maar al te dikwels ook 'n beheer oor die kerk deur die staat.

Deur die eeue was daar meermale 'n Konstantianisme (*waar die staat beheer uitoefen oor die kerk, in teenstelling met Teokrasie waar die kerk/godsdiens beheer uitoefen oor die staat/owerheid*) teenwoordig in die verhouding tussen kerk en staat in Suid-Afrika. Binne die Konstantianisme is daar van die staat verwag dat hy die Christendom, of te wel dan 'n bepaalde kerk, sou beskerm en bevorder. In praktyk het dit uitgeloop op 'n oorheersing van 'n kerk/godsdiens deur die staat. Met die aanvaarding van die nuwe Suid-Afrikaanse Grondwet in 1996, het dit verander. Die nuwe Grondwet bevat onder meer 'n Handves van Regte, wat in artikel 15 ook godsdiensvryheid waarborg. Daar was nie onmiddellik by Christene en ander godsdiensgemeenskappe duidelikheid oor hulle regte en verpligtinge betreffende die uitleef van hulle godsdiens nie. Hierby kan sekerlik ook gevoeg word dat die staat en die owerheid self ook nie altyd die implikasies van die Grondwetlik-gewaarborgde godsdiensvryheid besef het nie. Verder is Van der Walt van mening dat in die beskikbare literatuur, daar binne die Christendom verskillende betekenisnuanses aan vryheid van godsdiens is, sodat dit nie altyd duidelik is wat die konsep presies behels nie (Van der Walt, 1994:2).

Dit is duidelik dat daar ook nie eenstemmigheid oor die toepassing van die konstitusionele regte van godsdiensvryheid in Suid-Afrika is nie. Regsgeleerdes, soos Gildenhuys, is van mening dat lede van die Konstitusionele hof ook nie 'n breë konsensus het oor watter godsdienstige regte daar in die Suid-Afrikaanse Grondwet voorsiening voor gemaak word nie (Gildenhuys, 2001:1). Om die Christendom (daarmee saam ook ander godsdiensgroepe) en spesifiek die kerke se saak te dien, moet 'n poging aangewend word om 'n omvattende en moontlik eenstemmige omskrywing van godsdiensvryheid in Suid-Afrika te kry. Vir kerke sal dit ondermeer 'n teologies-kerkregtelike verwerking van die konsep van godsdiensvryheid vra. Die **Christelike kerke** sal self hulle eie siening duidelik moet omskryf, sodat daar in hulle voortgaande verhouding met die staat geen onduidelikheid oor hulle posisie sal wees nie. Die debat oor godsdiensonderrig in skole in 2003, was 'n bewys hoe belangrik die kerk se eie posisionering in dié verband is. In 2003 is 'n beleid oor godsdiens in skole deur die departement van Onderwys afgekondig en 'n hewige debat het daaroor losgebars. Hiervolgens moet skole, ter wille van nasiebou, onderig gee *oor* alle godsdienste (kennis-aspek), en mag daar nie *vanuit 'n geloofsoortuiging* onderrig gegee word nie. Malherbe toon aan dat sodanige beleid teen die beginsel van godsdiensvryheid indruis (Malherbe 2006:197).

Dit is 'n fundamentele oortuiging en geloofsgegewe van die Christendom, dat Christus se sterwe aan die kruis en opstanding uit die dood, diegene wat in Hom glo vrymaak (Gal 5:1, 23), om Hom met hulle hele lewe te dien en te volg as teken van hulle gehoorsaamheid aan en navolging van Hom as hulle enigste Here en Hoof. Hierdie oortuiging kan gestel word as dié fundamentele rede vir Christene se beroep op godsdiensvryheid. Dit is terselfdertyd 'n fundamentele leerstelling van die Christendom dat die owerheid met hulle gesag deur God gegee is (Rom 13:1-7) en dat Christene as individue en as kerk hulle aan die owerheid moet onderwerp (Barmenverklaring: Artikel 3-5; NGB Artikel 36).

Gewaarborgde godsdiensvryheid bied aan Christene die geleentheid om in gehoorsaamheid aan en navolging van Christus, hulle ook op 'n legitieme wyse aan die wette van die land te onderwerp. Dit verg uit die aard van die saak dat Christene baie bewus moet wees van die inhoud van hulle Christelike identiteit, asook wat die grense van hulle godsdiensvryheid is. Dit verg egter ook duidelikheid oor die konsep "godsdiensvryheid".

Gegewe 'n gewaarborgde reg tot godsdiensvryheid in Suid-Afrika, is dit noodsaaklik dat kerk en staat opnuut weer oor hulle onderlinge verhouding sal besin. Kerk en staat is albei legitieme gestaltes van die koninkryk van God. Elkeen maak op eie wyse 'n bydrae tot die koninkryk. Hulle moet besef dat dit geen luukse is om onderlinge begrip vir mekaar te toon nie. Aan die een kant moet die kerk besef dat die staat nie namens die kerk godsdiens kan bedryf of bevorder nie, net soos die kerk nie moet probeer om staatsake te bedryf nie. Dit is 'n onvervreembare opdrag wat die kerk en die staat op hulle eie moet vervul. Die staat, as 'n Goddelik ingestelde samelewingsverband, moet weet dat hy ook verantwoordbaar teenoor God is. Die staat moet deeglik besef dat hy nie die kerk se ruimte so kan beperk dat die kerk nie meer die vryheid het om sy geroepe taak uit te voer nie (Heyns, 1988:335).

Die Suid-Afrikaanse staat het wel in 1996, met die aanvaarding van die nuwe Grondwet, vryheid van godsdiens gewaarborg. Die realiteit was egter dat die begrip *vryheid van godsdiens*, oor die breë spektrum van die samelewing verskillend en soms gerieflik willekeurig geïnterpreteer is. Suid-Afrika is 'n land van baie godsdienste en elkeen beredeneer die saak vanuit eie spesifieke oortuiginge. Die verskillende geloofsgroepe, het elkeen sy eie belydenis-paradigma hoe hy/sy die verhouding tussen kerk en staat interpreteer. Verder het die NG Kerk sedert die ontstaan van die Algemene Sinode in 1962 tot en met die nuwe staatsbedeling van 1994, 'n bepaalde verstaan van menseregte, waaronder vryheid van

godsdien, gehad. Die nuwe Grondwet van 1996 met gewaarborgde vryheid van godsdien vir alle godsdienste, het meebring dat die NG Kerk en ook ander kerke hulle binne 'n nuwe paradigma moet herposisioneer (Coertzen, 2005(iii):11).

Die vraag van dié ondersoek is dus tweërlei:

(i) In die eerste plek sal daar ondersoek gedoen word na historiese ontwikkelinge van die konsep van godsdiensvryheid. Uit die ondersoek sal gepoog word om aan te toon wat die konsep godsdiensvryheid alles behels.

Die konsep godsdiensvryheid was nie altyd in die geskiedenis klinkklaar en helder nie. Dit het deur die eeue heen ontwikkel tot die begrip wat ons vandag ken. Binne die konsep van godsdiensvryheid, moet onderskei word tussen godsdiensvryheid as **Godgegewe reg** vir elke mens en godsdiensvryheid as **konstitusionele reg** vir elke mens. Daar sal eers ondersoek gedoen word na die ontwikkeling van godsdiensvryheid as Godgegewe reg vir elke mens. Dit vorm die basis van die ontwikkeling van godsdiensvryheid as konstitusionele reg.

Godsdiensvryheid as Godgegewe reg vir elke mens het vir Christene 'n prinsipiële begronding wat in die Bybel gefundeer kan word. Hierdie Bybelse beginsels is deur die geskiedenis heen wêreldwyd die samelewing ingedra, beide deur kerke en individuele Christene se samelewingbetrokkenheid. Dit het ook in die verskillende tye algaande elke keer 'n eie kontekstuele betekenis gekry. Na die Tweede Wêreldoorlog het Protestantse Christene en kerke 'n groot rol gespeel in die wêreldwye ooreenkomste oor godsdiensvryheid wat tussen lande ontstaan het, wat weer gelei het tot 'n meer eenvormige verstaan van godsdiensvryheid. Dit het tot gevolg gehad dat godsdiensvryheid wêreldwyd as konstitusionele reg erken is. Verskeie kontemporêre kerkvergaderinge en teoloë het ook verdere akademiese en praktiese bydraes gelewer tot die uitklaring van die konsep van godsdiensvryheid soos ons dit vandag ken. **Dié studie sal ondersoek doen na die oorsprong van die Godgegewe reg tot godsdiensvryheid en historiese ontwikkeling met betrekking tot hierdie reg.**

(ii) Die tweede aspek van dié proefskrif is 'n ondersoek na die wyse waarop die NG Kerk, sedert die ontstaan van sy Algemene Sinodale-verband in 1962, vryheid van godsdien verstaan het en wat die implikasie daarvan vir die kerk was? Daar was ook in die NG Kerk, met die eerste Algemene Sinode in 1962, onduidelikheid oor die konsep van godsdiensvryheid. Die konsep het in die NG Kerk ook sy eie kerkregtelike ontwikkeling gehad. Verder moes die NG Kerk hom na die aanvaarding van die nuwe Grondwet in 1996

teologies-kerkregtelik sodanig posisioneer dat hy die ruimte wat godsdiensvryheid as konstitusionele reg aan geloofsgemeenskappe gebied het, benut. Laasgenoemde is 'n proses wat eintlik nog steeds voortgaan.

3. Navorsingshipotese

Die hipoteses vir hierdie navorsing is die volgende:

- i) Godsdiensvryheid het deur die geskiedenis heen verskillende vorme aangeneem om uiteindelik te ontwikkel tot die konsep wat vandag aanvaar word as godsdiensvryheid.
- ii) Ten einde die gewaarborgde ruimte van godsdiensvryheid effektief te benut, is dit vir die NG Kerk soos ook vir ander kerke (en godsdienste) nodig om hulle teologies-kerkregtelik ten opsigte van die konsep van godsdiensvryheid te verantwoord.

In die ondersoek na die historiese ontwikkelinge met betrekking tot die konsep van godsdiensvryheid en die teologies-kerkregtelike verstaan daarvan in die NG Kerk, word die Verenigde Nasies se omskrywing van godsdiensvryheid in Artikel 18 van die *Universele Handves vir Menseregte*, as werkshipotese van die studie gebruik.

Artikel 18

“Everyone has the right to freedom of thought, conscience and religion: this right includes freedom to change his religion or belief, and freedom, either alone or in community with others and in public or private, to manifest his religion or belief in teaching, practice worship and observance. (Universal Declaration of Human Rights” - G.A. RES. 217 a (III) 12.10.1948).

In die werkshipotese is die volgende paar basiese vertrekpunte teenwoordig:

- **Elke mens (regspersoon en individu) het die reg tot vryheid om volgens sy/haar eie denke en eie gewete op te tree om die godsdiens van sy/haar keuse te beoefen.**

In die praktyk beteken dit: **Elke mens (regspersoon en individu) het die reg:**

- om van **godsdiens of geloof te verander;**
- om sy/haar godsdiens of geloof op sy/haar eie of in 'n gemeenskap met ander te beoefen;
- om sy/haar **godsdiens** of geloof in die openbaar of in sy/haar privaatheid te beoefen;

- om sy/haar godsdiens of geloof in sy/haar onderig/onderwys (*teaching*) te beoefen;
- om sy/haar godsdiens of geloof op sy/haar manier in die praktyk (*practice*) te laat manifesteer;
- om sy/haar godsdiens of geloof in 'n aanbiddingstyl van sy/haar keuse (*worship*) te doen; en
- om sy/haar godsdiens of geloof volgens eie gebruike (*observance*) te beoefen.

Bogenoemde werkshipotese sal in hierdie studie geld en aan die einde geëvalueer word.

4. Motivering en waardebepaling van die navorsing

Die waarde van die studie word in die volgende paragrafe uiteengesit.

4.1 Uitklaring oor wat bedoel word met godsdiensvryheid

In die **debat tussen kerk (in sy grootste verskeidenheid) en staat oor godsdiensvryheid moet daar sekere veronderstellings uitgeklaar word**, want daar bestaan geen neutrale denkwysie oor die vryheid van godsdiens nie. Almal verstaan godsdiensvryheid nie dieselfde nie. Malherbe is van mening dat selfs 'n standpunt van “*geen godsdiens nie*”, 'n keuse veronderstel vir 'n spesifieke standpunt (Malherbe, 2006:119). Verder val dit vreemd op dat die basiese reg van vryheid van godsdiens, selfs deur sommige Christene, wat die Bybel as riglyn het, misken word of willekeurig geïnterpreteer word. Hierdie miskenning of ander inhoud wat filosofiese denke hieraan gee, maak 'n studie om 'n teologies verantwoorde omskrywing van godsdiensvryheid en 'n aanduiding van die kerkregtelike implikasies daarvan, nog meer noodsaaklik. Die studie kan ook bydra dat daar duideliker inhoud aan die begrip “vryheid van godsdiens” gegee word. Die debat oor godsdiensonderrig op skool is maar een voorbeeld (Malherbe, 2006:119). Daar is 'n behoefte aan prinsipiële denke asook 'n waardebepaling van godsdiensvryheid as konstitusionele reg. 'n Kerkregtelike omskrywing van die begrip godsdiensvryheid is dringend noodsaaklik ter wille van kerke en geloofsgemeenskappe se interne strukturering en uitlewing van hulle identiteit.

4.2 Vryheid van godsdiens is elke individu, Christen en kerke se reg

In Suid-Afrika word vryheid van godsdiens, as elke persoon (natuurlike en regspersone) se reg deur die Grondwet gewaarborg (Grondwet, 1996: art. 15). **Dit is ook die Christen en kerke se reg** om op 'n lewensruimte aanspraak te maak waarbinne hulle hul belydenis kan uitleef (Coertzen, 2005(ii):352). Die studie wil die diepste grond vir hierdie reg ontleed en die teologies-kerkregtelike posisie van die NG Kerk, in sy geskiedenis en tans probeer bepaal. Vir die verhouding tussen kerk en staat is dit baie noodsaaklik.

4.3 Die unieke bydrae tot die Kerkreg en spesifiek vir die Kerkregtelike posisie van kerke

Dit is te betwyfel of daar 'n eenstemmige, geverifieerde en teologies-kerkregtelike omskrywing of interpretasie van godsdiensvryheid bestaan. **Die begrip godsdiensvryheid moet teologies-kerkregtelik na waarde bepaal word**, sodat kerke – waaronder die NG Kerk, hulself in duidelike terme kerkregtelik kan posisioneer om sodoende in staat te wees om hulle **konstitusionele reg tot godsdiensvryheid** te kan beoefen.

Teoloë, filosowe, Christengroepe, geloofsgemeenskappe, individue, owerheidsinstansies en howe het in die loop van die geskiedenis soms verskillende interpretasies aan die konsep van godsdiensvryheid geheg. Dit veroorsaak 'n onsekerheid oor die regte, voorregte en posisie van kerke en geloofsgemeenskappe teenoor die staat. Verskillende interpretasies veroorsaak dat daar soms op 'n willekeurige wyse deur amptenare en staatsinstellings met die regte van geloofsgemeenskappe en kerke gehandel word, wat godsdiensvryheid meermale aan bande lê.

In die verhouding tussen kerk, ander godsdienste en die staat is 'n duidelike verstaan van die konsep van vryheid van godsdiens noodsaaklik. Baie verhoudinge soos arbeidsverhoudinge, die kerk se eiendom, die kerk se vergaderings, kerklike prosedures, kerk en belasting, kerk en die huwelik, kerk en homoseksualiteit, kerklike tug, kerklike onderwys, die reg van die Christendom om godsdiensonderrig op skoolvlak te kan doen, en talle ander aspekte van die verhouding tussen die kerk en die staat, word tot 'n groot mate bepaal deur die feit van godsdiensvryheid en die betekenis daarvan.

Ook in Suid-Afrika is die interpretasie van die Grondwet oor godsdiensvryheid, tot op datum, nie deeglik genoeg in die howe getoets nie. Dit veroorsaak dat die juridiese grense nog nie duidelik afgebaken is nie. Al die genoemde sake veroorsaak dat daar 'n “ruimte” in die

interpretasie van godsdiensvryheid ontstaan wat nog nie heeltemal gevul is nie. Daar is nog uiteenlopende menings oor wat die omskrywing van godsdiensvryheid is en beteken. Indien die geloofsgemeenskappe en kerke nie betrokke is om hierdie omskrywing te bepaal (die ruimte vul) nie, sal dit vir hulle gedoen word. Dit kan 'n negatiewe neerslag in die uitlewing van godsdiensvryheid in Suid-Afrika tot gevolg hê. Indien die verhouding tussen die kerk en staat nie behoorlik omskryf en na waarde bepaal word nie, kan die profetiese getuienis van die kerke teenoor die staat en die reg van kerke om hulle vryheid van geloof uit te leef, beperk word.

Daar bestaan meer studies in die etiek asook regs wetenskap oor godsdiensvryheid en die kerk se verhouding tot die staat, maar nie soveel in die teologie en met name kerkreg, nie. Die studie kan bydra tot die voortgaande gesprek en verbreding van kennis oor die onderwerp (Coertzen, 2001:52).

4.4 In belang van die breër Christelike gemeenskap in Suid-Afrika en in besonder die Nederduitse Gereformeerde Kerk

Die voordeel van vryheid van godsdiens is vir kerke belangrik. In Suid-Afrika moes die kerk homself sedert 1994 hiervan in 'n kort tydskope vergewis, iets wat in ander lande oor eeue heen ontwikkel het. In Suid-Afrika het 79.8% van die bevolking in 2001 aangedui dat hulle hulleself in mindere en meerdere mate verbonde voel aan die Christendom (Statistiek Suid-Afrika, 2001). Die rol wat die breër Christelike gemeenskap in die kerk en staat verhouding vervul is dus onmiskenbaar.

Dit is ook duidelik dat kerke met 'n gereformeerde belydenis een van die grootste hoofstroom kerke in Suid-Afrika is. Volgens Hendriks, is die Protestantse kerke steeds 'n beduidende persentasie van die Christelike kerke in Suid-Afrika (Hendriks, 2003:7). Volgens *Statistiek Suid-Afrika* se 2001 sensus opname is die Gereformeerde Kerke een van die grootste kerkgroepe in Suid-Afrika. Kerke van Gereformeerde en Protestantse afkoms vorm meer as 20% van die land se Christelike gemeenskap (bv. NG Kerk 6.7%; Ander Gereformeerde Kerke 0.5%; Presbiteriaanse kerk. 1.9%; Lutherse Kerk 2.5%; en andere). Die Rooms Katolieke kerk maak 7.1% van kerklike bevolking uit. Charismatiese kerke 7.6%; Die A.G.S 0.5% ; Zion Christian Church 11.1% en nog vele ander (Statistiek Suid-Afrika, 2001). Uit die gegewens kan afgelei word dat kerke met 'n gereformeerde of protestantse identiteit 'n beduidende invloed in die Suid-Afrikaanse samelewing het. Verder verklaar Burger dat die

Amerikaanse teoloog Don Browning oordeel dat daar wesenlike elemente in die gereformeerdes se verstaan van die Christendom is, wat uiters belangrike en noodsaaklike insette bied vir die wêreldwye Christelike kerke se openbare getuienis (Burger, 2001:13). Bogenoemde feite bevestig dat kerke met 'n gereformeerde belydenis steeds in die toekoms 'n belangrike rol sal speel in die formulering en toepassing van die verhouding tussen kerk en staat.

'n Deeglike begrip van die konsep van godsdiensvryheid, asook die rol wat die NG Kerk in die afgelope aantal dekades gespeel het om mee te werk aan die inhoud van die begrip, is dus noodsaaklik. Hierdie studie kan die kerk help in sy eie inhoudelike nadenke oor godsdiensvryheid.

Christene, en met name Protestantse Christene, het in die geskiedenis van die wêreld (sien hoofstuk 3.2) 'n baie belangrike en selfs deurslaggewende rol gespeel in die omskrywing en bevordering van die konsep van godsdiensvryheid – dit is nie anders in Suid-Afrika nie. Hoe daar ook oor geoordeel word, die NG Kerk het in die geskiedenis van Suid-Afrika 'n bepaalde rol vervul in die gestaltegewing van godsdiensvryheid soos aangetoon sal word.

4.5 In belang van menseregte en vir kerke in Afrika

Die **Afrika-milieu, met sy unieke samestelling en ontwakende demokrasieë maak so 'n studie ook noodsaaklik.** Godsdiensvryheid word deur baie skrywers beskou as sinoniem met demokrasie. Die Amerikaanse menseregtedokument (Bill of Rights) wil dit hê dat godsdiensvryheid die mees fundamentele vryheid van die mens is. Selfs die Kanadese menseregte dokument beskou godsdiensvryheid as die eerste tipe vryheid waarop enige mens kan aanspraak maak. Hiervolgens is vryheid een van die basiese voorregte van die mens. Om vir God te kan kies moet God se genade jou vrymaak om te kies. Die vraag is of owerhede in Afrika menseregte en godsdiensregte werklik met mekaar verbind (Dickson, 2003:2). Daar sal dus ook nagegaan moet word of godsdiensregte en menseregte mekaar veronderstel.

5. Begripsverheldering

5.1 Gereformeerde Teologie

Onder gereformeerde teologie word verstaan, die teologie van die Christelike groepering wat sy belydenis en teologiese paradigma op die Bybel fundeer soos uiteengesit in die Drie Formuliere van Eenheid en ander ekumeniese belydenisskrifte (Kerkorde, 2004:Artikel 1).

5.2 Kerkreg en kerkregering

BB Keet het dit so beskryf: *“kerkreg is die reg wat vir en in die kerk geld: vir die kerk in sy bestaan naas ander gemeenskappe en in die kerk vir die reëling van sy innerlike huishouding”* (Keet, 1963:1). Bouwman sien kerkreg as ’n wetenskap wat deur Skrifbeginsels bepaal word: *“En omdat het Woord Gods de beginselen geeft van wat in de kerk voor recht gelden moet, kan men het kerkrecht bepalen als de wetenschap, die beschrijft het recht, dat in de zichtbaar geïnstitueerde kerk geld en gelden moet.”* (Bouwman, 1970:10). Coertzen stel dit: *“Kerkreg is die wetenskap wat nadink oor wat die Skrif vir ons leer oor die orde vir die kerk van Christus wat die gang van die orde deur die geskiedenis heen naspoor en wat wil help om die orde vir die kerk ook tot orde in die kerk te maak”* (Coertzen, 1991:1, 166).

Coertzen onderskei ook tussen kerkreg en kerkregering. Kerkreg is die wetenskap wat nadink, terwyl kerkregering die praktyk van elke dag se kerkwees is, waarin praktiese gestalte en uitvoering gegee word aan die resultate van die kerkreg (Coertzen, 1991:2). Nadenke en studie oor al die Skrifwaarhede is uiters belangrik vir die kerkreg (Bouwman, 1970:10). Hierdie waarhede moet uiteindelik getranskribeer word in die vorm van ’n orde wat die kerk moet gebruik om sy roeping in sy gegewe historiese situasie te vervul (Coertzen, 1991:2).

5.3 Geslagsaanduiding.

In hierdie studie word albei geslagte geakkomodeer en deurgaans na die manlike sowel as vroulike persone verwys. Waar daar egter na die kerk of ander instansies verwys word, word slegs die manlike vorm gebruik (alhoewel dit net sowel die vroulike vorm kon wees).

6. Navorsingsmetode

As **navorsingsmetode** word van 'n kwantitatiewe literatuurstudie gebruik gemaak. Na 'n duidelik omskryfde hipotese, is 'n vergelykende literatuurstudie van primêre bronne (kwantitatief) gedoen. Die navorsingsresultate word deurgaans op 'n induktiewe metode teenoor die werkshipotese geëvalueer.

7. Afbakening van navorsingsgebied

Die studie gaan poog om historiese ontwikkelinge van die konsep van godsdiensvryheid aan te toon en spesifiek na te vors, hoe dit in die Protestantse wêreld verstaan word en hoe dit in die NG Kerk gedurende die jare 1962-2007 ingang gevind het en kerkregtelik uitgewerk is. Die studie word in die raamwerk van die gereformeerde teologie gedoen. Daar sal navorsing gedoen word oor die wêreldwye historiese ontwikkelinge en verstaan van godsdiensvryheid en hoe dit spesifiek in die NG Kerk neerslag gevind het. Hierna sal spesifiek na godsdiensvryheid in die denke van die NG Kerk gedurende die jare 1962-2007 gekyk word. Die tydgleuf 1962–2007 is gekies omdat die eerste Algemene Sinode van die NG Kerk in 1962 en die jongste Algemene Sinode in 2007 plaasgevind het. Dit was veral tydens die sinodes van 1998 en 2002 waar die NG Kerk homself in 'n nuwe grondwetlike bestel kerkregtelik ten opsigte van godsdiensvryheid moes posisioneer. Die ondersoek sal beperk word tot historiese ontwikkelinge met betrekking tot godsdiensvryheid in die Protestantse wêreld en die teologies-kerkregtelike begronding daarvan in die NG Kerk. Met laasgenoemde word bedoel dat daar veral nagegaan sal word hoe godsdiensvryheid neerslag gevind het in die Kerkordes van die NG Kerk, besluite van amptelike kerkvergaderinge en ander amptelike dokumente en kerkregtelike geskrifte.

Die Hoofstukindeling is soos volg:

Hoofstuk 2

In hoofstuk 2 word die **teologiese herkoms en prinsipiële begronding van godsdiensvryheid as Godgegewe reg** ontleed as deel van die historiese ontwikkelinge van die konsep. Die begin van die hoofstuk beskryf die vertrekpunt van die Gereformeerde teologie, naamlik die openbaring van God. Hierna word die belangrikste Bybelse en

gereformeerde grondslae en motivering van godsdiensvryheid bespreek en sekere Skrifbeginsels wat godsdiensvryheid ten grondslag lê, word aangedui. Die Bybelse en gereformeerde standpunt oor die verhouding tussen kerk en staat, word ook belig. Die vraag of godsdiensverskeidenheid ook godsdiensgelykheid beteken, word hier bespreek.

Hoofstuk 3

In hierdie hoofstuk word verdere historiese ontwikkelinge van godsdiensvryheid in die Westerse wêreld ondersoek. Dit bestaan uit drie dele. In die **eerste deel** word 'n kort kronologiese uiteensetting gegee van die historiese ontwikkelinge met betrekking tot godsdiensvryheid tot ongeveer 1945 (Tweede Wêreldoorlog is in 1945 beëindig). Ontwikkelinge in hierdie tydperk het hoofsaaklik gehandel oor die stryd **om alle mense se Godgegewe reg tot godsdiensvryheid** erken te kry. Na die afskuwelikhede van die Tweede Wêreldoorlog word daar wêreldwyd ooreenkomste gesluit met betrekking tot menseregte en godsdiensvryheid. Die historiese ontwikkeling van godsdiensvryheid het vanaf die twintigste eeu hoofsaaklik gehandel oor bepaalde amptelike ooreenkomste wat tot erkenning van **alle mense se konstitusionele reg tot godsdiensvryheid** sou lei. In die **tweede deel** van hierdie hoofstuk word van die belangrikste ooreenkomste wat wêreldwyd gesluit is om **godsdiensvryheid as konstitusionele reg** (sommige kere slegs in teorie) te laat realiseer, behandel.

In die **derde deel** van die hoofstuk word spesifiek aandag gegee aan die **voortgaande historiese ontwikkeling** van die konsep van godsdiensvryheid. Hier sal vasgestel word of erkende kontemporêre Protestantse denkers en akademici steeds in wese ooreenstem met die amptelike beskrywing van godsdiensvryheid, wat wêreldwyd aangegaan is om godsdiensvryheid as konstitusionele reg erken te kry en hoe hulle dit verder ontwikkel het. Dit bied 'n goeie basis om die kontemporêre ontwikkeling van godsdiensvryheid te evalueer.

Hoofstuk 4

In hierdie hoofstuk word die ontwikkelinge en die teologies-kerkregtelike posisie van die NG Kerk met betrekking tot godsdiensvryheid tussen 1962 en 2007 bepaal. Wanneer die ontwikkeling van godsdiensvryheid in die amptelike besluite van die NG Kerk ondersoek en geëvalueer word, sal die NG Kerk se besluite oor menseregte noodwendig ook aan die orde kom en omdat dit 'n kerkregtelike studie is, word dit gedoen aan die hand van amptelike dokumente en besluite van die NG Kerk soos dit in amptelike stukke na vore kom tussen die

jare 1962 en 2007. Die dokumente wat ondersoek sal word, is die besluite van die onderskeie Algemene Sinodes tussen 1962 en 2007, die kerkordes wat die kerkregering gereguleer het, asook ander ter sake dokumente van die kerk. Die werke van erkende kerkgeskiedskrywers word ook geraadpleeg.

Hoofstuk 5

In hoofstuk vyf word die werkshipotese van die studie (sien hoofstuk 1, paragraaf 3) in die lig van historiese ontwikkelinge, teologies-kerkregtelik geëvalueer. Die ontwikkeling van elke mens se konstitusionele reg tot godsdiensvryheid en die kerkregtelike ontwikkeling en toepassing daarvan in die NG Kerk, word hiermee in die lig van die werkshipotese van godsdiensvryheid, geëvalueer.

Hoofstuk 2

GODSDIENSVRYHEID IN GEREFORMEERD-TEOLOGIESE PERSPEKTIEF

Ter inleiding

Hierdie hoofstuk handel oor 'n gereformeerd-teologiese perspektief op godsdienSVryheid. Dit trag om die teologiese motivering vir godsdienSVryheid te verstaan. Die grondslag van godsdienSVryheid is geleë in 'n ondersoek na: God wat die mens **waardig** (menseregte) geskape het (Jonker, 1984:52); God wat die mens **in en vir vryheid** geskape het (Tierney, 1996:20); God wat die **owerheid** opdrag gegee het om hierdie waardigheid en die vryheid van die mens te beskerm (Vorster, 2004:91).

Die indeling van hierdie hoofstuk is as volg:

- In paragraaf een word die gereformeerde teologiese voorveronderstelling gestel.
- In paragraaf twee word Skriftuurlike perspektiewe op menseregte aan die orde gestel
- In die derde paragraaf word 'n ondersoek gedoen oor die Skriftuurlike grondslae van godsdienSVryheid.
- In paragraaf vier word 'n gereformeerd-teologiese ondersoek gedoen oor die verantwoordelikheid van die staat en sy verhouding met die kerk.
- In paragraaf vyf word die teologiese vraag na die onderskeid tussen godsdienSVerskeidenheid en godsdienSGelykheid ondersoek.

1. Basiese Teologiese vertrekpunt

In die teologiese ondersoek na godsdienSVryheid moet die vertrekpunt van so 'n ondersoek duidelik omskryf word. Johan Heyns het in die eerste hoofstuk van sy verklaring van die NGB 'n hele aantal voorveronderstellings, wat op gereformeerde Christene van toepassing is,

beskryf. Volgens Heyns kan teologie vergelyk word met 'n groot huis wat uit verskillende kamers bestaan. Die huis moet eerstens op 'n fondament staan. Indien daar tekortkominge in die fondament is, sal dit die hele huis beïnvloed (Heyns, 1992:4). Hierdie fondament is die teologiese voorveronderstellings. Indien oor godsdienstvryheid besin word, moet daar duidelikheid wees oor watter voorveronderstellings die vertrekpunt van die navorsing is.

Die primêre vertrekpunt vir 'n gereformeerde-teologiese nadenke oor godsdienstvryheid is die Woord van God naamlik die Bybel. Volgens Tierney vind godsdienstvryheid sy oorsprong uit die Christelike tradisie en die Bybel (Tierney, 1996:20).

Volgens Van der Walt kan godsdienstvryheid op verskillende maniere gemotiveer of gefundeer word. Dit kan gebeur op grond van religieuse relativisme. Dit beteken dat alle godsdienste gelyk is en dat almal 'n universele doel het en daarom vryheid het. Dit kan ook gemotiveer word bloot uit die behoefte aan vrede tussen die verskillende godsdienste. Van der Walt is egter van mening dat, vir Christene, die basis van godsdienstvryheid in die Bybel gesetel is (Van der Walt, 1994:21).

Die voorveronderstelling of vertrekpunt van die NG Kerk word beskryf in die Kerkorde (2004) Artikel 1 en dit is ook vir hierdie navorsing die voorveronderstelling as daar teologies oor godsdienstvryheid gedink word.

“Die Nederduitse Gereformeerde Kerk staan gegrond op die Bybel as die heilige en onfeilbare Woord van God. Die leer wat die Kerk in ooreenstemming met die Woord van God bely, staan uitgedruk in die Formuliere van Eenheid soos vasgestel op die Sinode van Dordrecht in 1618–1619, naamlik die sewe en dertig artikels van die Nederlandse Geloofsbelydenis, die Heidelbergse Kategismus en die vyf Dordtse Leerreëls” (Kerkorde, 2004:Artikel 1).

God het Homself op 'n algemene en besondere wyse geopenbaar (Bavinck, 1911:270). Die NGB leer dat ons God “eerstens” deur middel van die skepping, onderhouding en regering van die hele wêreld kan ken (NGB Art. 2). Onder **algemene openbaring** word verstaan: God se selfmededeling in sy skepping, die onderhouding en regering daarvan (NGB, Art 2). Dit is ook sy handelinge in die natuur, die geskiedenis (Ps 33:10; Open. 4) en in die gewete van mense (Rom 2:14,15) (Heyns, 1978:10).

Die NGB verklaar dat God “tweedens” deur sy heilige Goddelike Woord Homself nog duideliker bekend stel (NGB, Art. 2) Onder die **besondere openbaring** word die Woord van

God soos dit in die Skrif opgeteken is, verstaan (2 Tim 3:16) (Bavinck, 1911:348). Die Woord is die betroubare getuigenis van God oor Homself (Berkouwer, 1975:41). God het gewil dat die skeppingsopenbaring opgeteken sal word, sodat die gelowiges nie na 'n ander God sou soek as Hy wat deur die Bybel aan ons voorgestel word nie. Dit moet duidelik wees dat dié God van die evangeliese teologie, die God is wat Homself aan die mens in die Skrif bekend gemaak het en nie die afgod wat deur mense geskep is en deur mense vereer of selfs aanbid word nie (Heyns, 1992:6). In die aanvaarding van die Skrif as Gods geopenbaarde Woord en Jesus Christus as die vleesgeworde Woord, lê ook die diepste onderskeid tussen die Christendom en die ander godsdienste (Calvyn, 1559:1.12.1, 206).

As die gereformeerde gelowige oor God praat en oor God nadink, doen hy dit vanuit God se eie Woord, naamlik die Skrif. Dit is ook die teologiese vertrekpunt. Heyns stel dit dat teologie te doen het met die Woord van God en is dit die resultaat van die teoloog se omgang met en bestudering van die Bybel (Heyns, 1992:24).

Indien daar dus vanuit 'n gereformeerde-teologiese perspektief oor godsdiensvryheid nagedink word, is die Heilige Skrif die vertrekpunt.

2. Die Skrif en Menseregte (Menswaardigheid)

Indien die geskiedenis van menseregte nagegaan word, is dit duidelik dat die begrip menseregte 'n Bybelse herkoms het – *“the deep roots of human rights ideals are rooted nowhere else than in the biblical tradition”* (Stackhouse, 1996:492). Die gereformeerde begroting van menseregte is in die menswaardigheid van die mens geleë (Jonker, 1984:52). Dit gaan in die Bybel oor God, maar dan tog om God in sy verhouding tot sy skepping, en in die besonder tot die mens. Die Bybel is egter nie 'n handboek of 'n deklarasie van menseregte nie (Vorster, 2004:90). Douma waarsku dat menseregte nie bloot van Bybelse tekste afgelei kan word nie, daar moet 'n goeie eksegetiese ondersoek daarna gedoen word (Douma, 1990:38). Vorster is van mening dat indien Bybelse tekste bloot gebruik word om afleidings te maak, dit ook kan gebeur dat sommige mense gruwelike menseregte-oortredings in die naam van die Bybel kan maak. Hy noem dan voorbeelde soos: massamoord (1 Sam 15:3); haat (Matt 25:15); rassisme en anti-Semitisme (Matt 23:27) (Vorster, 2004:91).

'n Christelike motivering vir menseregte moet nie volgens 'n biblisistiese of 'n gesekulariseerde uitgangspunt geformuleer word nie, maar moet sy wortels gaan soek by God, Jesus Christus en die Skrif (Vorster, 2004:91).

2.1 God het die mens na sy/haar beeld geskep (Imago Dei)

Die mens se mees onderskeidende kenmerk is geleë in die feit dat die mens na God se beeld geskape is. Die mens se geneigdheid om lief te hê, het hy/sy by God gekry. Alhoewel die mens daarna in sonde verval het, is Vorster van mening dat die mens se beeld van God slegs beskadig is en nie vernietig is nie. In die standpunt beroep hy hom op Calvyn en Augustinus. Die mens se reg as beeld van God kan nie van hom weggeneem word nie (Vorster, 2004:95). So verklaar Heyns ook “*Dat die mens die beeld van God verloor het, as gevolg van die sonde, kan nie beweer word nie – eenvoudig omdat hy nie die beeld van God het nie, maar die beeld is.*” (Heyns, 1978:127). Volgens die genade van God kan die mens na die sondeval nog altyd mens wees, maar hy/sy kan eers volledig mens wees nadat hy/sy deel gekry het aan die versoening van Jesus Christus (Du Randt, 1982:144). Jesus Christus het die beeld van God weer kom herstel (Kol. 3:10 en Ef. 4:24).

Die feit dat die mens na Gods beeld en na sy/haar gelykenis geskape is, dui daarop dat die mens as verteenwoordiger van God aangestel is. Dit gee hom/haar regte en verantwoordelikhede (Heyns, 1978:127). Die mens het nie vanweë sy/haar menslike natuur regte nie (Jonker, 1984:52). Hy/sy het regte omdat hy/sy na God se beeld geskape is en God hom/haar dus regte gegee het. Dit is 'n geskenk aan die mens. “*Man does not have rights in the face of God, but before God*” (Vorster, 2004:95).

Hoewel die Bybel nie van 'n eie inherente waardigheid van die mens los van die verhouding tot God weet nie, weet die Bybel wel van 'n onberekenbare hoë waarde wat God aan die mens toeken deurdat God die mens geskep het, met 'n bepaalde roeping en bestemming en verantwoordelikheid wat nie misken mag word nie (Jonker, 1984:52). Dit beteken dat God self aan die mens 'n waarde toeken wat nie misken mag word, sonder om lynreg teenoor die bedoeling van God te staan te kom nie. Daarom kan die Bybel sê dat die mens weinig minder as 'n goddelike wese gemaak is (Ps 8:6). Die uitsonderlike posisie van die mens as die kroon van God se skepping, kom tot uitdrukking in die wyse waarop die lewe van die mens in die Skrif as iets onaantasbaar behandel word (Jonker, 1984:52). Die menswaardigheid behels in

die Skrif die onaantasbaarheid van sy/haar lewe (Genesis 9:6). Daarvoor het God streng wetgewing gestel (Exodus 20) om die mens se reg op lewe te waarborg (Du Toit, 1984:67).

“Op grond van hierdie waardigheid kan ons begrip hê vir die uitdrukking: die regte van die mens. Dit gaan nie oor ’n inherente, natuurlike of aangebore regte van die mens nie, maar om die regte van die mens wat teenoor ander mense aan hom van Godswêë verleen word kragtens sy besondere posisie voor God” (Jonker, 1984:53).

Teenoor God het die mens geen regte nie, slegs voorregte, maar die voorregte wat God aan hom/haar verleen, is dinge waarop hy/sy op die horisontale vlak en in sy/haar verhouding tot sy/haar medemens reg het (Jonker, 1984:53). Jonker verduidelik dit so: *“Ook ’n kind het geen inherente reg op die geskenke wat sy ouers aan hom gee nie. Maar dit beteken nie dat die ander kinders sy geskenke van hom mag wegneem nie. Teenoor hulle het hy daarop die reg, en die ouer sal daardie reg van die kind teenoor die ander kinders beskerm”* (Jonker, 1984:53).

God het die mens dus na sy/haar beeld geskep en daarmee het God aan die mens ’n waardigheid toegeken wat ’n universele karakter het (Jonker, 1984:53). Soos God se barmhartigheid na alle mense uitgaan, ongeag hulle verhouding tot sy Koninkryk, so wil Hy ook dat ons as sy kinders alle mense as ons naaste sal behandel. Omdat die mens (alle mense) na die beeld van God geskape is, mag ons geen enkele mens verag of as minderwaardig beskou nie (Jonker, 1984:53).

2.2 God het die mens met ’n natuurlike morele gewete geskep

Mense het nie regte omdat hulle mense is nie. Die Griekse filosofie het die standpunt gehandhaaf en dit is ook deur die humanisme beklemtoon. Die Bybel stel dit duidelik dat die mens regte het omdat God dit vir hom/haar gegee het (Vorster, 2004:96). Calvin se beklemtoning van die begrip van die natuurlike wet is dat elke mens ’n ingebore morele gewete het *“Seen in this sense, natural law means that all people, believer or non-believer, has a moral conscience. In spite of sin man can make moral choices”* (Vorster, 2004:96).

Die ou Reformatore sou hierna verwys as *“Algemene Genade”* (Douma, 1976:222). Die algemene genade en die algemene openbaring van God maak dit moontlik dat daar ook buite die ligkring van die besondere openbaring, kennis van goed en kwaad kan bestaan (Ps 19:1-7; Rom 1:18). Op hierdie wyse word die afvallige mensheid deur God bewaar van totale

verwording. Dit beteken egter nie dat die skuld van die mensheid voor God verminder word of dat die behoefte aan die ware verlossing deur Christus daardeur opgehef word nie (Jonker, 1984:56). Die mens as beeld van God is nie alleen geskep nie, maar in verhouding tot ander mense. Hy/sy moet dus met respek teenoor sy/haar medemens met hom/haar kan saamleef (Du Toit, 1984:69).

Hierdie algemene genade of soos Calvyn dit stel, die algemene goedheid van God wat Hy vir alle mense gee, is vir Vorster een van die grondredes wat die mens in staat stel, tot menswaardigheid, menspligtigheid en menseregte (Vorster, 2004:96).

2.3 Die tien gebooie vra respek en naasteliefde aan alle mense

Dit is in die Bybel waar die eerste beginsels van respek vir jou naaste en respek vir sy menslikheid gevind word. Naasteliefde is nie 'n uitvindsel van die menslike denke of kreatiwiteit nie. God is ook nie moreel neutraal nie, maar God is 'n God van liefde en wil hê dat sy kinders die liefde sal uitleef. Die tweede tafel van die tien gebooie (Matt 22:34–40; Eks 20), stel dit duidelik dat God die mens geskape het om lief te hê (Wood, 1996:492).

God het die tien gebooie vir die mens gegee (Rom 2:16). *“Therefore the Ten Commandments are, besides being the source of knowledge of man’s misery and disciplinarian to Christ, also the rule of the life of the gratitude of the believer”* (Vorster, 2004:97).

Die Wêreldbond van Gereformeerde Kerke verklaar dan ook, dat die mens na God se beeld geskape is, en dus die verantwoordelikheid het om, ter wille van Jesus se liefde, by alle mense in die samelewing betrokke te raak. Geen aardse gesag kan 'n ander sy regte om mens en vry te wees, ontnem nie (WARC, 1976:1).

Alle menseregte kan egter nie van die tien gebooie afgelei word nie. Dit is in die Bybel waar ons die beginsel van respek vir jou naaste vind. Liefde tot jou naaste is die kanaal waardeur 'n gelowige se bestaan teenoor sy/haar medemens gevorm moet word. Die tien gebooie is die goeie basis, maar die implikasies van die tien gebooie kring in die res van die Bybel baie wyer uit. Liefde word in die res van die Bybel op verskeie maniere prakties uitgebeeld (Vorster, 2004:97). Die Christelike erfenis van liefde tot jou naaste, is op verskillende wyses deur die profete na al die nasies uitgedra, toe hulle onder andere vir die regte van arm mense opgestaan het. Hulle het geleer dat die mens sekere dinge net nie aan sy/haar naaste doen nie. Hierdie boodskap van naasteliefde is in die Grieks-Romeinse wêreld ingedra en filosofie en

regskenners het dit verder gaan toepas en so het 'n universele morele basis vorm aangeneem. “*This interaction of faith and philosophy created theology and ethics as basic modes of discourse to guide thought and action on the most universalistic bases possible*” (Stackhouse, 1996:493). Die diepgaande invloed wat die Christendom in Europa gehad het, het daartoe bygedra dat mense 'n gewete ten opsigte van menseregte ontwikkel het, selfs al het hulle dit later losgemaak van die evangelie van Jesus Christus (Jonker, 1984:57). Die Deklarasie van Menseregte van die Verenigde Nasies (1948) se herkoms kan herlei word na onder meer Christene wat die getuienis van naasteliefde gepropageer en uitgeleef het (sien hoofstuk 3.2).

Hoewel daar uit die geskiedenis van die NG Kerk in Suid-Afrika bewyse was van agterdog oor die herkoms en gebruik van die begrip *menseregte* (Jonker, 1984:47), is dit duidelik in bogenoemde paragrafe aangetoon dat die beginsels onderliggend aan die begrip *menseregte*, aan die Bybel en Christelike tradisie ontleen is (Stackhouse, 1996:492).

3. Die Skrif en godsdiensvryheid

Deur die jare het verskillende teoloë al 'n verskeidenheid Skriftuurlike rigtingwysers wat die Christelike teologiese motivering van godsdiensvryheid (godsdiensregte) ten grondslag lê, uitgewys. In hierdie paragraaf word enkele sodanige Skriftuurlike rigtingwysers aangedui. By paragraaf 3.1 en 3.2 kom die prinsipiële motivering van godsdiensvryheid aan die orde, daarna word ander Skrifduidings oor godsdiensvryheid bespreek.

3.1 God het die mens in vryheid geskape

God het die mens in vryheid geskape sodat die mens sy/haar hoogste doel kan verwesenlik naamlik om God te dien! Godsdiens is die hoogste doel van die mens. Dit is in die mens ingeskape om 'n god te dien. Calvin verklaar dat elke mens 'n ingebore hunkering na 'n godheid het. Hy noem dit die *Divinitatis sensum* (Calvin, 1559:1/121). Hiervolgens meen hy dat daar 'n bepaalde bewussyn van God in elke mens se verstand aanwesig is. Om te verhoed dat enigiemand ooit die verskoning van onkunde sal gebruik om God nie te dien, het God by alle mense 'n bepaalde begrip van sy mag ingeskerp. In Calvin se Institusie (I/25) word dit ook aangedui as die saad van die godsdiens (semen religionis). Die geskape mens sal dus altyd bly soek na 'n godheid om te aanbid.

God het egter vir die mens die vryheid gegee om Hom te soek, al dwaal hulle in die proses na ander gode. Tog is dit volgens Hand 17:30 die uiteindelijke doel van God dat alle mense hulle tot Hom moet bekeer (Bruce, 1984:361). Die feit dat die mens geskape is om God te dien, veronderstel dat daar 'n verhouding tussen God en die mens moet wees. Gen 1 praat van die unieke verhouding tussen God en die mens.

Op grond van Gen 1:26 en 27 kan ons sê dat die Woord van God wil hê dat die mens in sy/haar eenheid en totaliteit in 'n unieke verhouding tot sy/haar skepper staan. Die mens kan nie sonder God nie, want hy/sy is vir God gemaak. Hy/sy is geskape na die beeld van God. (Van Selms, 1979:38). Die mens is geskape om God in vryheid te dien.

Die mens het egter deur die sondeval hierdie Godgegewe vryheid verwerp. Na die sondeval is die verhouding tussen God en die mens geskaad. Deur die sondeval het die mens, wie se hoogste doel was om God te dien, se verhouding met God so seergekry dat die mens dit van sy/haar kant af glad nie sou kon herstel het nie. Die mens het daarmee ook sy/haar vryheid verloor (Rom 3:10-12).

God gee reeds in die Ou Testament die belofte van die nuwe vryheid. God het deur sy groot genade en liefde die mens teruggeroep met die belofte van 'n nuwe vry toekoms. So roep Hy vir Abraham met die belofte van vryheid in Gen 12:2 *“Ek sal jou 'n groot nasie maak”*. Van Selms verklaar dat die verbondsluiting in Gen 15:17 en 18 as 'n heenwysing na die verlossing aan die kruis en die mens se vrymaking van die slawerny van die sonde dui. *Gen 15:17 “Toe die son ondergegaan het en dit donker was, gaan daar skielik 'n oond wat rook en 'n fakkel wat brand, tussen die stukke vleis deur.”* (Van Selms, 1979:219). Verder in die Ou Testament word daar ook die belofte van vryheid gemaak toe God vir sy volk in Exodus 20:2 gesê het *“Ek is die Here jou God wat jou uit Egipte, uit die plek van slawerny, bevry het.”* (Coertzen, 2005(ii):351).

3.2 Die vryheid wat God deur Jesus gebring het as diepste Bybelse motivering van godsdiensvryheid

Jesus het met sy verlossingsdaad die mens weer vrygemaak van sy/haar slawerny van die sonde. Nou, nadat Jesus se kruisdood en opstanding vervul is, het die mens weer die moontlikheid om vry te wees. Rom 5:19 sê *“Soos baie deur die ongehoorsaamheid van een mens sondaars geword het, so ook sal baie deur die gehoorsaamheid van die een Mens vrygespreek word”* (Heyns, 1982:377). Christus se keuse vir mense sou hierdie vryheid vir

hulle wat in Hom glo, herstel (Rom 5:16). God se oplossing vir 'n mensdom wat verkeerd gekies het, was Jesus Christus: die tweede Adam (Rom 5:12–21)(Cranfield, 1985:198). Hierdie nuutgeworde vryheid word alleen verkry deur die geloof in Jesus Christus (Joh 3:16; 1 Joh 1:12; Joh 3:36). Jesus het mense vrygemaak. Al het die mens in sonde geval, gee God steeds vir die mens 'n keuse om Jesus te aanvaar as sy/haar Verlosser of nie. Hy/sy kan in Jesus as die Seun van God glo, of nie (Joh 3:36) (Heyns, 1982:377).

Dit was die Here, wat gelowiges vrygemaak het van sonde en dood, wat vir hulle gesê het “*As julle aan my woorde getrou bly, is julle waarlik my dissipels en julle sal die waarheid ken, en die waarheid sal julle vrymaak*”(Joh 8:31,32). So sê Jesus ook in Johannes 8:36: “*Eers as die Seun julle vrymaak, sal julle werklik vry wees.*” Vir Coertzen vorm hierdie vryheid van Christene die ononderhandelbare basis van hulle bestaan (Coertzen, 2005(ii):351).

Die basis van godsdiensvryheid is in die vrymaking van sonde geleë en nie 'n vryheid van hierdie wêreld nie. Tierney verklaar dat Jesus die rol van politieke Messias verwerp het met sy woorde in Joh 18:36 “*My koninkryk is nie van hierdie wêreld nie*”. Hy het 'n nuwe tipe vryheid vir sy volgelingen gebied in Joh 8:32 “*en julle sal die waarheid ken, en die waarheid sal julle vrymaak*” (Tierney, 1996:20). Paulus het ook oor die vryheid wat Christus bied soos volg geskryf in Gal 4:31 en 5:1 “*Ons is dus nie kinders van 'n slaaf nie, broers; ons is kinders van die vrye. Christus het ons vry gemaak om werklik vry te wees.*” (Tierney, 1996:20). Hierdie vryheid wat Jesus gebring het, vorm die grondslag van godsdiensvryheid: Coertzen stel dit dat “*One of the ways in our time in which Christian freedom is actualised is in freedom of religion.*” (Coertzen, 2005(ii):352). Christelike vryheid is die essensiële vryheid wat die grondslag van godsdiensvryheid vorm. Selfs al het Christene nie politieke vryheid nie, bly hulle vry in Christus. Van der Merwe stel dit dat daar 'n onderskeid tussen politieke vryheid, persoonlike vryheid (*hy praat ook van samelewingsvryheid*) en Christelike vryheid is. Onder die perspektief van samelewingsvryheid hoort persoonlike en politieke vryheid onlosmaaklik saam. Persoonlike vryheid word slegs deur die ooreenstemmende politieke orde verseker. In Christelike vryheid bly die mens persoonlik vry, ook wanneer hy/sy in werklikheid onder 'n politieke bestel onvry sou kon wees. Dit beteken nie dat uiterlike onvryheid maar gelate aanvaar kan word nie. Die onaantasbaarheid van die persoonlike vryheid in Christus bemagtig en motiveer juis tot die veruiterliking daarvan. Beide Paulus en Luther sien Christus se ganse heilswerk as die toesegging van Evangeliese vryheid (Van der Merwe, 2006(i):712). Christene het dus hierdie vryheid van Christus. Hulle is vry al leef hulle

in state wat hoegenaamd nie aan hulle die vryheid gun om Christus te aanbid en te volg nie. Dit beteken nie dat hulle die landswette moet oortree nie, maar dat hulle in wese werklik vry is.

Die diepste Bybelse begroning van godsdiensvryheid is in paragraaf 3.1 en 3.2 uiteengesit naamlik:

- (i) God skep die mens en die mens is vry. Hy/sy kan heers oor die werke van God se hande, hy/sy is God se verteenwoordiger op aarde (Gen 1:26-28). Van dit alles sê God “*dit is goed*”, maar dan verloor die mens sy/haar vryheid deur die sondeval (Gen 2 en 3) en dien hy/sy God nie meer in vryheid nie (paragraaf 2.1).
- (ii) In Christus word hierdie vryheid dan weer herstel (Joh 8:34; 36 & Gal 5:1,13). Die mens wat deur Christus vrygemaak is, is waarlik vry, maar hy/sy moet dan ook vry wees om Christus as Here en Hoof te volg (paragraaf 2.2).

3.3 God se lankmoedigheid as motivering van godsdiensvryheid

Volgens JH van Wyk is een van die basiese beginsels waarop godsdiensvryheid gebaseer is, geleë in die feit dat die God van die Bybel ’n goeie, lankmoedige God is, wat van die begin af Sy genade nie net aan sy volgelinge gee nie, maar aan alle mense (Van Wyk, 1992:22). As God Josef se lewe spaar om sy volk van die hongersnood te red (Gen 40–47), gebruik Hy Josef ook om die hongersnood van die Egiptenare, wat Hom nie gedien het nie, te verlig (Van Selms, 1979:208).

Hy laat dit nie net reën op die grond van sy volgelinge nie, Hy laat dit reën oor regverdiges en onregverdiges (Matt 5:45). Hy is ook geduldig en lankmoedig en gee mense die geleentheid om hulle te bekeer (Joh 4:2; Rom 2:4; 2 Pet 3:9 en Hand 14:17). Die finale oordeel oor wat waar en vals is, lê nie by die mens, die kerk of ’n regering nie, maar by God alleen (Rom 12:19) (Cranfield, 1985:313). Volgens Van Wyk is die belangrikste grond of fundering vir godsdiensvryheid, nie die mens se verdraagsaamheid teenoor ander nie, maar God se toleransie of lankmoedigheid, wat almal ’n kans wil gee om hulle tot God te bekeer (Van Wyk, 1992:22).

Alhoewel ons God in die Bybel leer ken as ’n jaloerse God (Eks 20:3) wat onverdeelde trou van sy volgelinge vra, leer ons Hom ook ken as ’n God wat ruimte gee vir dié wat Hom nie dien nie. Die eerste gebod moet nie op ’n teokratiese manier misbruik word om mense te

dwing om die Christelike godsdiens aan te neem nie, want die Nuwe Testament onderstreep nie die dwang nie (Vorster, 2004:98).

Jesus het hierdie gesindheid van God se liefde kom illustreer. Sy liefde was nie net beperk tot sekere mense nie. Sy liefde het geen grense geken nie. God se liefdesaanbod kom juis na die hele wêreld toe (Joh 3:16). Alhoewel nie almal gekies het om volgelingen van Jesus te word nie, hou Hy aan om liefde aan almal te bewys. Dit is juis die Christendom se groot aantrekkingskrag naamlik die liefde vir ander mense en die welvoeglike optrede teenoor ander, al is hulle buite die gemeente! In sy brief aan die Kolossense maan Paulus die gemeente om met wysheid op te tree teenoor mense wat nog buite die gemeente is (Kol 4:6) (Van Wyk, 1988:275). God is lankmoedig. Hy verdra mense wat nie in Hom glo nie. Dit is juis in die verdraagsaamheid waar sy geduld en liefde raakgesien moet word. Hoewel God wil hê dat niemand verlore moet gaan nie, sal Hy vir hulle die ruimte gee om self te kies.

God is 'n geduldige God. Hy nooi die wêreld uit en gee almal 'n kans om hulle te bekeer (Rom 2:4). Daarom verklaar Van Wyk: *“Die belangrikste grond of fundering vir godsdiensvryheid is dus nie by die mens se verdraagsaamheid nie, maar by God se toleransie of lankmoedigheid”* (Van Wyk, 1992:22).

3.4 Christus se Hoofskap van die Kerk as motivering vir godsdiensvryheid

'n Verdere motivering vir godsdiensvryheid vir Christene is dat Christus gegee is as die enigste Here en Hoof van die Kerk (Ef 1:22,23). In Efesiërs word dit duidelik gestel dat God alles aan Jesus ondergeskik gemaak het. God het Hom Hoof gemaak oor alle dinge en het Jesus aan die gemeente (ekklesia) gegee. God se gesalfde is deur Hom verhoog tot die posisie van volstreekte Heerskappyvoerder bo elke ander gesagsinstansie (Roberts, 1983:53). Simpson is van mening dat in die konteks van die Brief aan die Efesiërs, Christus aan sy gemeente gegee is en nie sonder die gemeente sy taak kan volbring nie (Simpson, 1979:43). Die Christen en sy Hoof en Here, Christus, is dus onlosmaaklik verbind. Christene kan en mag nie aan enige iets of iemand meer onderdanig wees as aan Christus en sy Woord nie. Om hierdie rede behoort Christene altyd te streef na 'n situasie waar hulle godsdiensvryheid kan geniet. Christene moet dus in alle omstandighede daarna streef om aan Christus gehoorsaam te wees en die vryheid te kan geniet om hierdie gehoorsaamheid en verbondenheid aan Christus uit te leef. Ekklesiologies gesproke is Christus se hoofskap van die kerk 'n baie belangrike motivering vir godsdiensvryheid (Coertzen, 2006:366).

3.5 God se ongedwonge liefdesaanbod as motivering vir godsdiensvryheid

Indien God mense gedwing het om Hom te aanbid, sou daar nie in die Bybel sprake van godsdiensvryheid gewees het nie. God gee egter vir almal die geloofskeuse om Hom te volg of nie (Joh 3:16). Dit is ook vir God belangrik dat mense wat nie glo nie, deur die liefde wat Christene onder mekaar het, aangetrek moet word (Joh 13:34 en 35). Hierdie “*nuwe grondwet*” van die dissipels sou ook hulle grootste aantrekkingskrag word, naamlik hulle liefde vir mekaar (Du Rand, 1981:170).

Vir JH Van Wyk is dit duidelik dat die evangelieboodskap ’n boodskap is wat deur oorreding versprei is. In 1 Kor 1:17–31 het Paulus ’n groot oorredingsrelaas om die krag van die Christelike wysheid te verdedig. Die krag lê nie by die mens nie, maar by God. In Sagaria 4:6 staan “*Toe sê hy vir my: Hier is die boodskap van die Here aan Serubbabel: Nie met mag en krag sal jy slaag nie, maar deur my Gees, sê die Here die Almagtige.*” Die Christendom se sendingopdrag is een van liefde en oorreding en dit alles deur die krag en wysheid van God. Dit is ook nie met vleeslike wapens nie, maar met geestelike wapens (Matt 26:52). Volgens Joh 18:36 kom die Evangelie in vrede en nie in onvrede nie (Van Wyk, 1992:22). Die Skrif is duidelik dat die kerk ’n geestelike stryd voer en nie ’n vleeslike stryd nie. Die kerk word dikwels as ’n strydende kerk voorgestel (Ef 6:12), ook as ’n vervolgte kerk (Joh 15:20; 2 Tim 3:12) en pelgrimskerk (Heb 11:13). Steeds is dit ’n kerk wat ’n geestelike stryd voer (Ef 6:12) en dit met die wapens van die Gees (2 Kor 10:4). Die kerk mag dus nie van politieke bevoordeling of selfs dwang gebruik maak om die koninkryk van God te bevorder nie. Johnson sê van Christus “*He came in gentleness and humility*”. Christus is deur God aarde toe gestuur ter wille van die mensdom. God het deur Jesus die mense uitgenooi – “*He acted as one inviting, not as one pursuing; as a lover, not as a judge*” (Johnson, 1996:95).

Indien mense dus met oorreding en liefde oortuig moet word om die Christelike Evangelie as die waarheid te aanvaar en so vir Jesus Christus te volg, is dit ’n baie goeie argument dat vryheid van godsdiens in die Bybel ondersteun word (Van Wyk, 1992:22).

3.6 Die Godgegewe vryheid van keuse as motivering van godsdiensvryheid

God het die mens ’n vrye wese geskep (Gen. 1:26-28). Hierdie vryheid van die mens veronderstel ook ’n vryheid van keuse. Die mens is ’n religieuse wese omdat hy/sy as beeldraer van God geskep is. As verteenwoordiger van God het die mens ambassadeurstatus

(Heyns, 1992:11) en moet hy/sy verantwoordelik optree. Die mens is geskep om God te antwoord en God se Woord verplig hom/haar om te antwoord. Hy/sy is geskep met die vermoë om sekere beslissings te maak. Hy/sy beskik oor 'n verstand en wil, insig en begrip, verbeelding en taal; hy/hy word gedryf deur motivering en kan rekenskap gee van sy/haar keuses (Heyns, 1992:11). Met die skepping van die mens het God hom/haar sekere regte en verantwoordelikhede gegee (Gen 1:28). Wie nie 'n keuse het met betrekking tot sy/haar handeling nie, kan nie tot verantwoording geroep word vir sy/haar daad nie. *“Aanspreeklikheid is die juridiese aspek van die eties-begronde verantwoordelikheid”* (Heyns, 1982:375). Die Bybel openbaar dat elke mens geskape is na die beeld van God en dat God aan die mens sekere regte en verantwoordelikhede gee (Gen 1:28). God laat aan die mens ruimte om Hom te soek en te dien. Hy laat mense en volke selfs toe om hul eie koers te gaan (Hand 14:16) (Van Wyk, 1992:22).

Vryheid word deur die moontlikheid van keuse voorafgegaan, maar het die mens so 'n keuse moontlikheid? Volgens Heyns is daar twee uiteenlopende standpunte hieroor, naamlik die van die determinisme en die van indeterminisme.

Die determinisme wil beweer dat die mens nie die moontlikheid van 'n keuse het nie. Hiervolgens is alle menslike handeling aan 'n kousaal-bepaalde wetsorde onderworpe. Die geheel van die wêreldgebeure is 'n geslote samehang van oorsaak en gevolg, sodat elke toestand volledig bepaal word deur voorafgaande faktore. Volgens die determinisme moet vryheid as blote fiksie en skynervaring afgeskryf word. Daarteenoor is die indeterminisme, waarvolgens die mens volledig vry is van alle determinerende faktore en vry is om enige keuse te maak (Heyns, 1982:376).

Uit bogenoemde paragraaf is dit duidelik dat God die mens met religieuse regte en verantwoordelikhede geskep het. Die mens het teen God gekies en het homself/haarself weer laat bind deur die sonde. Al het God die mens in vryheid geskep, het die mens juis as gevolg van sy/haar eie keuse, sy/haar vryheid verloor (Heyns, 1982:377). Die mens het dus die vryheid waarmee God hom/haar geskape het misbruik en vir die slegte gekies en daarmee homself/haarself tot slawerny gedoem. Religieus-eties geoordeel het die sondaarmens, wat na Adam gekom het, nie 'n keuse tussen die goeie en die slegte nie. Volgens J A Heyns het slegs Adam en Eva die unieke van 'n vrye keuse gehad. Hulle het die eenmalige keuse teen die goeie en vir die slegte uitgeoefen (Heyns, 1982:377).

Godsdiensvryheid veronderstel dat die mens vry moet wees om die godsdiens van sy/haar keuse te kies. Die mens is van die begin af die vryheid gegee om te kies.

3.7 Vryheid van gewete as motivering van godsdiensvryheid

Vir LT Johnson is een van die grootste Bybelse motiverings vir godsdiensvryheid in die vryheid van gewete geleë. Hy is van mening dat die ware grondslag van godsdiensvryheid geleë is in die vryheid van gewete wat Paulus gepredik het. Hiervolgens het alle mense die reg om sy/haar gewete te volg om die godsdiens van sy/haar keuse te beoefen (Johnson, 1996:91).

Vir Johnson is die begrip van verdraagsaamheid een van die belangrike boustene van religieuse regte. Hy verwys na 'n paar tekste wat baie duidelik religieuse vryheid en diversiteit ondersteun – soos 1 Kor. 8–10. Hier spreek Paulus duidelik die vraag na diversiteit en vryheid van gewete aan. In Paulus se riglyne oor wat geëet mag word en wat nie, bemagtig hy die individuele gewete om self te besluit wat hy wil eet of nie. Die moraliteit van wat 'n mens kan eet of nie, is nie in die objek geleë nie, maar in die individuele persoon se persepsie van die feite. Paulus maak dus die individu se gewete die basis van geregtigheid voor God. Paulus gebruik dieselfde argument as hy in Rom 2:15 die mens se eie gewete as getuie inroep. Hierdie Bybelse gegewens is vir Johnson 'n fundamentele basis vir godsdiensvryheid (Johnson, 1996:89). Die kernboodskap van die Bybel naamlik die transformasie van mense vanaf 'n lewe vol vrees na 'n lewe van vryheid in Christus moet in die sentrum gestel word. Hierdie vryheid vorm die motivering van gewetensvryheid en verdraagsaamheid. (Johnson, 1996:72).

Alhoewel die erkenning van vryheid van gewete belangrik is vir die erkenning van godsdiensvryheid, moet die prioriteit wat Johnson aan die motivering gee, afgewys word. Gewetensvryheid kan slegs as ondersteunende motivering van godsdiensvryheid dien. Die vryheid wat Christus vir elke mens gee, is die motivering van Paulus se optrede in 1 Kor. 8-10. Dit vorm die onderliggende motivering van vryheid van keuse en vryheid van gewete, wat onlosmaaklik van mekaar is (soos in vorige paragraaf 3.6 behandel). Gewetensvryheid kan nooit die basis van godsdiensvryheid of menseregte wees nie, want godsdiensvryheid is die mees basiese van menseregte en kan alleen begrond word in God se skepping en herskepping (Newman, 1981:127).

Vryheid van gewete is egter onontbeerlik vir godsdiensvryheid. Dit is ook so in die werkshipotese geformuleer.

Die kerkvader Tertullianus het gesê: *“It is the law of mankind and the natural right of each individual to worship what he thinks is proper, nor does the religion of one man either harm or help another. But it is not proper for religion to compel men to religion, which should be accepted of one’s own accord, not by force, since sacrifices also required a willing mind”* (Johnson, 1996:91).

4. Die Christen en die Staat: Skriftuur en Belydenismatig

Die Bybel leer dat God die owerhede en hulle gesag ingestel het (Rom 13). Dit was nodig vanweë die gebrokenheid en die sonde van die mens. In die Ou Testament was daar meestal ’n teokratiese regeringstelsel en in die Nuwe Testament is geen voorskrif vir ’n spesifieke tipe regering gegee nie. Daar word wel ’n aantal beginsels vir ’n regering verskaf (vgl. Rom 13). Dat die regering wel gesag het, word in die Nuwe Testament bevestig. Christus het selfs geleer dat ’n heidense regering gehoorsaam moet word, hoewel dit nie ongekwalfiseerd gedoen moes word nie. In Hand 5:29 word dit duidelik gestel dat die mens eerder God as mens moet gehoorsaam.

Die basiese beginsel van die regering is egter vasgelê *“The broad principle is that the government may not hamper the responsible unfurling of man’s life. Institutions of authority must be subservient to the unfurling of man’s life in every circumstance”* (Vorster, 2004:99).

Dit sou dus gestel kon word dat dit die staat se plig is om die ruimte te skep waar die mens se regte kan ontplooi.

Omdat menseregte en godsdiensvryheid altyd binne ’n bepaalde verhouding tussen die kerk en die staat geskied, is dit nodig om na die Skriftuurlike duidinge te kyk wat die fundering vorm oor verhouding tussen kerk en staat.

Kerk en staat word menigmaal in een asem genoem. God was die God van Israel. Indien dit met Israel goed gegaan het, was dit omdat God hulle geseën het. God het ook self die leiers uitgekies en riglyne gegee hoe die volk regeer moet word. Kerk en staat is gewoonlik saam gedefinieer. Die Bybelse perspektief op vryheid van godsdiens hang ten nouste saam met die verhouding wat daar tussen kerk en staat was. Hoe die staat sy eie rol gedefinieer het en hoe hy sy verantwoordelikheid teenoor die burgers gesien het, is bepalend as daar na perspektiewe

oor godsdiensvryheid gesoek word. Vir die formulering van godsdiensvryheid gaan hierdie paragraaf dieper kyk na sommige Skrifduidinge wat die rol en plek van die staat omskryf. Dit is ook nodig om kortliks die Skriftuurlike identiteit van die kerk na te gaan.

4.1 Skriftuurlike duiding oor die identiteit van die Kerk

Ten einde Teologies-Skriftuurlik na te dink oor die verhouding tussen kerk en staat, en die kerk se oproep om godsdiensvryheid optimaal te benut, moet daar duidelikheid oor die **identiteit van die kerk** verkry word. Die kerk moet seker maak dat hy sy eie identiteit ken en dit verstaan, en hom ook volgens sy eie identiteit aan die staat bekend stel. Coertzen wys op die volgende Skrifduidinge wat bepalend is vir die identiteit van die kerk:

- (i) **Die koninkryk van God.** Die koninkryk van God vorm die primêre konteks vir die bestaan van die kerk. Die kerk is deel van die koninkryk van God. Die koninkryk van God omvat die hele skepping, mens, die wêreld, huidige en toekomstige tye. Die koninkryk van God en die heerskappy van Jesus omvat die ganse skepping. Enige staat is ook deel van die koninkryk van God en selfs as 'n staat nie die soewereiniteit van God erken nie, bly dit steeds 'n dienaar van God tot die beswil van mense (Rom 13:4,6) en die Koninkryk van God as sodanig (Coertzen, 2006:366).
- (ii) **Die kerk.** Binne die omvattende koninkryk van God is daar diegene wat deur die verkondiging en aanvaarding van die evangelie tot 'n belydenismatige, kultiese, ordelike en belydende gemeenskap, naamlik die kerk, gevorm word. Coertzen stel dit dat die kerk 'n gemeenskap van mense is wat georganiseer is en moet word, betreffende hulle belydenis, hulle aanbidding, hulle onderrig, dissipline, pastoraat, diakonaat, sending, sosiale roeping, ensovoorts. In al hierdie opsigte is die kerk 'n beeld van die koninkryk van God. Die kerk is die plek waar die koninkryk in hierdie wêreld tot openbaring kom (Coertzen, 2006:366).
- (iii) **Jesus Christus.** Vir die kerk is dit belangrik dat Jesus Christus haar enigste Here en Hoof is (Coertzen, 2006(i):5). In die kerk moet dit altyd gaan om 'n christologies-ekklesiologiese verhouding. Christus is na sy opstanding gegee as hoof van die hele kerk. Hierdie hoofskap van Christus verwys na sy leierskap en regering van die kerk. Die kerk is die liggaam van Christus. Dit beteken dat die kerk die gebied is waar Christene volledig aan Christus gehoorsaam moet wees (Coertzen, 2006, 366). Vir Christene vloei godsdiensvryheid voort uit die feit dat Christus hulle vrygemaak het om waarlik vry te

wees (Gal 5:2). Spesifiek vir die kerk, is die heilshistoriese feit dat Christus aangestel is as die Hoof van die kerk, 'n baie belangrike grondslag van godsdiensvryheid (Ef 1:22,23) (Coertzen, 2006:366).

- (iv) **Die Woord, die Heilige Gees en die dienste.** Christus regeer sy Kerk deur die Woord, die Heilige Gees en die dienste/amp te wat Hy gegee het (Coertzen, 2006:366). Dit is die unieke taak van die kerk om deur sy lede en ampsdraers, die Woord te verkondig. **Hierdie** verkondiging geskied in 'n verskeidenheid van vorme soos prediking, onderrig, barmhartigheid, getuigenis en versorging. Die ampsdraers moet die lede van die liggaam toerus, voed, dissiplineer en koördineer vir hulle taak binne die kerk (Coertzen, 2006:366).
- (v) **Die opbou van die gelowiges.** Dit is die taak van die kerk om die gelowiges op te bou – beide in 'n kwantitatiewe en kwalitatiewe sin. Kwantitatief deur die boodskap van die Evangelie van Jesus Christus aan alle mense te verkondig en hulle te leer wat dit beteken om 'n lid van die koninkryk van God te wees. Kwalitatief deur hulle te help om al hoe meer te word wat hulle in Christus is, en al hoe meer die woning van die Heilige Gees te word (Coertzen, 2006:366).
- (vi) **Skrifgegewe indikatief en imperatief.** Die kerk moet steeds onthou dat hy bestaan tussen die indikatief (dit wat hy in Christus is) en die imperatief (dit waartoe hy steeds geroep word om te wees). Byvoorbeeld: In Christus is die kerk reeds heilig, maar hy word ook geroep om heilig te wees (Coertzen, 2004:118; 2006:367).

Vir Coertzen is bogenoemde karakteristieke van die kerk nie die enigstes nie, maar tog baie belangrik indien 'n kerk sy uniekheid in sy eie regering, sy deelname aan die samelewing en sy verhouding tot die staat asook sy deelname aan die regsverkeer van die land wil realiseer. Dit is veral in sy verhouding tot die staat dat die kerk baie seker moet wees van sy identiteit. Dit kan so maklik gebeur dat die kerk homself begin sien soos die staat hom sien byvoorbeeld as gewone vrye vereniging en nie in terme van sy eie identiteit nie (Coertzen, 2006:367).

4.2 Die Staat as instelling ontvang sy gesag van God

Volgens Rom 13:4 is die staat die dienskneg van God (Käsemann, 1980:357) en is die staat deur God ingestel en met gesag bekleed ten opsigte van sy onderdane (Heyns, 1989:333).

Die **Ou Testamentiese perspektief** oor die verhouding tussen kerk en staat het die duidelike ondertoon dat die staat altyd verantwoordbaar is teenoor God. Die staat moet homself teenoor God verantwoord en nie teenoor mense nie. God se reëls en verordeninge was op Hom gerig (Heyns, 1989:334). Daar is heelwat beskrywings in die Jeremiaboek van die opdrag van God aan Nebukadneser (Jer 21:7; 22:25), maar die Skrifgedeelte in Daniël verdien vermelding. As Daniël Nebukadneser se droom uitlê, verklaar hy duidelik dat Nebukadneser se mag deur God aan hom gegee is. Dan. 5:37 *“U is die groot koning; die God van die hemel het aan u die heerskappy, die krag en eer gegee.”* Verder is daar ook gedeeltes soos Jesaja 41:2 waarin die profeet Jesaja impliseer dat dit God is wat vir die Persiese koning Kores se opkoms verantwoordelik was (Westermann, 1969:65). Jesaja 45:1 stel dit duidelik: *“So sê die Here aan sy gesalfde, aan Kores, vir wie Hy as heerser aangestel het, aan wie Hy nasies onderwerp”*. As De Villiers die Bybelse fundering van die staat bespreek, verwys hy ook na Spreuke 8:15-16. Hiervolgens is dit die wysheid van God wat die konings en maghebbers die aarde laat regeer en regspraak uitoefen (De Villiers, 1987:42).

So is dit ook in die **Nuwe Testament**. Daar is twee beelde van die staat in die Nuwe Testament. Paulus stel die een kant in Rom 13:1 dat die staat binne God se wil op aarde is (Käsemann, 1980:357). Vir Paulus en die vroegste Christene was die politieke realiteit opsigself ’n manifestasie van God op aarde, aan wie jy gehoorsaam moet wees en verantwoording moet doen (Barrett, 1962:248). Aan die ander kant word die staat ook as vyand van God geskets (Heyns, 1988:333). In Openbaring 13:1–18 word ’n staat beskryf wat al sy legitimiteit verloor het, omdat hy sy grense oorskry het. Hier word die teenstand teen die staat weer gelegitimeer (Mounce, 1977:251).

Paulus is volgens Rom 13 oortuig dat God die staat ingestel het, soos in die Ou Testament en in die laat-Joodse tradisie geleer word (Cranfield, 1985:323). Ons moet besef dat Paulus sy siening van die staat nie net by die algemene Joodse opvattinge gekry het nie, maar dat ons ook in Rom 13:1–7 sy geloof hoor dat die wêreld die skepping van God is, dat God dit nie aan sy eie oorgelaat het nie en dit daarom onder sy instellings of ordeninge geplaas het (Ridderbos, 1978:322). Paulus beskou die owerhede, wat oor die mens aangestel is, as deur God daargestel. God het hulle in hul posisies gestel, Hy beskik en beklee hulle met gesag (Guerra, 1995:162). Dat die owerhede deur God met mag beklee is, beteken geen vergoddeliking van die staat nie; hulle is nie goddelik nie, maar deur God gewil. Wie hom

teen hulle verset, verset hom nie teen die wêreld nie, maar teen God se beskikking en ordening. Hulle ontvang hulle gesag van God (Käsemann, 1980:358).

4.3 Die Bybel erken verskillende lewensterreine

Uit gegewens in die Bybel blyk dit dat verskillende samelewingsverbande herken kan word. Kerk en staat is albei legitieme gestaltes van die koninkryk van God. Elke samelewingsverband het sy eie gesag en verantwoordelikheid wat van die ander verskil (Van der Walt, 1994:22). Nie een van die samelewingsverbande soos die huwelik, die kerk, die staat, die bedryf, ensovoorts, funksioneer los van mekaar nie. Hulle is soewerein in eie kring. Dit is 'n term wat die Nederlandse teoloog A. Kuyper gebruik het ter aanduiding van die Godgegewe lewenswet van elke menslike lewensvorm (Strauss, 1978:27). H Dooyeweerd het hierop voortgebou. Dit gaan ten diepste hier om 'n skeppingsbeginsel. Vanuit die sentrale religieuse besef dat God alles geskape het na hul aard, moet teoreties geartikuleerd rekenskap gegee word van die begrensdeheid van alle skepselgegewens – allereers teenoor die volstrekte soewereiniteit van God en tweedens teenoor ander skeppinggegewens (Strauss, 1978:27). Elke terrein is binne sy eie kring selfstandig. Volgens DFM Strauss is die universaliteit in eie kring die eweknie en keersy daarvan. Dit weerspieël die samehang wat daar tussen die verskillende verbande heers. Die een kan as't ware nie sonder die ander funksioneer nie. Kerk en staat is albei soewerein in eie kring. Hulle het elkeen hulle eie doel en opdrag van die skepper ontvang. Hoewel godsdiensvryheid dus nie uitsluitlik op die twee verbande (staat en kerk) betrekking het nie, raak dit veral die verhouding tussen hierdie twee verbande van die breë samelewing. Kerk en staat maak elkeen op eie wyse 'n bydrae tot die koninkryk. Hulle moet egter onderlinge begrip vir mekaar toon. Aan die een kant moet die kerk besef dat die staat nie namens die kerk godsdiens kan bedryf of bevorder nie. Dit is die onvervreembare opdrag wat die kerk moet vervul. Die staat, as 'n Goddelike ingestelde samelewingsverband, moet weet dat hy ook teenoor God verantwoordelik is. Die staat moet deeglik besef dat hy nie die kerk se ruimte so kan beperk dat die kerk nie meer die vryheid het om sy geroepe taak uit te voer nie (Heyns, 1992:399).

4.4 Die Staat het 'n verantwoordelikheid teenoor alle burgers en alle godsdienste

Volgens Romeine 13:1–7 is dit die staat se taak om onpartydige geregtigheid te bevorder en sorg te dra dat almal vryheid het. Dit beteken dat bevoordeling en diskriminasie nie mag plaasvind nie. “’n Mens hoef nie vir die owerhede bang te wees as jy goed doen nie, maar wel as jy kwaad doen. Wil jy sonder vrees vir die owerheid lewe? Doen dan wat goed is en die owerheid sal jou prys, want die owerheid is ’n dienaar van God tot jou beswil” (Rom 13:3–4). Hierdie vers spel dit uit dat die owerhede daar is om die goeie te beskerm (Guerra, 1995:162). Dit is dus vir die owerhede belangrik om almal wat goeie bedoelings het, se regte te beskerm. Dit is ook duidelik dat dit God is wat die owerheid sy gesag oor die goeie en slegte gegee het. Ridderbos stel dit dat dit Paulus se bedoeling was dat die Godsingestelde regering die goeie lewe moes beskerm “*maar onder dat van het door God bestelde recht en van de daarin voor de mensen gelegen bescherming van het leven beschouwt*” (Ridderbos, 1959:292).

Die staat het dus Godgegewe mag, maar mag dit ook nie tot sy eie voordeel aanwend nie. Dit moet gebruik word sodat geregtigheid teenoor alle samelewingsverbande sal geskied.

Volgens die Bybel het die staat ’n verantwoordelikheid teenoor alle burgers. In die geskiedenis het verskeie mense die Bybelse verantwoordelikheid verskillend geïnterpreteer. Hierdie verskillende interpretasies vind neerslag in ’n verskeidenheid modelle vir die verhouding tussen kerk en staat.

Deur die geskiedenis is daar baie modelle om die verhouding tussen die kerk en staat te verduidelik. Later in hoofstuk 3.3 van hierdie studie word na sommige van dié modelle verwys. Daar word ook soms ’n verskeidenheid van betekenismoontlikhede aan dieselfde model toegedig. Vir die doeleindes van hierdie studie word volstaan met die betekenisinhoud wat Hiemstra aan sekere modelle toewys.

Hiemstra onderskei tussen ses (Hiemstra, 2005:28) moontlike modelle om die verhouding en verantwoordelikheid tussen die kerk en staat te verduidelik.

In die eerste plek verwys Hiemstra na drie modelle waarvan Christene in die geskiedenis gebruik gemaak het in hulle verstaan van die verhouding tussen kerk en staat (Hiemstra, 2005:28).

(i) Die Konstantynse Model

Hierdie was histories die mees invloedrykste model. Heelwat Christenleiers soos Konstantyn, Eusebius, Augustinus, Luther, Calvyn en Erastus, was voorstanders van dié model. Die denkwysse onderliggend hieraan, het ook 'n bepalende invloed op die gereformeerde tradisie gehad. Die model aanvaar dat die samelewing God moet dien en dat die Christendom die taak het om samelewing hiermee te help. In kort kan dit so verduidelik word: **Die staat beskerm en beheer die kerk** (Coertzen 2006(i):12). Dit beteken dat die staat verantwoordelikheid vir die Christendom (of 'n ander godsdiens) aanvaar en dan die kerk beïnvloed of beheer. Die staat sien dit as sy taak om die ware geloof in stand te hou. Die staat neem dus die kerk se rol oor en bevorder aktief die sogenaamde ware godsdiens. Die model is in die geskiedenis nie net deur die Christene benut nie, maar ook deur ander godsdienstige groeperinge soos byvoorbeeld die Islam (Hiemstra, 2005:28). Daar kan 'n saak voor uitgemaak word dat dit 'n Konstantynse model was wat tussen 1652 en 1994 die verhouding tussen kerk en staat in Suid-Afrika beheer het (sien hoofstuk 5.4).

(ii) Die Teokratiese model

Hierdie model stem ooreen met die denkwysse van die Konstantinisme, dat God in beheer van die samelewing moet wees. Die verskil lê daarin dat die Teokratiese model die beheer omkeer ten gunste van die kerk. Die ampsdraers van die kerk moet in beheer wees van die politieke ampsdraers. **Die kerk heers oor die staat** (Coertzen, 2006(i):13). Dit is die kerk se taak om God se beheer oor die samelewing af te kondig en die staat moet daarom aan die kerk gehoorsaam wees. Hierdie model is grootliks in die Middeleeue deur die Rooms Katolieke kerk gebruik. Ondersteuners hiervan was onder andere Thomas Aquinas. Sommige Protestante het ook elemente hiervan ondersteun (Hiemstra, 2005:29).

(iii) Die Christelike skeidingsmodel

Hierdie model maak 'n skeiding (duidelike onderskeid) tussen die verskillende rolle en verantwoordelikhede wat die kerk en die staat afsonderlik het. Aan die kerk (*as gesagsdaer van God*) word 'n hoër gesag en funksie as die staat (*wat hom besig hou met die wêreldse sake*) toegeken. Dit is dikwels gesien dat die kerk 'n heiliger rol as die staat het om te vervul. Die kerk se werkswyse is om hom te onttrek van onrein sake soos politiek. Dit het meermale gelei tot 'n onttrekking uit die openbare lewe. Die model vra van die staat om religieuse diversiteit te erken en hom uit kerklike sake te hou. Hierdie skeidingsmodel bepleit 'n totale

skeiding tussen kerk en staat, met die kerk se taak die “heilige” dinge en die staat se taak die “wêreldse en onrein” dinge. Die model is grootliks deur Anabaptiste toegepas. John Locke het die model voorgestel as oplossing van godsdiens-konflik in Engeland (Hiemstra, 2005:30).

Hiemstra identifiseer ook twee sogenaamde sekularistiese modelle om die verhouding tussen die kerk en staat te verduidelik (Hiemstra, 2005:35).

(iv) Die Sekulêre skeidingsmodel

Hierdie model handhaaf ’n skeiding tussen die kerk en die staat, nie sodat die kerk hom met geestelike sake kan besig hou nie, maar sodat die samelewing die gevaarlike invloed van godsdienste kan identifiseer. Dit is dus ’n geval waar die sekulêre staat hoër as die kerk/godsdiens geag word. Die enigste kriterium om sake op te los is die rede en nie godsdiens nie. Hierdie onbybelse model (Hiemstra, 2005:35) word vandag deur menige politieke sisteme ondersteun. Dit is ’n model wat totaal geen ruimte vir die kerk of geloofsgemeenskappe laat om vryheid van godsdiens te beoefen nie.

(v) Die Weg met Godsdiensmodel

Hierdie model sien godsdiens as skadelik vir die gemeenskap, daarom moet alle godsdiens heeltemal geëlimineer word (Hiemstra, 2005:35). Dit is eintlik ’n meer radikale model as die sogenaamde sekulêre skeidingsmodel.

Hiemstra identifiseer ’n werkbare moderne model wat Christene, sowel as nie-Christene tevrede behoort te stel.

(vi) Prinsipiële- Openbare- Pluraliteitsmodel (“*Principled public pluralism*”)

Hierdie model gaan van die veronderstelling uit dat daar ’n wedersydse erkenning in die samelewing is dat almal ’n reg het om hulleself prinsipieel te verantwoord. Daar bestaan in die samelewing ’n pluraliteit wat almal moet respekteer. Alle instellings in die samelewing is menslike response op die skepping van God. Die staat moet elke instelling (godsdienstig of sosiaal) se reg tot bestaan erken en beskerm, sodat aan almal reg en geregtigheid gedoen kan word (Hiemstra, 2005:39).

Hierdie model beteken nie dat die staat sekulêr of neutraal moet wees nie. Die staat mag ’n religieuse oortuiging huldig, maar moet net onpartydig teenoor alle godsdienste en instansies optree (Coertzen, 2006(i):17).

Om godsdienstvryheid ten beste te dien, word in hierdie studie vir 'n onpartydige samewerkende-skeidingsmodel gekies, om die verhouding tussen die kerk en staat te verduidelik (sien hoofstuk 4 en 5) (Dit stem in hoofsaak ooreen met Hiemstra se Prinsipiële- Openbare- Pluraliteitsmodel).

4.5 Die Gereformeerde Belydenisskrifte oor die verhouding tussen kerk en staat

In gereformeerde kerke, is die verhouding tussen kerk en staat onder meer ook in geloofsbelydenisse vervat. Omdat hierdie studie nie net die Skrifbeginsels nagaan nie, maar ook die gereformeerde beskouing, is dit noodsaaklik dat na hierdie belydenis gekyk word. In die Nederduitse Geloofsbelydenis wat in 1561 deur Guido de Brés opgestel is, word Artikel 36 aan die verhouding tussen die kerk en die owerheid gewy (Heyns, 1992:39).

Volgens Heyns was daar twee redes waarom die artikel hier opgeneem is. Die eerste was omdat “*die Bybel self handel oor die owerheid*” (Heyns, 1992:395). Die tweede rede was om wanpersepsies wat die Wederdopers gestel het, reg te stel. Die Wederdopers het die staat teenoor die koninkryk van God gestel. 'n Duidelike boodskap moes dus uitgestuur word dat die staat ook 'n instelling van God is. Verder was daar gerugte dat die Gereformeerdes revolusionêre neigings gehad het. Om hierdie wanindruk te bestry, het De Brés dit goedgevind om in die NGB pertinent oor die owerheid en die verhouding met die Christen-onderdane te skryf (Heyns, 1992:396).

Die inhoud van die artikel is soos volg:

Artikel 36 – Die burgerlike owerheid

Ons glo dat ons goeie God vanweë die verdorwenheid van die menslike geslag, konings, vorste en owerhede aangestel het. Dit is immers sy wil dat die wêreld deur middel van die wette en regerings geregeer moet word, sodat die losbandigheid van die mense in bedwang gehou kan word en alles onder die mense ordelik kan verloop. Vir die doel het Hy die owerheid die swaard in die hand gegee om die kwaaddoeners te straf (Rom 13:4) en die deugsames te beskerm.

Dit is nie alleen hulle taak om aan die staatsbestuur aandag te gee en daarvoor te waak nie, maar ook om die heilige Woordbediening te beskerm om sodoende alle afgodery en valse getuienis teen te gaan en uit te roei, die ryk van die Antichris te vernietig en die koninkryk van

Jesus Christus te bevorder en oral te laat verkondig sodat God deur elkeen geëer en gedien word, soos Hy in sy Woord beveel.

Verder is elkeen verplig, van watter hoedanigheid, rang of stand hy ook al mag wees, om hom aan die owerhede te onderwerp, belasting te betaal, aan hulle eer en onderdanigheid te bewys, hulle te gehoorsaam in alles wat nie met die Woord van God in stryd is nie, en vir hulle voorbidding te doen dat die Here hulle in al hulle handeling mag bestuur: sodat ons 'n rustige en stil lewe kan lei in alle godsvrug en eerbaarheid" (1 Tim 2:2).

Hierin verfoei ons die Wederdopers en ander oproerige mense en in die algemeen almal wat die owerheidsgesag en regeerders wil verwerp en die regsorde omver wil stoot, terwyl hulle die gemeenskaplike besit van goedere invoer en die eerbaarheid wat God onder die mense ingestel het, versteur" (Ons Glo, 1982:36).

Volgens Heyns is daar 'n paar beginsels, onderliggend aan die artikel:

(i) God het die owerhede aangestel

Hiermee word gesê dat die owerheid, konings en vorste nie bloot as 'n ontwikkeling in 'n historiese, evolusionêre proses gesien moet word nie, maar as 'n Goddelike beskikking. God het ook die owerhede ingestel vanweë die verdorwenheid van die mens. Die wêreld moet deur wette en regerings geregeer word sodat die losbandigheid van mense in bedwang gehou kan word en alles onder die mense redelik kan verloop (Heyns, 1992:396). Bos verklaar hieroor: *"In artikel 36 belijden wij dat God overheden verordend heeft en welke taak God aan de overheid heeft opgedragen"* (Bos, 1978:130).

(ii) 'n Owerheid moet gesag hê, want 'n gesaglose owerheid is nie 'n owerheid nie

Die Bybel gee aan die owerheid die swaardmag om kwaaddoeners te straf en die deugsames te beskerm. Met die swaardmag gryp die owerheid diep in die vryheid van die mens in en word die mens se vryheid ingeperk. 'n Groot verantwoordelikheid rus op die skouers van die owerheid om die swaardmag met diskresie te gebruik. Die owerheid sal altyd die swaardmag in diens van reg en geregtigheid moet gebruik om sy legitimiteit te bevestig (Heyns, 1992:397).

(iii) Verskillende take van die owerheid

Dit is by die formulering van dié take van die owerheid in die NGB, wat in die geskiedenis tot groot verdeeldheid gelei het. *(Die verloop en herformulering/vertaling van die NGB in die*

geskiedenis van die NG Kerk, word in hoofstuk 4 paragraaf 3.2.2 bespreek) Voorheen het die artikel dit so gestel dat die owerheid daar gestel is om “*nie alleen die kerk te beskerm nie, maar ook om te weer en uit te roei alle afgodery en valse godsdiens, om die ryk van die Antichris te gronde te rig en die koninkryk van Jesus Christus te bevorder*” (Heyns, 1992:398; Vorster, 1993:313). Soos dit uit die formulering blyk, het dit beteken dat die owerheid selfs met geweld en dwang afgodery en valse godsdiens moet uitroei. Daar moet altyd onthou word dat dit geskryf is in ’n tyd toe daar diepgaande verskille tussen die Christelike kerk en godsdienstige groeperinge was. Die Belydenisskrif moes dit ongetwyfeld in ag geneem het. Vorster is van mening dat De Bres Calvyn se staatsbeskouing in Artikel 36 weergee en dat Calvyn in sy begroning van die taak van die owerheid sterk op die Teokrasie van die Ou Testament geleun het (Vorster, 1993:310). In die lig van die omskrywing van die verskillende modelle tussen kerk en staat in paragraaf 4.5, en die Middeleeuse begrip van die verhouding tussen kerk en staat, is dit dalk meer verantwoord om Calvyn se staatsbeskouing dalk eerder as Konstantyns te tipeer. Hiemstra verklaar dat Artikel 36 van die NGB elemente van Konstantinisme bevat (Hiemstra, 2005:32).

By die Algemene Sinode van 1986 van die NG Kerk is die woord “*sodoende*” in die nuwe vertaling van die NGB ingevoeg (sien hoofstuk 4.3.2.2). Dit het die taak van die staat anders belig.

“En dit is nie alleen hulle taak om aan die staatsbestuur aandag te gee en daaroor te waak nie, maar ook om die heilige Woordbediening te beskerm om sodoende alle afgodery en valse godsdiens teen te gaan en uit te roei, die ryk van die Antichris te vernietig...” (Alg Sinode NG Kerk, 1986)

Heyns verwys na die huidige teks van Artikel 36 en beskryf die taak van die owerheid volgens die artikel, soos volg:

- 3.1 *Vanweë die bedorwenheid van die menslike geslag moet die losbandigheid bedwing word, sodat alles ordelik kan verloop (Rom 13:1; 1Pet 2:13, 14.) Dit is vanweë die goedheid van God dat Hy die owerheid naas die kerk ingestel het om die voortwoekerende verdorwenheid van die wêreld te bekamp.*
- 3.2 *Met nadruk word verwys na die staatsbestuur. Daarmee word die hele ingewikkelde en uitgebreide staatsmasjinerie van onder meer die wetgewende, uitvoerende en regsprekende aktiwiteite ingesluit.*

3.3 *Dit is ook die taak van die owerheid om die heilige Woordbediening te beskerm* (Heyns, 1992:398).

As die artikel dit stel dat dit die taak van die owerheid is om die Woordbediening te beskerm, kom daar talle vrae na vore. Heyns sê die bedoeling daarvan is om die kerk sy ruimte te gee om die heil en morele sake te verkondig (Heyns, 1992:398). Indien die owerheid vir die kerk sy ruimte gee en die kerk se ruimte beskerm, sal die owerheid kan voortgaan met sy ander take (Heyns, 1988:135).

Fourie daarenteen handhaaf 'n mening dat die NGB tot stand gekom het in 'n konteks wat radikaal met die moderne staatkunde verskil. Volgens hom kan die NGB Artikel 36 glad nie meer toegepas word nie. Dit moet net gesien word as 'n *“interessante historiese teks uit 'n interessante historiese tydperk”* (Fourie, 2006:170).

Vir Heyns is die NGB Artikel 36 steeds Bybels en relevant vir vandag. Heyns sien dit dat die NGB Art. 36 'n vennootskapsverhouding tussen die owerheid en die kerk voorstaan (Heyns, 1992:399). Volgens Heyns is dit die owerheid se verantwoordelikheid om te sorg dat dit moontlik is vir die kerk om ongestoord sy normale taak te vervul. Dit is dus nie die taak van die owerheid om alle afgodery en valse godsdienste te vernietig nie, maar *“wanneer die owerheid sorg dat die kerk die ruimte het om ongehinderd die evangelieboodskap te verkondig, sal afgodery en valse godsdienste as gevolg daarvan teengegaan word”* (Heyns, 1992:399). Dit beteken dat die owerheid ook ander godsdienste binne sy gesagsgebied moet beskerm en aan hulle lewensruimte bied.

Alhoewel die NGB Art. 36 volgens sy eie hermeneutiek en eie ontstaanskonteks uitgelê moet word en daar mense is wat dit niks meer as 'n interessante dokument wil sien nie (Fourie, 2006:170), is daar tog onderliggende beginsels in die belydenis teenwoordig wat godsdienstsvryheid onderskryf te wete:

1. **God het die owerhede ingestel** vanweë die verdorwenheid van die mens. Die wêreld moet deur wette en regerings geregeer word sodat die losbandigheid van mense in bedwang gehou kan word en alles ordelik kan verloop (Heyns, 1992:396).
2. **Die owerheid het 'n ander terrein as die van die kerk** (Heyns, 1988:135).
3. **Die owerheid het 'n verantwoordelikheid teenoor godsdienste** om aan hulle die nodige ruimte te gee om te aanbid en te verkondig. Indien die owerheid vir die kerk sy

ruimte gee en die kerk se ruimte beskerm, sal die owerheid weer sy werk kan doen om sodoende die kwaad te beteuel en te bestraf (Heyns, 1988:135).

4. **Die verhouding tussen die kerk en die owerheid is dié van samewerking.** Heyns sien dit dat die NGB Art. 36 'n vennootskapsverhouding tussen die owerheid en die kerk voorstaan (Heyns, 1992:399).

Met die NGB Artikel 36 het die kerk 'n getuienis gelewer dat die owerheid aan Christene (en ander godsdienste) in alle aspekte van private en openbare godsdienstebeoefening, die reg van geloofsbeleving en uitlewing moet toestaan. *“Godsdiensvryheid is dan nie vir die Christene 'n bedreiging nie, maar 'n geleentheid waardeur die swaard van die Gees in die openbaar gehanteer word”* (Vorster, 1993:320).

5. Godsdiensverskeidenheid versus Godsdiensgelykheid?

Godsdiensvryheid beteken dat daar verdraagsaamheid tussen verskillende godsdienste moet wees en dat daar vir elkeen ruimte gegee moet word om sy/haar geloof uit te leef. Dit bring die onvermydelike vraag na vore: Beteken die verskeidenheid van godsdienste en die verdraagsaamheid wat hulle onder mekaar moet hê ook dat alle godsdienste gelykwaardig is?

Van der Walt meen dat daar versigtig met 'n antwoord op hierdie vraag omgegaan moet word. Indien die uitgangspunt gehandhaaf word dat slegs die Christelike geloof die waarheid het, moet onthou word dat dit nie ander gelowe is wat dit van die Christelike geloof sê nie, maar die Christene wat oor hulself getuig. Die getuienis wat 'n mens van jouself gee, is gewoonlik nie onpartydig nie (Van der Walt, 1994:9). Ten spyte hiervan is hy tog van mening dat godsdienste nie gelyk is nie. Hy lig hoofsaaklik twee belangrike redes uit waarom godsdienste nie gelyk is nie en die Christendom duidelik onderskei word van ander godsdienste.

5.1 Die uniekheid van die Christendom

Wanneer Van der Walt die onderwerp bespreek haal hy MS Heim aan in sy boek *“Christ the only way?”* (Van der Walt, 1994:12). Hiervolgens deel Heim die verskillende standpunte in twee hoofgroepe in, naamlik Pluralisme en Partikularisme.

(1) Pluralisme

- Parallele pluralisme: Christus is die enigste Middelaar vir Christene. Ander gelowe kan egter min of meer dieselfde resultate as die Christendom oplewer.
- Legkaart-pluralisme: Elke religie is 'n stukkies van die waarheid. Die sterkpunt van elkeen moet saamgebring word in 'n geloofshuis vir alle volkere.
- Graduele pluralisme: Sommige religieë bring die finale waarheid sterker tot uitdrukking as ander.

(2) Partikularisme

- Magnetiese partikularisme: Christus is 'n magneet wat al die ander religieë na Hom aantrek. Die betekenis van Christus word deur ander gelowe gekanaliseer.
- Genesende partikularisme: Almal kan genees word, selfs die wat reeds dood is, solank jy net 'n direkte en persoonlike kennis van God het.
- Imperiale partikularisme: Christus is die enigste bron van ons verlossing en bewuste belydenis van Christus is die enigste weg waarlangs ons op redding kan hoop.

Die Partikulariste beskou die Pluraliste as relativiste en uiteindelik skeptisisme. Die Pluraliste beskou die Partikulariste as eksklusivisties, arrogant en onverdraagsaam. Van der Walt is van mening dat 'n Christen nie arrogant behoort te wees nie, want die kennis wat hy/sy van God het, is nie die resultaat van sy/haar eie slimheid nie, maar juis as gevolg van sy/haar eie swakheid (Van der Walt, 1994:12).

Om die uniekheid van die Christendom te bewys, maak Van der Walt 'n vergelyking tussen die drie groter godsdienste, naamlik die Christendom, Boeddhisme en die Islam. Hy vergelyk hulle volgens hulle beskouinge oor **(1)** God, **(2)** die wêreld en **(3)** die mens, **(4)** wat fout is met die mens en **(5)** die terapie wat elke godsdiens toepas op die mens. Hy bevind die kernverskil in die volgende: Alle nie-Bybelse godsdienste word beheers deur die vraag: Wat moet ek doen om vir my heil te verwerf? In die Christelike godsdiens is die vraag presies die omgekeerde: Die heil hoef nie deur my verwerf/verdien te word nie. God het uit genade in Christus na ons toe gekom!

Die verskille tussen godsdienste is dus wesenlik en nie bloot relatief nie. Hiervolgens is religieë nie gelykwaardig nie (dus nie gelyk nie), nie eers in hulle kern nie. Die Christelike geloof is 'n unieke heilsweg wat in geen ander godsdiens aangetref word nie (Van der Walt, 1994:15).

5.2 Die Bybel beskou Christus se redding as uniek

Daar is baie uitsprake wat op Christus se uniekheid dui. Vir die Bybelse Christus is daar net een waarheid en dit is Jesus Christus. In Joh 14:6 sê Jesus “*Ek is die weg en die waarheid en die lewe, niemand kom na die Vader toe behalwe deur My nie*”. Geen verlossing sonder Christus, is moontlik nie. Daar is vir die Christendom en die Woord geen onduidelikheid nie. Slegs die wat in Christus glo, word gered (Joh 3:36). Die Christus van die Christendom het ’n definitiewe en deurslaggewende pad van verlossing (Joh 3:16) en dui aan dat die enigste pad na God (Hand 4:12) deur Jesus Christus gaan. Vir die Christendom is daar dus geen gelykheid van godsdienste nie (Joh 15:4, 5). Daar is slegs een middelaar en een verlosser en dit is Jesus Christus (1 Tim. 2:5). Hy is die enigste seun van God (1 Joh 5:11). In Jes 43:11 staan: “*Ek, Ek is die Here, buiten My is daar geen redder nie.*” Wat die Gereformeerde belydenis betref, is die Christendom die enigste ware godsdiens (Van der Walt, 1994:9).

In die gereformeerde belydenisskrifte word die uniekheid van die Christelike godsdiens onderstreep. Die Heidelbergse Kategismus verklaar soos volg:

So. 11 VR 29.

Vraag: Waarom word die Seun van God genoem: Jesus, wat verlosser beteken?

Antw: Omdat Hy ons van al ons sondes verlos en by niemand anders enige saligheid te soek of te kry is nie.

Dit is egter nie net die gereformeerde belydenis nie, maar die hele Christelike wêreld bely dit. In Artikel 2 van die Apostoliese geloofsbelydenis “*En in Jesus Christus, sy eniggebore Seun, ons Here:*” Ook die Geloofsbelydenis van Athanasius verklaar in sy laaste Artikel 40 “*Dit dan is die algemene geloof: as iemand dit nie getrou en vas glo nie, sal hy nie salig word nie.*”

6. Gevolgtrekking

Uit die voorafgaande hoofstuk is dit duidelik dat die Bybel die teologiese grondslag vir godsdiensvryheid vorm. Die bevindinge kan kernagtig as volg saamgevat word:

6.1 Deur die skepping van die mens as beeld van God, het God aan die mens hoë waarde toegeken. Dit gaan in die Bybel oor God, maar dan tog om God in sy verhouding tot sy skepping, en in die besonder tot die mens. Ten diepste is die feit dat God die mens as ’n

waardige wese geskep het, die motivering vir menseregte. Menseregte is afgelei uit die feit dat die mens na God se beeld geskep is, dat God die mens weer wil herskep om gelykvormig met Jesus te wees. God self ken aan die mens 'n waarde toe wat nie misken mag word nie. Die mens het regte omdat hy/sy na God se beeld geskep is. Menseregte is 'n geskenk van God aan die mens. Dit is in die Bybel waar die eerste beginsels van respek vir jou naaste en respek vir sy/haar menslikheid gevind word. Die uitsonderlike posisie van die mens as die kroon van God se skepping, kom tot uitdrukking in die wyse waarop die lewe van die mens in die Skrif as iets onaantasbaar behandel word (Jonker, 1984:52). Die menswaardigheid behels in die Skrif die onaantasbaarheid van sy/haar lewe (Genesis 9:6). Die mens het regte (voorregte) omdat God aan hom/haar 'n sekere waarde toegeken het en niemand mag dit met enige optrede van die mens wegneem nie (paragraaf 2).

6.2 Vir Christene vloei godsdiensvryheid voort uit die feit dat Christus hulle vrygemaak het om waarlik vry te wees (Gal 5:2). God het die mens in vryheid geskep om Hom te dien, maar die mens val dan in sonde. Dit is Christus se kruisdood en opstanding wat die gelowige weer waarlik vrymaak. Christene het hierdie vryheid selfs al leef hulle in state wat hoegenaamd nie hulle die vryheid gun om Christus te aanbid en te volg nie uit die feit dat Christus hulle vrygemaak het (paragraaf 3.1 en 3.2).

6.3 God gee die mens die vryheid van keuse, vryheid van gewete en dwing niemand om Hom te aanbid nie. Hy oorreed mense met sy selfopofferende liefde, genade en lankmoedigheid om Hom as enigste verlosser te aanvaar (paragraaf 3.2-3.7).

6.4 Vanweë die verdorwenheid van die mens het God het die owerhede ingestel om die losbandigheid van mense in bedwang te hou. Die owerheid moet aan die kerk ruimte skep om sy godsdienstige identiteit vry en sonder hindernis te kan uitleef. (Rom 13:1–7) (paragraaf 4).

6.5 Uit 'n ontleding van die NGB kan afgelei word dat die verhouding tussen die kerk en die staat een van **samewerking moet wees, met erkenning van die pluralistiese aard van die samelewing** indien godsdiensvryheid gewaarborg wil word. Verder is dit staat se taak om onpartydige geregtigheid te bevorder en sorg te dra dat almal dié vryheid het (paragraaf 4.5).

6.6 Dit is 'n prinsipiële uitgangspunt van Woord en belydenis dat **godsdiensvryheid 'n Godgegewe reg vir elke mens** is. Elke mens behoort die vryheid te hê om die godsdiens van sy/haar keuse te kan beoefen.

Hoofstuk 3

HISTORIESE ONTWIKKELINGE VAN GODSDIENSVRYHEID

Ter Inleiding

In hierdie hoofstuk word die historiese ontwikkelinge, van godsdiensvryheid nagegaan.

Hoewel Christene oortuig is dat die beginsel van godsdiensvryheid in die Skrif geleë is, het die historiese manifestasie daarvan dikwels baie lank gewag vóór dit 'n werklikheid geraak het in die alledaagse lewens van godsdienstige mense. Dit het nog langer geneem voordat godsdiensvryheid geïnstitusioneel is en godsdienste 'n wetlike vryheid en beskerming ontvang het en die rol van die kerk en die staat uitgeklaar is. In baie lande (veral in sommige Oosterse lande) het dit steeds nie gerealiseer nie. Die konsep van godsdiensvryheid het uit die sameloop van historiese gebeurtenisse, filosofiese denke en die herontdekking van Bybelse waarhede wat niemand doelbewus beplan het nie, ontwikkel (Tierney, 1996:34).

In die beskrywing van die historiese ontwikkeling van die konsep van godsdiensvryheid, word in dié studie 'n onderskeid getref tussen die ontwikkeling van godsdiensvryheid as Godgegewe reg en die ontwikkeling van godsdiensvryheid as konstitusionele reg.

In die ontleding van die historiese ontwikkeling van die konsep van godsdiensvryheid is dit duidelik dat die eerste fase voor die Tweede Wêreldoorlog in 1945, hoofsaaklik gehandel het oor ontwikkeling van godsdiensvryheid as Godgegewe reg. Die tweede fase na die Tweede Wêreldoorlog handel oor die ontwikkeling van godsdiensvryheid as konstitusionele reg.

Thomas Carlyle het daarop gewys dat nuwe historiese gebeurtenisse nie een enkele oorsaak het nie, maar dat dit dikwels die gevolg is van 'n hele netwerk van gebeurtenisse. 'n Nuwe gebeurtenis, gekombineer met voriges, bring die geboorte van verdere veranderinge teweeg (Carlyle, 1872:2:257). Volgens Tierney was dit presies wat gebeur het met die ontwikkeling van godsdiensvryheid. Veral tussen 1500 en 1700 het 'n netwerk van oorsaaklikhede ontplooi wat die ontwikkeling van godsdiensvryheid baie sterk laat groei het. Gebeurtenisse soos

oorloë, konflikte tussen kerk en staat, die Renaissance, die opkoms van die Humanisme, die Reformasie, die Anabaptisme, martelare, filosofiese denkers, ensovoorts, het alles en almal 'n rol gespeel in die ontwikkeling van godsdiensvryheid (Tierney, 1996:35).

Hierdie hoofstuk bestaan uit drie dele: In die **eerste deel** van hierdie hoofstuk word 'n kort kronologiese en samevattende uiteensetting van die historiese ontwikkeling van godsdiensvryheid tot 1945 (einde van die Tweede Wêreldoorlog) as **Godgegewe reg**, behandel.

Na die afskuwelikhede van die Tweede Wêreldoorlog was daar wêreldwyd ooreenkomste gesluit met betrekking tot menseregte en godsdiensvryheid. In die **tweede deel** van hierdie hoofstuk word 'n kort uiteensetting gegee van die historiese ontwikkeling van godsdiensvryheid as **konstitusionele reg**. Die belangrikste ooreenkomste wat wêreldwyd gesluit is om godsdiensvryheid as konstitusionele reg erkenning te gee, word behandel.

Die historiese ontwikkeling van die konsep van godsdiensvryheid is egter nie voltooi met blote besef dat dit 'n **Godgegewe reg** vir elke mens is en dat elke mens 'n **konstitusionele reg** daartoe het nie. Godsdiensvryheid moet prakties gemanifesteer word en uitgebou word vir elke mens se konteks en land waarin hy/sy hom/haar bevind. Die **derde gedeelte** van hierdie hoofstuk behandel 'n paar kontemporêre protestantse rolspelers om die verdere **teologies en staatsregtelike** ontwikkeling van die konsep godsdiensvryheid, aan te toon.

Die NG Kerk het uit die Europese Gereformeerde kerke ontwikkel en gegroei. Wat op kerklike en teologiese gebied in Europa sou gebeur, het 'n bepalende invloed op die NG Kerk en sy denke oor godsdiensvryheid gehad. Dit sou veral in die beginjare van die NG Kerk waar wees. Coertzen verklaar dat “...*Genève, Londen, Parys, Antwerpen, Wezel, Emden, Den Haag en Dordrecht inderdaad die historiese agtergrond vorm vir ons kerklike reg in Suid-Afrika. Die Kerkordes wat op hierdie plekke ontstaan het, het 'n ekumeniese betekenis met betrekking tot Suid-Afrika*” (Coertzen, 1989:3). Die Konvent van Wezel het in 1568 verklaar dat die kerklike orde van 'n kerk op drie grondslae berus naamlik, Die Heilige Skrif, die voorbeeld van die apostels en kerklike tradisie – “*de gestadige gewoonten der kerken*” (Pont, 1981:5). Indien daar dus gesoek word na 'n omskrywing en evaluering van godsdiensvryheid vir die NG Kerk in Suid-Afrika, word dit noodsaaklik geag om te begin by die omgewing wat die NG Kerk se denke fundamenteel beïnvloed het, naamlik Wes-Europa en sy Gereformeerde omgewing.

HOOFSTUK 3.1

DIE ONTWIKKELINGE VAN DIE KONSEP VAN GODSDIENSVRYHEID AS GODGEGEWE REG VAN ELKE MENS VOOR DIE TWEDE WÊRELDOORLOG

Voor 1945 was daar verskillende ontwikkelingsfases op filosofiese, teologiese en staatsregtelike gebied met betrekking tot godsdiensvryheid. Die ontwikkelingsfase het hoofsaaklik oor die Godgegewe reg tot godsdiensvryheid gehandel. Hierdie fase tot 1945 word chronologies en kortliks behandel.

1. Die tydperk in Europa – voor die 16de eeu

1.1 Die vroeë Christelike kerk tot 500 n.C.

Vir die vroeë Christene was die owerheid 'n instansie wat reglynig teenoor die gelowiges gestaan het. Die owerhede het gelowiges vervolg (Tierney, 1996:22). Daar was dikwels 'n vyandige skeiding tussen kerk en staat. Dat beide die kerke en die staat groothede in eie reg is blyk onder meer uit die volgende Skrifwoorde in Markus 12:17 “*Gee aan die keiser wat aan die keiser behoort en aan God wat aan God behoort*”. Deur die eeue onthou Christene nog altyd Paulus se woorde in Handeling 2:29 “*n Mens moet eerder aan God gehoorsaam wees, as aan mense.*”

Konstantyn is na die dood van sy vader in 306 n.C. tot keiser van die Westelike ryk uitgeroep. Voor die veldslag (312) teen sy vyand, Maksentius, sien hy 'n verligte kruis voor die wolke met die woorde “*In hoc vince*” wat beteken “*In hierdie teken sal jy oorwin*”. Dit inspireer hom om in die Naam van Christus die oorlog te voer. Na sy oorwinning gee hy die eer vir die oorwinning aan God en bekeer hom tot die Christendom. Omdat sy moeder 'n toegewyde Christen was, moes hy as kind al met die Christelike godsdienst te doen gehad het. Daar was wel geskiedskrywers wat van mening was dat die gesig van die kruis voor die wolke met die leuse “*In hierdie teken sal jy oorwin*” 'n subjektiewe ervaring kon wees. Tog is Praamsma van mening dat dit nie relevant is of Konstantyn werklik so teken gesien het of dit net sy eie

subjektiewe weergawe daarvan was nie. Wat belangrik is, is dat hierdie kruis met die woorde “*In hierdie teken sal jy oorwin*”, ’n beslissende invloed op die geskiedenis van die kerk en wêreld gehad het (Praamsma, 1979, I:72).

Na die bekering van Konstantyn het die situasie vir die Christelike godsdiens, sowel as ander godsdienste verander. Waar daar vroeër geen verdraagsaamheid teenoor godsdienste in die algemeen was nie, het Konstantyn die samelewing dramaties verander (González, 1984:113).

Die *Edik van Milaan* wat Konstantyn in 313 n.C. uitvaardig (Tierney, 1996:22), word as die eerste klassieke bron vir godsdienstvryheid beskou (Gildenhuys, 2001:15). Hierin word bepleit dat alle mense se godsdienstrechte beskerm word en dat elke mens die reg het om sy/haar Godgegewe godsdienstvryheid uit te leef.

“When I, Constantine Augustus, as well as I, Licinius Augustus, fortunately met near Mediolanurn (Milan), and were considering everything that pertained to the public welfare and security, we thought, among other things which we saw would be for the good of many, those regulations pertaining to the reverence of the Divinity ought certainly to be made first, so that we might grant to the Christians and others full authority to observe that religion which each preferred; whence any Divinity whatsoever in the seat of the heavens may be propitious and kindly disposed to us and all who are placed under our rule. And thus by this wholesome counsel and most upright provision we thought to arrange that no one whatsoever should be denied the opportunity to give his heart to the observance of the Christian religion, of that religion which he should think best for himself, so that the Supreme Deity, to whose worship we freely yield our hearts) may show in all things His usual favor and benevolence. Therefore, your Worship should know that it has pleased us to remove all conditions whatsoever, which were in the rescripts formerly given to you officially, concerning the Christians and now any one of these who wishes to observe Christian religion may do so freely and openly, without molestation. We thought it fit to commend these things most fully to your care that you may know that we have given to those Christians free and unrestricted opportunity of religious worship. When you see that this has been granted to them by us, your Worship will know that we have also conceded to other religions the right of open and free observance of their worship for the sake of the peace of our times, that each one may have the free opportunity to worship as he pleases; this regulation is made we that we may not seem to detract from any dignity or any religion.

Moreover, in the case of the Christians especially we esteemed it best to order that if it happens anyone heretofore has bought from our treasury from anyone whatsoever, those places where they were previously accustomed to assemble, concerning which a certain decree had been made and a letter sent to you officially, the same shall be restored to the Christians without payment or any claim of recompense and without any kind of fraud or deception, Those, moreover, who have obtained the same by gift, are likewise to return them at once to the Christians. Besides, both those who have purchased and those who have secured them by gift, are to appeal to the vicar if they seek any recompense from our bounty, that they may be cared for through our clemency. All this property ought to be delivered at once to the community of the Christians through your intercession, and without delay. And since these Christians are known to have possessed not only those places in which they were accustomed to assemble, but also other property, namely the churches, belonging to them as a corporation and not as individuals, all these things which we have included under the above law, you will order to be restored, without any hesitation or controversy at all, to these Christians, that is to say to the corporations and their conventicles: providing, of course, that the above arrangements be followed so that those who return the same without payment, as we have said, may hope for an indemnity from our bounty. In all these circumstances you ought to tender your most efficacious intervention to the community of the Christians, that our command may be carried into effect as quickly as possible, whereby, moreover, through our clemency, public order may be secured. Let this be done so that, as we have said above, Divine favor towards us, which, under the most important circumstances we have already experienced, may, for all time, preserve and prosper our successes together with the good of the state. Moreover, in order that the statement of this decree of our good will may come to the notice of all, this rescript, published by your decree, shall be announced everywhere and brought to the knowledge of all, so that the decree of this, our benevolence, cannot be concealed.”

(*Edik van Milan, 313 n.C.*; Vertaling deur: Universiteit Pennsylvania)

Dit is merkwaardig dat die beginsels van godsdiensvryheid so vroeg soos 313 n.C. reeds vasgelê is. Die volgende beginsels oor die konsep van godsdiensvryheid is in die *Edik van Milaan* ter sprake:

- Vryheid van gewete;
- Vrye beoefening van godsdienste;
- Religieuse pluraliteit; en
- Verdraagsaamheid teenoor ander godsdienste.

Dit is opmerklik dat daar in die inhoud van die Edik van Milaan nie spore van Konstantinisme is nie.

Hoewel Gildenhuis van mening is dat die Edik van Milaan 'n uitgangspunt van godsdienste-gelykheid handhaaf (Gildenhuis, 2001:18), oortuig haar siening egter nie. Nêrens verklaar die Edik van Milaan dat alle godsdienste nou gelyk is nie (Edik van Milaan, 313). Die indruk wat Gildenhuis het dat die Edik van Milaan gelykheid van godsdienste bepleit, sien Tierney eerder dat die dokument verdraagsaamheid teenoor alle godsdienste reflekteer. Hier word eerder bewys dat Christene van die vroegste tye af 'n gesindheid van verdraagsaamheid teenoor ander godsdienste geopenbaar het (Tierney, 1996:22). Trouens in 313 n.C. het Konstantyn saam met koning Licinius die “Toleransie-edik” gepubliseer waarvolgens Christene en heidene moes leer om saam te leef (Praamsma, 1979, I:73).

Konstantyn het volgens sy Christelike geloof sekere wette in die land ingebring wat die samelewing meer Christelik georiënteer het. Daar word byvoorbeeld in 315 n.C. aan die kerk publiekregtelike voordele gegee. Hiervolgens kon die kerk eiendom bekom en ook geskenke aanvaar. Die kerk is ook vrygestel van belasting. Die Sondagswet van 321 n.C. is nog 'n voorbeeld. Dit het die Sondag amptelik as 'n rusdag verklaar, 'n gebruik wat sedert die vroegste Christene onderhou is. (*Omtrent 150 n.C. het Justinus die Martelaar dié eerste dag van die week tot “Sondag” herdoop.*) Nog wette het gevolg om die samelewing 'n Christelike oriëntasie te gee soos dat die doodstraf deur middel van kruisiging, afgeskaf is; wegloperslawe mag nie meer in sy/haar gesig gebrandmerk word nie, omdat hy/sy beeld van God is; geestelikes se vrylating is regsgeldig verklaar. Die voorkoms van die hele samelewing het 'n groot verandering ondergaan. (Praamsma, 1979, I:72).

Alhoewel Konstantyn vanweë sy dankbaarheid teenoor God 'n meer Christelik-georiënteerde samelewing daargestel het, was hy 'n voorstander van godsdienstige verdraagsaamheid teenoor alle godsdienste.

Die invloed wat Konstantyn op die kerk gehad het was bepalend. Praamsma verklaar “*Constantijn heeft inderdaad de kerk met rijke schenkingen, ook in land, begiftigd, die het begin vormden van wat later ‘de kerklijke staat’ werd genoemd.*” (Praamsma, 1979, I:76).

Sy vestiging van die Christelike godsdiens as ’n staatsinstelling, het die moontlikheid dat die kerk slegs nog ’n departement van die staat geword het, baie sterk na vore gebring. Hiemstra noem die model wat as gevolg van Konstantyn ontstaan het “*Konstantinisme*”. Hiervolgens sien die staat dit as sy taak om Christendom uit te brei en die kerk te beskerm, maar ook te beheer (Hiemstra, 2005:28).

Op 27 Februarie 380 n.C., 67 jaar later, word die Edik van Milaan herroep en vervang met die *Edik van Keisers Gratius, Valentius II en Theodosius I*, wat Katolisisme tot enigste staatsgodsdiens verklaar het (Ehler, 1954:7). Die beskerming van religieuse regte vir alle mense, het hiermee tot ’n einde gekom (Gildenhuys, 2001:18).

Met pous Gelatius (492 n.C.–496 n.C.) as geestelike leier het die verhouding tussen die kerk en die staat egter weer verander. Hy het die onafhanklike rol van die kerk herbevestig. Volgens Gelatius was daar twee outoriteite in die wêreld naamlik die van die religieuse wêreld en die van die aardse wêreld. Die hele geestelike wêreld van religieuse denke en praktyk was uitgesluit van die beheer van die wêreldse regeerder. Gelatius se siening is opgeneem in Middeleeuse kerkordes en is later in baie dispute aangehaal (Tierney, 1996:22).

“Two there are, August emperor, by which this world is chiefly ruled, the sacred authority of the priesthood and the royal power ... in order of religion, in matters concerning the reception and right administration of the heavenly sacraments, you ought to submit yourself rather than rule” (Tierney, 1964:13).

Die kerstening van Europa het egter nie vinnig gebeur nie. Die Christendom het veertien eeue geneem om regoor Europa te versprei. In Europa was daar aanvanklik aanhang vir heelwat ander godsdienste soos die Joodse godsdiens, Islam en baie inheemse stamgode. In meeste gevalle is die “Christendom” as plaasvervanger vir heelwat heidense godsdienste aangebied. Die Christendom het dramaties veld gewen, nie noodwendig deur evangelisasie nie, maar deur die kerstening van Europese lande. Karel Blei maak ’n duidelike onderskeid tussen kerstening en evangelisasie. Evangelisasie is die verspreiding van die Christendom deur persoonlike oortuiging en bekering, terwyl kerstening die verspreiding van die Christendom is as gevolg van politieke prosesse (Blei, 2002:47). In hierdie prosesse was politieke omstandighede van kardinale belang. In meeste gevalle was die gesindheid van die koning of

regering deurslaggewend. Baie konings het hulleself laat doop en so die toon vir hulle volgelinge aangegee. Dit het die verspreiding van die Christendom in groot dele van Europa tot gevolg gehad.

Vir baie eeue was die Christendom slegs dominant in sekere dele van Europa. Teen die tyd dat die proses van kerstening in Noord-Europa voltooi is, was die Islam reeds dominant in sommige Spaanse gebiede, met verdere moontlikhede in die Suid-Ooste van Europa. Die Christendom was nooit die enigste aanvaarbare godsdiens in Europa nie. Baie van die stamhoofde het heidense godsdienste aangehang wat hulle in konflik met die nuwe Christelike regeerders van die land gebring het. Volgens Blei was die kerstening van Europa in die meeste gevalle dus meer 'n politieke besluit as wat dit deur persoonlike oortuiging gekom het (Blei, 2002:52).

Heidense feeste, soos 25 Desember, het dus voortbestaan, maar meestal met 'n nuwe inhoud. Die Christendom se gewildheid het juis daarmee te doen gehad dat hulle die antieke godsdienste toegelaat het om hulle eie feeste se datums te behou. Selfs Christelike kerke is op strategiese plekke gebou waar daar eers heidense kultusfeeste gevier is. Pous Gregorius wat in 596 n.C. sendelinge na Engeland gestuur het, het hierdie sendelinge uitdruklik beveel om nie heidense tempels en gebruike te vernietig nie. Dit moes eerder 'n nuwe inhoud kry (Blei, 2002:53).

1.2 Die Middeleeue

Die Middeleeue is die tydperk tussen 500 n.C. en 1450 n.C.. Dit is gedurende hierdie tye, die tyd van die kruistogte en martelare, waar die pous 'n wêreldleier geword het. (Na die sg. *Donatio Constantini* is aan die Pous wêreldlike, sowel as geestelike seggenskap toegeken) (Praamsma, 1979, I:76). In dié periode was die Christendom in Europa nog 'n eenheid. Volgens William Estep was godsdiens inherent deel van die lewenstyl in die Middeleeue (Estep, 1986:105). Dit was ondenkbaar om iemand te kry wat nie aan een of ander godsdiens gekoppel was nie. Na die "*Edict of the Emperors Gratian, Valentinian II and Theodosius I*" in 380 n.C., sou die Rooms Katolieke Kerk die enigste erkende kerk word (Ehler, 1954:7). Die reg tot vryheid van godsdiens sou dan ook hoofsaaklik net vir Rooms Katolieke Christene geld (Blei, 2002:61). Die grense van hierdie vryheid is deur die amptelike kerklike dogma, onder toesig van die kerkleiers met die pous aan stuur van sake, bepaal.

1.2.1 Kerk en staat gedurende die Middeleeue

Ook die Middeleeue is gekenmerk deur 'n voortdurende spanning tussen kerk en staat. In elke tydvak in die geskiedenis was daar konflik, maar te midde van die konflik het daar ook oplossings en ooreenkomste gekom, wat alles meegewerk het om die konsep en inhoud van godsdiensvryheid verder te ontwikkel. In dié tyd het byvoorbeeld die *Konkordaat van Worms* (1122) en die *Magna Carta* (1215) tot stand gekom.

Die spanning tussen kerk en staat is in 800 n.C. weer op die spits gedryf toe Karel die Grote (Charlemagne) keiser geword het. *Hy het tussen 768–814 regeer. (Aanvanklik is die ganse ryk in twee verdeel met hom en sy broer Karloman, as die twee konings. Na die dood van sy broer verenig hy weer die Oostelike en Westelike gedeeltes en word hy in 800 n.C. Keiser van die groter koninkryk)* (De Jong, 1980:95). Karel die Grote het 'n regering ingestel, waar hy die keiser van die wêreldse regering sowel die kerk was. Volgens De Jong “*Zelf zag hij zijn taak als die van koning David en beschouwde hij de paus als eerste van zijn rijk*” (De Jong, 1980:98). Hierdie *Konstantyns* bedoelde regeringsvorm (*wat die keiser die hoof van die kerk gemaak het*) is deur sy opvolgers (Otto I, 936–937) en die Salian koningshuis, voortgesit. Hulle het geglo hulle is God se regeerders op aarde. Hulle het hulself die mag toegeëien om ook die kerk te beheer (Tierney, 1996:23).

Die hele situasie het egter dramaties verander toe Gregorius VII (1073–1085) as pous verkies is. Hy het die vryheid van die kerk teenoor die staat gepropageer (De Jong, 1980:103). Hy verklaar dat die kerk gesag oor beide staat en kerk het en dat die staat nie die mag het om biskoppe aan te stel nie, maar dat die kerk dit self sou doen. Hy verklaar verder dat die kerk ook die gesag het om die regeringsmagte van die wêreldlike regeerder weg te neem (*Teokratiese regeringstelsel, die kerk beheer die staat – vgl. hoofstuk 2*). Die regeerder van die land is ondergeskik aan die pous (Blei, 2000:41). Hierdie gebeurtenis staan in die geskiedenis bekend as die “Pouslike revolusie”. Hendrik IV, koning van Duitsland (wat later keiser sou word) het Gregorius as 'n godslasteraar afgemaak. Die pous het hierop gereageer en vir Hendrik IV uitgebann (ge-ekskommunikeer). Die keiser moes homself daarna verneder en vir die Pous verskoning aanbied. Nie lank daarna nie, het Hendrik IV weer op sy beurt Rome ingeval en Gregorius verban. Na beide se dood is die vrede herstel met die kompromis wat met die *Konkordaat van Worms* (van 1122) bereik is (Tierney, 1996:23) Hiervolgens sou beide die kerk en die staat betrokke wees in die aanstelling van biskoppe (Blei, 2000:41).

In die begin van die 13de eeu was die pouslike oorheersing die sterkste (Blei, 2000:54). Pous Innocentius III (1198–1216) het die teokratiese idees van sy voorganger Gregorius VII weer laat herleef. In sy oë was die pous nie net die opvolger van die apostel Petrus nie, maar ook die regterhand en opvolger van Jesus Christus op aarde. Dit het beteken dat alle konings en prinse regoor die wêreld die pous se onderdane was (Blei, 2000:54). Die pous het die **pouslike ban** (*Dit is die uitsluiting/ekskommunikasie van individue van die sakramentbediening asook uitsluiting uit die kerk*) en **interdikte** (*die ban/uitsluiting van 'n hele volk om deel te hê aan die genadige sakramente en kerklike aktiwiteite*) as wapens gebruik om sy gesag in stand te hou. In die tyd van Innocentius III was dit inderdaad 'n effektiewe wapen, want die kerk en sakramente is gesien as die enigste medium wat toegang verskaf het tot die genadige verlossing van Jesus Christus. Innocentius III het die pousdom as 'n super-otoriteit gesien en as wêreldleier opgetree. Hy het die mag gehad om die keiser van Duitsland te kroon of te onttroon en selfs geweier dat die Franse koning van sy vrou skei (Blei, 2000:55). Dit was juis hierdie optrede en beleid van Innocentius III wat aanleiding gegee het tot die ontstaan van die **Magna Carta** (1215), wat 'n belangrike baken in die ontwikkeling van die konsep van godsdiensvryheid sou wees.

'n Jaar nadat pous Innocentius III georden is (8 Januarie 1198), is Johannes tot koning van Engeland gekroon (27 Mei 1199). Die konflik tussen Innocentius III en die Engelse koning het sy oorsprong gehad in die stryd wat die verkiesing van die Aartsbiskop van Canterbury voorafgegaan het. Die koning was ongelukkig dat hy nie 'n sê gehad het in die aanwysing van die Aartsbiskop nie. Die biskoppe van die provinsie het almal vir die pous se nominasie, te wete Stephen Langton, gestem. Die koning weier om vir Langton in Engeland toe te laat en verjaag die monnike uit Canterbury. Die pous reageer hierop deur in Maart 1208 'n kerklike **Interdik** op Engeland te plaas. Dit het beteken dat daar geen sakramente in Engeland bedien mag word nie, niemand in die huwelik mag tree nie en geen begrafnisse op kerklike grond toegelaat is nie. Die koning reageer op sy beurt, deur alle kerklike gronde en kerkbelasting te vries. Die stryd het so erg geword dat die pous die koning in November 1208 persoonlik geëkskommunikeer het. Dit het die koning geestelik geïsoleer. In 1212 het Engeland 'n inval deur Frankryk in die gesig gestaar en na ses jaar van hardkoppigheid teenoor die pous het die Engelse koning nie 'n ander keuse gehad as om met die pous vrede te maak nie. As gevolg hiervan aanvaar hy in 1213 vir Langton as Aartsbiskop van Kantelberg, stel hy weer die kerklike amptenare aan en kompenseer die kerk vir die belasting en eiendom wat hy gevries het.

Die koning dra ook die koninkryk van Engeland en Ierland aan die pousdom oor. In Julie 1213 word die ban (ekskommunikasie) op die koning opgehef. In April 1214, in 'n dokument wat as 'n pouslike bul (amptelike uitspraak deur pous) bekend gestaan het, aanvaar Innocentius III amptelik dat die pousdom nou die koninkryke van Engeland en Ierland besit en word Koning Johannes aangestel om dit namens die kerk te regeer. Hierdie aksies het die bedreiging van 'n Franse inval vervaag. Koning Johannes en die pous het hierna so 'n goeie verhouding gehad dat die koning in 1215 self die kruis as 'n kruisvaarder vir Christus opgeneem het.

Hierdie nuwe verhouding tussen die pous en die koning het aanleiding gegee tot die ontwikkeling en totstandkoming van die Magna Carta (Breay, 2002:18–20). Tussen 1214 en 1215 het daar onder die baronne (grondeienaars) en die regering in Engeland 'n strydpunt ontstaan, oor die regte van die grondeienaars en die regte van die staat (ook kerk). Omdat daar 'n goeie verhouding tussen die koning en die pous was het die koning die vrymoedigheid gehad om 'n nuwe ooreenkoms naamlik: *Magna Carta* (The Great Charter) 1215, te sluit.

Die dokument handel grootliks oor die beperkinge van die regte van die koning in spesifieke gebiede in verband met kerklike-, staatsbelasting en administrasie. Die eerste van die 63 bladsy bylae verklaar dat die kerk vry is. “*The English Church shall be free, and shall have its rights undiminished, and its liberties unimpaired. That we wish this so to be observed, appears from the fact that of our own free will, before the outbreak of the present dispute between us and our barons, we granted and confirmed by charter the freedom of the Church's elections – a right reckoned to be of the greatest necessity and importance to it – and caused this to be conformed by Pope Innocent III...*” (The text of Magna Carta: par.1 in Breay, 2002:49).

Die feit dat die kerk volgens hierdie ooreenkoms sy eie biskoppe en ander amptenare sonder inmenging van die regering of koning kon kies, was 'n groot oorwinning vir Aartsbiskop Langton. Dit sou die einde wees van 'n stryd tussen kerk en staat wat Koning Johannes met die verkiesing van Aartsbiskop Langton begin het. Die Magna Carta is 'n Middeleeuse dokument wat duidelik die verhouding tussen die kerk en die staat uitspel. Dit is ook 'n belangrike dokument wat godsdiensvryheid vir die kerk in die verhouding tussen die kerk en die staat gedurende die Middeleeue, pertinent uitlig (Breay, 2002:28).

Die tweestryd tussen die kerk en die staat het voortgeduur en die teokratiese aansprake van die pous het sy hoogtepunt bereik toe Bonifasius VIII 'n pouslike verklaring (pouslike bul) in

1302 gemaak het, naamlik die “Unam sanctum”. Hiervolgens was elke persoon ondergeskik aan die Roomse kerklike gesag. Tog was daar mense wat anders begin dink het. In 1302 skryf ene Johannes van Parys ’n boek “*On Royal and Papal power*” waarin hy ondermeer verklaar: “*The priest is greater than the prince in spiritual affairs, and on the other hand, the prince is greater in temporal affairs*” (Tierney, 1996:24).

1.2.2 Die Natuurlike Reg

Dit ontwikkeling van die “*natuurlike reg*” kan teruggevoer word na die Middeleeue en meer spesifiek die Christelike godsdiens (Villey, 2000:90). Dit is hierdie “*natuurlike reg*” wat ’n belangrike rol sou speel in die latere erkenning van godsdiensvryheid as natuurlike reg van die mens (Tierney, 1996:26). Religieuse denke het nuwe klem op die mens as individu begin plaas. Die individu se regte om eie besluite oor sy/haar huwelik te kan neem en die mens se verantwoordelikheid om sy/haar eie individuele besluite oor skuld en gewete te neem, het al hoe meer na vore getree. Daar het ook in die sekulêre wêreld merkbare klem vir individuele regte en vryhede begin verskyn.

Die twaalfde eeu is gekenmerk as die eeu van die regs-renaissance (Tierney, 1996:27). Die herontdekking en ontwikkeling van die klassieke Romeinse reg het in dié tyd plaasgevind. Die eerste omvattende kerkreg word in 1140 voltooi – Gratianus se “*Concordia Discordantium Canonum*” of te wel die “*Decretum Gratiani*” (Parker, 1996:102).

Dit is belangrik om te beseef, dat die nuwe klem wat die sekulêre individuele regte in die samelewing ontvang het, asook die taal en denke van die regsgeleerdes wat die konsep van “*ius naturale*” (natuurlike reg) ontwikkel het, ’n groot invloed op die geloofslewe van Christene gehad het (Tierney, 1996:28).

2 Die ontwikkeling van godsdiensvryheid in die 16de eeu

Binne die konteks van die Middeleeuse lewenstyl het dit geblyk dat godsdienstige onverdraagsaamheid en vervolging die aangewese styl vir die kerk en die staat was. Almal moes inpas by die denke van die kerk en die owerheid. Indien jy nie ingepas het by die algemene godsdienstige standpunt van die staat of kerk nie, is jy vervolgd. In die Middeleeue kon mense net nie insien dat die vryheid waarop die kerk aanspraak gemaak het, en die reg tot vryheid van gewete, ook impliseer dat individue hierdie gewetensvryheid in die praktyk mag

uitleef nie. Dit was vir mense van dié tyd net nie so duidelik dat die Godgegewe reg tot godsdiensvryheid ook vir individue beskore was nie. Die Reformasie van die sestiende eeu het egter 'n nuwe historiese konteks geskep waar nuut oor die Godgegewe reg van godsdiensvryheid gedink is. Heelwat historiese gebeurtenisse, soos die Reformasie, het mense op ander maniere oor die konsep van godsdiensvryheid laat dink. Hierdie veranderende gesindheid oor godsdiensvryheid gedurende die sestiende eeu, kan egter nie direk aan slegs een of twee persone soos Luther of Calvyn toegedig word nie. Dit het uit die sameloop van 'n hele aantal historiese gebeurtenisse, wat niemand doeltbewus beplan het nie, ontwikkel (Tierney, 1996:34).

Die Renaissance (vanaf ongeveer 1300), die Humanisme (vanaf ongeveer 1486) en die Reformasie (vanaf ongeveer 1530) het almal reeds voor die sestiende eeu begin ontwikkel, maar het eers in die sestiende eeu hulleself laat geld. Almal was deel van die netwerk van oorsake in die ontwikkeling van godsdiensvryheid.

2.1 Die Renaissance

Teen die einde van die vyftiende eeu, het kunstenaars in 'n groot mate vry geword van die kerkgesentreerde benadering van die Middeleeue. Die Renaissance, wat in Italië ongeveer die begin van die 14de eeu sy oorsprong gehad het en in 1450 sy hoogtepunt bereik het (Stumpf, 1975:211), is deur 'n herontdekking van die kuns en literatuur ingelei (Blei, 2002:62). Mense se leef en denkwêreld is verbreed. Terwyl die seevaarder Columbus nuwe wêrelddele ontdek het, het Giotto's se skilderye en Dante se skryfwerk nuwe wêreldde en vrye denke vir die mens van die tyd oopgemaak (Stumpf, 1975:213). 'n Nuwe periode vir menslike selfontdekking, selfstandige denke en filosofie is deur die Renaissance ingelui. Dit het tot gevolg gehad dat mense nie meer slegs tradisionele oorgelewerde geloofswysshede aanvaar het nie, maar hulle herkoms en toekoms binne selfontdekte getuienis en denke geïnterpreteer het (Heron, 1980:2).

Die Renaissance het nie een spesifiek bydrae tot godsdiensvryheid gemaak nie, maar was instrumenteel in die ontdekking van 'n nuwe gees van individualisme. Dit sou inderdaad 'n rol speel in die mens se ontdekking van sy/haar Godgegewe reg tot godsdiensvryheid.

2.2 Die Humanisme

Die humanisme het ook 'n lang aanloop gehad, wat teruggedateer kan word na die dertiende eeu. Dit was egter eers in 1486 dat die Italiaanse leermeester G. Pico della Mirandola (1463–1494) honderd stellings met die titel “*De dignitate hominis*” – “Oor die waardigheid van die mens” (Mirandola, 1486) gepubliseer het. Hierdie publikasie het die fundamentele skuif vanaf die Godgesentreerde wêreldbeeld van die Middeleeue na die mensgesentreerde wêreldbeeld van die Renaissance, op skrif gestel.

Die mees prominente humanis was die Hollandse leermeester Desiderius Erasmus (1466–1536). Erasmus het 'n groot ooreenkoms tussen Plato se filosofiese denke en Christus se leerstellings gesien. Hy wou die kerk se leerstellings met die van die nuwe humanistiese skrywers versoen. Hy het geglo daar is meer ooreenkomste as verskille. Die hele skolastiese denkpatroon van die destydse kerk het hom dwars in die krop gestee. Hy het geglo dat ware geloof 'n saak van die hart is en nie van die verstand nie (Stumpf, 1975:217). Sy bekendste werk was “*Moriae Encomium*” (1509) – “Lofsange van Onkunde”. Hierin kritiseer hy die onkunde van die meeste priesters en kerklike amptenare (De Jong, 1980:153). Sy belangrikste werk was egter die vertaling van die Nuwe Testament in Grieks (1516) (Praamsma, 1989(i):362).

Hoewel die Renaissance 'n nuwe gees van individualisme gebring het, was dit die humanistiese invloed wat meegewek het tot die skeiding tussen die kerk en die staat. Hulle het geduld en toleransie teenoor ander godsdienste, sowel as mense wat anders dink, gepropageer. Hierdie verdraagsaamheid is egter nie deur die kerkleiers van die tyd gedeel nie. 'n Hele klomp humanistiese skrywers is in 1559 deur Pous Paulus VI (Konsilie van Trent) die ban opgelê (Blei, 2002:70).

2.3 Die Reformasie

Vir JP Dolan is die Reformasie, die belangrikste gebeurtenis sedert die begin van die Christendom in die geskiedenis van die Wes-Europese denke (Dolan, 1967:12). Die grond vir die Reformasie is deur mense soos onder meer Wycliff (1330–1384) en Huss (1372–1415) voorberei toe hulle 'n 100 jaar voor die Reformasie al teen die prikkels van die Rooms Katolieke Kerk begin skop het (Estep, 1986:112). Hulle stemme “*waren in bloed gesmoord*” (Praamsma, 1989(ii):11). Selfs die Humanisme het beskerming onder die Roomse Kerk

gesoek, maar die Reformasie was in wese te anders en te kragtig, om bloot deur die Roomse Kerk onderdruk te kon word. Praamsma stel dit “*De Reformasie is geboren en gegroei, niet gemaakt en georganiseerd*” (Praamsma, 1989(ii):9). Dit het veroorsaak dat die Westerse Christendom sy eenheid verloor het en meer divers geraak het. Die Reformasie se beklemtoning van die Woord van God, het die Bybelse bedoeling – dat daar ’n Godgegewe reg tot godsdiensvryheid vir elke mens is – weer na die oppervlak gebring.

2.3.1 Martin Luther (1483–1546)

Luther skryf in 1520 sy werk “*Von der Freiheit eines Christenmenschen*”. Hierin verklaar hy die eerste basiese beginsel van Christelike vryheid. Hy sê ’n Christen het die reg om enige godsdienstige gebruik te hê en het ook die reg om die tradisie van die kerk aan die hand van die Bybel te toets. Hierdie was nie net ’n baie sterk teologiese argument nie, maar ook ’n fundamentele prinsiep wat ’n grondslag vir die Reformasie sou vorm. Volgens Stephen Ozment sou hierdie uitgangspunte egter ook gevolge vir die vryheid van godsdiens inhou (Ozment, 1996:75).

In sy inleiding tot “*Von der Freiheit eines Christenmenschen*” verklaar Luther die Skrif as die groot gelykmaker van alle Christene. Die Skrif is die enigste gesag wat bokant mense staan. Protestante het Christelike vryheid so verstaan: “*Christian freedom was first and foremost the right and duty of anyone who could understand Scripture to allow it to guide their conscience*” (Ozment, 1996:76). Luther het sy volgelinge aangemoedig om enigiets wat aan hulle as *Woord van God* opgedis word, aan die hand van die Bybel te toets. Hy het sy volgelinge aangemoedig om vry te wees binne die grense van die Woord. Volgens Ozment sou hierdie siening van Christelike vryheid ook godsdiensvryheid in konteks beteken. Godsdiensvryheid was die praktyk van verdraagsaamheid tussen Christene om verskillende interpretasies van die Skrif oor leerstellighede te mag hê. In vergelyking met die geskiedenis tot op daardie tydstip, het hierdie vryheid van Christene ’n nuwe dimensie van godsdiensvryheid gebring – dit het mense se godsdienstige beskouings vir altyd verander (Ozment, 1996:77).

Luther se standpunt oor kerk en staat formuleer hy in 1523 in ’n geskrif “*On Temporal Authority*” (Bainton noem die werk “*On Civil Government*” – Bainton, 1950:246). In hierdie werk behandel hy die Christen se regte voor God en die wêreld. Luther is van mening dat jou geloofbeskouing teen politieke inmenging beskerm moet word. Politiek mag nie jou geloof

aantas nie. Dit is deel van die vryheid van die Christen. Hy sê: God het die staat (wat Christene en nie-Christene insluit) mag gegee om te regeer en seker te maak dat een groep nie 'n ander verdruk nie. Maar God het die regering geen gesag oor die geestelike omgewing (Christelike gewete en siel) gegee nie. Hier is dit die Heilige Gees wat deur die kerk en sy ampte werk (Ozment, 1996:75–82). Luther betoog dat die Christen, kragtens sy/haar geloof, heer is oor alles en onderworpe aan niemand; maar kragtens die liefde is die Christen dienskneg van almal en onderworpe aan almal (Coertzen, 2003:57).

Christene soos Martin Luther se wekroep tot vryheid in die sestiende eeu, het direk aanleiding gegee dat sekere wette verander is. Leke kon nou makliker trou as toe hulle onder die wette van die kerk gestaan het. In protestantse kringe kon jy nou wettig skei. Dit was nie meer slegs van bed en tafel nie. Mense wat in die kerklike ampte gestaan het kon ook nou in die huwelik tree. Voorheen was die Kerk in beheer van erflatingswette, maar die protestante het dit verander (Ozment, 1996:82). Die vryheid van Godsdiens het nou teweeg gebring dat die mens self sy/haar keuse kon uitoefen – die kerk het nie meer alles beheer nie.

Luther het egter nie daarin geslaag om die speelveld ook vir ander godsdienstige oortuigings, behalwe die van die Christendom, gelyk te maak nie. Luther het gehoop dat sy nuwe aanbidding van die Christelike boodskap (anders as die Roomse kerk) tot gevolg sou hê dat Jode hulle tot die Christendom sou bekeer. Toe dit nie gebeur nie, het Luther 'n afkeer in Jode ontwikkel. Hy het in van sy geskrifte regeringsinstansies versoek om Joodse aanbidding te verbied (Blei, 2002:78). Die posisie van Jode het in die tyd geensins verander nie.

2.3.1.1 Die Vrede van Augsburg

In die gesprek oor godsdienstvryheid en die rol van Luther, moet die Vrede van Augsburg genoem word. Luther is deur die Roomse Kerk vervolg na die gebeure in Wittenberg in 1517 toe hy sy 95 stellinge opgesit het. Hy is uit die kerk geskop en is ook die keiserlike ban opgelê. Prins Frederick van Sakse het Luther onder sy beskerming geneem. Tydens sy tyd in Wartburg het hy die Griekse Nuwe Testament in Duits vertaal en later ook die Ou Testament. Later, sonder dat Luther dit so bedoel het, het sy geestelike beweging in 'n alternatiewe kerk teenoor die Roomse Kerk begin ontwikkel (Blei, 2002:72). Sekere streke se prinse was simpatiek teenoor Luther se sienswyses en het die nuwe kerk in hulle streke geakkommodeer. Hulle was egter in die minderheid en het baie teenstand beleef. Omdat hulle so geprotesteer het teen die owerheid, is hulle ook later “Protestante” genoem. In 1526 word 'n ooreenkoms

gesluit wat bepaal dat elke prins die religieuse sake in sy streek, volgens eie oortuiging kon reguleer (Blei, 2002:72). Later het die prinse gesamentlik 'n samevatting van hulle geloofsoortuiging op skrif gestel. So is die Lutherse Kerk se fundamentele oortuigings in 1530 uiteengesit in die “*Belydenis van Augsburg*”. Die Roomse owerheid het dit verwerp en teengestaan. Die Protestantse prinse het hierop 'n wapenooreenkoms, bekend as die liga van “*Schmalkalden*”, gevorm.

'n Burgeroorlog het gevolg en die stryd het vanaf 1531 tot 1547 geduur. In 1555 is die “**Vrede van Augsburg**” gesluit om die burgeroorlog te beëindig. Hiervolgens sou die prins se godsdienstige oortuigings (Rooms, Lutheraans of andersins) die amptelike oortuigings van sy streek wees. Elke mens het ook die reg gehad om sy streek te verlaat en na 'n ander streek te verhuis. Die Duitse ryk het dus 'n bepaalde vorm van godsdiensvryheid (binne die Christendom) amptelik aanvaar. In wese het dit op Konstantinisme neergekom.

2.3.2 Johannes Calvyn (1509–1564)

“John Calvin, the Protestant reformer of Geneva, is a controversial candidate for the honor roll of religious liberty in the West.” Dit is die beskrywing waarmee John Witte jr. sy artikel oor Calvyn se rol in godsdiensvryheid begin (Witte, 1996:83). Hy haal ook vir Jean Jacques Rousseau aan om sy bewondering vir die rol wat Calvyn gespeel het, uit te lig. *“Those who consider Calvin only as a theologian fail to recognize the breadth of his genius. The editing of our wise laws, in which he had a large share, does him as much credit as his Institutes... so long as the love of country and liberty is not extinct among us, the memory of this great man will be held in reverence”* (Witte, 1996:84). Charles Bourgeaud het geoordeel dat Calvyn: *“the first stronghold of religious and political liberty in modern times”* (McNeill, 1954:196) was.

Volgens Witte was die Protestantse Reformasie, wat deur Martin Luther ingelei is, in sy wese 'n stryd om godsdiensvryheid. Hierdie stryd om godsdiensvryheid was vir Calvyn 'n drieledige bevryding. Dit was eerstens 'n bevryding vir die **indiwiduele gewete**, weg van die dwang en beheer van die Roomse Katolieke Kerk. Tweedens was dit 'n bevryding vir die **politieke amptenare** weg van outokratiese kerklike gesag. Derdens was dit vir die **kerklike ampte** van die plaaslike gemeente 'n bevryding van die onderdrukkende beginsels van die sentraliserende pouslike stelsel (Witte, 1996:119).

Volgens Calvyn moes die beoefening van godsdiensvryheid matig en in balans wees. Vir hom het vrymaking en wet, vryheid en orde, verdraagsaamheid en dissipline altyd saam ontstaan en moet dit ook saam bestaan. Calvyn se invloed op godsdiensvryheid was enorm. Hieroor sê Witte: *“His theory of the Christian conscience provides the cornerstone for the constitutional protections of liberty of conscience and free exercise of religion advocated by later Protestants in France, Holland, England, Scotland and America (Witte, 1996:119).”*

Witte tref ’n onderskeid tussen Calvyn se vroeë en sy latere uitgangspunte oor godsdiensvryheid.

Calvyn se vroeë vertrekpunt oor godsdiensvryheid

In sy vroeë jare was Calvyn baie onder die invloed van Luther, Bucer, Melancton, Zwingli, Oecolampadius en ander Protestante. Die 1536 uitgawe van sy Institusie het duidelik ’n affiniteit met Luther se standpunte getoon (Witte, 1996:87).

Calvyn wou nie in uiterstes verval nie. Hy wou uitwys dat Anabaptiste, wat geglo het dat alle Christene vry is van alle wette en outoriteit en Katolieke wat weer geglo het dat ’n Christen alleen vry kan wees deur haar aan die wet te onderwerp, albei eensydig is. Hy het probeer om ’n middeweg tussen die twee uiterstes te vind deur die gebruik van Luther se siening van die twee koninkryke. Volgens Luther het God twee koninkryke ingestel naamlik die aardse koninkryk en die hemelse koninkryk. Die aardse of wêreldse koninkryk, is die skepping en die openbare lewe, waar mense primêr op grond van rede, wet en passie funksioneer. Die hemelse koninkryk is die lewe van versoening, geestelike en ewige lewe, waar mense primêr volgens geloof, hoop en liefde funksioneer. Die wêreldse koninkryk is met sonde bevlek, terwyl die hemelse koninkryk met genade vernuwe word. ’n Christen is ’n burger van beide hierdie koninkryke (Witte, 1996:88). Daar is geestelike wette en aardse wette. Hy het tussen die geestelike wêreld en die politieke wêreld onderskei, maar wou hê dat hulle op mekaar moes inwerk. Calvyn se vroeë uitgangspunte oor godsdiensvryheid het deel van hierdie teologiese raamwerk gevorm.

Calvyn se vroeë teorie oor godsdiensvryheid was kasuïsties en onvolledig. Hy het hoofsaaklik op die individu gefokus en nie veel oor die verhouding tussen kerk en staat gesê nie. Dit het voorgekom of hy die arm van die kerk verkort het en die arm van die staat soms verleng het. Hy het ook die kerk aan die hemelse koninkryk toegedig en die politiek aan die aardse koninkryk gegee (Witte, 1996:97).

Calvyn se latere vertrekpunte oor godsdiensvryheid

Calvyn se latere uitgangspunte het teenoorgestelde tendense getoon. Met die jare het hy meer geïntegreerd en meer geïnstitusioneel begin dink. Die strak lyne tussen die hemelse en aardse koninkryk het begin verdof en het meer op die institusionele en organisatoriese sy van die kerk en die verhouding tussen kerk en staat, begin fokus. Waar die godsdiensvryheid van die individu vroeër belangrik was, het die godsdiensvryheid van die kerk nou belangriker geword. Hy het weliswaar nooit afgewyk van sy siening dat individuele vryheid belangrik is nie (McNeill, 1954:153). Hy het volstaan met die onderskeid tussen die twee koninkryke, maar met nuwe klem. In sy Institusie van 1559 het hy geïmproviseer op Luther se onderskeid tussen die twee koninkryke (Witte, 1996:98). Die kerk het 'n regsfunksie gekry, en die staat 'n morele funksie. Terselfdertyd het hy gehoorsaamheid van die kerklike ampte teenoor die staat se reëls geëis, maar hy het ook van die politieke amptenare gehoorsaamheid aan die kerklike reëls geëis (Calvyn, 1559:4.10.5, 1464).

Volgens hom het die kerk en staat afsonderlik bestaan, maar was steeds op mekaar aangewese (Calvyn, 1559:4.20.1, 1821). Hy het van die staat verwag om die kerk te beskerm. Dit sou 'n gesonde samelewing waarborg (Calvyn, 1559:4.20.1, 822). Hierdie uitbalansering van die twee koninkryke het soms op 'n inherente spanning gedui. Aan die een kant was daar 'n duidelike onderskeid tussen kerk en staat, maar aan die ander kant het hy die staat verantwoordelik gehou vir die instandhouding van die ware godsdiens (Coertzen, 2001:4). Hy stel wel dat die kerk nie enige dwangmag oor die staat het nie. Omdat Christus se heerskappy oor alle terreine strek, is dit vir Calvyn 'n noodwendige konsekwensie dat, waar die owerheid ook Christelik is, dit hulle funksie is om die godsdiens met wette, edikte en hulle regbanke te ondersteun (Calvyn, 1559:4.11.16, 1521). Hierdie optrede van Calvyn verklaar dan ook waarom sy kerkorde naamlik: *Ordonnances Ecclésiastiques* (20 November 1541), dit duidelik maak dat die kerk en die owerheid op mekaar aangewese is. Die owerheid het die laaste sê in die benoeming van kerkraadslede en die aanstelling van predikante gehad (Pont, 1981:47). Die rede vir hierdie “teenstelling” is daarin geleë dat Calvyn met die stadsowerheid moes saamwerk om 'n gemeente te kon opbou (Pont, 1981:22). Volgens Pont word in die meeste ander Reformatoriese kerklike ordes nie 'n plek vir die owerhede in die kerklike bedeling gegee nie. Dit is egter selde dat daar werklik daarin geslaag is om die owerhede heeltemal buite die kerk te plaas. Slegs waar daar 'n vyandige owerheid teenoor die kerk gestaan het,

soos in Frankryk, het die Calvinistiese kerk daarin geslaag om die rol van die owerheid in die kerklike lewe uit te skakel (Pont, 1981:22).

Dit is opmerklik in die geskrifte van Calvyn, dat hy slegs kerklike verwagtinge van die Christelike “*godvrugtige konings en vorste*” burgerlike owerheid gehad het. Hieruit kan afgelei word, dat die moontlikheid bestaan, dat Calvyn nie kerklike gesagsinmenging (soos bv tug) sou verwag van konings en vorste wat nie “godvrugtig” is nie (1559:4.20.3, 1823).

Calvyn se hydrae tot die ontwikkeling van godsdiensvryheid

Calvyn se mees **oorspronklike en langdurende hydrae tot die Westerse tradisie van godsdiensvryheid**, was die herstrukturering van beide vryheid en die orde van die kerk.

Hy het die vermoë gehad om te midde van verskeie standpunte oor die verhouding tussen die kerk en staat, ’n middeweg in te neem. Aan die een kant was daar die Erastiaanse/Konstantynse neigings wat deur die Lutherane en die Anglikane gevolg is, naamlik dat die kerk ondergeskik aan die staat moet wees. Aan die ander kant was die asketiese neigings van die Anabaptiste en die radikales om die kerk van die staat en gemeenskap te onttrek. Calvyn het dit reggekry om die beginsels van **regspraak, demokrasie en vryheid** in sy ekklesiologie te integreer. Hiermee het hy vir die kerk ’n morele verantwoordelikheid teenoor die totale gemeenskap gegee (Witte, 1996:120).

In die eerste plek het hy **respek vir die regspraak binne die kerk bevorder**. Hy het wette ontwerp wat die kerkleer en kerklike dissipline gedefinieer het. Hiermee het hy kerklike standaarde vir lidmate opgestel (Calvyn, 1559:4.11.1, 1502). Dit het reëls en riglyne vir die funksionering van die ampte ingesluit. Dit het ook reëls en prosedures vir die aanstelling en ontslag van ampte behels. Hierdie prosedures en regsreëls het die kerk teen inmenging van staatswette, asook teen die sondige afdwaling van lidmate, beskerm. Dit het meegebring dat gemeentelike hulle pligte en verantwoordelikhede verstaan het. Sodra daar nuwe reëls ontwerp is, is dit eers bespreek en dan bekendgemaak. Indien daar enige reëls hersien moes word, is dit gedoen deur kerklike tribunale. Hierdie beginsels het gehelp om orde, goeie organisasie en ortodoksie in die kerk te waarborg (Witte, 1996:120).

In die tweede plek het Calvyn lidmaatbemaagtiging en **deelnemende besluitneming** in die kerk bevorder. Predikante, ouderlinge, leraars en diakens is deur die gemeente tot hulle ampte verkies (Calvyn, 1559, 4.3.15:1330). Gemeentes het gereeld vergaderings gehou waar die ampte sowel as nuwe inisiatiewe bespreek is. Afgevaardigdes na kerkvergaderings is deur die

verteenwoordigende groep verkies. Kerkvergaderings was oop vir die publiek. Hierdie deelnemende proses het tot gevolg gehad dat daar 'n openheid ten opsigte van verandering in leerstellings en liturgie was. Daar was 'n openheid ten opsigte van nuwe visies en idees. Hierdie deelnemende besluitneming van lidmate het die kerk gehelp om voortdurend na te dink en vernuwend of hervormend te werk te gaan (Witte, 1996:121).

Die derde beginsel wat Calvyn bevorder het, was **vryheid binne die kerk**. Christene moes vry wees om die kerk in en uit te kan gaan. Hulle moes vry wees om ampte te beklee. Hulle moes kon vergader, aanbid en aan die sakramente deelneem, sonder verhinderings of vervolging. Hulle moes die vryheid hê om hulle eie predikante te beroep, ouderlinge, diakens en leraars te kon verkies en om hulle eie sake te kon reël (Calvyn, 1559. 4.3.14:1329). Hulle moes in vryheid oor geloofsake kan debatteer. Hoewel Calvyn hierdie beginsel self oortree het in sy hantering van Servetus, het hierdie beginsel lidmate gehelp om voortdurend te agiteer vir verdere hervorming in die kerk (Witte, 1996:121).

Calvyn het op 'n baie briljante manier hierdie drie kardinale beginsels geïntegreer tot 'n gebalanseerde ekklesiologie: Die **deelnemende prosesse** het die ordelike prosesse verhoed om 'n verstokte en uitgediende ortodoksie daar te stel. Die **ordelike prosesse** het die deelnemende prosesse weer verhoed om 'n modegerigte geloofslewe te bevorder, wat net op publieke opinie gebaseer was. Die **individuele vryheid** verhoed op sy beurt beide die gemeentelike ordereëls en deelnemende prosesse om 'n skrikbewind van alleenreg in die kerk te voer. Witte is van mening dat hierdie geïntegreerde ekklesiologiese teorie van Calvyn, implikasies vir sy teorie oor die staat gehad het. Calvyn het in van sy geskrifte laat blyk dat die staat ook hierdie drie sake vir homself behoort te integreer. Indien die staat hierdie drie sake integreer, sou dit ook goed wees vir die daaglikse leefwyse van die lidmate van die kerk (Witte, 1996:121).

In die volgende twee eeue sou Europese en Amerikaanse Calviniste, Calvyn se kern-insigte in republikeinse konstitusies inwerk, sodat hulle almal op die drie pilare van regsreëls, demokrasie en individuele vryheid sou staan (Witte, 1996:122). Teen 1685 het Calvinisme in sy verskeidenheid vorme regoor Wes-Europa versprei. In Nederland sou dit 'n krag word waarmee rekening gehou moes word, terwyl dit ook in die kolonies van Noord-Amerika 'n baie groot invloed sou hê (Estep, 1986:248).

2.3.3 Ontwikkeling van sekere kerkordes in Nederland en die invloed op godsdiensvryheid

In die soeke na die vroegste Nederlandse kerkordes (*Die herkoms van die Kerkorde van die NG Kerk 1962 kan na die Nederlandse kerkordes terug herlei word, daarom word die Nederlandse kerkordes hier genoem*) vereenselwig Coertzen hom met teoloë soos Rutgers, Biesterveld en Kuyper, deur die volgende kerkordes uit te lig. Eerste was die Artikels van Wezel (1568) wat gevolg is deur die Acta van die Sinode van Emden (1571). Na Emden was daar die sinodes van Dordrecht (1574) provinsiaal; Dordrecht (1578); Middelburg (1581); Gravenhage (1586) en die Sinode van Dordrecht in 1618–1619 (Coertzen, 1989:2). In die volgende paragrawe word slegs Emden (1571) en Dordrecht (1618–1619) se rol tot godsdiensvryheid uitgelig.

2.3.3.1 Nasionale sinode van Emden (1571)

Die Emdense sinode sou die eerste sinode van die Nederlandse kerk wees, wat bindende besluite kon neem. Wezel kon geen bindende besluite neem nie, aangesien dit slegs 'n konvent was en nie 'n amptelike kerkvergadering nie (Kamphuis in Coertzen, 1989:24). Volgens Pont was die primêre betekenis van Emden dat 'n kerklike struktuur geskep is wat duidelik die stempel van Calvyn gedra het (Pont, 1981:110). Die bepalings wat by Emden gemaak is, was in wese die beginsels wat Calvyn uit Genève oorgelewer het (Coertzen, 1989:24). Hierdie beginsels wat vervat is in die Artikels van Wezel en die Handeling van Emden, het later ook 'n invloed op die Kerkorde van die NG Kerk gehad (Coertzen, 1989:4).

Van die kenmerke wat in die handeling en kerkorde van die sinode na vore tree, is die absolute heerskappy van Jesus Christus en nie die van amptenare of gemeentes nie (Acta Sinode van Emden, 1571: par. 1); die gelykheid van gemeentes en dat geen gemeente oor 'n ander heerskappy kan voer nie, omdat Christus die enigste Here van sy kerk is (par 1). Die Emdense sinode het niks oor godsdiensvryheid gesê nie, maar die kerk het sy onafhanklikheid en eiesoortigheid baie duidelik gestel (Pont, 1981:111). Die kerk sal onder die gesag van die Woord leef en onder heerskappy van Jesus Christus staan. Die kerk se uitgangspunt is dat die kerk daar is om die evangelie te verkondig en nie om as politieke drukgroep op te tree nie (Pont 1981:109). Emden sien die kerk as 'n selfstandige liggaam met sy eie organisasie, dissipline en ampte (Handeling van Sinode van Emden 1571: par 33–53).

2.3.3.2 Die Sinode van Dordrecht 1618–1619

Hoewel die Sinode van Dordrecht in die 17de eeu vergader het, word dit hier bespreek omdat dit eerstens die logiese voortsetting van die voorafgaande kerkordes was en tweedens omdat hierdie kerkorde so 'n bepalende invloed op talle kerkordes na hom gehad het.

Die sinode van Dordrecht word beskou as 'n ligbaken op die pad van ontwikkeling van die gereformeerde kerkreg (Sadler, 1989:137). Die nasionale sinode van Dordrecht is in 1618–1619 byeengeroep in opdrag van die State-Generaal. Dit is nie byeengeroep ter wille van die kerkordelike reëlins nie, maar om die hewige stryd wat daar tussen die Remonstrante en Contra Remonstrante geheers het, op te los. Die Sinode het 'n kerkorde opgestel in navolging van die kerkordes van die 16de eeu. Die Kerkorde van Dordt 1618/19 het sekere toegewings aan die owerheid gemaak, maar dit was nie genoeg om die goedkeuring van die owerheid te kry nie. Die Dordtse Kerkorde het niks meer as praktiese reëlins gebly nie, omdat die staat (vanweë die kerkorde se inperking van die staat se magte) nie die Kerkorde wou aanvaar nie (Pont, 1981:170).

In Hoofstuk 1.28 van die Kerkorde van Dordrecht 1619 word die verhouding tussen kerk en staat hanteer.

“Overheden. Gelijk het amp der Christelijke overheden is, den heiligen kerkedienst in alle manieren te bevorderen, denzelven met haar exempel den onderdanen te recom-mandeeren, en aan de predikanten, ouderlingen en diakenen in allen voorvallenden nood de hand te bieden, en bij haar goede ordening te beschermen, alzoo zijn alle predikanten, ouderlingen en diakenen schuldig, de gansche gemeente vlijtiglijk en oprechtelijk in te scherpen de gehoorzaamheid, liefde en eerbiedinge, die zij den magistraten schuldig zijn; en zullen alle kerkelijke personen met hun goed exempel in dezen de gemeente voorgaan, en door behoorlijk respect (en correspondentie) de gunst der overheden tot de kerken zoeken te verwekken en te behouden; teneinde een ieder het zijne, in des Heeren vreeze, aan wederzijde doende, alle achterdenken en wantrouwen moge worden voorkomen, en goede eendracht tot der kerken welstand onderhouden.”

(Kerken-orde van De Synode Nationaal 1618 en 1619)

Uit die handeling van die sinode blyk dit hoe nou owerheid en kerk saamgewerk het. Dat daar dus 'n mate van godsdiensvryheid was, word hieruit duidelik. Volgens bogenoemde artikel het die staat egter 'n verantwoordelikheid teenoor die kerk gehad om die Christelike

godsdienst te beskerm. Dit is verder opvallend dat hier spesifiek gepraat word van 'n "*Christelike owerheden*". Dit vergelyk goed met wat Calvyn in sy institusie sê: "*godvrugtige konings en vorste*" (Calvyn, 1559:4.20.3, 1823). As gevolg van die noue band wat daar tussen die kerk en owerheid was, moes die owerheid, nadat die kerk die dwaalleer van die Remonstrante afgewys het, ewe eens teen die Remonstrante optree. Die owerheid moes dus die Christelike godsdienst beskerm. Tog merk Pont op dat dit nog nie beteken het dat die owerheid self die gang van sake, soos verkiessing van kerkraadslede, inrigting van die eredienst ensameer, bepaal het nie (Pont, 1981:187). Die kerkorde het bepaal dat met kerklike sake op 'n kerklike wyse gehandel moet word (Artikel 2.30). Die teendeel van Pont se opmerking was egter ook waar, deurdat die owerheid byvoorbeeld na afloop van die sinode van Dordrecht nie wou toelaat dat die kerk weer 'n nasionale sinode hou nie, want dit was volgens die owerheid nie bevorderlik vir die werk van die kerk in Nederland nie. Doornbos skryf oor Dordrecht dat "*het recht in de staat en het recht in de kerk vermengd werden*" (Doornbos, 1967:7). Hiermee wou hy sê dat die sinode nog nie daarin geslaag het om kerk en staat heeltemal te skei nie.

Tog kon Dordt steeds nie die brug oorstek om volkome onafhanklik van die staat te funksioneer nie. Die invloed van Calvyn was bepalend.

2.4 Ander Gebeurtenisse wat 'n invloed op godsdienstvryheid in die sestiende eeu gehad het

2.4.1 Michael Servetus (1511–1553)

Michael Servetus skryf in 1531 sy eerste boek naamlik "*de Trinitatis erroribus libri VII*". Hiervolgens is die leer van die Drie-eenheid vir hom 'n doring in die vlees. Hy skryf ook in 1553 'n anonieme boek "*Christianismi Restitutio*" waarin sy teenstand teen die leer van die Drie-eenheid van God baie sterk na vore kom. Hy maak eintlik die genoemde leerstelling bespotlik (Landwehr, 1929:161). Vanweë die bespotting van die leer van die Drie-eenheid is die werk as godslasterlik gesien. Die leer van die Drie-eenheid was nie net 'n fundamentele leerstuk van die kerk nie, maar is ook as een van die grondbeginsels van die Christelike staatsreg beskou. Dit was ook die rede waarom die Rooms Katolieke en die Protestante saamgestem het oor sy teregstelling (Praamsma, 1989(i), 224). In dié tyd korrespondeer hy met Calvyn, word later in Genève gevang en voor die hof gedaag. Tydens die hofsitting was

Calvyn self die aanklaer en met die sitting is sy teologiese beskouinge krities bespreek. Die stadsraad het die verslae van die ampsdraers van die Switserse Protestantse stede aangevra. Hulle het teruggeantwoord dat Servetus skuldig was aan kettery. Die Rooms Katolieke Kerk was dieselfde mening toegedaan. Calvyn was aanvanklik teen die teregstelling, veral teen die verbranding, hoewel hy later saamgestem het met die doodvonnis (Praamsma, 1989 (i):224). Sy teregstelling vind plaas op 27 Oktober 1553 (Blei, 2002:90).

Die verhaal van Servetus is van belang vir die ontwikkeling van godsdiensvryheid. Die verhaal wys duidelik die Protestantse Kerk se uitgangspunte oor godsdiensvryheid in die sestiende eeu. Protestante het so hard geveg vir hulle eie vryheid en die gesag van die Woord dat hulle dit tot elke prys wou beskerm. Die vryheid waarvoor die Reformasie geveg het en die godsdiensvryheid wat daarmee verkry is, was vir die Spiritualiste, Unitariërs en Anabaptiste nog nie heeltemal beskore nie. Vir hulle was die geveg om godsdiensvryheid nog in sy beginfase.

2.4.2 Die Akte van Torda (1568)

In Transsilvanië het die Roomse Kerk, die Calviniste, asook die Lutherane, konstitusionele status geniet (Blei, 2002:90). Konstitusionele status het beteken dat hulle die enigste godsdienstige groepe was wat volgens die grondwet vrylik kon funksioneer. In 1566 ontstaan daar in die Protestantse kringe groot ongelukkigheid toe 'n Calvinistiese predikant 'n Unitariese preek in Transsilvanië gelewer het. Die Calviniste het hieroor geprotesteer, maar die koning het nie hulle ontsteltenis gedeel nie. In 1568 het die koning 'n byeenkoms by Torda belê, waar die aangeleentheid vrylik bespreek kon word. Die uitkoms van hierdie gesprek was 'n *“Act of Tolerance and Freedom of Conscience”* wat die koning uitgevaardig het (Howe, 1997:91).

“In every place the preachers shall preach and explain the Gospel each according to his understanding of it... No one shall be reviled for his religion by anyone... and it is not permitted that anyone should threaten anyone else by imprisonment or by removal from his post for his teaching, for faith is the gift of God, this comes from hearing, which hearing is by the word of God.”

(Akte van Torda, 1568)

Die *Akte van Torda* het 'n standpunt van verdraagsaamheid teenoor ander godsdienstige denke bevorder, veral teenoor die Unitariërs. Dit was egter net 'n gedeeltelike voorwaartse stap in die ontwikkeling van godsdienstvryheid, want aan die ander kant het die Akte van Torda 'n inmenging van die koning in die interne sake van die Gereformeerde kerk in Transsilvanië bevat. Die kerk is byvoorbeeld die reg ontnem om oor sy eie leersuiwerheid te waak.

2.4.3 Die Edik van Nantes (1598)

'n Gebeurtenis, aan die einde van die sestiende eeu, wat ook 'n bydrae tot die ontwikkeling van godsdienstvryheid gelewer het, was die Edik van Nantes (Blei, 2002:82). Die sestiende en die sewentiende eeu was 'n tyd toe Christene die wapen teen mekaar opgeneem het om hulle geskille te besleg. Weermagte is deur religieuse fanatisme gedryf. Elkeen was oortuig dat hulle 'n lewenstryd vir die beskerming van hulle geloof en hulle sienswyse van Christenskap stry. Religieuse pluralisme was 'n onaanvaarbare begrip in die sestiende eeu (Blei, 2002:82).

In Sentraal- en Wes-Europa, waar die Rooms Katolieke en Protestante saam moes leef, was daar voortdurende konflik. In die sestiende eeu was Frankryk 'n eenheidstaat, met 'n Rooms Katoliekgesinde koningshuis. Religieuse diversiteit is as 'n bedreiging vir Frankryk se eenheid gesien. Teen 1560 was ongeveer 'n derde van Frankryk se burgers Calvinistiese Protestante. Tussen die Protestante was daar heelwat edelmanne en mense van aansien. Die Protestante het hulleself *Hugenote* genoem. De Jong verklaar die naam *Hugenote* as die Franse vertaling van die Duits-Switserse woord: "*Eidgenossen*" wat beteken – *hulle wat dieselfde eed het* (De Jong, 1980:210–211). Oor die naam van die Hugenote was daar egter nog nooit eenstemmigheid nie. Coertzen is van mening dat die mees waarskynlikste herkoms van die benaming Hugenote, aanvanklik 'n spot en skimpwoord was, wat mettertyd in 'n permanente naam met besondere gevoelswaarde ontwikkel het (Coertzen, 1988:17).

'n Burgeroorlog het in 1562 uitbreek en het tot 1598 geduur. Die groei van die Gereformeerde Protestantisme in Frankryk en die daarmee gepaardgaande godsdiensoorloë het die dekor gevorm vir die berugte Bartholomëusnagmoorde (Coertzen, 1988:23). In 1572 stel die koninginmoeder (Roomsgesind) voor dat die jong Hendrik van Navarre, seun van die koning van Navarre (leier onder die Hugenote) en haar dogter Marguerite (koning Karel IX se suster) in die huwelik tree. Die koninginmoeder het dit egter as 'n geleentheid gesien om van die Protestante ontslae te raak. Gedurende die huweliksvieringe oortuig sy die koning, Karel

IX dat die Protestante 'n opstand beplan (Coertzen, 1988:24). Hy gee toe opdrag dat die Protestante doodgemaak moet word. Daardie nag (ook bekend as die Bartholomëusnag), word ongeveer 10 000 mense in Parys vermoor (Coertzen, 1988:24). In die volgende dae is nog Protestante elders in Frankryk vermoor. Die getal sterftes word deur sommiges tot 30 000 gereken, daar is egter ook geskiedskrywers wat meen dat die dodetal van Protestante tot 100 000 kon wees. Dit was 'n groot slag vir die Protestante. Hulle is feitlik leierloos gelaat. Dit het die burgeroorlog in al sy felheid laat toeneem. Uit die Bartholomëusnag kom daar ook baie belangrike geskrifte na vore wat verband hou met godsdiensvryheid, naamlik die Trilogie van Vryheid: *Franco Gallia*; *Vindiciae contra Tyranos* en *De Jure Magistratum in subditos, et officio subditorum erga Magistratus*. Hierdie drie boeke is eintlik 'n voortsetting van die idees van Calvyn (Coertzen, 1988:25). Na Karel IX se dood is hy in 1574 deur sy broer Hendrik III opgevolg. Onder sy koningskap sou nog vier godsdiensoorloë na 1574 in Frankryk plaasvind. Die burgeroorlog het die Hugenote se getal na een tiende van die bevolking laat daal. In 1589 kom Koning Hendrik III gewelddadig tot sy einde. Hy word deur die Protestant Hendrik IV opgevolg (*bekend as die goeie Hendrik*). Die Rooms Katolieke weier toe om 'n Protestantse koning te aanvaar. Hy moes 'n lid van die Rooms Katolieke Kerk word om as koning te dien, wat hy toe ook doen (De Jong, 1980:210–211).

In 1598 vaardig Hendrik IV die *Edik van Nantes* uit, wat ook die einde van die burgeroorloë beteken het. Dit het ook 'n unieke reëling vir die saambestaan van verskillende kerke in een land tot gevolg gehad. Volgens die *Edik van Nantes* was Frankryk steeds 'n Roomse staat, maar Protestante is 'n beperkte vryheid van godsdiens toegelaat. 'n Paar stede is benoem as Protestantse “vryhawens” (*places de sûreté*). In elke distrik kon die Hugenote ook twee kerke tot hulle beskikking hê, om volgens eie gebruike te aanbid. Protestantse edelmannes kon ook nou hulle huise tot beskikking van Hugenote oopstel, sodat Protestantse dienste kon plaasvind. Hulle regspraak is erken en hulle kon ook hulle eie teologiese opleiding doen. Hulle kon protestantse huwelike bevestig en ook aan hulle kinders skoolonderrig gee en siekebesoek doen. (Coertzen, 1988:23-30). Hierdie was alles sake wat wesenlik deel was van godsdiensvryheid en gewetensvryheid (Praamsma, 1989:187). Die *Edik van Nantes* was egter nog steeds beperk en godsdiensvryheid in sy volle omvang is nie erken nie.

Godsdiensvryheid vir Protestante is as 'n voorreg toegeken en nie as 'n reg nie. Daar was steeds spanning tussen die Rooms Katolieke en die Protestante. In 1685 het Koning Lodewyk XIV die Edik herroep en is die Gereformeerde Kerk uit Frankryk verban. Die *Edik van Nantes*

het egter die burgeroorlog beëindig en sou in die toekoms 'n belangrike baken in die ontwikkeling van godsdienstvryheid wees (Blei, 2002:83).

2.4.4 Die Anabaptiste

Die rol wat die Anabaptiste gespeel het om die grense van godsdienstvryheid in Europa te verskuif, word dikwels onderskat. Hulle het hulself tussen die hervormers geposisioneer en was deel van baie strydgesprekke in dié tyd. Hulle het ook bekend gestaan as die sogenaamde “*Radikale Hervormers*”, deels omdat hulle so radikaal met die staat wou breek (Leith, 1973:281).

Die Anabaptiste was die naam van 'n geestelike beweging wat om en by in 1521–1550 sy ontstaan gehad het. Dit het voortgevloei uit vroeëre Middeleeuse bewegings soos die Montaniste, Donatiste en Spiritualiste (Bouwman, 1925:112). Die Anabaptiste het 'n totale skeiding tussen natuur en genade bepleit. Volgens Bouwman was die reformasie van Luther en Calvyn nie radikaal genoeg vir die Anabaptiste nie (1925:112). Die reformasie het die hiërargiese bemiddelende strukture van die Roomse Kerk afgebreek en geglo dat elke mens direk met God kan praat deur middel van sy hele bestaan. Die mens loof God vir sy skepping en genade. Alles is deur Hom geskep. Die Anabaptiste het geglo dat die skepping deel van die sondige orde was en dat alles nuutgebore moes word. Dit het natuurlik beteken dat hulle geen kontak (ooreenkoms) met die staat wou maak nie. Die Staat was deel van die natuurlike orde en nie die geestelike orde nie (Bouwman, 1925:112). Vir hulle het Christelike loyaliteit nie by die keiser gelê nie, maar by God alleen. (Estep, 1986:219). Calvyn het egter die “dopers” (*Calvyn het die Anabaptiste so genoem, omdat hulle voorstanders van die herdoop was*) elke keer berispe omdat hulle gevoel het dat die burgerlike wette nie op hulle van toepassing is nie (Calvyn, 1559:1822). Die geloof en praktyk van die Anabaptiste word hoofsaaklik deur twee belydenisskrifte wat in dié tyd verskyn, verteenwoordig, naamlik: Die Schleithem Belydenis (24 Februarie 1527) en die meer omvattende Belydenis van Dordrecht (21 April 1632) (Leith, 1973:292). Die Schleithem Belydenis verklaar byvoorbeeld duidelik dat geen Christen as “*magistraat*” mag dien nie, want die owerheid is van die vlees en die Christene van die Gees (Schleithem Confession, 1527:Artikel 6.3). Die Anabaptiste se gesindheid van 'n totale skeiding (letterlik: 'n verwydering) tussen kerk en staat, het meegewerk dat mense in dié tyd daarvan bewus geword het dat die kerk en die staat elkeen sy unieke rol het om te vervul.

3. Die ontwikkeling van godsdiensvryheid in die 17de eeu

3.1 Jare na Dordt (1619) in Nederland

In die jare na Dordrecht (1618/1619) kon die kerk in Nederland nie daarin slaag om uit die owerheidsgreep los te kom nie. Die provinsiale owerhede het baie mag gehad en het medeseggenskap in die funksionering van die kerklike lewe geëis. Die noue samewerking tussen owerheid en kerk het daartoe gelei dat die kerk inderdaad as bevoorregte kerk in 'n unieke posisie in die Nederlandse samelewing gestaan het (Pont, 1991:3). So is daar in 1651 deur die Nasionale vergadering van die Sewe Verenigde Nederlandse provinsies besluit dat die Gereformeerde kerke nou die openbare godsdiens van die Nederlande sou wees. (Pont, 1991:4). In 1795 het 'n nuwe owerheid in Nederland duidelik laat blyk dat die kerk nie meer sy bevoorregte posisie sal handhaaf nie. In Augustus 1796 het die Nasionale vergadering bepaal dat 'n bevoorregte of heersende kerk nie meer in Nederland geduld sal word nie, want dit sou die *“vrye landsburgers en gelykheid van almal belemmer”* (Pont, 1991:6).

3.2 Die Traktaat van Westfalia (1648)

In 1618 het nog 'n oorlog in Duitsland uitgebreek, maar dit was nie net 'n burgeroorlog nie. Dit was die begin van 'n dertigjarige oorlog oor godsdiens- en politieke verskille waarby baie buurstate betrek sou word. Dit sou ook later bekend staan as die *“Dertigjarige oorlog”* en *“het ten diepste ging om levensruimte voor het Protestantisme”* (Praamsma, 1989 II:287). Die gebeurtenis wat in 1618 aanleiding tot die dertigjarige oorlog gegee het, was toe Calviniste in Praag teen die Habsburgse Roomse oorheersing in hulle land in opstand gekom het. (Die Habsburgse koningshuis was vir eeue die koninklike dinastie in Oostenryk wat ook Bohemië en Hongarye ingesluit het) (Parker, 1984:31). Hierdie rebellie (Boheemse rebellie 1618) het gou na Wes-Duitsland (nog 'n Habsburgse vesting) uitgebrei. Dit is natuurlik deur die Duitse Calviniste en Lutherane gesteun. Wat hierop gevolg het was dertig jaar van 'n bloedige stryd tussen die Rooms Katolieke koningshuis en die Protestante burgers. In 1629 was die Protestante in die meeste dele deur die Roomse owerhede verslaan en was die oorlewing van Protestantisme in gedrang (Praamsma, 1989 II:287). Die getal sterftes vanweë die oorlog in Duitsland en Oostenryk word op 15 tot 20% van die Duitse bevolking gereken (Parker, 1984:98).

Die Sweedse regering, wat ook sy eie politieke motiewe gehad het, het tot die Protestante se redding gekom en in 1631, na sy suksesse in Pole, ook Duitsland ingeval. Hy het daarin geslaag om die Lutherse vestings weer te laat herleef. Hierna het die Calvinistiese Franse ook betrokke geraak. Oorlog tussen Frankryk en die Habsburgse koningshuis het uitgebrei na oorlog tussen Frankryk en Spanje.

Uiteindelik is daar op 24 Oktober 1648 'n nuwe vredesooreenkoms gesluit, naamlik die **Traktaat van Westfalia**. Dit was 'n ooreenkoms tussen die Rooms Katolieke koningshuis, Ferdinand II van Habsburg, Duitse Prinse, afvaardigings van Spanje, Frankryk, Swede en Nederland (Gross, 1948:20). Hierdie traktaat het uit 17 artikels bestaan (*Der Westfälische Friede*, 1648). Volgens die ooreenkoms is 'n nuwe kaart met nuwe konstitusies vir Wes- en Noord-Europa getrek. Dit het beteken dat Rooms Katolieke, Lutherane en Calviniste in duidelik gedefinieerde geografiese gebiede gefunksioneer het (*Der Westfälische Friede*, 1648: Artikel X – XV). In Duitsland sou die prinse weer gesag in hulle gebiede ontvang en is slegs een amptelike godsdiens in 'n streek toegelaat. In dié proses is Frankryk erken as 'n leidende nasie in Europa en is die Verenigde Koninkryk van Nederland amptelik as onafhanklike staat erken (*Der Westfälische Friede*, 1648). Vir die ontwikkeling van godsdiensvryheid is die uitkoms van die oorlog veelseggend. Alle partye het nou die Vrede van Augsburg (1555) erken, wat bepaal dat elke prins die reg het om die godsdiens (Rooms Katoliek of Lutheraans) van sy streek te bepaal. Die *Traktaat van Westfalia* het die verdraagsaamheid na die Calviniste uitgebrei (Barro, 2004:7). Dit bepaal dat daar verdraagsaamheid tussen die drie groot geloofsgemeenskappe naamlik die Rooms Katolieke, die Lutherane en die Calviniste moet wees. Met die Traktaat het die verskillende partye ooreengekom dat elkeen die godsdiens van sy/haar keuse privaat kon beoefen en elkeen se vryheid van gewete en die reg om van godsdiens te verander, erken moet word (Barro, 2004:7). Dit het gedui op 'n ontwikkelende openheid teenoor mense wat anders dink. Die religieuse pluraliteit van Duitsland en die hele Europa is opnuut erken, al was dit 'n leefstyl waarin Europa as't ware ingedwing is ter wille van vrede. Die situasie het egter heeldyd gespanne gebly, want die verskillende Christelike groeperings was bereid om hulle lewe vir hulle geloofstandpunte te gee. Die vyandskap kon enige oomblik weer opvlam. Wat egter van groot belang was, is dat Rooms Katolisisme, Lutheranisme en Calvinisme almal in verskillende streke geografies en selfstandig kon funksioneer. Dit het duidelik gewys dat daar wel werkbare opsies was om lams mekaar in vrede te leef (Barro, 2004:8).

3.3 Denkers van die 17de eeu

In die ontwikkeling van die konsep van godsdiensvryheid het individuele filosofiese denkers 'n rol gespeel om mense se denke op 'n nuwe baan te plaas. Die verloop van die geskiedenis in die laat sestiende eeu en vroeg sewentiende eeu, het 'n ryke oes van nuwe denkers tot gevolg gehad, wat 'n groot rol gespeel het om mense ook oor godsdiensvryheid anders te laat dink. Dit het weer tot die “Eeu van Verligting” (sien agtiende eeu) en gebeurtenisse soos die Franse revolusie aanleiding gegee. **Enkele van die rolspelers wat 'n bydrae gelewer het om nuwe denke oor die kerk en godsdiens te ontsluit, was ondermeer Francis Bacon, René Descartes en Thomas Hobbes.**

3.3.1 Francis Bacon (1561–1662)

Die Engelse regskenner, **Francis Bacon** (1561–1662) het hom ten doel gestel om die filosofie en wetenskap van sy tyd te hervorm (Stumpf, 1975:227). Hy was een van die voorlopers van moderne wetenskaplike metodologie. Hy het geglo dat wetenskap alleen kan vorder as die wetenskaplike se denke vry is van enige godsdienstige en sosiale vooropgestelde idees (Blei, 2002:105). Sy aandrang op nuwe wetenskaplike metodologie het hom een van die grondleggers van moderne wetenskap gemaak. Hy was daarom ook 'n sterk kritikus teenoor die geslotenheid van die kerk en daarom 'n voorstaander van verdraagsaamheid tussen verskillende godsdienste.

3.3.2 René Descartes (1596–1650)

René Descartes was 'n soldaat in die dertigjarige oorlog om godsdiensvryheid. Daarna het hy as vlugteling na Nederland uitgewyk. Hy het sy filosofie ontwikkel uit die vraag: “*Wat is waarheid?*”

Vir Descartes was waarheid 'n ontdekking van jou eie verstandelike kragte. Iets is nie waar omdat iemand vanuit 'n gesagsposisie dit gesê het nie. Nie die gesag van Aristoteles of die kerk is belangrik nie. Die basis van intellektuele denke en besluite, is in jou eie rede. Sy bekende slagspreuk “*cogito ergo sum – ek dink daarom is (weet) ek*” het die denke van sy tyd op 'n nuwe baan geplaas. Die bestaan van God was vir Descartes in die kennis wat hyself intellektueel oor God ontdek het (Stumpf, 1975:246). Absolute kennis van die waarheid word nie deur die aanvaarding van tradisionele idees bereik nie, maar deur die gebruik van die

menslike rede (rasionele denke). Sy filosofie het 'n nuwe dimensie in die vryheid van menslike selfstandigheid geopen. Vir die ontwikkeling van godsdiensvryheid het dit groot gevolge gehad. Komende uit die dertigjarige oorlog – wat as gevolg van onverdraagsaamheid ontstaan het – was verdraagsaamheid vir hom belangrik. Elke mens kon vanweë sy/haar eie rasionalisasie dink en wees omdat hy/sy dit kies en nie omdat hy/sy dit uit dwang moes doen nie. Dieselfde sou vir godsdiens geld (Blei, 2002:105).

3.3.3 Thomas Hobbes (1588–1679)

Thomas Hobbes het nuwe weë ingelei in die denke oor sosiale wette. Hy het geglo dat reëls of wette deur enige soewereine persoon of instansie gemaak kan word. Die Roomse Kerk se voorskrifte kan dus nie 'n mens se soewereiniteit aantas nie. Elke mens of instansie is soewerein (Stumpf, 1975:241). Mitchell beskryf Hobbes se siening oor godsdiensvryheid (Mitchell, 1996:124) in terme van twee stellings wat hy in Hobbes se boek "*Leviathan*" gevind het, naamlik "*There is no other government in this life, neither of state, nor religion, but temporal*" en die tweede: "*In the act of our submission, consisteth both our obligation, and our liberty.*" (Hobbes, 1651: Hoofstuk 14)

Die eerste stelling het ten doel dat niemand oor 'n mens gesag kan uitoefen nie, nie die kerk nie en ook nie die burgerlike owerheid nie. Met die tweede stelling wou Hobbes beklemtoon dat vryheid noodsaaklik is vir gehoorsaamheid. Dit was een van die sake wat hy van die Reformasie oorgehou het (Mitchell, 1996:127). Hy het twee belangrike filosofiese gesigspunte bygedra tot die debat oor vryheid van godsdiens. Eerstens was hy van mening *dat die mens se rede, tradisie omverwerp*. Sy ander belangrike bydrae was *dat vryheid 'n voorveronderstelling vir gehoorsaamheid is* (Mitchell, 1996:141).

4. Die ontwikkeling van godsdiensvryheid in die 18de eeu

Daar is vyf woorde wat die agtiende eeu goed beskryf naamlik: *rede; deugde; verdraagsaamheid, natuurwette en vooruitgang* (Praamsma, 1989(ii):8). Binne die raamwerk van dié vyf begrippe sou daar filosowe wees en historiese gebeurenisse plaasvind, wat 'n groot deel van die Westerse samelewing laat besef het dat godsdiensvryheid nie maar slegs 'n voorreg is nie, maar 'n Godgegewe reg vir elke mens.

4.1 Rede

Die agtiende eeu het bekend gestaan as die eeu van “*Verligting*” of die eeu van “*Rede*”. Immanuel Kant het ’n kernagtige omskrywing van dié “*Verligting*” gegee. In ’n artikel “*Practical Philosophy*” wat in 1784 geskryf is en eers in 1798 gepubliseer is, omskryf hy die “*Verligting*” as: “*man’s coming out of his self-inflicted immaturity*” (Kant, 1784:2). Met “*immaturity*” het hy bedoel die mens se onvermoë om vir homself/haarself te dink. Die bydrae van die Verligting of Aufklärung was dat die mens moes waag om sy/haar eie redeneervermoë en verstand te gebruik en nie net heeltyd volgelinge van ideologieë of owerhede wees nie. Immanuel Kant (1724–1804) het die “rede” en verstandelike kennis in kontras met die “donkerte” van tradisies, bygeloof en benouende dogma, gestel (Heron, 1980:16). Daarom is dit ook later die “verligting” genoem. In sy *Critique of Pure Reason* bepleit hy ’n Copernicaanse revolusie wat denkprosesse betref. Hy handhaaf die standpunt “*the nature of our knowledge cannot be understood if we assume that it is simply fed into us from outside ourselves, and that we are merely passive recipients of information from the world around us. Our experience and understanding are shaped by our own minds, and necessarily so: for they are our experience and our understanding...*” (Kant, 1787:21). Volgens Kant moes die mens sy/haar eie “rede” meer gebruik om die werklikheid te beoordeel. Die mens moet kennis opdoen en dit verstandelik gebruik. Hy/sy moes hom/haar nie meer laat lei deur begrensde bande van bygeloof en onverdraagsaamheid nie (Stumpf, 1975:309). Die grense van die onverdraagsaamheid van die kerk van sy tyd, moes verskuif word. Kant se invloed op die denke van sy tyd was groot. Sy uitdaging vir die mense van sy tyd was “*Dare to use your own reason*” (Kant, 1787:198).

Vir die ontwikkeling van godsdiensvryheid, het dit ingehou dat mense nie meer slegs in geloof sou aanvaar dat die saak waarvoor hy/sy veg die enigste korrekte saak is nie. Daar is ook ander mense met ander oortuigings wat in hulle saak glo. Daar is ook ander mense wat ’n verdedigbare standpunt het. Die regte van elke individu om self besluite te neem, was ’n baie groot stap in die ontwikkeling van die vryheid van die mens en daarom ook vryheid van godsdien (Stumpf, 1975:310).

4.2 Deugde

Deugsamheid hang ten nouste saam met redelikheid. Die mens moet self verantwoordelikheid neem vir sy/haar dade en kan nie net napraters van ander mense wees

nie. Jean Jacques Rousseau (1712–1778) en Voltaire (1664–1778) het na vore getree en die sosiale orde gekritiseer. David Hume (1711–1776) was van mening dat die mens se kennis van feite gebaseer is op die mens se eie ervarings. Volgens sy boek “*Enquiry Concerning Human understanding*” (1748) maak ons die wêreld vir onself moeilik as ons feite probeer baseer buite ons ervaringsveld, want dan het ons nie beheer oor ons denke nie. Hume is eerder as ’n empiris, as ’n rasionalis gesien. Die sogenaamde Verligtingsdenkers was duidelik anti-kerk, maar nie noodwendig anti-godsdiens nie. Hulle het probeer om ’n nuwe omskrywing van die Christelike geloof te gee en mense vry te maak van irrasionele kerklike dogma. Hoe daar ook al oor hulle geoordeel word, hulle het definitief ’n bydrae gelewer in die ontwikkeling van die verstaan van godsdiensvryheid (Blei, 2002:108).

4.3 Natuurlike Wette

Dit was Jean Jacques Rousseau (1712–1778) se bekende leuse “*Retournons à la nature*” wat beteken “*Keer terug na die natuur*” (Livingstone, 1971:5), wat mense aangemoedig het om hulle denke op die algemene waarhede soos dit in die natuurwette na vore kom, te rig. Sy teenkanting was juis teen wette wat die mens uitgedink het (Praamsma, 1989:11).

As verligtingsdenker sou hy mense laat fokus op die empiriese ervaringsveld van die mens se wêreld (Stumpf, 1975:290). Hy beklemtoon Oorsaak en Gevolg as die twee beginsels wat alles verklaar. Rede kan God nie verklaar nie. Geloof kan nie bewys word nie (Heron, 1980:13–16). Hierdie kousale denke van Hume sou mense anders laat dink oor ander godsdiensleë. Hy het gehelp dat mense anders na ander godsdiensleë begin kyk het. Dit het gevolglik ook ’n rol gespeel in die ontwikkeling van denke oor godsdiensvryheid.

4.4 Verdraagsaamheid

Van al die Verligtingsfilosowe, het John Locke (1632–1704) hom die duidelikste oor godsdiensvryheid uitgespreek – “*religious liberty is rooted in the rights of individual persons*” (Locke, 1689:43). In sy “*Letter concerning Toleration*” skryf hy “*Consequently, to profess or act contrary to one’s religious beliefs, even if the magistrate so orders, is a sin (hypocrisy)*” (Locke, 1689:6). In die ontwikkeling van godsdiensvryheid kom John Locke se naam gereeld na vore. James Wood jr, is van mening dat in die debat oor menseregte, het John Locke ’n onmiskenbare rol gespeel in die samelewing se die bewusmaking van die bestaan van godsdiensregte. Hy verklaar: “*The starting point for Locke’s political thought*

was not the state, but the individual. Every person is born with natural rights to life, liberty, and property” (Wood, 1996:473). Locke het ’n nuwe alternatief na vore gebring. Hy was van mening dat die mens vry is om sy/haar eie moontlikhede te ontgin, en dat die mens vry is om sy/haar eie regte te verdedig. Hy verstaan egter dat daar gesagsliggame moet wees om geweld te keer en dispute te hanteer. Volgens hom moet mense self deur onderlinge ooreenkoms ’n gesagsliggaam saamstel wat almal tevrede stel. Volgens Locke is alle politieke en siviele regte in die mens gesetel. “*Not by the grace of God, but by the grace of the people*” (Blei, 2002:108). “*The truth is that the state was created by individuals for their own conscience*” (Locke, 1689(ii):B2/1). Vir hom was godsdiens en politieke vryheid twee kante van die muntstuk. Dit moes egter onafhanklik van mekaar staan.

Bogenoemde argumente van Locke was gebou op sy *teorie van verdraagsaamheid*. Hy sou seker met reg die vader van die *teorie van verdraagsaamheid* genoem kon word (Durham, 1986:8). Hy was van die eerste mense, wat anders as sy tydgenote, geglo het dat verdraagsaamheid en respek vir ander se geloof of lewe, meer stabiliteit in ’n gemeenskap teweeg sal bring. Volgens Mitchell is Locke se leer oor verdraagsaamheid een van die grondstene van politieke sowel as godsdiensvryheid (Mitchell, 1996:158). Dit was Locke se oortuiging dat godsdiensvryheid en politieke vryheid eerder vennote is, as iets wat teenoor mekaar gestaan het (Mitchell, 1996:158). Locke se “Verdraagsaamheidsteorie” is van die belangrike boustene waarop godsdiensvryheid in die moderne tyd gebou is (Durham, 1996:8).

4.5 Vooruitgang

Twee historiese gebeurtenisse wat die agtiende eeu sou afsluit en die negentiende eeu sou inlei het daarmee die historiese ontwikkeling van godsdiensvryheid op ’n ander baan geplaas.

4.5.1 Die Amerikaanse Revolusie (1776)

Die verligtingsdenkers se idees oor ’n demokratiese regering, asook ’n statebond waarin kerke nie langer besluitnemingsbevoegdheid oor staatsake het nie, was revolusionêr. Dit was hierdie invloed van die verligtingsdenkers wat die grondslag gevorm het vir die Amerikaanse Onafhanklikheidsverklaring (*Declaration of Independence*) wat op 4 Julie 1776 aanvaar is. Noord-Amerikaanse kolonies is deur die verligtingsdenkers geïnspireer in hulle opstand teen Engeland (Blei, 2002:112). In die openingsfrase van die verklaring word woorde gebruik soos: “*alle mense is gelyk geskape. Elke mens het sy onvervreembare regte wat die owerheid*

moet beskerm.” Die deklarasie het voorsiening gemaak vir ’n reg tot revolusie indien “*any form of government becomes destructive of these ends*” – dan moet die owerheid omvergegooi en vervang word. In 1776 was die Amerikaanse kongreslede oortuig dat so ’n situasie ontstaan het. Die Britse owerheid moes met ’n nuwe owerheid vervang word (Ariens, 2002:203, 1041).

Die revolusie se uiteinde was die konstitusie van die nuwe Federasie van onafhanklike state in 1787. Dit is in 1791 vir die eerste keer geamendeer. Een van die eerste amendemente het die beginsel van godsdienstvryheid en die skeiding tussen kerk en staat duidelik uiteengesit.

“Congress shall make no law respecting an establishment of religion, or prohibiting the free exercise thereof; or abridging the freedom of speech, or of the press; or of the right of the people peaceably to assemble, and to petition the government for a redress of grievances” (Constitution of the United States, Art VII, Amendment I).

In die Amerikaanse revolusie was die stryd om godsdienstvryheid sentraal. Dit was juis die leiding wat die Onafhanklikheidsverklaring oor godsdienstvryheid gegee het, wat Amerikaanse gelowiges ’n baie dinamiese rol sou laat speel in die stryd om godsdienstvryheid in die wêreld. Hulle sou ook bepalende rolle in die latere formulering van godsdienstige menseregte van die Verenigde Nasies speel.

4.5.2 Die Franse Revolusie (1789)

Die Franse revolusie het die einde van een era aangedui en die begin van ’n nuwe ingelei. Volgens historici het die Franse revolusie in 1789 begin toe Frankryk deur ’n absolute monargie regeer is. Die oorsake van die revolusie is grootliks as gevolg van Louis XVI se regeringstyl, sy onderdrukking van die boerestand en bevoorregting van die adelstand. Hierbenewens was daar die invloed van baie skrywers en filosowe op die denke van die mense. Dit het alles tot gevolg gehad dat die Franse burgers in opstand gekom en hulle vryheid geëis het (Blei, 2002:114).

Daar is egter ander skrywers, soos Dale Van Kley, wat ’n sterk saak uitmaak dat die oorsprong van die Franse revolusie meer religieus was as wat dit op die oog af lyk. Religie was altyd sentraal in die verhaal van die monargie in Frankryk (Van Kley, 1975:10). Die hele samelewing is bepaal deur religieuse uitgangspunte en daarom is hy van mening dat dit nie anders was in die uitbreek van die revolusie nie. Volgens hom is die revolusie voorafgegaan

deur 'n interne stryd in die heilige monargie van die Rooms Katolieke Kerk, waar die Janseniete die voorstanders van die Jesuitiese-orde wou uitdryf (Van Kley, 1975:2). Daarmee saam het die verspreiding van Calvinisme en hulle uitgangspunte oor die kerk en die staat, teenoor die onverdraagsaamheid van die monargie wat sy eie voorregte wou verdedig, alles meegewerk tot die uitbreek van die revolusie (Ravitch, 1997:3).

In die revolusie is Louis XVI, tesame met heelwat ander verteenwoordigers van die adelstand, tereggestel. Frankryk het 'n republiek geword en selfs die bevoorregte posisie van die Rooms Katolieke Kerk, het ook tot 'n einde gekom. Die “nuwe” Frankryk het gou sy ideale en idees regoor Europa versprei. Die ideale wat die Franse revolusie voorgestaan het, naamlik *Vryheid, Gelykheid en Broederskap*, was nie net ideale wat die Franse burgers vrygemaak en baie beteken het nie – dit was ideale wat tot voordeel van die hele mensdom gevestig is. In die begin van die revolusie in 1789, het die nuutgestigte “*Nasionale Vergadering*”, wat daarop aanspraak gemaak het dat dit al die mense verteenwoordig, die “*Verklaring van Menseregte*” gemaak. Sekere Artikels van die verklaring word hier genoem:

1. *Men are born and remain free and equal in rights.*
2. *The purpose of every political association is the preservation of the natural and inalienable rights of men. These rights are liberty, property and safety from, and resistance to, oppression.*
3. *The principle of all sovereignty resides in the nation. No body of men, and no individual, can exercise authority which does not emanate directly therefrom*

Daar was ander verklarings wat weer oor die vryheid van spraak (godsdienstvryheid ingesluit) gehandel het:

10. *No person should be troubled for his opinions, even religious ones, so long as their manifestation does not threaten public order”.*

(Declaration of the Rights of Man, National Assembly, 26 August 1789)

Dit was in die naam van hierdie ideale dat die totale orde omvergegooi is. Dit het rimpelings oor die hele Europa veroorsaak. Die Franse revolusie was 'n bepalende oorgangstyd na 'n nuwe era in die Westerse denke en doen en late.

Die Franse Revolusie het definitief nuwe moontlikhede vir godsdienstvryheid geopen. In 'n bepaalde sin was dit die praktiese uitvloeisel van die ideaal van vryheid, wat die mens nog

altyd gekoester en wat in die Bybel van vroeg af gepropageer is (sien hoofstuk 2). Die hele Westerse wêreld se denke oor vryheid van godsdiens, sou vir altyd deur die Franse Revolusie se slagspreuk – *Vryheid, Gelykheid en Broederskap* – verander word. Dit sou 'n nuwe era inlui waaroor filosowe net gedroom het. Godsdiensvryheid sou in die nuwe vrye omgewing nuwe momentum kry. Dit was nie die finale veldslag vir godsdiensvryheid nie, maar dit was 'n duidelike rigtingverandering. **Voortaan sou dit vir die mensdom makliker wees om godsdiensvryheid as 'n Godgegewe reg te erken.**

5. Die ontwikkeling van godsdiensvryheid in die 19 de eeu

Die 19de eeu sou die laaste fase wees waar die ontwikkeling van die konsep van godsdiensvryheid **alleen** maar 'n stryd was om die Godgegewe reg ten opsigte van godsdiensvryheid. Na die negentiende eeu sou die ontwikkeling van die konsep van godsdiensvryheid in 'n groter mate geïnstitusioneel begin ontwikkel.

5.1 Vryheid, Gelykheid en Broederskap

Karel Blei wys daarop dat die negentiende eeu die drie beginsels van Vryheid, Gelykheid en Broederskap, waarvoor die Franse Revolusie gestaan het, voortgesit het. Dit het 'n bepaalde invloed in die ontwikkeling van die konsep van godsdiensvryheid gehad (Blei, 2002:119).

Hierdie drie ideale het in 'n ander vorm hulle verskyning gemaak naamlik: **Liberalisme** – was voorstanders van demokrasie. Hulle het 'n konstitusie gepropageer, waar die owerheid se magte meer beperk word en die burgers meer seggenskap gegee word; **Sosialisme** - was voorstanders van gelykheid. Hulle het geglo dat gelykheid ononderhandelbaar was vir die vryheid waarvoor hulle gestaan het (Marxisme). Vir hulle was hervorming van die grondwet en demokrasie (liberaliste) nie genoeg nie. Revolusie was die enigste antwoord. Die bestaande orde moes nie net hervorm word nie, maar omvergewerp word. **Nasionalisme** was die ontwaking van nasionale onafhanklikheid. Hongaarse burgers het gestreef na onafhanklikheid van die Oostenrykers. Die Grieke het in 1821 teen die Turke in opstand gekom en is later as onafhanklike staat erken. In Duitsland het die Noordelike Duitse Konfederasie ontstaan. In 1870 het Frankryk vir die derde keer 'n republiek geword.

Liberalisme en **Sosialisme** sou albei bydra tot die vorming van die godsdienstige houding wat die staat en kerk in sommige gevalle op mense gehad het. **Nasionalisme** sou weer bydra

tot die verspreiding van die Christendom, maar het die wesenlike gevaar ingehou dat slegs een godsdienst in 'n land geduld is (Blei, 2002:122).

5.2 Skeiding tussen Kerk en staat

Vir die ontwikkeling van die konsep “godsdienstvryheid” is dit noodsaaklik om kennis te neem van die skeiding wat daar in die negentiende eeu tussen kerk en staat gekom het.

5.2.1 Weense kongres (1814-1815)

Na die val van Napoleon (1814) het die leiers van die vier groot magtige lande naamlik Engeland, Oostenryk, Pruisië en Rusland, in Wene bymekaargekom (Kongres van Wene, November 1814 tot Junie 1815) en Europa herverdeel. Die hoofdoel van die kongres was die verdeling van mag in Europa om vrede te bevorder (Webster, 1919:12). Die grense van 'n post-Napoleon era is getrek. Die Weense Kongres het nie die besluite van Augsburg (1555) of die Traktaat van Westfalia (1648), waar die prins se godsdienst ook die streek se amptelike godsdienst is, gerespekteer nie. State onder die beheer van die Pous is grootliks weggeneem en daarmee saam is 'n totale skeiding tussen kerk en staat aanbeveel (Webster, 1919:165). Hiermee saam is alle diskriminerende wette teenoor die Protestante en die Rooms Katolieke verwyder en het dit die totale skeiding tussen kerk en staat aangehelp. Die Weense Kongres het baie gehelp om die skeiding tussen kerk en staat weer los te maak. Dit opsigself was belangrik vir die ontwikkeling van godsdienstvryheid as geïnstitusionele reg.

5.2.2 Afskeiding van Gereformeerde Kerke

Die plek is te beperk om die “*afscheiden*” of losmaak van kerke weg van die staatsondersteunde kerke te bespreek, maar verskeie lidmate het in die negentiende eeu hulleself afgeskei van hulle moederkerke (staatsondersteunde kerke) en “*Vrije Kerken*” gevorm (Praamsma, 1989(ii):276). Voorbeelde hiervan is: Vrye Kerk van Scotland (1843); Vrye Kerk in Switserland (1847); Vrye Kerk in Frankryk (1877) en Vrye Kerk in Nederland (1834). Praamsma gee verskeie redes hiervoor aan: Vrye Kerke wou weer die Woord van God sentraal maak; hulle wou weer die historiese belydenisskrifte instel en die oorspronklike bedoelings respekteer; hulle wou weer die amp van die gelowige herstel. Die een belangrike rede wat tot baie van die frustrasies aanleiding gegee het, was dat die kerke “*staatsoverheersing*” wou teenwerk. Hulle was moeg van die inmenging van die owerhede in

kerksake (Praamsma, 1989(i):293). Vir die ontwikkeling van godsdiensvryheid was dié ontwikkeling waar Christene 'n behoefte gehad het om onder die vlerk van die owerhede uit te kom, bepalend.

6. Gevolgtrekking van Hoofstuk 3.1

Van die vroegste tye af worstel die mens nog altyd om ander mense dieselfde regte te gee wat hy/sy vir homself/haarself toe-eien. Die stryd om godsdiensvryheid was nie anders nie. Godsdiensvryheid was nie die produk van een of net 'n paar afsonderlike gebeurtenisse nie. Godsdiensvryheid het telkens deur die eeue heen deur 'n netwerk van gebeure ontwikkel waar individue en gebeurtenisse telkemale 'n rol gespeel het om elke keer 'n volgende fase te ontsluit. Hierdie eerste gedeelte van die hoofstuk het gepoog om die historiese ontwikkeling *om erkenning van die konsep van godsdiensvryheid*, as Godgegewe reg vir elke mens voor die aanvang van die twintigste eeu, na te vors. Tot met die twintigste eeu het mense wêreldwyd geworstel of elke mens die reg en vryheid het om sy/haar godsdiens te beoefen. Die volgende konklusies kan uit die navorsing in die eerste deel van die hoofstuk gemaak word:

6.1 Die aanloop tot **erkenning van godsdiensvryheid as individuele Godgegewe reg**, het te midde van 'n voordurende magstryd tussen kerk en staat plaasgevind. In die vroeë kerk tot 500 n.C. het Christene die owerheid reglynig teenoor die Christendom gesien. Daar was dikwels 'n vyandigheid tussen kerk en staat. Vanaf Konstantyn (Edik van Milaan 313 n.C.) is die skeiding verwyder en van toe af sou daar tot en met die agtiende eeu voordurende wisselwerking tussen die kerk en die staat wees. Vir die Middeleeuse Roomse Kerk was godsdiensvryheid gedefinieer as die vryheid van die kerk teenoor die staat. Daar was nie 'n skeiding tussen die kerk en die staat nie, maar eerder 'n onderskeid tussen die kerk en die staat (Blei, 2002:61). Die “*libertas ecclesiae*” waarop die Middeleeuse pouse aangedring het, was nie godsdiensvryheid vir elke individu nie, maar slegs die vryheid van die kerk om onafhanklik van die staat te funksioneer (Tierney, 1996:24). Verskeie ooreenkomste soos die Konkordaat van Worms (1122) en die Magna Carta (1215), het in die stryd tussen kerk en staat tot stand gekom. Later was daar die Akte van Torda (1568), die Vrede van Augsburg (1555) en Die Traktaat van Westfalia (1648) wat almal in die vroeë fase die verhouding tussen kerk en staat uitgedruk het. Hierdie stippellyngrense tussen kerk en staat sou tot die sewentiende eeu voortduur en het meegewerk dat mense moeilik mekaar se Godgegewe reg tot godsdiensvryheid erken het. Dit is eers met die Weense Kongres (1814–1815) wat daar 'n

totale skeiding tussen kerk en staat sou kom. Die meeste van die gevestigde kerke het hierna nie weer hulle bevoorregte posisie in die staatstelsel herwin nie. Hoewel die Christendom steeds 'n belangrike faktor in die meeste lande sou speel, sou die baie noue verhouding tussen kerk en staat verdwyn. Die stryd tussen kerk en staat het 'n bepalende rol gespeel in die historiese ontwikkeling om godsdiensvryheid as individuele Godgegewe reg, te erken.

6.2 Verskeie bewegings en tydperke het 'n rol gespeel in die historiese ontwikkeling van godsdiensvryheid as Godgegewe reg. Daar was die ontwikkeling van die Natuurlike reg, die Renaissance en die Humanisme van die sestende eeu, die Romantiese tydperke van die sewentiende eeu en die Anabaptiste. Die beweging wat egter die bepalendste rol gespeel het in die historiese ontwikkeling van godsdiensvryheid as Godsgegewe reg, is die **Reformasie** van die vyftiende eeu. Witte is van mening dat die Protestantse Reformasie in sy wese 'n stryd om godsdiensvryheid was (Witte, 1996:119). Menige skrywers en historici is dit eens dat dit van die belangrikste gebeurtenisse was in die geskiedenis van die Wes-Europese denke. Die twee belangrikste persone hier was Luther en Calvyn, wat elkeen 'n groot rol gespeel het. Luther wat aanvanklik met sy skeiding tussen kerk en staat (later pleit hy egter eerder vir samevoeging tussen kerk en staat) en Calvyn met die verdere ontwikkeling van die vryheid van die kerk teenoor die staat, vryheid van die individu teenoor die Rooms Katolieke oorheersing en die bevryding van die individuele gewete weg van dwang van die Rooms Katolieke kerke. (Witte, 1996:120). In die eeue wat op die Reformasie gevolg het sou Europese en Amerikaanse Calviniste die kerninsigte van Calvyn in die republikeinse konstitusies inwerk, wat bepalend was vir die erkenning van die Godgegewe individuele godsdiensregte, sowel as die konstitusionele regte van godsdiensvryheid (Estep, 1986:248).

6.3 Verskeie denkers en filosowe het deur die jare bygedra tot die ontwikkeling van menseregte en daarmee saam godsdiensregte. Behalwe die denkers van die Reformasie was daar ook nog Francis Bacon, René Descartes, Thomas Hobbes asook die Verligtingsfilosowe soos Immanuel Kant, Rousseau, Voltaire en Hume. Dit was egter die Verligtingsfilosoof John Locke wat met sy teorie van verdraagsaamheid, definitief meegewerk het om mense se denke oor godsdiensvryheid te verander (Wood, 1996:473).

6.4 Burgeroorloë in dié tyd, het 'n opmerklike rol gespeel in die ontwikkeling van godsdiensvryheid as Godgegewe reg vir elke mens. Dit is tragies dat burgeroorloë die mensdom tot nuwe insigte oor die mens se godsdiensregte gedwing het. Daar was oorloë tussen die Rooms Katolieke aanhangers en die Protestante en daar was oorloë tussen landburgers wat later godsdienstige verskille na vore gebring het. Voorbeelde hiervan is oorloë wat uitgeloop het op die Vrede van Augsburg (1531–1547), dié in Frankryk wat uitgeloop het op die Edik van Nantes (1598), die dertigjarige oorlog (nie net 'n burgeroorlog) wat uitgeloop het op die Traktaat van Westfalia (1648), die Amerikaanse Revolusie (1776) en natuurlik die Franse Revolusie (1789) wat almal 'n bepalende rol in die geskiedenis van godsdiensvryheid gespeel het.

Hoofstuk 3.2

DIE HISTORIESE ONTWIKKELING VAN GODSDIENSVRYHEID AS KONSTITUSIONELE REG NÁ 1945

In hierdie onderafdeling van dié hoofstuk word gefokus op die historiese ontwikkeling van die **konstitusionele reg op godsdiensvryheid** vanaf die twintigste eeu. Aan die begin van die twintigste eeu het 'n paar historiese ontwikkelinge gebeur. Dit is gevolg deur die afskuwelikhede van die Tweede Wêreldoorlog. Die Tweede Wêreldoorlog het die wêreld se houding ten opsigte van menseregte radikaal verander. Dit was nou 'n saak van erns om menseregte, en daarmee saam ook godsdieneregte, konstitusioneel te vestig. Daar is wêreldwye ooreenkomste gesluit om te keer dat die tragiese geskiedenis van die Tweede Wêreldoorlog homself herhaal. Die feit dat daar wêreldwye ooreenkomste was, het egter nie beteken dat almal die ooreenkomste gerespekteer en toegepas het nie, want daar vind wêreldwyd nog steeds miskenning van godsdiensvryheid plaas. In die jare wat op 1945 gevolg het, is baie internasionale ooreenkomste en deklarasies gesluit. Sommige het goeie gevolge gehad, maar ander se uitkomst was minder suksesvol (Nurser, 2005:178).

1. Die ontwikkeling van godsdiensvryheid in die twintigste eeu – voor 1945

Die twintigste eeu sal seker bekend kan staan as die eeu wat die mensdom radikaal anders oor die mens se Godgegewe menseregte en godsdieneregte laat dink het. Die geskiedenis het gewys dat in die eerste helfte van die eeu menseregte nie baie klem gekry het nie, trouens met die twee wêreldoorloë voor 1945 het menseregte 'n geweldige knou gekry. Antagonisme en oorlog het baie energie opgeneem en die nuwe ideologieë wat in die twintigste eeu ontstaan het, het nie net onverdraagsaamheid nie, maar in baie gevalle 'n onversetlikheid, tot gevolg gehad.

Hier word kortliks twee sake uitgelig wat bygedra het tot die bewusmaking dat menseregte en godsdienstige menseregte meer as net 'n Godgegewe reg is. Dit moes konstitusioneel vasgelê word om godsdieneregte ook in staatsbedelings te vestig. Die eerste is 'n positiewe ontwikkeling na die Eerste Wêreldoorlog, naamlik die ontstaan van die Ekumeniese

Beweging en die tweede is die negatiewe gebeure en uitkomste van die Tweede Wêreldoorlog.

1.1 Die Ekumeniese beweging en die Wêreldraad van Kerke

Ekumene dui op die wêreldwye strewe van die kerk van Christus om die belydenis van die geloof in “*n heilige algemene Christelike kerk*” in die praktyk tot openbaring te sien kom (Kleynhans, 1985:118). Die ywer vir die eenheid van die kerk was nog altyd vir Protestante belangrik. Calvin se positiewe ingesteldheid dat Protestantse kerke moet saamwerk, het vir hom die naam van die “*groot verbindingsoffisier van die 16de eeu*”, gegee (Praamsma, 1989:55). Kleynhans gee twee vorme van die Ekumeniese beweging aan naamlik:

- i) Kerke van dieselfde belydenisgrondslag wat saamwerk soos byvoorbeeld die Lambeth-konferensie van biskoppe van die Anglikaanse kerk (1867) en die Wêreldbond van Gereformeerde Kerke, kerke met ’n gereformeerde belydenis (1875).
- ii) Kerke van verskillende belydenisse en oortuigings wat saamwerk, soos byvoorbeeld die Internasionale Sendingraad wat in 1910 in Edinburg gehou is en die Wêreldraad van Kerke (1948) (Kleynhans, 1985:124).

Dit is opmerklik dat samewerking tussen verskillende kerkgenootskappe aanvanklik rondom die sendingopdrag begin is (Kleynhans, 1985:121). Drie jeug-sendingkonferensies het die saad vir die stigting van die Wêreldraad van Kerke gesaai: “*World Alliance of Young Men's Christian Associations*” (1855), “*World Young Women's Christian Association*” (1894) en “*World Student Christian Federation*” (1895). Hierdie drie jeugkonferensies sou jongmense “grootmaak” om later leiding te neem met die stigting van die Wêreldraad van Kerke (WCC Inligtingstuk 1). Die naam van die eerste “ekumeniese pionier” naamlik JR Mott (1865–1955), ’n evangeliese christen met ’n sterk belangstelling in sendingwerk, verdien vermelding. Hy was ’n regsgeleerde wat onder die prediking van DL Moody tot bekering gekom het. Onder sy leiding kom die “*World Student Christian Federation*” in 1895 in Swede tot stand – ’n voorloper tot die ekumeniese beweging (Praamsma, 1989(ii) IV:192). Hulle leuse was Johannes 17:12 “*Ek bid dat hulle almal een mag wees*”. In die jare wat kom, tree Mott ook as voorsitter op by die sendingkonferensies van Edinburgh (1910), Jerusalem (1928) en Tamboran (1938). In Amsterdam (1948) is hy later tot erevoorsitter van die Wêreldraad van Kerke benoem (Praamsma, 1989 (ii)IV:192).

Wêreldwyd het daar 'n gesindheid onder Christene posgevat dat die kerke nie meer 'n mondstuk van sy eie land se staatkundige model moet wees nie, maar eerder ander Christene oor die onderskeie landsgrense heen moet ondersteun. Hierdie waarheid is tydens 'n sendingkonferensie in Edinburgh (1910) onderstreep waar gesê is dat Christelike verdeeldheid in die pad van die Christelike getuienis staan (Praamsma, 1989 (ii)IV:192). Die Sweedse Lutherse Aartsbiskop, Nathan Söderblom (1866–1931) het hierdie saak verder geneem deur te sê dat Christene meer op maatskaplike, politieke en ekonomiese gebied in die wêreld betrokke moet raak. Deur sy leierskap vind in 1925 die “*The World Conference on Christian Life and Work*” plaas (Praamsma, 1989(ii)IV:194). Dit is opgevolg deur soortgelyke konferensies in 1937 in Oxford.

In 1927 word 'n wêreldkonferensie “*On Faith and Order*” in Lausanne, Switserland, gehou waar 'n studieproses geïnisieer word om gemeenskaplike gronde van Christene te bepaal (Praamsma, 1989(ii), IV:198). Soos die naam dit wil hê, het hierdie konferensie meer klem op die belydenis en kerkorde gelê om sodoende meer oor die wese van geloofsake te beraadslaag (Kleynhans, 1985:125). Die groep moes ook vasstel watter kontroversiële sake kerkgenootskappe uitmekaar hou. Protestante, Anglikane en die Ortodokse Christene van die Oos-Europese lande, het oor baie jare aan die proses deelgeneem (Blei, 2002:132). Dit is opgevolg met Edinburgh (1937). Dit het daartoe gelei dat ooreengekom is om 'n voorlopige Wêreldraad van Kerke in 1938 te Genève byeen te roep. Die Nederlandse teoloog Willem Adolph Visser 't Hooft (1900–1985), is as die eerste Algemene Sekretaris aangewys. Daar is toe reeds met die beplanning begin om so 'n Raad te stig en om dit 'n permanente instelling te maak – wat eers later gebeur het.

Nog 'n belangrike ekumeniese beweging het in 1900 tussen die Unitariërs en liberale Christene begin naamlik “*the International Association for Religious Freedom*” (IARF). Die doel van die IARF was om verdraagsaamheid en wedersydse begrip te bevorder. Volgens Blei het dit nooit kerkvereniging voorgestaan nie. Anders as die WRK, was dit nie net eksklusief 'n assosiasie van kerke of geestelike instellings nie, 'n individu kon ook lid word. Die organisasie het later sy grondwet verander om nie net liberale Christene van Europa en Noord-Amerika in te sluit nie, maar ook mense van ander geloofsoortuigings. Die IARF het 'n wêreldorganisasie geword wat sedert 1901 elke drie jaar 'n konferensie hou. (Blei, 2002:133). Indien die omskrywing van ekumene (hierbo) in ag geneem word, was die IARF in wese nie meer 'n ekumeniese beweging nie, maar eerder 'n assosiasie van verskillende gelowe en kerke.

In latere paragrawe sal dit duidelik word dat, in die totstandkoming van godsdiensvryheid as wêreldwye konstitusionele reg, hierdie twee ekumeniese organisasies 'n belangrike rol gespeel het.

1.2 Uitkomst van die Tweede Wêreldoorlog

1.2.1 Misdaad teen die Jode

Die Tweede Wêreldoorlog en die menseslagting wat daarmee gepaard gegaan het, was een van die mees afskuwelike gebeurtenisse in die geskiedenis van die mensdom. Dit het die Westerse wêreld se siening oor menseregte en selfs godsdiensregte, permanent verander. Die Tweede Wêreldoorlog tussen Duitsland en sy bondgenote het tussen 1939 en 1945 plaasgevind. Dit het in 1939 begin met Hitler se inval in Pole as uitdrukking van sy magshonger ter uitbreiding van sy ryk en het geëindig op 8 Mei 1945 toe Duitsland oorgegee het (Shirer, 1959:14).

Die misdaad teenoor die Jode het begin toe Hitler in 1932 as eerste minister aangestel is en met sy algehele bewindsoorname in 1934. So groot soos sy ideale vir die Duitse volk was, so groot was sy haat teenoor Jode. Hitler publiseer in 1925 sy boek "*Mein Kampf*" waarin hy pleit vir die suiwerheid van die Ariesse ras as voortbestaan van die mensdom. Sy idees was gebaseer op die Fransman, Athur de Gobineau – wat 'n aanhanger was van die sogenaamde "Social Darwinism" (Bulluck, 1991:45). Hitler beskou die Jode as een van die struikelblokke vir die Ariesse ras om superioriteit te bereik. Hy beskou hulle nie as mense nie ("*subhuman beings*"), maar 'n gevaar vir die samelewing. Hulle moes daarom uitgewis word (Bullock, 1991:35). Na Hitler se bewindoorname, het anti-Joodse aksies onmiddellik gevolg. Die "*Nürnbergwette*" van 1935 het Jode van Duitse burgerskap gestroop. Jode kon nie in die staatsdiens werksaam wees nie, huwelike van Jode met nie-Jode is verbied, Joodse boeke is verbrand en Joodse handelaars is geboikot (Shirer, 1959:120). Hitler en Mussolini van Italië, het ooreenkomste met kerke gesluit, waarin hulle die regte van die Rooms Katolieke en die Protestantse kerke in Duitsland waarborg, indien daar geen politieke inmenging van die kerke se kant is nie. Verder moes 'n "*Ariesse*" paragraaf in die kerke se grondwet/kerkorde ingeskryf word wat bepaal het dat Joodse Christene as lidmate uitgesluit word. Joodse Christene moes afsonderlike gemeentes vorm en Joodse predikante is nie toegelaat om verder met hulle bediening voort te gaan nie (Blei, 2002:130). Dié aksie teen die Jode bereik 'n hoogtepunt

tydens die nag van 9 November 1938. In die “*Kristalnag*” (soos dit later bekend gestaan het) is Jode regdeur Duitsland aangeval en gearresteer, Joodse sinagoges is afgebrand en Joodse winkels is vernietig (Blei, 2002:130). Op 20 Januarie 1942, tydens die sogenaamde “*Wannsee Konferensie*”, word die “*Endlösung der jüdischen Frage*” of “*Finale oplossing van die Joodse Vraagstuk*” onder leiding van Reinhard Heydrich en Adolf Eichmann beplan (Shirer, 1959:58). Die persoon wat in die beplanning en uitvoering van die **Holocaust** (*doelbewuste uitwissing van Jode*) ’n prominente rol gespeel het, was Heinrich Himmler (Shirer, 1959:58).

Naastenby 15 miljoen soldate het in die Tweede Wêreldoorlog gesterf, waarvan meer as agtmiljoen Russe was en driemiljoen Duitsers. 27 Miljoen burgerlike mense het gesterf, waarvan sesmiljoen Jode was – dit was ses van die elf miljoen Jode wat in Europa gebly het (Blei, 2002:135). Die grootste Joodse konsentrasiekamp was Auschwitz-Birkenau in Pole. Hier is meer as een miljoen Jode, hoofsaaklik in gaskamers, vermoor. So was daar verskeie ander Joodse konsentrasiekampe soos byvoorbeeld Dachau, in Duitsland. Dit was egter nie net Jode wat “doodgemaak” is nie. Protestantse opponente van die Derde Ryk, liggaamlik gestremdes, geestelik versteurdes, homoseksuele, Jehowagetuies, anti-Nazi amptenary, vakbondleiers en Russiese gevangenes, is ook konsentrasiekampe toe gestuur (Shirer, 1959:68).

Na Hitler verslaan is, het Churchill, Roosevelt en Stalin in Februarie 1945 in Jalta ontmoet om planne vir die na-oorlogse Europa te maak. Dit is later by Potsdam voortgesit (Truman het Roosevelt na sy dood vervang). Om te verhoed dat Duitsland weer ’n mag op sy eie word, is Duitsland verdeel. Die menseslagting van die Tweede Wêreldoorlog het die wêreldgemeenskap so geruk dat die wêreld nou meer bewus geraak het van elke mens se Godgegewe reg op vryheid en elke mens se konstitusionele reg om vry te wees.

Dit is hierdie tragiese benadeling van menseregte wat direk gelei het tot drastiese optrede in die Westerse wêreld om daadwerklik ooreenkomste te sluit sodat menseregte en godsdiensregte beskerm sou word.

1.2.2 Die Barmenverklaring

Die Barmenverklaring was ’n uitroep dat die kerk vry is om aan Christus onderdanig te wees en nie aan die owerhede nie. Vroeg in Hitler se bewind het baie Christene openlik vir Hitler gesteun. ’n Invloedryke Lutheraan het in 1934 geskryf: “*Our Protestant churches have*

welcomed the turning point of 1933 as a gift and miracle of God” (Kroll, 2006:1). Volgens Kroll het ’n “Geloofsparty” onder Duitse Christene posgevat en vinnig baie invloed begin uitoefen. Op 28 Junie 1933 het Ludwig Müller, met Hitler se aanmoediging, die voorsitterskap van die Federasie van 27 Protestantse kerke bekom. Hy stel ’n nuwe konstitusie op om ’n enkele Duitse kerk tot stand te bring. Op 27 September 1933 is Müller as nasionale biskop verkies deur ’n sinode wat grootliks uit Duitse Christene bestaan het. Feitlik onmiddellik is beperkings op die kerklike ampte geplaas. Om ’n kerklike amp te beklee moet die persoon vir die Derde Duitse ryk polities betroubaar wees. Duitse Jode wat ampte in die kerk beklee het, moes dit opgee. Die Nazi-leiers beginsel, “*Führerprinzip*”, is ook op die kerke toegepas (*Volgens hierdie ideologie het elke organisasie ’n hiërargie van leiers en die opperleier van die organisasie het absolute gesag en almal moet aan hom gehoorsaam wees*) (Fitzgerald, 2006:43). Dit moes deur al die lidkerke aanvaar word. Hiervolgens was Hitler die hoof van die Duitse kerk en die uitgangspunt was dat Christenskap in wese vir die Ariese geslag is (Kroll, 2006:2). Sommige Christene, onder leiding van Martin Niemöller (1892–1984), het teen die beleid van “Duitse Christene” opgestaan en stuur in September 1933 ’n brief aan alle Duitse predikante waarin hulle genooi word om lid te word van ’n “*Predikante Noodliga*”. Hiervolgens is alle predikante versoek om hulleself aan Christus te bind en om die evangeliese boodskap saam met die historiese belydenisse te verkondig. Hulle het Ariësme as dogma van rassuiwerheid en ras-superioriteit verwerp as nie-Christelike leerstellings. In April 1934 het die Predikante Noodliga die Belydende Kerk gevorm. Dit het predikante en lidmate van Gereformeerde, Lutherse en Verenigde Kerke ingesluit. Die Belydende Kerk het sy naam te danke aan die feit dat lede hulleself tot die groot belydenisskrifte van die verlede verbind het. Die leiers van die Belydende Kerk het op 29–31 Mei 1934 by Barmen ontmoet. Dit is hier waar die historiese *Barmenverklaring* (Deklarasie) die lig gesien het.

Die *Barmenverklaring* is deur Karl Barth (1886–1968) opgestel terwyl die Lutheraan, Hans Amussen en ander teoloë, ook insette gelewer het (Kroll, 2006:3; Cochrane, 1962:238).

Die *Barmenverklaring* is eerder geskryf om teenoor die sogenaamde “Geloofsbeweging van die Duitse Christene” te staan, as wat dit teen die Nazi-regering bedoel was (Kroll, 2006:3).

Die *Barmenverklaring* het duidelik verklaar dat Christus alléén die bron van waarheid is. Dit is Christus wat gehoorsaam moet word en die gesag is die van God en die Woord van God. Die verklaring beklemtoon die beginsel dat Christus nie in diens van die mens of enige

godsdienslike of politieke ideologie staan nie. Barmen het verder verklaar dat God se genade nie vervang kan word met programme of menslike kreatiewe idees nie (Kroll, 2006:4).

8.10 – "I am the way, and the truth, and the life; no one comes to the Father, but by me." (John 14.6). "Truly, truly, I say to you, he who does not enter the sheepfold by the door, but climbs in by another way, that man is a thief and a robber... I am the door; if anyone enters by me, he will be saved." (John 10:1, 9.)

8.11 Jesus Christ, as he is attested for us in Holy Scripture, is the one Word of God which we have to hear and which we have to trust and obey in life and in death.

8.12 We reject the false doctrine, as though the church could and would have to acknowledge as a source of its proclamation, apart from and besides this one Word of God, still other events and powers, figures and truths, as God's revelation".

(Barmen Verklaring, 1934)

Die Barmenverklaring het baie moed en durf gekos, tog is dit 'n helder baken in die ontwikkeling van godsdiensvryheid.

2. Internasionale Ooreenkomste na 1945

In 1945 kom die lande wat in oorlog met Duitsland en Japan was, in San Francisco bymekaar. Hulle kom ooreen om 'n nuwe organisasie, naamlik die Verenigde Nasies Organisasie (VN), te stig. Op 26 Junie 1945 word die "*Charter of the United Nations*" aanvaar en hiermee verklaar hulle om hulle voornemens gestand te doen om vrede en vryheid in die wêreld te bevorder. In Oktober dieselfde jaar was daar altesaam 50 lande wat die "Charter" aanvaar het en lidlande geword het (Nurser, 2005:93). Hierdie wêreldorganisasie is in New York gesetel en vergader jaarliks as 'n wêreldparlement. Alhoewel die besluite en deklarasies nie bindend op die lidlande is nie, is dit tog 'n uiters belangrike en invloedryke organisasie.

In die anale van die Verenigde Nasies is daar baie deklarasies en ooreenkomste opgeteken wat op godsdiensvryheid van toepassing is. Scalabrino verwys na 55 sulke ooreenkomste en deklarasies wat alleen namens die Verenigde Nasies gesluit is (Scalabrino, 2003:78–81). Daar is nog baie meer as al die instansies wêreldwyd (soos die Europese Unie, die Afrika Unie en ander) in ag geneem word.

Volgens Michael Roan is daar veral vier belangrike deklarasies en ooreenkomste wat 'n bepalende invloed op godsdienstvryheid in die wêreld gehad het (Roan, 2003:2).

1. Die Universele Deklarasie van Menseregte (1948);
2. Internasionale Ooreenkoms oor Burgerlike en Politieke Regte (1966);
3. Deklarasie vir Uitskakeling van alle vorme van Diskriminasie op grond van Godsdienst of Geloof (1981); en
4. Algemene Kommentaar nr 22 oor Artikel 18 van Menseregte komitee (1993).

Cole Durham beskou die vier ooreenkomste ook as belangrik en voeg nog twee belangrike ooreenkomste van die Europese Unie by (Durham, 1999:1), naamlik:

5. Die Europese Konvensie vir die Beskerming van Menseregte en fundamentele Vryhede (1950); en die
6. Organisasie vir Veiligheid en Samewerking in Europa – OSCE (1975).

Vervolgens word die eerste vier genoemde ooreenkomste in twee paragrawe bespreek, daarna sal die twee ooreenkomste van die Europese Unie bespreek word. Die bepalende rol wat die verskillende ekumeniese liggame op godsdienstvryheid gehad het, word deurgaans asook afsonderlik bespreek.

2.1 Universele Deklarasie van Menseregte

Een van die belangrike uitvloeisels van die Verenigde Nasies was die aanvaarding van die **“Universele Deklarasie van Menseregte”** op 10 Desember 1948 (Scalabrino, 2003:153; Blei, 2002:138). Hierdie dokument is die basis en verwysingsraamwerk waarop baie lidlande en organisasies, menseregte en godsdienstvryheid hanteer (Nurser, 2005:162). Daar is min boeke oor godsdienstvryheid wat nie in een of ander stadium na dié Deklarasie verwys nie.

John Nurser maak in sy boek *“For All Peoples and All Nations”* die stelling dat Protestantse ekumeniese kerke 'n belangrike rol in die ontwikkeling van die deklarasie gespeel het (Nurser, 2005:172). *“...a Group of men and women, lay and ordained, from within the Protestant and Anglican Christian traditions of religions was able to play a significant role in including what became a universal declaration of human rights”* (Nurser, 2005:1).

Nurser noem twee redes waarom die amptelike erkenning van menseregte vir Christene belangrik was: eerstens – dat Christene verantwoordelikheid wou neem dat 'n afskuwelike

gebeurtenis soos die Tweede Wêreldoorlog, nie weer sou plaasvind nie (Nurser, 2005:13) en tweedens – dat Christene besef het godsdienstvryheid is noodsaaklik, sodat die evangelie (sendingwerk) uitgebrei kon word (Nurser, 2005:20).

In die aanloop tot die aanvaarding van die Deklarasie vir Menseregte het veral 'n paar instansies en persone 'n groot rol gespeel. Dit word hieronder bespreek.

(In die volgende paragrafe word internasionale Engelse afkortings gebruik. Slegs die Wêreldraad van Kerke – WRK, se Afrikaanse afkorting word gebruik.)

2.1.1 Amerikaanse kerke en die Gesamentlike komitee vir Godsdienstvryheid

In Amerika (VSA) was daar 'n groot bewustheid van godsdienstvryheid, veral vóór en ná afloop van die Tweede Wêreldoorlog. Vryhede van die mens en vryheid van godsdienst het deel gevorm van die openbare debat.

In 1941 maak President Roosevelt van die Verenigde State van Amerika (VSA), in sy bekende “*Four Freedoms*”-toespraak 'n verklaring oor die fundamentele vryhede van die mens, wat godsdienstvryheid insluit. In sy toespraak aan die VSA-Kongres sit hy op 6 Januarie 1941 vier fundamentele vryhede van die mens uiteen:

“In the future days which we seek to make secure, we look forward to a world founded upon four essential human freedoms.

The first is freedom of speech and expression – everywhere in the world.

The second is freedom of every person to worship God in his own way – everywhere in the world.

The third is freedom from want – which, translated into world terms, means economic undertakings which will secure to every nation a healthy peacetime life for its inhabitants – everywhere in the world.

The fourth is freedom from fear – which, translated into world terms, means a worldwide reduction of arms to such point in such a thorough fashion that no nation will be in a position to commit an act of physical aggression against any neighbour anywhere in the world.

That is no vision of a distant millennium. It is a definite basis for a kind of world attainable in our own time and generation. That kind of world is the very antithesis

of the so-called new order of tyranny which the dictators seek to create with the crash of a bomb”

(Franklin Roosevelt, State of the Union address, 6 January 1941)

Dit is opmerklik dat Roosevelt met sy standpunt nie net die algemene aard van menseregte beklemtoon het nie, maar reeds toekomstige vergrype van menseregte wou verhoed. Hy het menseregte gedefinieer in terme van wêreldvrede (Koshy, 1992:29).

Die Amerikaanse Federale Raad van Kerke (*Federal Council of Churches – FCC*) en die Buitelandse Sending Konferensie (*Foreign Missions Conference – FMC*) het in Januarie 1942 besluit om ’n Gesamentlike Komitee vir Godsdiensvryheid (*Joint Committee on Religious Liberty – JCRL*) te stig. *(Om verwarring te voorkom, word die Engelse afkortings van die organisasies gebruik.)*

Bogenoemde twee stigterorganisasies het bymekaar gekom vir die stigting van die nuwe liggaam, elkeen met sy eie redes. Die FCC se bekommernis was tweërlei: Aan die een kant – die botsende ideologiese motiewe wat inherent die Tweede Wêreldoorlog veroorsaak het, naamlik nasionalistiese Fascisme in Duitsland, Italië en Spanje en aan die ander kant die gevolge van ateïstiese kommunisme, wat al hoe meer begin posvat het. Vir die FMC was daar ’n meer praktiese oorweging vir die stigting van so liggaam. Die Protestantse kerke in Latyns-Amerika en in Afrika kolonies, waar die Rooms Katolieke Kerk groot invloed uitgeoefen het, het baie swaar onder die wette van die genoemde lande gely. Die vraag was: Hoe kan dit verander word? Verder was daar die vraag: Hoe kan daar verandering in die weerstand teen die Christendom in Islamitiese lande, bewerkstellig word? Verder het hulle ook ’n oplossing gesoek vir die straf wat bekeerde Christene uit die Hindoeïstiese gemeenskap in Indië, moes verduur (Nurser, 2005:81).

Tot en met 1944 het die sendingorganisasie (FMC) se motiewe die swaarste vir die JCRL geweeg, totdat Fred Nolde die nuwe uitvoerende sekretaris geword het (Nurser, 2005:81). Nurser meld dat dit veral Nolde was wat groot bydraes gemaak het “...*the successful outcome of the struggle for global human rights institutions in the period 1944–48 was influenced to a suprising degree by the part of one person, Dr O. Frederick Nolde*” (Nurser, 2005:173). Frederich Nolde, ’n Lutherse teoloog, se sterk roeping om ’n nuwe na-oorlogse orde daar te stel, tesame met sy ekumeniese leierskap en kennis, het ’n groot rol gespeel in die hele ekumeniese beweging se voorbrand vir menseregte. Hy het homself goed onderlê in kennis van die praktiese filosofiese en teologiese aspekte van godsdiensvryheid (Nurser, 2005:41).

Hy word in 1942 genooi om deel te vorm van die komitee van die Federale Raad van Kerke in Amerika met opdrag “*Study the Bases of a Just and Durable Peace*”. Hy maak so ’n indruk dat hy in 1944 as uitvoerende sekretaris van die: “*Joint Committee on Religious Liberty*” aangestel word, vanwaar hy sy kennis en invloed sou laat geld (Nurser, 2005:42).

Nadat Nolde uitvoerende sekretaris van die JCRL geword het, het daar veral ’n derde klem op die werksaamhede van die JCRL ontwikkel. Daar is gesê dat die oplossing van al die vrae waarmee die JCRL gemoeid was, gelê het tussen die onaanvaarbare globale kapitalisme aan die een kant en die Stalinisme aan die ander kant. Daar is al hoe meer geglo dat hulle ’n meer maatskaplike staatsbestel moes bevorder. Ernest Johnson, een van die Federale Raad van Kerke se verteenwoordigers, het sterk gevoel dat godsdiensvryheid slegs ’n gedeelte van ’n holistiese sosiale program moet vorm (Nurser, 2005:82). Tussen 1942 en 1944 was daar intense debatvoering in die JCRL. Later het Nolde, in die sterk kerklik gedrewe agenda van die JCRL, plek gemaak vir ’n beplanning om ’n na-oorlogse wêreld vir die hele mensdom te skep. Nolde het die onderhandelingsstaf gebruik om met humaniste, Katolieke, Jode en ander godsdienste te begin onderhandel. In dié tyd lewer Luther Weigle ’n FCC presidentsrede met die titel “*Religious Freedom*”, waarin hy onder andere sê dat die JCRL die voorbereiding was vir na-oorlogse ooreenkomste “*desiderata for post-war international agreements*” (Nurser, 2005:87). Hy noem sekere regte waarop aanspraak gemaak kan word op grond van godsdiensvryheid naamlik: Godsdiensvryheid moet vryheid wees vir die individu en van organisasies. Dit moet ’n vryheid van aanbidding, prediking en onderrig (volgens jou oortuigings) wees. Jy moet die reg tot publieke getuienis hê en die vryheid hê om kinders in ’n spesifieke geloof groot te maak. Dit sluit ook die reg in om jou godsdienstige oortuiging vir ’n ander te verruil (Weigle, 2005:91). Weigle verklaar verder “*The truth is that religious freedom is not a special privilege which the state accords to folk of peculiar temper. It is a right which has entered into the very making of the state. Historically, logically, and in practice, it undergirds and sustains human democracy. Without it, all other freedoms are in danger* (Weigle, 2005:87).”

Dit was duidelik dat die JCRL sy beleidsrigting verander het, toe hulle besluit het om nie meer ’n verklaring te maak dat daar net een waarheid naamlik dié van die Christelike waarheid is nie. In plaas daarvan het hulle eerder die uitgangspunt ingeneem dat godsdiensvryheid meer effektief bevorder gaan word as hulle op die vryheid van die mens klem lê (Nurser, 2005:88). Die geskiedenis het gewys dat hulle strategies korrek was. Hulle standpunte sou later as

geloofwaardig geag word en sou 'n bepalende rol in internasionale debatvoering speel. Tog bly dit 'n ope vraag wat die uiteinde sou wees, indien die standpunt van die FMC, wat 'n meer direkte Christelike getuienis wou lewer, (dat Christus die enigste verlosser is), hulle uitgangspunt was.

Al die genoemde faktore het daartoe bygedra dat die JCRL 'n kreatiewe rol in wêreldpolitiek begin speel het (Nurser, 2005:82). Van die FCC se kant is baie akademici en arbeidsleiers in Europa en Noord-Amerika betrek. Aan die FMC se kant, het baie sendelinge se ervaring van die weerstand teen die verkondiging van die Christelike evangelie, 'n rol gespeel. Dit het alles daartoe gelei dat die Protestantse kerke 'n groot rol gespeel het in die ontwikkeling van universele menseregte. *“It was the marriage of this sharp edge to a more generalized outline of what were the necessary features of any good society, that produced the Protestant churches political commitment to a definition of religious liberty that led them on to universal human rights”* (Nurser, 2005:82).

Nolde en andere, wat hulle met die Wêreldraad van Kerke geassosieer het, het besef dat godsdienstvryheid alleen beskerm sou word indien ander menseregte ook gewaarborg kon word (Nurser, 2005:20). Dit was die aanvaarde uitgangspunt dat godsdienstvryheid inderdaad die basis van ander menseregte vorm. Nolde sou later die Wêreldraad van Kerke se ambassadeur by die Verenigde Nasies word en 'n groot rol in die internasionale vertolking van godsdienstvryheid speel. Daar is algemeen aanvaar dat sy Protestantse bydrae tot internasionale aangeleenthede, sy verwysingsraamwerk en vermoë om verskillende bronne te kan hanteer, vertroue op 'n breë vlak ingeboesem het (Nurser, 2005:90).

2.1.2 Wêreldraad van Kerke en die totstandkoming van die Deklarasie van Menseregte

Die Wêreldraad van Kerke (WRK) het op 23 Augustus 1948 in Amsterdam amptelik tot stand gekom, as die mees sigbare ekumeniese liggaam van verskillende Christelike kerklike instellings (WCC:1). *(Indien na die WCC dokumente verwys word, word WCC as afkorting gebruik ter wille van die bronnelys.)*

Vanaf die Wêreldraad van Kerke se voorlopige totstandkoming in 1938 en ook met sy amptelike stigting in 1948, het hulle aanspraak gemaak op twee sake, naamlik dat die stigting 'n historiese gebeurtenis in die wêreldgeskiedenis is en dat daar nie 'n verandering gemaak sal word aan die gemeentelike soewereiniteit van die lidkerke nie (Nurser, 2005:126). Die realiteit van die na-oorlogse samelewing waarin die WRK hom bevind het, het gevra vir 'n

uitspraak oor menseregte en godsdienstrege. Dit was dus van die begin af 'n baie sentrale tema by die WRK (Koshy, 1992:73).

Met die stigting van die WRK (1948) is vryheid van godsdien as 'n fundamentele reg gesien. Volgens Koshy het die Amsterdam-vergadering vier basiese regte neergelê:

1. Die reg van elke mens om jou eie geloof en belydenis te kan hê.
2. Die reg om jou eie godsdienstige oortuigings deur aanbidding, onderrig en praktiese uitlewing te beoefen en dit aan ander te verkondig.
3. Om jou met ander mense te assosieer vir godsdienstige doeleindes.
4. Die reg van godsdienstige instellings om hulle eie beleid en praktyk daar te stel om hulle doel te bereik.

Godsdiensvryheid geskied waar hierdie regte uitgeleef kan word (Koshy, 1992:26).

Omdat godsdiensvryheid so 'n belangrike taak was, stig die WRK, saam met die Internasionale Sendingraad (IMC), die **Commission of the Churches on International Affairs** (CCIA). Die Internasionale Sendingraad (IMC) het al in 1928 'n sendingkonferensie in Jerusalem gehou en volgens Koshy was dit seker die eerste konferensie wat die vraag na godsdiensvryheid in die ekumeniese wêreld na vore gebring het (Koshy, 1992:74). Die ander inisieerders van die stigting van die CCIA, was juis Frederik Nolde in sy hoedanigheid by die JCRL in Amerika. Die stigting van die CCIA was een van die eerste stappe wat die WRK in die rigting van godsdiensvryheid geneem het. Hierdie kommissie het onder leiding van sy eerste direkteur, Frederick Nolde (sien 2.1.1.1), 'n baie aktiewe rol in die voorbereidingswerk van die Universele Handves vir Menseregte gespeel (Koshy, 1992:73). Behalwe vir die IMC se invloed, het die boek van Bates "*Religious Liberty, an Inquiry*" in 1945, ook 'n rol gespeel in die denke van die CCIA in sy voorbereidingswerk van godsdiensvryheid (Nurser, 2005:126).

Die eerste konsepformulering van die Universele Deklarasie vir Menseregte het gelui "*There shall be freedom of conscience and belief of private and public religious worship.*" Die finale weergawe, wat herformuleer is deur die toedoen van die CCIA en die rol van Nolde (WCC:1997:3), was soos volg:

"Everyone has the right to freedom of thought, conscience and religion. This right includes the freedom to change his/her religion or belief and freedom either alone or

in community with others in public or in private to manifest his/her religion or belief, in teaching, practice, worship and observance.”

Die formulering van godsdiensvryheid in die Universele Deklarasie vir Menseregte, het dus sy oorsprong in die Wêreldraad van Kerke gehad (Koshy, 1992:73).

As direkteur van die CCIA was Nolde vir jare die WRK en die IMC se ambassadeur by die Verenigde Nasies in New York. Uit die anale van die CCIA is dit duidelik dat die kommissie in die beginjare juis bestaan het om betrokke te wees by die werksaamhede van die Verenigde Nasies se “Kommissie vir Menseregte” (CHR). Die aanvaarding van die Universele Deklarasie vir Menseregte is deur die CCIA as ’n suksesverhaal beskou, waarin hulle ’n bepalende rol gespeel het (Nurser, 2005:126).

2.1.3 Die Universele Deklarasie vir Menseregte en Godsdiensvryheid

Eleanor Roosevelt, vrou van president Roosevelt (wat in 1945 dood is), was die voorsitter van die komitee wat die Menseregte Deklarasie opgestel het. Die volle deklarasie het deur agt fases gegaan waaraan baie mense wêreldwyd saamgewerk het. Haar voorsitterskap was grootliks die rede waarom die hele proses baie inklusief verloop het. Historici was dit eens dat die komitee nie die resultate sou kry, as sy nie alle partye te alle tye bymekaargehou het nie (Morsink, 1999:28).

Die Deklarasie begin met die stelling dat alle mense vry gebore word en gelyk in waardigheid is. Verder word verklaar dat vrede nie bewerk kan word as die mens se basiese menseregte misken word nie. Vryheid van godsdiens word pertinent as een van die mees basiese regte van die mens erken.

Artikel 1 en 2 het die basis gevorm van die vryheid en regte van elke mens, terwyl Artikel 18 spesifiek na vryheid van godsdiens verwys.

Artikel 1

“All human beings are born free and equal in dignity and rights. They are endowed with reason and conscience and should act towards one another in a spirit of brotherhood.”

Artikel 2

“Everyone is entitled to all the rights and freedoms set forth in this declaration, without distinction of any kind, such as race, colour, sex, language, religion, political or other opinion, national or social origin, property, birth of other status.

Furthermore, no distinction shall be made on the basis of the political, jurisdictional or international status of the country or territory to which a person belongs, whether it be independent, trust, non-self-governing or under any other limitation of sovereignty.”

Artikel 18

“Everyone has the right to freedom of thought, conscience and religion: this right includes freedom to change his religion or belief, and freedom, either alone or in community with others and in public or private, to manifest his religion or belief in teaching, practice worship and observance. (Universal Declaration of Human Rights” (G.A. RES. 217 a (III) 12.10.1948).

Die Universele Deklarasie het ’n bepalende invloed op die denke van die wêreld gehad. Vorster stel dit so: *“Without any doubt it can be said that this Declaration was directly responsible for the emergence of the ethos of human rights since 1948”* (Vorster, 2004:22). Dit is hierdie etos wat ’n paradigmaskuif in die sosiale en missiologiese roeping van die kerk te weeg gebring het. Die Universele Deklarasie het inderdaad “universeel” geword (Vorster, 2004:22). Dit was die basis en uitgangspunt van die Verenigde Nasies in hulle denke oor menseregte en godsdiensvryheid.

2.2 Deklarasie vir Uitskakeling van Alle Vorme van Onverdraagsaamheid en/of Diskriminasie op grond van Godsdiens of Geloof (1981)

Na die Verenigde Nasies in 1948 die Universele Deklarasie vir Menseregte aanvaar het, kon hulle nooit daarin slaag om mense se regte oor die vryheid van godsdiens af te dwing nie (Roan, 2003:1).

Na ’n aanloop van twintig jaar van intense debatvoering en harde werk oor godsdiensvryheid, het die Algemene Vergadering van die Verenigde Nasies in 1981 eenstemmig die **Declaration on the Elimination of All forms of Intolerance and of Discrimination Based on Religion or Belief (G.A. Res. 36/55–11.25.1981)**, aanvaar. Al het die Deklarasie min

bindende gesag gehad, was dit volgens Roan die mees belangrikste kontemporêre internasionale kode oor die beginsel van godsdienstvryheid (Roan, 2003:2). Dit was die resultaat van 'n proses wat al in 1950's begin het (Lerner, 1996:114).

2.2.1 Die Aanloop tot die Deklarasie van 1981

Aan die einde van 1950 het rasse en religieuse onverdraagsaamheid veral in Europa voorgekom. Die Verenigde Nasies het aanvanklik die rasse en religieuse sake gesamentlik hanteer. Later is egter besluit om die twee sake te skei en om afsonderlike stappe vir die voorkoming vir elkeen te neem. Sonder twyfel was dit aanvanklik die uitbarsting van anti-Semitisme, wat op verskeie plekke in 1959 en 1960 plaasgevind het, wat die Verenigde Nasies gedwing het om maatreëls in plek te kry om rasse en religieuse diskriminasie te stop. Die sogenaamde “swastica epidemie”, waarin baie mense die gevaar van 'n moontlike oplewing van Nazisme gesien het, het die Verenigde Nasies gedwing om betrokke te raak. Dit was egter ook die groot druk van Afrika en ander Derdewêreld-lande wat verseker het dat daar maatreëls in plek gestel is teen rassediskriminasie. Volgens Lerner het politieke motiewe verhinder dat maatreëls oor godsdienstige regte aanvanklik ook in plek gestel is (Lerner, 1996:103, 114).

Op 12 Des 1960 het die Algemene Vergadering van die Verenigde Nasies, Resolusie 1510 aangeneem wat “*all manifestations and practices of racial, religious, and national hatred in the political, economic, social, educational and cultural spheres of the life of society*” veroordeel het. Soortgelyke resolusies is daarna deur 'n hele klomp subkommissies aanvaar. Dit het gelei tot die **Deklarasie vir Uitskakeling van alle vorme van Rassediskriminasie** (Resolusie 1904 van 20 November 1963, wat effektief geword het op 21 Desember 1965). Hierdie deklarasie is beskou as een van die mees praktiese maatreëls op die gebied van menseregte (Lerner, 1996:103).

Baie bewus daarvan dat die onderwerp van godsdienstige menseregte baie afgeskeep is en dat dit algemene kennis was dat daar geen onderwerp is wat die mensdom so verdeel het soos die van godsdienstige menseregte nie, het die Subkommissie van die Verenigde Nasies vir “*Voorkoming van Diskriminasie en Beskerming van Minderhede*” dit as hulle eerste taak gesien om 'n ondersoek na godsdienstige menseregte te doen. Hiervoor het die kommissie in 1956 'n spesiale gesant, naamlik Arcot Krishnaswami van Indië aangestel. Hy het in 1959 sy deeglike en omvattende verslag, gebaseer op inligting wat hy van 82 lande versamel het,

voorgelê (Lerner, 1996:100). Krishnaswami het die term “godsdienstig” en “geloof” as inklusief benader. Dit beteken dat dit nie net godsdienstige oortuigings ingesluit het nie, maar al die verskillende denkrigtings en filosofieë. Hy het ’n onderskeid getref tussen die vryheid om godsdienste te handhaaf of te verander en die vryheid om jou godsdienstige oortuigings te manifesteer. Dit is die tweede aspek, naamlik om jou godsdienste uit te leef, wat die meeste regsprobleme opgelewer het. Die Krishnaswami-studie het ’n gedetailleerde lys van alle aspekte van godsdienstvryheid, asook werkswyses om godsdienstvryheid in die praktyk te manifesteer, ingesluit. Hy eindig sy verslag met 16 beginsels wat die Verenigde Nasies moes goedkeur. Volgens Lerner is die meeste van Krishnaswami se beginsels in die 1981 Deklarasie ingesluit – sommige is egter nie gebruik nie. Lerner is van mening dat hierdie studie die eerste definitiewe poging van die Verenigde Nasies was om aan die afgeskepte onderwerp van godsdienstige menseregte, gedetailleerde aandag te gee (Lerner, 1996:102).

In 1962 is besluit dat afsonderlike deklarasies vir die twee sake, naamlik Rassediskriminasie en Godsdienste, voorberei moes word. Tussen 1966 en 1976 het die Verenigde Nasies Organisasie ’n baie belangrike dokument opgestel – dit sou die voorloper wees van die 1981 Deklarasie. (Dit was die **Internasionale Ooreenkoms oor Burgerlike en Politieke Regte, 1966**). (**International Covenant on Civil and Political Rights, 12.16.1966–03.23.1976**). (Internasionale afkorting – ICCPR). Met hierdie ooreenkoms het die Verenigde Nasies die Menseregte Deklarasie van 1948 se betekenis en implikasies van godsdienstvryheid, verder uitgewerk vir die praktyk.

In die eerste paragraaf van Artikel 18 van die ICCPR, word die saak van godsdienstvryheid aangespreek. Hier word die reg van ’n instansie (of kerk) erken om op grond van sy religieuse oortuiging, homself te organiseer met sy eie erediens, die praktyk van sy lewe of kerk en selfs sy eie onderwys. Hiermee het die internasionale reg lande versoek om aan mense die vryheid te gee om hulle lewens en dié van hulle kerke so in te rig dat dit met hulle godsdienstige oortuiginge ooreenstem. Die enigste wyse waarop die vryheid van godsdienste ingeperk kan word, is wanneer dit indruis teen die welwese of fundamentele regte van ander burgers.

In Artikel 18, wat spesifiek oor godsdienstige menseregte handel, staan die volgende:

“1. Everyone shall have the right to freedom of thought, conscience and religion. This right shall include freedom to have or to adopt a religion or belief of his choice, and freedom, either individually or in community with other and in public or private, to manifest his religion or belief in worship, observance, practise and teaching.

2. *No one shall be subject to coercion which would impair his freedom to have or to adopt a religion or belief of his choice.*
3. *Freedom to manifest one's religion or beliefs may be subject only to such limitations as are prescribed by law and are necessary to protect public safety, order, health, or morals or the fundamental rights and freedoms of others.*
4. *The States Parties to the present Covenant undertake to have respect for the liberty of parents and, when applicable, legal guardians to ensure the religious and moral education of their children in conformity with their own convictions” (ICCPR, 12-16-1966-03-23-1976: Art 18.1–4).*

Die reg tot godsdienSVryheid vereis ook dat individue die reg van vrye assosiasie moet hê. Volgens Durham word soms vergeet dat godsdienSVryheid ook die reg tot vryheid van assosiasie moet inhou (Durham, 1999:7).

Artikel 22 van die *Ooreenkoms oor Burgerlike en Politieke Regte (1966)*, handel oor vryheid van assosiasie.

Die eerste paragraaf van Art 22 lui so:

“1. Everyone shall have the right to freedom of association with others, including the right to form and join trade unions for the protection of his interest.”

Die ooreenkoms bepaal ook dat enige rassistiese, nasionale of godsdienstige haatspraak, deur die wet verbied behoort te word (Art 20:2).

Artikel 26 bepaal verder dat daar nie teenoor iemand op grond van sy/haar geloof gediskrimineer mag word nie.

“All persons are equal before the law and are entitled without any discrimination to the equal protection of the law. In this respect, the law shall prohibit any discrimination and guarantee to all persons equal and effective protection against discrimination on any ground such as race, colour, sex, language, religion, political or other opinion, national or social origin, property, birth or other status” (ICCPR, 12-16-1966-03-23-1976: Art 26).

Verder van belang in die verklaring is dat in lande waar minderhede voorkom, hulle nie die reg ontnem mag word om hulle eie kultuur, eie taal en openbare uitlewing van hulle godsdienS, te beoefen nie (Art 27).

Sommige van die artikels in die 1966 *Ooreenkoms vir Burgerlike en Politieke Regte* het internasionale konvensies geword wat bindende verdrae op die lidlande was. Dit is egter jammer dat Artikel 18 van die Ooreenkoms oor Burgerlike en Politieke Regte, vanweë die uiters komplekse aard en politiekery wat daarmee saamgegaan het, nooit werklik die gesag gehad het soos verdrae wat gehandel het oor marteling van mense, vroueregte en rassediskriminasie nie (Roan, 2003:2).

2.2.2 Die Deklarasie van 1981

In 1981 aanvaar die Verenigde Nasies die **Deklarasie vir die Uitskakeling van Alle Vorme van Onverdraagsaamheid en/of Diskriminasie op grond van Godsdiens of Geloof (Declaration on the Elimination of All forms of Intolerance and of Discrimination Based on Religion or Belief – G.A. Res. 36/55–11.25.1981)**.

Die aanvaarding en formulering van die Deklarasie was geen eenvoudige proses nie. Dit was alreeds duidelik met die bespreking van 'n naam vir die Deklarasie. Die oorspronklike naam wat voorgestel is, was "*Declaration on the Elimination of All Forms of Religious Intolerance*". Na verskeie amendemente is dit in 1973 verander na die huidige naam. Die Marokko afvaardiging het voorgestel dat die woorde "*discrimination*" en "*belief*" bygevoeg word. Die woord "*discrimination*" was anders as die woord "*intolerance*", 'n regsterm. Die woord onverdraagsaamheid het die bedoeling gehad om emosionele, sielkundige en religieuse gesindheid te kommunikeer, terwyl diskriminasie 'n term was wat haatdraendheid oorgedra het.

Een van die grootste struikelblokke met die formulering van die Deklarasie was die term "godsdienst". Daar was lande wat sekere voorbehoude teenoor die woord "godsdienst" in die Deklarasie van 1981 gehad het. Roemenië, Pole, Bulgarye, Tsjeggo-Slowakye en die U.S.S.R. (Kommunistiese lande) het gemeen dat die Deklarasie van 1981, ateïstiese oortuigings nie genoegsaam beskerm nie. Die Kommunistiese segspersone was van mening dat die woord "godsdienst" nie die ateïstiese gelowe insluit nie. Die Verenigde State se afvaardiging het weer geredeneer dat die Deklarasie se bedoeling juis was om religieuse regte te beskerm. Die woord "*belief*" is bygevoeg om die besware van die nie-gelowiges (soos ateïste, agnostici en andersdenkendes) te akkommodeer (Lerner, 1996:115). Ander moeilike onderhandelings het oor die reg tot verandering van godsdienst, gehandel. Irak het namens die Organisasie van Islamitiese Konferensie, 'n kollektiewe voorbehoud gehad teen enige inhoud van die

Deklarasie van 1981 wat teen die Islamitiese wet was. Iran en Sirië het hulle hierin ondersteun (Roan, 2003:5). Hierdie is voorbeelde van hoe moeilik die onderhandelinge en formulering verloop het.

Die werk het stadig gevorder en na baie vrugtelose pogings, is dit eers in Maart 1981 dat die Kommissie vir Menseregte 'n konsep aanvaar het met 33 stemme teenoor nul. Net vyf het buite stemming gebly, naamlik die Kommunistiese afvaardiging. Uiteindelik aanvaar die Algemene Vergadering van die Verenigde Nasies die Deklarasie sonder om daarvoor te stem. Dit het 'n einde gebring aan twee dekades se onderhandelinge. Die besluit is vooraf gegaan deur intensiewe voorbrand deur nie-regerings organisasies (*non-governmental organizations*), wat 'n belangstelling in godsdienstvryheid gehad het (Lerner, 1996:115).

Die **inhoud van die Deklarasie van 1981** bestaan uit agt artikels, waarvan drie spesifieke regte noem (Artikels 1,5,6). Die res van die artikels het ondersteunende maatreëls bevat om verdraagsaamheid te bevorder en diskriminasie teen te werk. In die geheel gesien konstitueer die agt artikels 'n oorkoepelende paradigma om verdraagsaamheid te bevorder en godsdienstige- en geloofsdiskriminasie teen te staan (Roan, 2003:2).

Volgens Durham is daar 'n duidelike ooreenkoms tussen die “*Internasionale Ooreenkoms oor Burgerlike en Politieke Regte – (ICCPR)*” en “die Deklarasie van 1981”. Die eerste drie paragrawe van Artikel 1 van die Deklarasie van 1981, kom feitelik verbatim ooreen met die eerste drie paragrawe van Artikel 18 van die ICCPR. Artikel 2 is meer eksplisiet in sy beskrywing van wat diskriminasie sou behels as wat die ICCPR se beskrywing was (Durham, 1999:11).

Artikel 2 paragraaf 1: “*No one shall be subject to discrimination by any State, institution, group of persons or person on the grounds of religion or other beliefs.*”

Artikel 2 paragraaf 2 “*Any distinction, exclusion, restriction or preference based on religion or belief and having as its purpose or its effect nullification or impairment of the recognition, enjoyment or exercise of human rights and fundamental freedoms on an equal basis.*”

In Artikel 5 word kinderregte uiteengesit. Hier word gesê dat kinders die reg het om in die godsdien van die ouers onderrig te kan ontvang.

Artikel 6 van die 1981 Deklarasie spel die praktiese implikasies vir godsdienstvryheid uit. Hier word 'n verskeidenheid situasies en praktiese omstandighede, wat essensieel vir

godsdienstvryheid is, uiteengesit. Vanweë die praktiese uiteensetting van die artikel is dit as belangrik geag.

In ooreenstemming met Artikel 1 van die Deklarasie wat oor die reg tot godsdienstvryheid en die reg tot gewetensvryheid handel, word dit hier in Artikel 6 duidelik uitgespel watter vryhede hierby ingesluit is.

Die volgende vryhede en regte ten opsigte van vryheid van godsdienst en geloof word genoem:

- a) Die reg om in ooreenstemming met 'n godsdienst of geloof te aanbid, te vergader en om vir dié doel 'n plek van aanbidding te vestig en te onderhou.
- b) Die reg om toepaslike barmhartigheidsdiens en medemenslike hulpbronne te inisieer en te vestig.
- c) Die reg om sekere rituele, geloofsartikels en gebruike te beoefen en die nodige middele daarvoor te bekom en te gebruik.
- d) Die reg om relevante publikasies te skryf, uit te gee en in 'n sekere gebied te versprei.
- e) Die reg om 'n godsdienst of geloof in 'n doelmatige plek te onderrig.
- f) Die reg om fondse in te samel, en vrywillige finansiële en ander bydraes te ontvang.
- g) Die reg om geskikte leiers, volgens die vereistes en standaarde van enige godsdienst of geloof, op te lei, te verkies of aan te wys.
- h) Die reg op spesifieke rusdae, feestelike vakansiedae en seremonies, in ooreenstemming met 'n godsdienst of geloofsoortuiging se gebruik.
- i) Die reg om 'n kommunikasiestelsel te begin, dit te onderhou en met individue en gemeenskappe op nasionale en internasionale vlak te kommunikeer (Roan, 2003:3; Durham, 1999:12).

Die volledige teks van die *Deklarasie vir Uitskakeling van Alle Vorme van Onverdraagsaamheid en/of Diskriminasie op grond van Godsdienst of Geloof* word as bylaag 2 by die studie ingesluit.

In die geheel gesien was die Deklarasie van 1981 'n belangrike deurbraak om die beginsel van menseregte in die praktyk na dié van godsdienstige menseregte uit te brei. 'n Deklarasie dra ongelukkig nie die gesag van 'n verdrag nie en is daarom nie bindend nie. Dit dra egter wel die

gesag van 'n besluit van die Verenigde Nasies. Dit het tog 'n mate van regsgeldigheid in dié sin dat dit ook deur die internasionale gemeenskap erken en aanvaar word. Dit sal daarom 'n mate van gesag in die internasionale reg verdien (Lerner, 1996:122).

Die Verenigde Nasies het in 1986 spesiale gesante (*Special Rapporteurs*) aangestel om verdere studies hieroor van stapel te stuur en ook verslag te lewer oor die implementering van die Deklarasie. Die eerste spesiale gesant was Angelo Vidal d'Almeida Ribeiro (Lerner, 1996:123).

2.3 Algemene Kommentaar nr 22 oor Artikel 18 van Menseregte komitee (1993)

In 1993 het die VN se Menseregte Komitee in elf paragrawe kommentaar gelewer oor Art 18 van die 1966 *Ooreenkoms vir Burgerlike en Politieke Regte* (Roan, 2003:6). Hier verklaar hulle dat die vryheid van godsdienst verder gaan as bloot godsdienst. Dit sluit die vryheid van alle sake, persoonlike oortuigings en die verbintenis van enige godsdienst of geloof in, of dit individueel of deur 'n gemeenskap beoefen word (Durham, 1999:15).

Die kommentaar gee spesifieke aandag aan die **toegelate beperkings** op die manifestasie van godsdienst. Enige beperkings moet deur wetgewing beheer word en moet so toegepas word dat die regte wat in Artikel 18 uiteengesit word, steeds gewaarborg word.

“Paragraph 3 of article 18 is to be strictly interpreted: restrictions are not allowed on grounds not specified there, even if they would be allowed as restrictions to other rights protected in the Covenant, such as national security. Limitations may be applied only for those purposes for which they were prescribed and must be directly related and proportionate to the specific need on which they are predicated. Restrictions may not be imposed for discriminatory purposes or applied in a discriminatory manner” (Durham, 1999:16).

2.4 Europese Konvensie vir die beskerming van Menseregte en Fundamentele Vryhede (14 November 1950)

Die Europese Unie het die *Europese Konvensie vir die Beskerming van Menseregte en Fundamentele Vryhede* (*Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms*), in sy grondwet (Artikel 6) onderskryf. Artikel 9 van die konvensie (nou bekend as

Europese Konvensie vir Menseregte – ECHR) bevat die substantiewe kern van hulle beleid oor godsdienstvryheid.

1. *“Everyone has the right to freedom of thought, conscience and religion; this right includes freedom to change his religion or belief and freedom, either alone or in community with others and in public or private, to manifest his religion or belief, in worship, teaching, practice and observance.*
2. *Freedom to manifest one’s religion or belief’s shall be subject only to such limitations as are prescribed by law and are necessary in a democratic society in the interest of public safety, for the protection of public order, health or morals, or for the protection of the rights and freedoms of others”*

(Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms 11.04.1950-09.03.1953: artikel 9)

Die twee paragrawe van Artikel 9 neem in beginsel dieselfde beleid van Artikel 18 van die *Universele Deklarasie vir Menseregte* (1948) aan. Dit gee erkenning aan die reg tot vryheid van godsdien, met dié verskil dat daar in die tweede deel ’n byvoeging gemaak word van *“necessary in a democratic society”*. Hierdie byvoeging beteken dat daar ’n beperking op godsdienstvryheid geplaas word, want die woorde: *“’n demokratiese samelewing”*, impliseer dat jy nie ’n ander se geloofsbeskouing aanstoot mag gee nie. Elkeen het ’n demokratiese reg om self te kies (Durham, 1999:17).

Van Dijk en van Hoofd lig die praktiese implikasies van die beleid soos volg uit:

“the freedom of thought... implies that one cannot be subjected to a treatment intended to change the process of thinking, that any form of compulsion to express thoughts, to change an opinion, or to divulge a religious conviction is prohibited, and that no sanction may be imposed either on the holding of any view whatever or on the change of a religion or conviction” (van Dijk, van Hoof, 1990:397).

Die tweede paragraaf van Artikel 9 het dus drie voorwaardes geformuleer, waaronder die beoefening van godsdienstvryheid wel in die praktyk beperk kan word. Eerstens kan die owerheid godsdienbeoefening beperk. Tweedens kan dit beperk word indien dit om die beskerming van ander se regte en vryhede gaan. Derdens kan dit beperk word indien dit nodig geag word vir ’n demokratiese gemeenskap (Durham, 1999:17).

2.5 Konferensie vir Veiligheid en Samewerking in Europa (CSCE)

In 1973 word die *Conference on Security and Co-operation in Europe* (CSCE) vir veiligheid in Europa gehou, maar bereik eers in 1975 finaliteit met die sogenaamde *Helsinki-ooreenkoms*. In die proses is besef dat daar in Europa 'n verband tussen veiligheid en vrede is. Fundamentele regte is voordelig vir die welwese van alle mense se vrede, ekonomiese vooruitgang en sosiale vordering. Om hierdie rede het hulle ook 'n beleid van godsdienstvryheid aanvaar. In hoofstuk VII gee hulle die onderneming om menseregte en fundamentele vryhede van elke mens te respekteer. Dit sluit die vryheid van denke, gewete, godsdien en geloof in. Die inhoud van hierdie *Helsinki-ooreenkoms* toon ooreenkomste met ander internasionale verklarings (CSCE-Final Act- Helsinki 08.01.1975).

Die inhoud van hulle verklaring is buigsaam gemaak sodat elke land, in die Europese Unie, binne sy unieke religieuse pluraliteit eie ooreenkomste kon sluit. Die omskrywing van geloof is so breed moontlik gestel om inklusiwiteit te bevorder sodat niemand uitgesluit moet word nie. (Durham, 1999:25).

2.6 Afrika Handves vir Menseregte (1981)

Ook in die Afrika Unie is al verklaringe oor godsdienstvryheid gemaak. Vanaf 1981–1986 word die **African Charter on Human and Peoples rights** deur die OAE opgestel. In hierdie dokument word verwys na godsdienstvryheid. Artikel 2 meld die individuele regte vir elke mens en sluit ook godsdienstrekte daarby in. Artikel 8 gaan verder en waarborg die vryheid van godsdien in die volgende woorde: *“Freedom of conscience, the profession and free practice of religion shall be guaranteed. No one may, subject to law and order, be submitted to measures restricting the exercise of these freedoms.”* (African Charter on Human and People rights – 06.27.1981-10.21.1986).

In 1990 word die **Dar Es Salaam Deklarasie vir Akademiese Vryheid en Sosiale Verantwoordelikhede van Akademici**, aanvaar. Hierdie deklarasie gaan oor die vryheid tot onderwys en menslike emansipasie. Hiervolgens moet die Staat vir elke inwoner onderwys waarborg, dit maak nie saak van watter godsdien, ras, kleur, geslag, politieke oortuiging, ekonomiese of sosiale omstandighede die individu is nie (*The Dar Es Salaam Declaration on Academic Freedom and Social Responsibility of Academics*, 04.19.1990).

Die besluite van die OAE is slegs riglyne wat vir lidlande gegee word. Die OAE het geen bindende gesag op sy lidlande nie. Dieselfde geld ook vir sy opvolger die AU “*Africa Unity*” wat in 2002 in die plek van die OAE gestig is (Enonchony, 2002:198)

2.7 Wêreldraad van Kerke (WRK) en die verdere ontwikkeling van godsdiensvryheid

Die Wêreldraad van Kerke (WRK) het ’n baie bepalende rol gespeel in die totstandkoming van die Universele Deklasie van Menseregte. (Dit is reeds in paragraaf 2.2.1 van hierdie hoofstuk behandel.) Na 1948 het die WRK sy belangrike rol in die verdere ontwikkeling van godsdiensvryheid voortgesit. Die WRK het deur die jare sy standpunte oor godsdiensvryheid bekend gemaak:

2.7.1 Godsdiensvryheid is ’n onderskeidende mensereg

Tydens die **derde vergadering van die Wêreldraad van Kerke (New Delhi, 1961)** is godsdiensvryheid weer bespreek. Die vergadering neem die standpunt in dat **godsdiensvryheid ’n onderskeidende mensereg** is en die basis van alle menseregte vorm. (De Albornoz, 1963:36). Godsdiensvryheid het ’n spesifieke Christelike fundering, daarom is dit onontbeerlik. “*Holding a distinctive Christian basis for religious liberty, we regard this right as fundamental for men everywhere*” (WCC, Assembly New Delhi: 1961). Dit is duidelik dat die Wêreldraad van Kerke dit eens is dat die handhawing van menseregte en die handhawing van godsdiensvryheid hand aan hand loop. Ninan Koshy, ’n voormalige direkteur van die Kerklike Kommissie vir Internasionale Sake (CCIA) van die Wêreldraad van Kerke, is van mening dat godsdiensvryheid die basis van alle ander menseregte sal bly, al sou daar mense (wat geen godsdiens aanhang) wees wat hiermee verskil (Koshy, 1992:29). Godsdiensvryheid is anders as ander menseregte. Dit is die **onderskeidende mensereg**, die basis van menseregte. Dit kan egter nooit in afsondering van ander menseregte wees nie. Volgens Galasiërs 5:1 is die vryheid van die godsdiens, integraal met jou vryheid as mens (Koshy, 1992:24). Histories het godsdiensvryheid slegs ontwikkel waar ander menseregte-waardes soos vryheid om te assosieer en vryheid van spraak, ook bestaan het (Koshy, 1992:30). “*Indeed, many aspects of religious liberty have little or no meaning if other human rights are not effectively ensured. Religious liberty gets its full meaning only in the broad*

context of human rights” (Koshy, 1992:31). ’n Verbreking van die regte tot godsdiensvryheid, gaan gewoonlik hand aan hand met die verbreking van ander menseregte.

2.7.2 Godsdiensvryheid is die fundamentele reg van elke mens

Tydens die **5de vergadering van die Wêreldraad van Kerke in 1975** wat in Nairobi, Kenia, plaasgevind het, is die sentraliteit en belangrikheid van godsdiensvryheid weer onderstreep. Die vergadering verklaar dat godsdiensvryheid ’n hoë prioriteit vir lidkerke bly. Die WRK is duidelik dat hierdie reg van vryheid van godsdiens, nie net vir die Christelike kerk bedoel is nie, maar vir alle mense. Godsdiensvryheid is deel van die fundamentele menseregte en dit moet gerespekteer word.

Die 1975-vergadering het ’n standpunt ingeneem wat die fundamentele regte van die mens raak. Die fundamentele reg sluit in:

1. die primêre reg tot lewe, ingesluit ’n kwalitatiewe lewe;
2. die reg om kulturele identiteit en self-determinasie te geniet;
3. die reg tot deelname aan die demokratiese proses van besluitneming;
4. die reg tot eie opinie, wat van ander mag verskil;
5. die reg tot persoonlike waardigheid en regverdige behandeling in howe; en
6. die reg om die vryheid van keuse en die beoefening van godsdiens en geloof te hê (Journal of Ecumenical study, vol XIX, Summer, 1982, no 3).

Die WRK se vyfde vergadering in 1975 verklaar verder:

“The right to religious freedom has been and continues to be a major concern of member churches and the WCC. However this right should never be seen as belonging exclusively to the church. This right is inseparable from other fundamental human rights. No religious community should plead for its own religious liberty without active respect and reverence for the faith and basic rights of others. Religious liberty should never be used to claim privileges. For the Church this right is essential so that it can fulfil its responsibilities which arise out of the Christian faith. Central to these responsibilities is the obligation to serve the whole community. One’s own freedom must always respect, affirm and promote the freedom of others; it must not contravene the

golden rule: "In everything do to others as you would have them do to you" (Matt 7:12) (WCC, 1997:3).

2.7.3 Toepassing daarvan sal nie oral dieselfde wees nie

Die WRK het besef dat godsdienstvryheid in sy volle betekenis, nooit oral in die wêreld op dieselfde vlak bereik sal word nie. Elke kerkgenootskap is gebonde aan faktore soos die geskiedenis, tradisie, kerk-staat-verhoudinge, teologiese interpretasies en nog baie meer. *"What makes religious liberty complex and difficult to define is the presence of different actors, among them individuals, religious bodies, the larger community and the state"* (WCC, Assembly New Delhi: 1961).

2.7.4 Proselietsmakery is nie deel van godsdienstvryheid

Die 1961-vergadering in New Delhi het ook uitsprake oor proselitisme gemaak. *"Probably no church and no missionary society involved in the ecumenical movement would wish to call itself a proselytizing body."* (WCC, Assembly New Delhi: 1961). Die vergadering het 'n onderskeid getref tussen 'n Christen se getuienis en proselietsmakery. Die doel van getuienis is om mense deur jou getuienis te oortuig om die gesag van Christus te aanvaar. Daar is 'n fyn skeidslyn tussen getuienis en proselietsmakery. Proselietsmakery is om op 'n "korrupte" wyse iemand tot geloofsoortuiging te bring. 'n Getuienis is korrupt wanneer daar op 'n subtile of openlike manier van metodes soos intimidasie, persoonlike dwang of omkoperij gebruik gemaak word om 'n persoon tot geloof te bring. Die persoon kom nie tot geloof uit persoonlike oortuiging nie, maar aanvaar 'n ander geloof as gevolg van intimidasie of dwang. Vir die Ortodokse Kerke by die New Delhi vergadering was proselitisme 'n groot besprekingspunt – hulle het al van 1920 by ekumeniese bewegings gepleit vir die samewerking van kerke in dié verband (Koshy, 1992:78).

2.7.5 Godsdienstvryheid realiseer deur gewetens- en openbare vryheid

Dit is deurgaans die Wêreldraad van Kerke se uitgangspunt dat vryheid van godsdienst alleen kan realiseer deur die uitlewing van twee sake naamlik vryheid van gewete en vryheid van politieke regte (Koshy, 1992:22). AF Carillo de Albornoz skryf in 1963 namens die Wêreldraad van Kerke 'n boekie – *The basis of Religious Liberty*. Hierin verklaar hy dat godsdienstvryheid uit vier elemente bestaan. Hy identifiseer vier aspekte van godsdienstvryheid: vryheid van gewete, vryheid van religieuse uitdrukking, vryheid van

religieuse assosiasie en institusionele vryheid van geloof. Volgens hom is slegs die eerste aspek naamlik vryheid van gewete, die ware godsdiensvryheid. Die ander word gekwalifiseer of is afhanklik van algemene menseregte (Carillo de Albornoz, 1963:22). Dit is verder die WRK se standpunt dat godsdiensvryheid aan mense die reg gee om hulle waardesisteem in die openbaar uit te leef. Mense moet vry wees van vervolging. Die basis van godsdiensvryheid is die Godgegewe en onaantasbare waardigheid van die mens. Dit is nie net ineengewef in die vryheid van gewete nie, maar is die onvervreembare en ononderhandelbare reg van elke mens. Koshy is van mening dat die mens se geloofsoortuiging hom/haar innerlike geestelike vryheid gee. So sal byvoorbeeld 'n Christen innerlik vry wees vanweë die vrymaking van Christus. Dit is hierdie innerlike vryheid wat vir die gelowige sy/haar direkte kommunikasie met God verseker. Hierdie innerlike **vryheid is egter nog nie regtig godsdiensvryheid** in die ware sin van die woord nie. Om alleen die ruimte te hê om vryheid van innerlike geloofsoortuiging uit te leef, is nog nie ware godsdiensvryheid nie *“Narrowing the concept of religious liberty to inner freedom may reflect a divorce of religion from the larger life of society, politics and economics. Religion then becomes privatized. Because such compartmentalization between sacred and the secular is not acceptable, religious liberty must be broad enough to include its implications in and for society”* (Koshy, 1992:26).

Ware godsdiensvryheid is geleë in die **openbare of sosiale/politieke aspek daarvan**. Die eksterne manifestasie van jou innerlike vryheid vra vir openbare politieke regte en voorregte. Die eksterne kan ook die observasie en deelname aan eie godsdiensgebruike en seremonies van 'n sekere groep of genootskap insluit. Dit kan die uitleef van geloofsoortuigings, onderrig daarvan en propagering daarvan wees. Hierdie eksterne vryheid om jou geloof in die praktyk uit te leef, is ware godsdiensvryheid. Slegs innerlike vryheid kan nie as godsdiensvryheid gehandhaaf word nie. Die uiterlike manifestasie van jou innerlike oortuigings is godsdiensvryheid. Alhoewel die innerlike vryheid die kern en basis vorm, is dit alleen nog nie godsdiensvryheid nie. Die Christelike basis van godsdiensvryheid is wel die redding van Christus, maar 'n mens se geloof is alleen vry indien daardie geloof prakties kan manifesteer en gepropageer kan word. Godsdiensvryheid is alleen daar waar 'n **eksterne vryheid van ruimte** bestaan sodat die mens sy/haar godsdienstige oortuiging in die openbaar kan uitleef. Indien godsdiensvryheid nie in die praktyk in 'n vrye omgewing of ruimte kan manifesteer nie, is dit nog geen godsdiensvryheid nie (Koshy, 1992:26).

2.7.6 Godsdienstvryheid word veronderstel in die missionêre opdrag

Die Christelike godsdiens is in sy wese 'n missionêre godsdiens. Die mens sal dus nie godsdiensvryheid hê, indien hy/sy nie missionêr kan optree en die evangelie vry en sonder beperkings kan verkondig nie (Koshy, 1992:24). Die openbare erkenning van godsdiensvryheid is 'n integrale deel van die Christelike godsdiens, omdat die Christelike godsdiens in sy wese na buite moet getuig – dit is 'n missionêre godsdiens. Die verdediging van godsdiensvryheid is dus die roeping van die missionêre kerk (Koshy, 1992:115).

Op 16 Maart 2001 verklaar die WRK tydens 'n persverklaring dat hulle in die toekoms van plan is om aan twee sake aandag te gee naamlik (a) Ekonomiese, sosiale en kulturele regte, en (b) Vryheid van godsdiens, vryheid en religieuse verdraagsaamheid. Volgens die verklaring is die WRK toenemend bekommerd oor die stand van vryheid van godsdiens in die wêreld (WCC, 2001:1).

2.8 Gereformeerde Ekumeniese Vergaderings

Uit beskikbare bronne wil dit blyk dat godsdiensvryheid nooit as 'n selfstandige saak in die gereformeerde ekumeniese liggame bespreek is nie. In die Wêreldbond van Gereformeerde kerke, sowel as die Gereformeerde Ekumeniese Raad, is godsdiensvryheid altyd bespreek as uitvloeisel van die menseregte. As die twee liggame se standpunte dus behandel word, word dit in die lig van hulle standpunte oor menseregte gedoen.

2.8.1 Wêreldbond vir Gereformeerde Kerke

Volgens Vorster, was Moltman seker dié teoloog wat die belangrikste invloed gehad het op die Wêreldbond van Gereformeerde Kerke se uitgangspunte oor menseregte (Vorster, 2004:61). In 1970 het die Wêreldbond vir Gereformeerde Kerke in Nairobi besluit om 'n studie te doen ten einde 'n teologiese basis vir menseregte op te stel. Tussen 1971 en 1975 het baie van die lidlande, sowel as 'n aantal komitees, heelwat verslae oor 'n verskeidenheid aspekte van dié teologiese basis vir menseregte opgestel. Om al die verslae te verwerk, het die Uitvoerende Komitee in Februarie 1976 in Londen 'n konsulerende vergadering met 21 teoloë van ses lande bymekaar gebring. Jürgen Moltman is versoek om 'n studie, wat hy moes voorberei uit al die lidlande se onderskeie bydraes, voor te lê. Uit die bespreking van Moltman se basisdokument "*Chrislicher Glaube und Menschenrechte*", het die byeenkoms 'n

verklaring van *Teologiese Riglyne* uitgereik, wat die Wêreldbond van Gereformeerde Kerke se teologiese basis vir menseregte sou vorm. Dit is interessant om op te let dat die Direkteur van die Wêreldraad van Kerke se Kerklike Kommissie vir Internasionale aangeleenthede, dr Lepoldo Niilus, ook die vergadering bygewoon het (WARC, 1976:9). Hierdie Teologiese riglyne word op 'n tipies gereformeerde belydenisstyl geskryf. In die inleidingsparagraaf van die “*Theological guidelines*” word die volgende gesê:

“The task of Christian theology is not that of trying to present once more what thousands of experts, lawyers, legislators and diplomats in the United Nations have already accomplished. But neither can Christian Theology allow itself to dispense with the discussion of, and the struggle for, the realization of human rights” (WARC, 1976:1). Verder beklemtoon hulle dat: Op grond van die skeppingsordening, die mens na God se beeld geskape is. Op grond van die versoeningsdaad van Jesus Christus aan die kruis, en die koms van die koninkryk van God, is dit 'n gegewe dat die Christelike teologie moet waak oor die regte van die mens as geskapene van die Here (WARC, 1976:2).

Omdat hierdie studie so 'n belangrike teologiese basis oor menseregte vir kerke uit die Gereformeerde tradisie sou word (Vorster, 2004:63), word die hooflyne van die teologiese riglyne hier weergegee:

- 1. We understand the basic theological contribution of the Christian faith, in these matters, to be the grounding of fundamental human rights in God's right to, i.e. his claim upon human beings. In view of this basic premise, it must be said that no earthly authority can legitimately deny or suspend the right and dignity of being human.*
- 2. Our Biblical faith commits us to a view of human life in its wholeness expressed in three basic complementarities: male and female, the individual and society, human life and its ecological context. The equal dignity and the interdependence of man and woman; the equal validity and the interdependence of personal rights and the equal dignity and interdependence of the present generation and future generations in the stewardship of nature have to be then affirmed.*
- 3. Our Biblical faith also warns us about the destroying powers we face in the struggle for the realisation of human rights. In this sense the document also points out the fact that human rights suffer not only from their denial and abuse but also from their*

partisan and polarised fulfillment. For example, one ethnic group or religious group may achieve their basic rights by the dehumanisation of others.

4. *We boldly confess the liberating power of Jesus Christ and affirm the church's ministry of reconciliation and grace. The World Alliance of Reformed Churches stresses the fact that the church is nevertheless commanded to bear witness to the liberating power of Christ's cross and resurrection. According to this argument Christians are: called to live and think in this perspective, Christian theology can contribute to the theory and practice of human rights by ministering the distinctive wholeness of the gospel bequeathed to the church, the word of the reconciliation and grace (WARC, 1976:3, 4).*

Hierna het Moltman praktiese implikasies vir die interne lewe van lidmate as een van die gevolge wat uit bogenoemde belydenis voortkom, genoem. Hiervolgens moes alle lidkerke die teologiese riglyne bestudeer en dit in praktiese programme omskakel. Moltman noem vyf sake wat vanweë die Bybelse menseregte, spesiale aandag moet verdien:

- *the rights of the individual;*
- *the rights of society as a whole;*
- *the right to religious freedom;*
- *the rights of relating to the environment;*
- *the rights of the generations following (WARC, 1976:5, par ii.1.a).*

In 'n volgende paragraaf noem die WARC dat die belydenis van Christene, oor die mens en sy/haar regte, ook waar is vir die wyer gemeenskap. Indien ons glo dat die mens die beeld van God is, is vryheid van gewete en godsdiensoefening 'n noodwendigheid vir alle mense. "*As freedom of conscience and religious practice are paramount in the understanding of humanity as created in the image of God, the Christian church should at all times appeal for this freedom for all*" (WARC, 1976:6 par ii.2.a). Die Wêreldbond vir Gereformeerde Kerke het met dié studie, nie net 'n belangrike Gereformeerde teologiese raamwerk vir menseregte daargestel nie, maar ook prakties verduidelik hoe kerke betrokke moet raak in die bevordering van basiese menseregte (Vorster, 2004:63). Dit is duidelik gestel dat godsdiensoefening een van die praktiese uitvloeisels van menseregte is en dat dit aangemoedig moet word (WARC, 1976:6 par ii.2.a). Hierdie studie van 1977 het aanleiding gegee tot 'n verdere ekumeniese

studie wat onder die vaandel van die Wêreldbond vir Gereformeerde Kerke in 1980 plaasgevind het. 'n Ekumeniese informele navorsingsprojek, wat Ortodokse Christene, Rooms Katolieke, Lutherane en Gereformeerdes ingesluit het, het van 30 April tot 3 Mei 1980 bymekaargekom. Hulle het verskeie voorleggings bespreek, onder andere die wat Jurgen Moltman aan die Wêreldbond vir Gereformeerde kerke in 1976 voorgelê het, naamlik *“Christlicher Glaube und Menschenrechte”*. Hulle studie bestaan uiteindelik uit twee hoofdele. In die eerste deel verduidelik hulle wat hulle onder menseregte verstaan en in die tweede gee hulle 'n praktiese uiteensetting van die betekenis daarvan (WARC, 1980:1–7).

Hulle ag dit noodsaaklik dat die teologiese basis van menseregte duideliker uitgespel moet word. Die redes wat genoem word, is die volgende:

- a) Menseregte is konkretisering van menslike waardigheid. Dis is ononderhandelbaar en het as bedoeling om die basiese van die mens se behoeftes te beskerm, sodat hy/sy voor God en sy/haar naaste verantwoordelik kan leef.
- b) Die konsep oor menseregte, soos dit in regsterme beskryf word, is ambivalent. Daar moet verduidelik word hoe die verskillende kategorieë van menseregte inmekaar skakel. Daar is menseregte vir die reg tot lewe en beskerming van die lewe, daar is die menseregte tot vryheid, waaronder godsdiensvryheid ook sorteer en daar is die sosiale menseregte en die mens se reg tot deelname in besluite soos byvoorbeeld demokrasie.
- c) Hoe moet al die verskillende aspekte van menseregte verbind word? In watter verhouding staan die verskillende menseregte teenoor mekaar? Die vraag of die mens se reg tot vryheid en daarom godsdiensvryheid verband hou en die basis vorm van ander menseregte.
- d) Hoe moet menseregte verdedig word?
- e) Menseregte is toenemend die voorwerp van internasionale wetgewing. Dit is nie meer slegs 'n interne staatsaangeleentheid nie.

Dan kom hulle tot die volgende konklusies:

1. Alle teologiese standpunte in verband met menseregte kom uit die Christelike antropologie dat die mens na die beeld van God geskape is. Die uiteindelijke doel van die mens – om soos God te wees, konstitueer die onvervreembare en ononderhandelbare reg tot menslike waardigheid. Ten spyte van mense se verskille, het almal dieselfde doel – om na die beeld van God geskape te wees en om te strewe na God.

2. Met bogenoemde as begronding, word daar drie verskillende vertrekpunte oor menseregte gegee:
  - a) **Die skepping.** God het die mens na sy beeld geskep. Hy het ook die mens se regte en waardigheid in die natuurlike wette geskep. Christus het dit kom bevestig en die basiese regte van mense kom herstel.
  - b) **Die verbond.** Hier word die verhaal van die Bybelse verbond as bewys gesien dat die mens regte het en fundamenteel waardig is. Die nuwe verbond in Christus, manifesteer God se regverdigheid en sy erkenning van die mens se regte.
  - c) **Die regverdigmaking van sondaars.** God het deur sy genade die mens regverdig gemaak, dit gee hom/haar waardigheid en ook die verantwoordelikheid om hierdie waardigheid teenoor sy/haar naaste uit te leef.

Daar is dus drie fundamentele sake waarop die teologiese begronding van menseregte berus naamlik: Die verstaan dat die mens as beeld van God geskep is, die verhouding tussen die regverdigmaking van die sondaar en die koninkryk van God en die verhouding tussen 'n teologie van Skepping en die natuurlike wette (WARC, 1980:1–7).

Alhoewel hierdie studiegroep van die WARC die klem van hulle navorsing op die Bybelse grondslag vir menseregte geplaas het, en hulle nie uitsluitlik oor godsdiensvryheid gepraat het nie, is dit tog belangrik om kennis te neem dat hulle godsdiensvryheid as die basis van die menseregte beskou. Vir die debat oor godsdiensvryheid is dit egter betekenisvol om kennis te neem dat die studiegroep:

1. Die Bybel en die Christelike belydenis as die basis en rede vir die regte van die mens uiteensit.
2. Dat hulle nie net uit een denominasie afkomstig was nie, maar 'n verskeidenheid van Christelike kerke verteenwoordig het soos, Gereformeerdes, Rooms Katolieke, Ortodokse Christene en Lutherane.
3. Dat dit tog duidelik na vore kom dat hulle die vryheid van die mens (daarom ook godsdiensvryheid) as 'n basiese Bybelse reg beskou (WARC, 1980:1–7).

2.8.2 Gereformeerde Ekumeniese Sinode (GES/GER)

Die Gereformeerde Ekumeniese Sinode (nou die Gereformeerde Ekumeniese Raad (GER/REC) is 'n beweging wat uit kerke van die klassieke konfessionele Gereformeerde tradisie bestaan en word begrond in die Nederlandse Gereformeerde tradisie (Vorster, 2004:63). Die Nederlandse Gereformeerde tradisie (*Dutch Reformed Tradition*) het 'n ander (meer konserwatiewe) benadering tot menseregte gehad as die res van die gereformeerde wêreld (Vorster, 2004:63).

In 1983 het die GES 'n studie oor menseregte gedoen. Hulle het aandag gegee aan die Deklarasie vir Menseregte van die Verenigde Nasies. Hiervolgens verklaar hulle: *“it is true that, in the light of Scripture and the Reformed confessions, we cannot simply and uncritically accept these pronouncements (the UN’s declaration) at face value”* (RES, 1983:87). Die ekumeniese liggaam het sy eie omvattende studie oor menseregte gedoen en volgens Vorster is dit een van die mees omvattende studies oor menseregte in die Gereformeerde tradisie (Vorster, 2004:63). Volgens GES is die Bybel die enigste basis vir menseregte en verwerp hulle die humanistiese gedagte van *“brotherhood of all men”* soos dit in die Franse revolusie gestalte gekry het. Hulle verklaar *“Standing together as Christian churches, within the tradition of the classic Reformed confessions, we reaffirm the Biblical teaching that all men everywhere are created in the image of God and are thus endowed with God-given human rights”* (RES, 1983:87).

Die standpunt van die GES aangaande godsdiensvryheid word ook in die studieverslag gevind:

“The right to freedom of worship-challenging us to intervene on behalf of persecuted worshipping communities, Christians and others, assuring them the opportunity to gather in their places of worship without molestation, discrimination or reprisal.”

“...The right to religious liberty – challenging us in a religiously pluralist world to plead the cause of all persons and communities to freely choose and change their religions, to live out their beliefs freely, both privately and publicly, within the various structures of society, without infringing upon the similar rights of others” (RES, 1983:151).

Godsdiensvryheid is vir die GES 'n reg wat vir enige geloofsgemeenskap moet geld – dat almal in 'n godsdienstige plurale wêreld leef en dat mense vir mekaar die ruimte van hulle eie

keuse moet gee. Hierdie standpunt word ook in die praktyk, in 1992 en 1996, gereflekteer in verklarings oor die uniekheid van die Christendom en die sendingtaak van die Christendom. Hiervolgens verklaar hulle ook dat daar gevalle is waar Christene met ander gelowe moet saamwerk om die publieke lewe te dien (REC Agenda, The Netherlands, 2005.132/133).

2.9 Die Rooms Katolieke Kerk (RKK)

Alhoewel hierdie hoofstuk oor ooreenkomste en organisasie handel, is dit, ter wille van die volle Westerse ontwikkeling oor godsdienstvryheid, belangrik om by die standpunt en rol van die Rooms-Katolieke Kerk stil te staan.

Die aanvaarding van godsdienstvryheid het vir die Rooms Katolieke Kerk (RKK) baie moeilik gekom. In die jare wat 1965 vooraf gegaan het, was daar nie eintlik sprake van godsdienstvryheid by die Rooms-Katolieke Kerk nie. Dit was die RKK se standpunt dat hy die enigste ware en algemene kerk is. Dit is die RKK wat in die geskiedenis vir die grootste godsdienstvervolging verantwoordelik was. Die RKK glo dat die enigste ware godsdienst in die katolieke en apostoliese kerk bestaan (Koshy, 1992:88). Die draaipunt in die geskiedenis van die RKK het egter by die Tweede Vatikaanse Konsilie in 1965 gekom.

Al het Pous Pius XI (1922–39) bevestig het dat “*man as person possesses God-given rights*”, het hy dit nooit na godsdienstvryheid deurgetrek nie en het hy die gedagte van “vryheid van gewete” verwerp. Volgens hom was “*absolute independence of conscience*” absurd vir enigiemand wat deur God geskape is (Koshy, 1992:86). Die RKK sou eers na die Eerste Wêreldoorlog die nodigheid begin raaksien om vir menseregte op te staan. Beach lig dit uit dat selfs so laat as in die 1950’s, die Vatikaan nog nie gereed was om godsdienstvryheid en gelykheid vir alle mense in te sien nie. Hy wys ’n paar beginsels uit wat Pous Pius XII in 1953 vir Italiaanse juriste sê:

- “(1) *Only Catholics have the right to religious liberty as human beings (natural law) because they have the truth;*
- (2) *non-Catholics may have the right to religious liberty as citizens because of legal norms promoting the common good...*” (Beach, 1989:80).

Met dié uitspraak het die RKK hoogstens godsdienstvryheid verdra, maar nie goedgekeur nie. Dit word deur die Rooms Katolieke teoloog, Richard Regan, bevestig. Hy verduidelik dat ten

spyte van die feit dat Pous Pius XII se sosiale persepsie wel van paternalistiese na demokratiese beginsels geskuif het en ten spyte van die feit dat hy die regte van mense begin verdedig het, het hy nie godsdienstvryheid as 'n mensereg erken nie (Regan, 1967:9). Dit was Pous Johannes XXIII wat geluide begin maak het dat godsdienstvryheid elke mens se reg is (Regan, 1967:9).

Die *Deklarasie vir Godsdienstvryheid: (Dignitatis Humanae)* is deur die Tweede Vatikaanse Konsilie aanvaar en deur Pous Paulus VI op 7 Desember 1965 geproklameer. Volgens Koshy, was dit moontlik die moeilikste dokument om aanvaar te kry. Dit is eers deur verskeie prosesse van bespreking en revisies voordat die Deklarasie aanvaar is. Baie teenstand is uit die konserwatiewe minderheid op die Konsilie ontvang, omdat hulle steeds die klassieke standpunt gehandhaaf het dat die Katolieke kerk die enigste instrument van God se reddingsplan was (Koshy, 1992:88). Die dokument toon duidelik die kompromieë wat aangegaan is. Aan die een kant motiveer die RKK (1965 konsilie) godsdienstvryheid op grond van humanistiese en medemenslike oorwegings.

“This demand for freedom in human society chiefly regards the quest for the values proper to the human spirit. It regards, in the first place, the free exercise of religion in society” (Dignitatus Humanae, 1965 par 1:1).

Aan die ander kant stel die Deklarasie dit duidelik dat godsdienstvryheid nie 'n afwyking van hulle eie tradisie is nie. Hulle glo steeds dat dit God se bedoeling was dat die mens slegs gered kan word deur Christus en dat dit slegs deur die Katolieke Kerk as instrument kan geskied.

“First, the council professes its belief that God Himself has made known to mankind the way in which men are to serve Him, and thus be saved in Christ and come to blessedness. We believe that this one true religion subsist in the Catholic and Apostolic Church, to which the Lord Jesus committed the duty of spreading it abroad among all men” (Dignitatus Humanae, 1965 par 1:1).

In die tweede paragraaf verklaar hulle:

“This Vatican Council declares that the human person has a right to religious freedom. This freedom means that all men are to be immune from coercion on the part of individuals or of social groups and of any human power, in such way that no one is to be forced to act in a manner contrary to his own beliefs, whether privately or publicly,

whether alone or in association with others within due limits. The council further declares that the right to religious freedom has its own foundation in the very dignity of the human person as this dignity is known through the revealed word of God and by reason itself” (Dignitatus Humanae, 1965 par 2:1).

In die tiende paragraaf maak hulle duidelik die uitspraak dat die mens se antwoord op God se roepstem, in vryheid moet geskied en dat niemand die mens kan dwing om teen sy/haar sin die Christelike geloof te aanvaar nie. Volgens Koshy is dit moeilik om die impak van die Deklarasie vas te stel, maar dit moes ongetwyfeld lande waar die Rooms Katolieke Kerk steeds dominansie gehad het, soos Spanje en Italië, sterk beïnvloed het (Koshy, 1992:92).

Die Vatikaan het die beginsels van godsdienstvryheid in ’n memorandum verder uiteengesit. Dit is voorgelê in die opvolg van die Helsinki Konferensie van *Sekuriteit en Samewerking* (1975), wat in Madrid in 1980 plaasgevind het. ’n Meer uitgebreide verklaring van kontemporêre Rooms Katolieke denke oor godsdienstvryheid, het eers in 1988 gekom. Pous Johannes Paulus II het by sy Nuwejaarstoespraak (die herdenkingsdag vir wêreldvrede, 1 Januarie 1988), godsdienstvryheid die tema van sy toespraak gemaak. Hierdie boodskap het verder as die Deklarasie van 1965 gegaan in di é sin dat dit baie naby aan die Wêreldraad van Kerke se standpunt gekom het.

Die inleidingsparagraaf van sy toespraak was soos volg:

“Religious freedom, an essential element of the dignity of every person, is a cornerstone of the structure of human rights, and for this reason an irreplaceable factor in the good of individuals and of the whole of society, as well as the personal fulfilment of each individual. It follows that the freedom of individuals and of communities to profess and practice their religion is an essential element for peaceful human existence”

(Pous Johannes Paulus II, 1 Januarie 1988, Nuwejaarstoespraak)

Met die Tweede Vatikaanse Konsilie in 1965, was die Roomse Kerk nog ongemaklik met die term menseregte, maar met die pous se boodskap in 1988, word die terminologie van menseregte duidelik gebruik. *“...that the civil and political right to religious freedom, in as much as its touches the most intimate sphere of the spirit, is a point of reference of the other fundamental rights of individuals and in some way becomes a measure of them”* (Pous Johannes Paulus II, 1 Januarie 1988, Nuwejaarstoespraak).

Godsdiensvryheid was ook die tema van die pous se Nuwejaarstoespraak – “*Celebration of the World Day of Peace*” in 1991. Dit begin met die woorde “*If you want peace, respect the conscience of every person*”. Hier het hy bevestig dat godsdiensvryheid die mees basiese reg van menseregte is, want die waardigheid van elke mens het sy/haar basis in sy/haar verhouding met God (Pous Johannes Paulus II, 1 Januarie 1991).

2.10 Gevolgtrekking Hoofstuk 3.2

In hoofstuk 3.2 is gepoog om navorsing te doen oor die totstandkoming van die *Deklarasie van Menseregte* en die ontwikkeling van godsdiensvryheid as konstitusionele reg. Verder is ’n historiese ondersoek gedoen na wêreldwye ooreenkomste, toepassings en uitbreiding van artikel 18 van die Deklarasie van Menseregte. Die volgende konklusies kan uit die navorsing afgelei word:

2.10.1 Die werkshipotese van die proefskrif (wat dieselfde as die omskrywing van die *Deklarasie van Menseregte* is) is deur Protestante teweeg gebring en is Bybels-teologies gefundeer.

2.10.2 Godsdiensvryheid as konstitusionele reg, is wêreldwyd gepropageer. Met die *Deklarasie van Menseregte* in 1948, het lande regoor die wêreld tot ’n wêreldwye ooreenkoms gekom om godsdiensvryheid as ’n konstitusionele reg te verklaar. Van hier af was dit nie meer ’n gesprek of godsdiensvryheid nog enigsins debatteerbaar is nie, maar ’n gesprek oor die hoe van godsdiensvryheid in elke land se grondwet gereflekteer word en watter verhouding daar in ’n betrokke land tussen kerk en staat is.

2.10.3 Godsdiensvryheid is ’n voortgaande proses wat steeds verder deur wêreldwye ooreenkomste en die manifestering daarvan ontwikkel word. Dit was nie ’n geslote proses nie, maar die begin van ’n nuwe proses waar godsdiensvryheid wêreldwyd nou erken is en deel is van die ooreenkoms tussen nasies.

2.10.4 Die Deklarasie van Menseregte oor godsdiensvryheid (artikel 18) word deur al die hoofstroomkerke regoor die wêreld erken. Nie net is dit deur die Wêreldraad van Kerke geïnisieer nie, maar die meeste lidkerke ondersteun dit ook. Die Protestantse ekumeniese vergaderings soos die Wêreldraad van Gereformeerde Kerke onderskryf dit en die Gereformeerde Ekumeniese Raad het dit wel nie ongekwalfiseer ondersteun nie, omdat die

vergadering nie met die motivering eens is nie. Hulle verskil egter nie wesenlik van die omskrywing soos dit in die werkshipotese aangedui is nie.

2.10.5 Die omskrywing wat wêreldwyd erken word, word egter nog nie wêreldwyd toegepas nie. Al die geloofsgemeenskappe het nie die voorreg om godsdiensvryheid as Godgegewe reg én as konstitusionele reg te beoefen nie.

2.10.6 Historiese navorsing het getoon dat die werkshipotese van dié studie steeds die basis van 'n wêreldwye omskrywing en verstaan van godsdiensvryheid gebly het ten spyte van die geskiedkundige ontwikkeling wat daagliks regoor die wêreld plaasvind.

Hoofstuk 3.3

KONTEMPORÊRE ROLSPELERS IN DIE VOORTGAANDE HISTORIESE ONTWIKKELING VAN DIE KONSEP VAN GODSDIENSVRYHEID

In hierdie derde deel van die hoofstuk oor historiese ontwikkelinge met betrekking tot die konsep van godsdienSVryheid, word verskillende hedendaagse omskrywings en standpunte oor godsdienSVryheid behandel. Na 1948 het godsdienSVryheid as konstitusionele reg sy regmatige staanplek in die wêreldpolitiek ontvang. Die konsep van godsdienSVryheid het egter nie stagneer nie, maar steeds deur middel van 1) die juridies praktiese manifestasie in meeste Westerse lande, asook 2) die juridiese en teologiese literatuur, verder ontwikkel.

Indien daar oor die ontwikkeling van godsdienSVryheid nagedink word, moet daar kennis geneem word van die voortgaande ontwikkeling van die konsep van godsdienSVryheid. Hierdie onderafdeling van die hoofstuk behandel die historiese ontwikkeling van godsdienSVryheid en ondersoek erkende juridiese en teologiese literatuur vir hedendaagse standpunte en evalueer of hierdie ontwikkelinge wesenlik met die ooreengekome Deklarasie van Menseregte van 1948 (wat as werkshipotese van die studie geld) ooreenstem.

Vervolgens word 'n aantal kontemporêre standpunte oor die konsep van godsdienSVryheid beskryf. Die **kriteria** wat gevolg is om te bepaal watter standpunte ontleed en geëvalueer gaan word, is soos volg:

1. Die afbakening van die studie is teologies kerkregtelik. Aangesien hierdie studie uiteindelik gaan oor hoe godsdienSVryheid in die Protestantse kerke neerslag gevind het, word daar noukeurig aandag gegee aan literatuur uit dié wêreld.
2. Uit die protestante wêreld is drie kontekste afgebaken waaruit standpunte afkomstig is. Dit is **Nederland, Verenigde State van Amerika en Suid-Afrika**. Die rede hiervoor is:
  - a) Nederland is hoofsaaklik die konteks waaruit die NG Kerk voortgevloei het.
  - b) Die VSA is die konteks waar protestante sterk leiding gee oor godsdienSVryheid. Uit die voorafgaande hoofstuk is dit duidelik bewys dat protestante uit die VSA 'n

groot rol gespeel het in die totstandkoming van die Verenigde Nasies se Deklarasie van Menseregte in 1948.

- c) Omdat die studie oor die NG Kerk in Suid-Afrika handel, is standpunte uit die Suid-Afrikaanse protestante konteks ingesluit.
3. Die volgende kriteria is gebruik om 'n seleksie te maak van spesifieke persone wie se standpunte gereflekteer word.
- (i) Persone wat wêreldwyd al by erkende protestante konferensies oor godsdiensvryheid opgetree het.
  - (ii) Persone wat met gesag deur ander skrywers in artikels oor godsdiensvryheid aangehaal word. Hulle het dus 'n groot invloed uitgeoefen.
  - (iii) Persone wat aan erkende protestante instansies verbonde is, wat erns maak met die tema godsdiensvryheid en meer artikels oor godsdiensvryheid die afgelope tyd (Sedert 1990) gepubliseer het.

Die standpunte wat hier uiteengesit word, is nie die enigste wat in die protestante literatuur met gesag oor die tema godsdiensvryheid praat nie. Daar is letterlik honderde ander skrywers wat hulle al op die gebied van godsdiensvryheid onderskei het. Die beperkte ruimte wat hierdie studie bied, dwing die navorser om 'n beperkte keuse te maak.

Die seleksie is as volg:

1. Nederland:	Dr Karel Blei (Teoloog)
	Dr LC van Drimmelen (Teoloog: Kerkreg)
2. Amerika	Prof J Witte (Regswetenskap)
	Prof James Wood (Regswetenskap)
	Prof Cole Durham (Regswetenskap)
	Prof Johan van der Vyver (Regswetenskap)
3. Suid-Afrika	Prof Pieter Coertzen (Teoloog: Kerkreg)
	Prof J M Vorster (Teoloog: Etiek)
	Prof Rassie Malherbe (Publiekereg)

Die opsomming van bogenoemde persone se bydraes tot die verdere ontwikkeling van godsdienstvryheid as konstitusionele reg, maak geensins aanspraak op volledigheid nie, maar word slegs weergegee, soos dit in beskikbare literatuur na vore kom.

1. Nederland

1.1 Karel Blei

Karel Blei (1932) is 'n Nederlandse predikant wat vanaf 1987 tot 1997 as sekretaris generaal van die Nederlandse Hervormde Kerk gedien het. Vanaf 1989 tot 1998 was hy lid van die sentrale komitee van die Wêreldraad van Kerke. Hy was ook betrokke by die Wêreldbond van Gereformeerde Kerke. Sy belangrike bydrae in die onlangse verlede is die skryf van 'n oorsig oor die ontwikkeling van godsdienstvryheid in Europa naamlik: *Freedom of Religion and Belief: Europe's Story*. Hierdie historiese oorsig word hoog aangeskryf. Hy lewer in 2002 'n referaat by die Internasionale Assosiasie vir Godsdienstvryheid (IARF) in Boedapest, waar hy sy omskrywing van godsdienstvryheid weergee.

In sy literatuur sluit hy ten nouste aan by Artikel 18 van die *Universele Deklarasie vir Menseregte* van 1948 en gee dan ook aandag aan die volgende:

1.1.1 Elke mens in die wêreld het die reg tot godsdienstvryheid

Volgens Blei, plaas die *Deklarasie vir Menseregte* die klem op die universele individuele regte en nie nou meer slegs op groepsregte nie... "*Everyone has the right...*". Dit was ook dié beklemtoning van die regte van die individu wat die Franse Revolusie se bydrae op godsdienstvryheid besonders gemaak het. Die slagspreuk van Vryheid, Gelykheid en Broederskap, is nie net vir Frankryk uitgeroep nie, maar vir die hele mensdom. Die uitkoms van die Franse Revolusie het ongelukkig nie die twee wêreldoorloë verhoed nie. Dit het eers na die afskuwelike vergrype van die Tweede Wêreldoorlog, as basisteorie vir menseregte, universeel aanvaarding gevind. Alhoewel die Verenigde Nasies se resolusies nie bindende wette is nie en daarom nie op lidlande afdwingbaar is nie, verteenwoordig dit tog 'n wêreldmening – wat gewig dra – in moraliteit. Die bewys hiervan is dat dit later ingesluit is in die meeste amptelike ooreenkomste tussen nasies (Blei, 2002:4).

1.1.2 Godsdiensvryheid het te doen met die verhouding tussen kerk en staat

Blei is van mening dat gerealiseerde godsdiensvryheid, grootliks van die staat se beleid afhanklik is. Dit is die staat wat die ruimte vir godsdiensvryheid moet skep (Blei, 2002:4). Die geskiedenis het getoon hoeveel mag konings en regerings in lande se godsdienstebeleid gehad het. In sommige gevalle het die staat selfs die amptelike godsdienst gekies. Na die invloed van die Verligting in die 18de eeu, het daar egter 'n groter skeiding tussen Kerk en staat gekom.

1.1.3 Die staat het 'n verantwoordelikheid teenoor godsdiensvryheid

'n Ander kenmerk, volgens Blei, wat voortvloei uit die Universele Deklarasie vir Menseregte in 1948, is dat die **staat**, deur die erkenning van elkeen se reg op godsdiensvryheid, daarmee saam **ook die plig en verantwoordelikheid aanvaar** om die reg van godsdiensvryheid te respekteer en te waarborg (Blei, 2003:4; Coertzen, 2005:88). Die staat het 'n verantwoordelikheid om 'n waarborg teen enige belemmering van vryheid van godsdienst te gee. Volgens Coertzen sluit hierdie standpunt van Blei aan by die Nederlandse kerkregtelike, LC van Drimmelen. Hy wys daarop dat die staat in Nederland subsidies en fasiliteite vir kerke en godsdienste beskikbaar gestel het ten einde hulle te help om hulle godsdienst in vryheid te kan uitleef (Coertzen, 2005:88). Hierdie verantwoordelikheid van die staat, kan volgens Blei, nie net bereik word deur glad nie betrokke te raak nie, maar die staat moet 'n doelbewuste en aktiewe ruimte skep ten einde godsdienstevryheid in alle godsdienstige mense se lewe 'n werklikheid te maak (Blei, 2003:3).

Blei is van mening dat godsdienstevryheid nie kan oorleef in 'n land waar een godsdienst 'n onderdrukkende en dominante rol speel nie. Godsdienstevryheid beteken dat alle godsdienstige groepe en minderhede dieselfde regte as die van die meerderheidsgodsdienst moet geniet. Dit is die verantwoordelikheid van die staat om die regte van die mindere godsdienstige groepe, net so te waarborg soos die godsdienstige groep wat groter aanhang het (Blei, 2002:11).

Die enigste aksie wat die staat behoort te neem, is nie om een godsdienst te bevoordeel nie, maar om 'n administratiewe orde en ruimte te skep, sodat elkeen sy/haar leefstyl volgens sy/haar eie persoonlike oortuigings oor godsdienst en etiek kan uitleef. Hierdie persoonlike oortuigings mag in die openbaar bespreek word, maar mag volgens hom nooit die openbare terrein affekteer nie. Hy haal Leslie Newbigin aan wat gesê het: “...*Western post – Enlightenment culture is characterised by a fundamental dichotomy between the private and the public worlds: the public world is the world of objective facts, scientifically tested and*

established, whereas the private world is the world of subjective values, based on private views or beliefs". Dit is hierdie algemeen aanvaarde digotomie tussen die twee wêreldes wat helaas dikwels die basis vir die skeiding tussen Kerk en staat vorm. Dit waarborg ook die neutraliteit van die staat (2002:13). Volgens Blei is die Westerse skeiding tussen die kerk en die staat een van die basiese beginsels van demokrasie. Die basis van hierdie skeiding is geleë in die uniekheid van die kerk en die uniekheid van die owerheid.

Om te verhoed dat die staat se neutraliteit weer, soos in Italië en Duitsland, in 'n ideologie ontaard, moet die staat op sy beurt weer luister na al die godsdienste se menings oor publieke aangeleenthede. Kerke moet altyd deel van 'n oplossing word. So 'n gesindheid stel godsdienstvryheid in 'n ander lig. Hy bepleit 'n gemeenskap wat deur die staat gekonstitueer word, waar die staat nie vir 'n spesifieke ideologie kies nie, maar neutraal is. Godsdienstvryheid moet dus verdedig en gewaarborg word, nie net omdat daar 'n verskeidenheid mense is wat verskillend is nie, maar ook sodat dat die staat in die verskeidenheid van die samelewing kan sien wat die realiteit van 'n staatsgemeenskap is en wat goed sal wees vir die betrokke gemeenskap.

1.1.4 Godsdienstige mense en instellings het self 'n verantwoordelikheid teenoor godsdienstvryheid

Volgens Blei het **godsdienstige mense self ook die verantwoordelikheid** om godsdienstvryheid te laat werk. Dit is nie net die staat se verantwoordelikheid nie. "*...of course, with reference to religious freedom, religious people have their own responsibility*" (Blei, 2002:4). Hierdie verantwoordelikheid beteken vir Blei dat godsdienstige mense, mense met ander godsdienstige oortuigings moet verdra en respekteer. Onverdraagsaamheid, gee aanleiding tot geweld en die uiteinde daarvan is dat niemand meer vry is nie. Hier is dit relevant om 'n aanhaling van Mary Anderson te noem "*The human rights violations of today are the wars of tomorrow*" (Vorster, 2004:1). Om godsdienstvryheid 'n realiteit te maak, beteken dat daar 'n noodsaaklike, wedersydse respek vir verskillende godsdienstige groeperings in die samelewing aanwesig moet wees. Ook die verskillende kerke binne die Christendom moet onderlinge respek teenoor mekaar betoon. Wat kerke onderling betref, word dit in die praktyk gewoonlik ekumene genoem (Blei, 2002:4). Kerke wat lid is van ekumeniese bewegings, gee met deelname aan so 'n beweging nie hulle eie belydenis as draer van enigste suiwere waarheid prys nie, maar in die deelname aan die ekumene, erken hulle dat ander Christelike kerke of bewegings ook elemente van Christus se teenwoordigheid

vergestalt. As Christene hou hulle lewende kontak met mekaar. 'n Ekumeniese organisasie wat so funksioneer is byvoorbeeld die Wêreldraad van Kerke. Blei is van mening dat daar 'n ekumeniese beweging bestaan, die moontlikheid vir godsdiensvryheid veel groter is (Blei, 2002:5).

1.1.5 Elkeen het die reg om in die openbaar uitdrukking aan sy/haar geloof te gee

Godsdiensvryheid het betrekking op elke individu of **elke groep se reg om in die openbaar uitdrukking aan sy geloof te gee**. Dit beteken dat die lede van 'n kerk of aanhangers van 'n godsdienst, die reg het om hulle lewe in ooreenstemming met hulle geloofsoortuiging in te rig en dienoreenkomstig op te tree; om sowel in privaatheid as in die openbaar getuie te lewer ten opsigte van die waarheid waarin hulle glo, sowel as hoe die samelewing ingerig behoort te word. Blei is van mening dat hierdie betekenis van godsdiensvryheid verreikende gevolge het vir die manier waarop kerke gestruktureer word en hoe hulle te werk sal gaan in die sosiale verkeer in die land (Blei, 2003:3; Coertzen, 2005:88).

1.1.6 Godsdiensvryheid is 'n gemeenskapsaak

Sonder 'n religieuse gemeenskap sou dit nie vir die individu moontlik gewees het om te glo nie. *"... as I said, religion usually is a matter of community. The religious community is first; the individual owes his personal belief to his belonging to that community. Therefore, freedom of religion should include freedom to religious groups, to Church communities etc. to exist and develop, to manifest and practise their religion, to express it in worship and teaching"* (Blei, 2002:5). Hiervolgens is godsdiensvryheid dus aan die een kant 'n vryheid van persoonlike oortuiging en andersyds 'n vryheid van kollektiewe godsdienstige oortuiging. Blei is van mening dat hierdie kollektiewe gemeenskapsaspek van godsdiensvryheid, nog nie genoeg aandag in die wêreld kry nie (Blei, 2002:5). *"Is not religion above a matter of community?"* (Blei, 2003:2). Die posisie van kerklike gemeenskappe as regspersone sou hier aan die orde kon kom. Coertzen is van mening dat Blei se standpunt dat godsdiensvryheid ook die gemeenskapsdimensie insluit, talle kerkregtelike vrae na vore bring: Die vraag na die regspersoon van gemeenskappe, die arbeidsregtelike posisie van kerke, kerke se reg om bepaalde eiesoortige ordereëls ten opsigte van byvoorbeeld kerklike ondersoeke te hê en die reg van kerke om sekere vereistes ten opsigte van die bediening van die doop en die sluiting van huwelike te hê (Coertzen, 2005:88). Blei is baie ernstig oor die balans tussen individuele en groepsregte in die debat oor godsdiensvryheid. Die twee verskillende kante word in die

verskil tussen die Oosterse en Westerse wêreld uitgebeeld. Daar is 'n definitiewe onderskeid oor hoe die Weste en die Ooste Godsdiensvryheid sien. Dit is moeilik om tussen Oosterse kollektiwisme en Westerse individualisme te kies. Godsdiensvryheid is vir hom 'n begrip wat kollektiwisme sowel as individualisme insluit. Hy is van mening dat dit vir mense uit die Ooste en Weste wys sal wees indien hulle na mekaar luister (Blei, 2002:8). 'n Kollektiwis wat die regte van die individu vergeet, sal gou in totalitarisme en repressie verval, terwyl die individualisme op hulle eie gou sal vergeet dat 'n individu nie sonder die gemeenskap wat hom/haar ondersteun, kan klaarkom nie.

1.1.7 Evaluering van Karel Blei se bydrae tot die historiese ontwikkeling van Godsdiensvryheid

In die lig van die uiteensetting van die werkshipotese van die studie moet die volgende opmerkings aangaande Blei se beskrywing van godsdiensvryheid gemaak word.

Blei gebruik die VN se Deklarasie vir menseregte as basis as hy godsdiensvryheid omskryf. In sy verdere omskrywing beklemtoon hy die individuele vryheid van elke mens en die reg wat elke individu of groep het om sy/haar godsdiens in die openbaar uit te leef. Hy lê veral klem op die verantwoordelikheid van die staat om die beginsel van godsdiensvryheid toe te pas en die nodige ruimte vir geloofsgemeenskappe te maak. Trouens die staat moet saam met godsdienstiges werk om die ideaal van godsdiensvryheid te laat realiseer. Blei beklemtoon dat godsdienstige mense self ook 'n verantwoordelikheid het om godsdiensvryheid te implementeer. Blei is van mening dat godsdiensvryheid nie kan slaag as die volle gemeenskap (Die staat, die geloofsgemeenskap onderling en individue) nie saamwerk nie.

Dat Blei die basiese riglyne van die werkshipotese ondersteun, lei min twyfel. Sy bydrae tot die verdere ontwikkeling van die konsep van konstitusionele godsdiensvryheid lê in die verantwoordelikheid wat hy aan die staat toedig en die verantwoordelikheid wat die geloofsgemeenskap self in die proses het. 'n Ander belangrike bydrae wat Blei gemaak het, is sy rol om die onmiddellike samelewing (Europa) bewus te maak van hulle verskeidenheid en verdraagsaamheid teenoor mekaar se godsdienstige gebruike. Die skrywe van sy boek oor die geskiedenis van Europa en sy betrokkenheid by organisasies wat godsdiensvryheid progeer, is bewyse hiervan.

1.2 LC van Drimmelen

LC van Drimmelen (1934) is 'n gereformeerde predikant en dosent in kerkreg aan die Fakulteit Teologie by die Vrije Universiteit te Amsterdam. Die Nederlandse kerkregtelike tradisie het 'n baie groot invloed op die kerkregtelike tradisie van die NG Kerk gehad. Dit is dus belangrik om kennis te neem van hierdie standpunt. Sy bydraes tot godsdiensvryheid kom aan die orde in artikels wat in die boeke: *Inleiding tot die Kerkrecht*, en *Kerk en Recht*, verskyn.

1.3.1 Die kerk en staat is geskei

In Nederland is gekies vir skeiding tussen kerk en staat. Nie in die sin dat die een niks met die ander te maak wil hê nie, maar in die sin dat elkeen se outonomie in eie kring erken word. Die staat mag nie in die interne verhouding van die kerk ingryp nie en terselfdertyd mag die kerk nie inmeng in die staat se sake nie. Hulle bestaan dus onafhanklik, elkeen met sy eie wette en funksies (Van Drimmelen, 1992:198). Dit het gevolge vir godsdiensvryheid.

“Vrijheid van godsdienst houdt in dat de burgers van een staat de vrijheid hebben om al dan niet tot een kerk te behoren en zich aan te sluiten bij de kerk van hun keuze, zonder dat de overheid daartoe aandringt of daar consequenties uit trekt. Het hout tewens de mogelijkheid in van een verscheidenheid aan godsdiensten en een veelheid van kerken in een land. Aan de andere kant betekent het ook dat de overheid zich onthoudt van bemoeienis met de organisatie van de kerken of enige vorm van toezicht daarop” (art 1: Wet op de Kerkgenootschappen) (1992:199).

Verder noem hy dat 'n regter in die burgerlike hof homself/haarself sal beperk en kyk of die kerk sy eie reëls nagekom het in 'n saak, sonder om hom/haar oor die saak self uit te spreek. Die regter sal eerder “terughoudend” wees in die interpretasie van die kerk se reëls.

1.3.2 Die staat het egter ook die verantwoordelikheid om godsdiensvryheid te beskerm

Vryheid van godsdiens beteken dat mense die godsdiens van hulle keuse kan beoefen. Die staat het die verantwoordelikheid om mense die vryheid te waarborg dat hulle hul reg tot godsdiensvryheid kan beoefen. Vryheid van godsdiens is die voorreg van alle burgers en die staat waarborg die beskerming van hierdie voorreg. Volgens Van Drimmelen beteken godsdiensvryheid nie dat die staat die kerk in alle opsigte sy eie gang kan laat gaan nie, want

die kerk mag nie deur sy eie reëls en optrede die vasgestelde grondwetlike beginsels van ander in gedrang bring nie (Van Drimmelen, 1992:200).

1.3.3 Die kerk se verantwoordelikheid teenoor die staat

Die kerk moet die staat weer op sy beurt herinner aan die boodskap van God. In 'n juridiese sin reik die kerk se seggenskap nie verder as sy lede nie, maar die gesag van die kerk is nie net tot sy eie kring beperk nie. Die kerk het by monde van sy lidmate en as organisasie, die verantwoordelikheid om teenoor die owerheid, die Woord van God te laat hoor. Van Drimmelen sê dat die kerk se getuienistaak nie begrens kan word nie. Die kerk moet sy getuienis oor 'n wye veld, teenoor die owerheid, ten opsigte van veranderinge in die strafreg, die vryheid van die onderwys, die huwelik en gesinsklessies, sosiale versorging, oorlogsvraagstukke, ensovoorts, lewer (Van Drimmelen, 1992:201).

1.3.4 Godsdiensvryheid het sekere beperkinge

Die kerk mag, deur sy eie reëls en optrede, nie die vasgestelde regte van ander burgers van die staat aantast of in gevaar stel nie. Niemand kan byvoorbeeld teen sy/haar sin in die lidmaatregister van 'n kerk ingeskryf word nie. Die kerk mag ook nie diskrimineer nie. Van Drimmelen is van mening dat op die gebied van diskriminasie, daar moontlik 'n botsing van regte kan wees. Wat vir die een party diskriminasie is, is vir die ander party 'n uitleef van sy/haar geloofsoortuiging. Hy noem die voorbeeld van vroue se plek in die kerk, asook die kwessie van homoseksualiteit. Daar moet altyd gelet word op die "*relatiewe gewicht*" van belange wat aangetas word. Indien iemand voel dat sy/haar regte aangetas is, moet bepaal word of hy/sy homself/haarself vrywillig of gedwonge in 'n situasie bevind. Van Drimmelen noem die voorbeeld van die homoseksuele persoon. Indien 'n betrokke gemeente se geloofsoortuiging nie ruimte laat vir die praktisering van homoseksualiteit nie en daarom 'n homoseksuele persoon van die nagmaalstafel wegwys, moet eers gevra word of dit die homoseksuele se eie keuse was om aan die betrokke gemeente te behoort, en of hy/sy gedwing is om aan die gemeente te behoort (Van Drimmelen, 1992:201). Die vryheid van godsdiensoorlog mag ook nie inbreek maak op die algemene regsorde nie. Die voorbeeld van poligamie, manifestasies in die openbaar soos boekverbranding, straatprediking, openbare gelui van 'n klok ensovoorts, sou die normale orde van die samelewing asook die reg van andere versteur en gevolglik godsdiensoorlog beperk. In Nederland mag die kerk ook nie 'n huwelik bevestig voordat die huwelik nie eers deur die staatsamptenaar bevestig is nie. 'n

Huwelik is die saak van die staat en nie die kerk, hoewel die kerk se rol in die bevestiging van huwelike gerespekteer word (Van Drimmelin, 1992:201).

1.3.5 Godsdienstvryheid gee aan die kerk die reg om as regspersoon te funksioneer

Godsdienstvryheid beteken ook dat die kerk aan die burgerlike regsverkeer mag deelneem. Die kerk is 'n regspersoonlikheid en mag deelneem aan die voordele wat so 'n regspersoonlikheid bied. Dit beteken dat 'n organisasie dieselfde regte as 'n natuurlike persoon kan geniet. In die Nederlandse wetboek word regspersoonlikheid aan kerkgenootskappe toegeken. Kerke kan dus deelneem aan die burgerlike regsverkeer, deur eiendom te mag besit, kontrakte te sluit en persone in diens te neem, ensovoorts. Hulle sal in hulle deelname aan die normale regsverkeer moet aandui dat hulle 'n kerklike regspersoon is en dat hulle wettige verteenwoordigers het, wat wettig op vergaderings aangewys is (Van Drimmelen, 1992:202).

1.3.6 Godsdienstvryheid gee aan die kerk die reg om sy eie orde of reg te kan hê

Die kerkreg, sowel as die staatsreg, maak beide saam met die volkereg, burgerlike reg en arbeidsreg, deel van die algemene reg uit. Intern praat die kerk van kerkreg. Kerkreg word deur die kerk self opgestel om sy werksaamhede te orden.

Kerkreg het as onmiddellike objek, die kerk self as unieke samelewingsverband. Die kerk is nie net die gemeenskap van gelowiges nie, maar is ook die wyse waarop die gelowiges se geloofslawe (geloofsbelydenis) in die samelewing gemanifesteer word. Die wyse waarop gelowiges dus hulle geloofslawe in die praktyk wil uitelef, is dan ook die wyse waarop die kerk georganiseer word. Dit is die rede waarom 'n kerkorde nooit losgemaak kan word van die geloofsbelydenis van die gelowiges wat die kerk organiseer nie (Van Drimmelen, 2004:20; 1992:204). Die kerk se eie kerkorde, wat dus bepaal word deur sy eie geloofsbelydenis, gee aan die kerk sy soewereiniteit. Daar mag dus geen ander gesag bokant die kerk wees, as die gesag wat Christus, deur die Woord en Gees aan die kerk toegeken het nie. Die bron van die gesag van die kerk is nie in homself nie, maar in die Woord van God as enigste riglyn van die geloof en lewe ("*heteronoom*"). Die staat se bron van sy gesag is in homself ("*autonoom*"). Die feit dat die kerk sy eie reg kan hê, beteken ook dat daar ander vereistes op lidmate van 'n kerk van toepassing kan wees as wat die staat van hulle verwag. Die reg van die staat gaan primêr oor die vrede en orde van die samelewing, terwyl die reg van die kerk primêr oor die verkondiging van die evangelie in die kerk en in die wêreld gaan (Van Drimmelen, 2004:20).

1.3.7 Evaluering van LC Van Drimmelen se bydrae tot die historiese ontwikkeling van godsdiensvryheid

Van Drimmelen se besondere bydrae tot die ontwikkeling van die konsep van godsdiensvryheid is in die verdere uitwerk van die verhouding tussen kerk en staat. In sy verduideliking van die verhouding tussen kerk en staat, beklemtoon hy veral die selfstandigheid van die twee entiteite. Hy skets die verhouding as 'n juridiese verhouding. Die kerk moet die reg hê om sy eie orde op te stel en is ook 'n regspersoon wat eiendom kan besit en as onafhanklike entiteit kan funksioneer. Sy standpunt is in ooreenstemming met die werkshipotese, wat bepaal dat gelowiges die reg het om hulle geloofsbeoefening self in die praktyk te manifesteer.

2. Verenigde State van Amerika (VSA)

In die VSA het die debat oor godsdiensvryheid nog nooit gaan lê nie. Trouens, soos in hoofstuk 3.2 aangedui, was die geveg vir die reg tot godsdiensvryheid een van die basiese waardes waarop die Amerikaanse samelewing gebou is. In Amerika is godsdiensvryheid 'n onderwerp van bespreking in feitlik al die vakdissiplines. Die keuse van standpunte wat uit die VSA behandel word, is beïnvloed deur die kriteria wat vroeër genoem is. Hier volg standpunte uit die teologiese- sowel as die regsdisipline.

2.1 John Witte jr

John Witte (1959) is die *Jonas Robitscher*, professor van Regte en Direkteur van die “*Law and Religion Program*” by die Universiteit van Emory in Atlanta. Hy is ook lid van die projek oor Godsdiens, Kultuur en Familie, by die Universiteit van Chicago. Hy is ook sedert die jaar 2000, Direkteur van die Sentrum vir Interdissiplinêre Studies oor Godsdiens by Emory Universiteit in Georgia, Atlanta. Hy is 'n spesialis in regsgeskiedenis, kerk-staat-verhoudings asook godsdienstige regte, het meer as 50 professionele artikels geskryf en is 'n regskenner op die gebied van godsdiensvryheid. Vanaf 1986 skryf hy boeke en artikels oor die kerk en staat verhouding en godsdiensvryheid (Van der Vyver, 1996:576; Emory, J Witte.cv). Sy omskrywing van godsdiensvryheid word grootliks in die boeke *Religious Human Rights in Global perspective* (1996) en *Religion and the America Constitutional Experiment – Essential rights and Liberties* (2000), asook verskeie ander artikels gevind.

Volgens Coertzen is Witte se omskrywing 'n handige verduideliking van godsdiensvryheid (Coertzen, 2005:354).

Witte sonder ses beginsels uit om godsdiensvryheid te verduidelik. Hierdie ses beginsels is ook in die Amerikaanse grondwet te vind.

2.1.1 Vryheid van Gewete

Volgens Witte was vryheid van gewete die essensiële uitgangspunt in die vroeë Amerikaanse omskrywing van godsdiensvryheid en deur die geskiedenis die basis van menige konstitusies. Dit is die een begrip wat vanweë verskillende redes, algemeen in terme van godsdiensvryheid gebruik is (Witte, 1996:524; 2000:39).

Hy noem drie redes hiervoor:

- 1) Eerstens vorm vryheid van gewete die basis van godsdiensvryheid. Dit is die rede waarom die meerderheid van grondleggers en opstellers van die Amerikaanse konstitusie, die klousule van vryheid van gewete beskerm het. Dit is gesien as “*the unalienable right of private judgement in matters of religion*” (Witte, 2000:39).
- 2) Dit het in die tweede plek ook diskriminasie op grond van geloof verhoed. Mense kon nie gepenaliseer word op grond van geloofskeuses wat uitgeoefen is nie.
- 3) Derdens het die vryheid van gewete 'n waarborg verskaf teen “*human impositions*” en die stremming van regte ten opsigte van sake van godsdienstige belang.

Vryheid van gewete was volgens Witte die kardinale beginsel ten grondslag van godsdiensvryheid in Amerika. Heelwat essensiële regte van vryheid van godsdiens, sou in die toekoms direk op dié beginsel gebou word (Witte, 2000:42).

2.1.2 Vrye beoefening van godsdiens (Free exercise)

Vryheid van gewete is onlosmaaklik gekoppel aan die vryheid om jou godsdiens te mag beoefen en uit te leef. Waar vryheid van gewete die reg waarborg om jou godsdiens te kies of om dit te verander, is die vryheid van godsdiensbeoefening die reg om jou godsdiens in die openbaar uit te leef (Witte, 2000:43). Hierdie reg moet beoefen word, sonder om die regte van ander of die openbare rus en vrede te versteur. Hierdie verbintenis tussen vryheid van gewete en die beoefening van godsdiens in die praktyk, is vroeg reeds deur Amerikaanse en Europese skrywers, soos William Penn (1670), erken. Die openbare godsdiensbeoefening kan 'n

verskeidenheid vorme aanneem soos: vryheid om in die openbaar te aanbid; vryheid tot geloofspreek; vryheid tot godsdienstige byeenkomste; vryheid van godsdiensoonderrig, ensovoorts (Witte, 1996(i):524). Dit behels ook die reg tot die stigting van religieuse organisasies en genootskappe en waarborg die reg van so 'n godsdienstige instelling om sy eie geloofsbelydenis en artikels van geloof te hê. Dit sluit ook die reg in tot interne ordereelings en eie liturgiese ontwerpe (Coertzen, 2005:355).

2.1.3 Godsdienverskeidenheid

Religieuse verskeidenheid is, volgens Witte, 'n belangrike derde dimensie van godsdienstvryheid. Die Verligtingsdenkers het pluralisme as baie voordelig vir godsdien beskou. Volgens Witte sluit godsdienverskeidenheid beide 'n konfessionele en 'n sosiale element in (Witte, 2000:44). Konfessionele pluralisme het ten doel om diverse religieuse groepsuitdrukking binne die gemeenskap te akkommodeer, terwyl sosiale pluralisme ten doel het om 'n diversiteit van sosiale institute en organisasies soos kerke, sinagoges, families, skole en maatskaplike instellings, te akkommodeer (Coertzen, 2005:354). Al die verskillende rolspelers het 'n belangrike plek om die godsdienste in 'n samelewing te onderhou en uit te bou. Hulle het ook 'n rol om die regering teen te staan, indien daar inmenging is deur die staat in sake van godsdienstige aangeleenthede.

2.1.4 Gelykheid van godsdienstige /geloofsgemeenskappe

Die kwaliteit van vryheid van gewete, vryheid om jou geloofsoortuiging uit te leef en vryheid van godsdienstige pluralisme, is afhanklik van die waarborg vir gelykheid van godsdienstige gemeenskappe. Hierdie behoort ten minste waar te wees van alle wetlik vredeliewende godsdienstige gemeenskappe (Witte, 1996(ii):524; 2000:45). Indien die staat een godsdienstige gemeenskap bo 'n ander uitsonder of in een of ander mate bevoordeel, sou dit die vryheid van gewete, die vryheid van godsdienstige beoefening en die vryheid van 'n plurale goddiensgemeenskap, in gedrang bring. Dit is die staat se verantwoordelikheid om die gelykheid van alle godsdienstige oortuigings te waarborg. Dan sal hulle eers vry wees om hulle godsdienstige oortuiging na behore uit te leef (Witte, 1996(i):524). Witte is oortuig dat 'n regverdige regering elke landsburger in die uitlewing van sy/haar godsdien net so moet beskerm soos hy die landsburger se reg op eiendom beskerm. Hy verwys na James Madison in *Memorial and Remonstrance Against Religious Assessments* (1785): “*A just Government... will be best supported by protecting every Citizen in the enjoyment of his Religion with the*

same equal hand which protects his person and property; by neither invading the equal rights of any Sect, nor suffering any Sect to invade those of another” (Madison, 1785 in Witte, 1996:524). Daar mag dus geen diskriminasie op grond van geloof of oortuiging wees nie. So behoort openbare onderwys in die praktyk, respek te betoon vir elkeen se godsdienstige oortuiging, terwyl die owerheid terselfdertyd ook respek vir die godsdienstige oortuigings van byvoorbeeld spesifieke gemeenskapskole, moet bewys (Coertzen, 2005(ii):356).

2.1.5 Die Skeiding van Kerk en staat

Dit was veral die protestantse skrywers wat voorstanders van die skeiding tussen Kerk en staat was. Martin Luther het gepraat van *“a paper wall... between the spiritual estate and the temporal estate”* (Luther in Witte, 1996(ii):49). Calvyn het van die onderskeid tussen die politieke koninkryk en die geestelike koninkryk gepraat. Hierdie twee koninkryke moes, vanweë die groot verskil tussen die kerklike en burgerlike terreine, afsonderlik funksioneer (Calvyn, 1559 in Witte, 1996 (ii):48). Ook die Anabaptiste was voorstanders van ’n skeiding tussen Kerk en staat. Verligingskrywers soos James Burgh, het dit ook voorgestaan: *“ill consequences of the traditional mixed-mongrel-spiritual-secular-ecclesiastical establishment. Such conflation of church and state lead to follies and knaveries and make the dispensers of religion despicable and odious to all men of sense, and will destroy the spirituality, in which consists the whole value, of religion”* (Burgh in Witte, 1996 (ii):49). Witte is van mening dat *“The offices and officers of the churches and states must break their traditional alliances”* (1996 (ii):49). Aan die een kant waarborg die skeiding tussen Kerk en staat die **onafhanklikheid en integriteit** van die interne prosesse van ’n godsdienstige liggaam. Elisha Williams het in 1744 al die belangrike kerkregtelike uitspraak gemaak: *“Every church has the right to judge in what manner God is to be worshipped by them, and what form of discipline ought to be observed by them, and the right also of electing their own officers without the interference from political officials”* (Williams, 1744 in Witte 1996 (ii):50). Aan die ander kant waarborg die skeiding tussen Kerk en staat **politieke en sosiale stabiliteit** deurdat individuele en sosiale regte beskerm word.

2.1.6 Wegbeweeg van Godsdiens as ’n Staatsinstelling

Witte betoog vir ’n *“disestablishment”* van godsdiens. Met *“establish”* bedoel hy die regeringsaksies om van ’n godsdiens ’n staatsgodsdiens of staatsinstelling te maak. Dat die

regering op 'n godsdienst vir 'n gemeenskap besluit, dit instel en ordeneer of bevorder (Witte, 2000:51). In die Amerikaanse geskiedenis van die 18de eeu is daar spesifiek gevra na die “*disestablishment*” van die Anglikaanse kerk in die lig daarvan dat die Anglikaanse kerk die staatsondersteunde kerk was. Die gevolge van so staatsondersteunde godsdienst was dat die nege-en-dertig geloofsartikels, asook 'n belofte van trou aan die kerk, koningshuis en statebond, gedoen moes word. Dit het ook beteken dat die staat insette gehad het in die opstelling van 'n Bybelvertaling, liturgieë, gebede en preekinhoud. Die gevolg hiervan was dat die staat groot invloed op die interne reëls en ordinansies van die kerke gehad het (Witte, 2000:51). Witte lig die voordele van die “*disestablishment*” uit:

- i) In die eerste plek beskerm dit vryheid van gewete. Aan die een kant kan die regering nie meer enige godsdienst onderdruk of benadeel wat anders as die staatsgodsdienst is nie, maar aan die ander kant verhoed dit dat die regering 'n sekere godsdienst beheer, deur voor te skryf en insae te hê in sy/haar regering en belydenis.
- ii) Tweedens beskerm die “*disestablishment*” van godsdienst die beginsels van godsdienstige pluralisme, deurdat die regering nie meer slegs 'n enkele godsdienst kan bevoordeel of uitsonder nie. Die diversiteit van die religieuse wêreld word erken en die samelewing word daardeur bevoordeel.
- iii) 'n Verdere voordeel is dat die “*disestablishment*” van godsdienst, ook die basiese beginsels van skeiding tussen Kerk en staat beskerm. Dit verbied die regering om in godsdienstige aangeleenthede in te meng. Die regering het dus geen seggenskap in 'n godsdienstige instelling se dogma, dissipline of praktyk nie (Witte, 1996 (ii):529).

Dit was teen hierdie agtergrond dat die beginsels van vryheid van gewete, vryheid van beoefening van godsdienst, religieuse pluralisme, gelykheid van godsdienst, die skeiding tussen Kerk en staat en die wegbeweeg van die kerk as staatsinstelling in Amerika, as kenmerke van godsdienstvryheid sy beslag gekry het (Coertzen, 2005:357).

Hierdie wegbeweeg van die kerk as staatsinstelling het met die tyd veroorsaak dat daar 'n passiewe neutraliteit ten opsigte van enige godsdienstige aangeleentheid in Amerika ontstaan het (Gildenhuys, 2001:198). Coertzen waarsku op sy beurt dat die radikale toepassing van die beginsel van “*disestablishment*”, uiteindelik daartoe kan lei dat Amerika 'n totale sekulêre staat kan word (Coertzen, 2005:357).

2.1.7 Interafhanklikheid van beginsels

Witte stel dit dat al ses genoemde beginsels interafhanklik van mekaar moet funksioneer – elkeen is nodig. Vryheid van gewete beskerm die individu van vervolging en diskriminasie deur die kerk of staat. Dit waarborg die vrye keuse om self 'n godsdienst te kies. Vrye godsdienstbeoefening beskerm die individu se vermoë om sy/haar vrye gewete in die praktyk te kan uitleef deur openbare aanbidding, spraak, publikasies en ander aksies. In plaas van 'n eenvormige leerstellige beleid en liturgie, beskerm pluralisme die wye verskeidenheid vorme van godsdienste en word die vryheid van godsdienstige forums gewaarborg. Gelykheid van godsdienstige gemeenskappe beskerm weer die religieuse individue en kerklike liggame teen spesifieke bevoorregting, maar ook van laste wat die staat mag oplê. Die skeiding van kerk en staat beskerm individuele gelowiges, maar ook kerklike- en staatsamptenaars, van inmenging en oortreding op mekaar se gebiede. Wegdoen van godsdienstige staatsinstellings verhoed dat die regering enigsins met die kerk inmeng en voorskrifte ten opsigte van dogma, liturgie, personeelaangeleenthede of moraliteit, gee. Hierdie beginsels is deur die geskiedenis ontwerp om mekaar te komplimenteer en te ondersteun. Dit alles het deur die geskiedenis beslag gekry om die hoogste doel van godsdienstvryheid te kan dien. Religieuse regte is eenvoudig te belangrik en te essensieel om afsonderlik gedryf te word (Witte, 1996 (i):530). Al ses beginsels moet altyd saam gelees en beoefen word – dan sal die groter saak van godsdienstvryheid gedien, beskerm en gewaarborg word.

2.1.8 Evaluering van John Witte (jr) se bydrae tot die historiese ontwikkeling van godsdienstvryheid

Witte is een van die kontemporêre akademici en regs kundiges wat 'n groot rol in die verdere ontwikkeling en omskrywing van die konsep van godsdienstvryheid speel. Hy het deur die jare baie boeke en artikels oor die onderwerp gepubliseer en het baie prosesse deur sy bydrae gestimuleer. Sonder dat hy dit pertinent so onderskei, is dit opmerklik dat hy gewoonlik eers aandag gee aan die *Godsgegewe reg tot godsdienstvryheid*, voordat hy die *konstitusionele of juridiese reg* tot godsdienstvryheid prakties uitspel. Hy onderskryf die werkshipotese en werk veral die praktiese manifestasie in groter detail uit. Vryheid van gewete vorm die basis van die mens se keuse en belewing van sy/haar godsdienst, terwyl vryheid van beoefening mense toelaat om hulle godsdienst in die openbaar uit te leef. Die gelykheid van verskillende godsdienste, asook die erkenning van godsdienstpluralisme, werk alles mee tot 'n beter verstaan van die begrip verdraagsaamheid, wat 'n belangrike bousteen van godsdienstvryheid

vorm. Vryheid van elke mens se denke, gewete, keuse en beoefening van godsdiens, staan vir hom vas. Godsdiens moet sonder staatsverhindering of staatsinmenging prakties beoefen kan word (Witte, 2005:357).

2.2 James E. Wood jr.

James Wood jr. is professor van Kerk-Staat-Studies by Simon en Ethel Bunn se Universiteit. Hy was voorheen direkteur van die JM Dawson Instituut van Kerk-Staat-Studies by die Baylor Universiteit. Hy is ook president van die “*International Academy for Freedom of Religion and Belief*”. Hy was vir 30 jaar redakteur van die “*Journal of Church and State*” en het meer as 200 artikels en verskeie boeke oor die tema *godsdiensvryheid* geskryf (Witte, 1996:577). Sy standpunt oor godsdiensvryheid word wyd erken. Hy beskryf godsdiensvryheid in terme van Religieuse Menseregte.

2.2.1 Godsdiensvryheid as basiese reg

Godsdiensvryheid (Religieuse menseregte) is vir hom:

- die inherente reg van ’n persoon om volgens sy/haar eie gewete, eie verstaan of eie voorkeur, in privaatheid of in die openbaar te aanbid, of nie te aanbid nie;
- om sy/haar geloof in die openbaar te bely en te verkondig;
- om met ander geloofsgenote te assosieer en te vergader; en
- om jou geloofsidentiteit te verander.

Al bogenoemde moet geskied sonder vervolging, marteling, verhindering en diskriminasie (Wood, 1996:455; 1992:223). Die totstandkoming van godsdiensvryheid is volgens Wood “*a universal axiomatic commitment to human integrity*” (Wood, 1992:223). Dit is die beste ding wat ooit universeel tussen die volkere van die wêreld gedeel is. Godsdiensvryheid is **die mees basiese reg** en die fondament van alle ander menseregte. Sonder godsdiensvryheid is vryheid van spraak, vryheid van die pers, vryheid om te vergader en vryheid van assosiasie, in gevaar (Wood, 1996:476). Met die toekenning van religieuse regte gee die staat erkenning aan die waardigheid van sy burgers. “*Indeed by respecting religious rights, the state is giving substantive expression to its regard for the dignity and worth of its citizens*” (1996:476).

2.2.2 Verhouding tussen Menseregte en Religieuse regte

Menseregte mag nie aan bande gelê word deur politieke of enige ander mag wat iemand verhinder om 'n godsdienste van sy/haar keuse te beoefen nie. Burgers moet beskerm word teen diskriminasie van enige aard. Menseregte en godsdienstige regte is onlosmaaklik verbind (Wood, 1996:463, 482). Daar is 'n besondere verhouding tussen menseregte en godsdienstige menseregte. *“Historically and ideologically, religious rights and political rights are inextricably intertwined...”* (Wood, 1996:455). Volgens hom verwys die term godsdienstvryheid nie na vryheid van godsdienste nie, maar na die natuurlike reg van alle mense om godsdienstig vry te wees. Die reg tot godsdienstvryheid het sy wortels in die waardigheid van elke mens. Sy waardigheid word deur die natuurlike rede en die Woord van God geopenbaar (Wood, 1992:225). *“Respect for religious human rights is profoundly important in the state's regard for other human rights and its view of the worth of its individual citizens”* (Wood, 2006:476).

2.2.3 Godsdienstvryheid erken menswaardigheid

Menswaardigheid en godsdienstvryheid gaan hand aan hand. Indien jy die een wegneem, sal die ander skade ly. Die intrinsieke waarde van die mens is te heilig dat godsdienstige dwangmaatreëls afgedwing kan word. Die mens het die reg om volgens sy/haar eie gewete op te tree en besluite te neem (Wood, 1996:467). **Vryheid van gewete** is een van die belangrikste boustene vir godsdienstvryheid. In die Westerse wêreld is vryheid van gewete op twee grondstene gebou naamlik:

- Vryheid van gewete is 'n natuurlike en heilige reg van alle mense; en
- omdat die vryheid van gewete so 'n kosbare reg is, mag geen mens bokant 'n ander wees nie. Alle persone is gelyk in regte en geen menslike outoriteit kan dit wegneem nie (Wood, 1996:468).

Erkenning van die religieuse reg tot vryheid van gewete, beteken die erkenning van 'n persoon se reg om te glo, sy/haar reg om 'n religieuse dogma te glo, of sy/haar reg om in God te glo of nie. Dit beteken ook die erkenning van iemand se reg om aan 'n geloofsgemeenskap te behoort of nie (Wood, 1996:469). Almal in die samelewing het 'n verantwoordelikheid om die godsdienstige reg van elke mens te bevorder. *“Religious liberty, like world peace, is not only a moral imperative worthy of universal support of religions around the world, it also needs to*

be seen as essential for the creation of a world community and may well prove to be crucial in the survival of the human family” (Wood, 1996:482).

2.2.4 Evaluering van JE Wood se bydrae tot die historiese ontwikkeling van Godsdiensvryheid

Wood gee baie aandag aan die motivering van godsdiensvryheid soos uiteengesit in hoofstuk 2 en 3.1 van hierdie studie. Hy beklemtoon die reeds bekende feit dat godsdiensvryheid die mees basiese reg en die fondament van alle ander menseregte is en dat daar eers van ware menseregte sprake is, indien daar godsdiensregte is. Hy stem ooreen met die werkshipotese en gee baie aandag aan die juridiese waardigheid van elke mens. Sy bydrae tot die ontwikkeling van godsdiensvryheid as konstitusionele reg, is die beklemtoning wat hy op die regsbeskerming en staatbeskerming as basiese reg van elke individu en geloofsgemeenskap plaas.

2.3 W Cole Durham jr.

W Cole Durham jr. is die direkteur van die Sentrum vir Internasionale Regs- en Religieuse studies by die Brigham Young Universiteit in Utah. Hy is medevoorsitter van die *OSCE Advisory Panel of Experts on Freedom of Religion or Belief*. Hy dien ook as vise-president van die *International Academy for Freedom of Religion and Belief* en is lid van verskeie direksies in die Verenigde State van Amerika en Internasionale instansies, wat met godsdiensvryheid te make het. Heelwat boeke en artikels oor godsdiensvryheid het al uit sy pen verskyn (Witte, 1996:643).

Sy bydrae in die debat oor godsdiensvryheid, asook sy definiëring daarvan, lê veral op die gebied van die juridiese uitdrukking van godsdiensvryheid. Hy glo dat die juridiese strukturering van ’n betrokke land bepalend is vir die reg van die individu of godsdienstige instellings om sy/hulle vryheid van geloof tot uitdrukking te bring (Durham, 1999:3). Die een kern aspek van ware godsdiensvryheid is volgens hom geleë in die reg van ’n geloofsgemeenskap om as regspersoonlikheid op te tree. So sal hulle die status van ’n regsentiteit besit wat hulle in staat sal stel om as regspersoon hulle godsdiensvryheid te kan uitleef (Durham, 1999:4). Vir ’n gemeenskap om waarlik godsdiensvryheid te kan uitleef, is twee fundamentele beginsels noodsaaklik.

2.3.1 Die boustruktuur (tectonics) van godsdienstige pluralisme

Hiermee bedoel Durham dat die strukture waarmee 'n gemeenskap godsdienstige pluralisme akkommodeer en dit ook verstaan, een van die bepalende faktore is vir alle mense om hulle godsdiensvryheid tot uitdrukking te kan bring. Die afgelope paar jaar was 'n tydperk van ongelooflike grondwetlike bewuswording van godsdienstige pluralisme. Die Hongaarse grense is oopgestel, die Berlynse muur en Kommunisme het geval. In Suid-Afrika is 'n nuwe staatkundige oplossing vir apartheid gevind. Hervorming van konstitusionele aard het ook in Latyns-Amerika plaasgevind. Die euforie van die periode het vordering in die vooruitgang van wette oor vryheid van godsdienste gebring. Tog het dit duidelik geword dat godsdiensvryheid in baie lande uitdagings in die gesig staar. Die kulturele verskille in sekere lande en die oopstel van ander het bepaalde spanninge meegebring (Durham, 1996:4). Hy haal Sameul Huntington aan wat dit "*The clash of civilizations*" noem (Huntington 1993:22–49 in Durham, 1996:4). Sommige Oosbloklande, wie se grense lank vir buitelanders gesluit was, is oorsensitief vir evangelisasie deur Westerse Kerke, terwyl Westerse Kerke op hulle beurt weer suspisiesus is oor die invloed van die ortodoksie van die Oosbloklande (Durham, 1996:5). Vir sekere Islamitiese kulture is die ideaal van godsdiensvryheid die emansipasie van 'n verligte sekularisme. Dit verduidelik die weerstand van Islamitiese kulture om internasionale norme vir godsdienstige menseregte te aanvaar. Durham is van mening dat die moeilike implementering van die ideaal om godsdiensvryheid aanvaar te kry, dikwels in die boustene van die betrokke plurale samelewing geleë is. **Hy is van mening dat daar wetlike oplossings in plek moet wees om die pluralisme in 'n samelewing te waarborg, sodat godsdiensvryheid kan plaasvind** (Durham, 1996:7). Indien 'n land konsensus oor godsdiensvryheid wil bereik, is die erkenning en aanvaarding van pluralisme in 'n samelewing, van kardinale belang. Indien dit nie gedoen kan word nie, sal een van die grondstene van godsdiensvryheid, naamlik dat almal vry is om hulle geloof te beoefen en vry is om van godsdiens te verander, nie kan realiseer nie.

2.3.2 Verdraagsaamheid as bousteen van godsdiensvryheid

In hierdie verband verwys Durhan na die "Lockean"-revolusie. Dit is 'n verwysing na John Locke (1689), wat met sy **teorie van verdraagsaamheid**, mense van sy tyd dramaties anders laat dink het. John Lock het geglo dat verdraagsaamheid en respek vir ander se geloof of lewe, meer stabiliteit in 'n gemeenskap teweeg sal bring. Durham argumenteer dat hierdie verdraagsaamheidsteorie van die belangrikste boustene is waarop godsdiensvryheid in die

moderne tyd gebou is. Dit het die Copernicus-revolusie en Immanuel Kant se Verligtingsdenke ten grondslag gelê (Durham, 1996:8). Die invloed van die “Lockean”-revolusie is egter beperk. Dit het nog nie al die wetboeke in die wêreld binnegedring nie.

2.3.3 Raamwerk vir Godsdienstvryheid

Durham gaan voort en gee ’n raamwerk hoe godsdienstvryheid in die Kerk-Staat-verhouding neerslag kan vind. Sy raamwerk bestaan uit twee komponente. Die een gaan oor die atmosfeer, wette en gesindheid van ’n land. Daar is ’n sekere minimum voorwaardes hieroor voordat godsdienstvryheid kan slaag. Die tweede deel van die raamwerk is die Kerk-Staat-verhouding in ’n land.

2.3.3.1 Minimum aanvangsvoorwaardes vir godsdienstvryheid

Durham stel aanvangsvoorwaardes/intreevoorwaardes (*threshold conditions*) waarsonder geen godsdienstvryheid in ’n land moontlik is nie.

1. **Pluralisme:** Voordat daar nie ’n basiese minimum aanvaarding van ’n verskeidenheid mense en godsdienste bestaan nie, kan daar in ’n land nie sprake van godsdienstvryheid wees nie.
2. **Ekonomiese stabiliteit:** In die meeste gevalle is godsdienstvryheid ’n laer prioriteit as basiese ekonomiese behoeftes. Hierdie is egter nie so ’n belangrike voorwaarde nie, want daar is wel lande waar die teendeel waar is. Daar is egter ’n korrelasie tussen die vlak van ekonomiese produktiwiteit, effektiewe beskerming en waarborge vir vryheid van godsdien.
3. **Politieke legitimiteit in ’n gemeenskap:** Omdat godsdien ’n magtige legitimasie-krag in ’n gemeenskap is, is die moontlikheid om godsdienstvryheid te bereik maar gering, indien ’n regering nie wye politieke legitimiteit geniet nie. So ’n wankelrige regering is geneig om politieke legitimiteit te kry deur ’n vennootskap met ’n dominante godsdien te sluit. Publieke opstand eindig gewoonlik in ’n ekonomiese en politieke onstabiliteit en dit bedreig weer godsdienstvryheid en verdraagsaamheid.
4. **Gewilligheid van religieuse groepe om saam te leef:** Respek vir ander godsdienste is essensieel vir godsdienstvryheid. Godsdienstvryheid is nie moontlik, indien een religieuse groep nie die ander respekteer en ruimte in dieselfde land gun nie. Indien die onverdraagsame groep die dominante godsdien is, sal dit ook onverdraagsaamheid

uitlok. Alle godsdienstige groepe moet ruimte en vryheid ontvang en dit ervaar, voordat godsdiensvryheid 'n werklikheid sal word (Durham, 1996:12–15).

2.3.3.2 Daar is 'n verwantskap tussen die landswette oor godsdiensvryheid en die wyse van interpretasie oor die skeiding tussen Kerk en staat

Die verhouding tussen kerk en staat is dus die tweede deel van die raamwerk vir godsdiensvryheid. Durham toon deur middel van die geskiedenis en gevallestudies aan dat daar 'n wesenlike verband is tussen die landswette oor godsdiensregte en die wyse waarop die skeiding tussen kerk en staat geïnterpreteer word. Die kerk-staat-verhouding sal noodwendig die wette van die land oor godsdiensvryheid beïnvloed (Durham, 1996:43; 1999:34).

Hy onderskei agt moontlike verhoudings wat tussen kerk en staat kan bestaan. Hy onderskei op 'n glyskaal tussen die volgende verhoudings (Durham, 1996, 19–21).

- a) Absolute Teokrasie.
- b) Staatsbestel wat kerke as staatsinstellings (establishment) toelaat.
- c) Staatsbestel wat nie kerke as staatsinstellings het nie, maar tog sekere kerke bevoordeel.
- d) Samewerkende staatsbestel waar daar nie 'n dominante kerk of godsdiens is nie, maar die staat met godsdiensinstellings saamwerk.
- e) Akkommoderende bestel waar 'n tipe insiklike neutraliteit teenoor kerke heers.
- f) Staatsbestel van totale en rigiede skeiding tussen kerk en staat.
- g) Onsensitiewe staatsbestel waar staat nie noodwendig anti-godsdiens is nie, maar weinig begrip toon hoe wetgewing kerke negatief kan raak.
- h) Vyandige Staatsbestel teenoor godsdienste. Openlike vervolging van veral kleiner godsdiensgroeperinge.

2.3.3.3 Evaluering van Durham se bydrae tot die historiese ontwikkeling van Godsdiensvryheid

Durham sluit hom duidelik aan by die werkshipotese. Hy glo dat die juridiese strukturering van 'n betrokke land bepalend is vir die reg van die individu of godsdienstige instellings, om sy/hulle vryheid van geloof tot uitdrukking te bring. Vir 'n land om godsdiensvryheid suksesvol uit te voer, moet daar pluralisme, ekonomiese stabiliteit, politieke legitimiteit en verdraagsaamheid tussen godsdiensgroepe wees. In die verhouding tussen kerk en staat moet

daar 'n samewerkende staatsbestel wees, wat al die genoemde boustene insluit. Durham se bydrae in die verdere uitwerk van die manifestering van godsdiensvryheid as konstitusionele reg, lê veral op die gebied van die staatsregtelike uitdrukking daarvan.

2.4 Johan van der Vyver

Die Suid-Afrikaans gebore Johan van der Vyver, is die *I.T. Cohan – Professor of International Law and Human Rights* by Universiteit van Emory se School of Law. Hy is medewerker in die Menseregte-Program by die Carter Sentrum in Georgia. Hy was voorheen professor in die regte by die Universiteit van die Witwatersrand in Johannesburg, asook by die Universiteit van Potchefstroom en is 'n wêreldbekende outoriteit op internasionale wetgewing oor menseregte (Witte, 1996:643). Hy is die skrywer van bykans 200 regsoorsig-artikels oor menseregte en verwante onderwerpe. Hy skryf baie oor godsdiensvryheid, soos dit vergestalt word in die verhouding tussen die kerk en die staat. Hy is ook 'n kenner van die konstitusionele ontwikkeling van Suid-Afrika. Daar moet dus kennis geneem word van sy bydrae. As hy godsdiensvryheid omskryf, vereenselwig hy hom met die Deklarasie vir Menseregte van die Verenigde Nasies, maar is van mening dat die Deklarasie nie noodwendig vir almal vryheid gebring het nie. Sommige godsdienste, soos Islam of die Joodse geloof, aanvaar nog nie dat elkeen die vryheid moet geniet om 'n geloof van sy/haar keuse te aanvaar nie (Van der Vyver, 2000:3). Hy is van mening dat alhoewel godsdiensvryheid universeel aangeprys word, daar geen eensgesindheid bestaan oor die toepassing daarvan nie (Van der Vyver, 2000:3). Eerstens word verduidelik hoe Van der Vyver die verhouding tussen die kerk en die staat omskryf en dan watter model die staat moet volg om godsdiensvryheid te verseker.

Johan van der Vyver se grootste bydrae tot die debat van godsdiensvryheid, is in sy definiëring van verskillende modelle waarin die kerk en die staat in verhouding staan en hoe godsdiensvryheid hierin ter sprake kom.

2.4.1 Die verhouding tussen die kerk en die staat

Van der Vyver stel dit dat die staat 'n groot rol het om te speel in die toepassing van godsdiensvryheid. Die staat is lid van die kerk en die kerk is lid van die staat. Om die rol wat die staat-kerk-verhouding ten opsigte van godsdiensvryheid speel te illustreer, sonder hy

twee modelle uit naamlik die gesekulariseerde staat en die godsdiens-neutrale staat (Van der Vyver, 2000:3).

2.4.1.1 Die gesekulariseerde staat gaan van die standpunt uit dat daar 'n muur van volstrekte skeiding tussen die staat, die kerk, die reg en godsdiens bestaan. Dit beteken dat die individu die reg het tot vrye beoefening van godsdiens, maar dat die staat geen godsdiens mag bedryf of ruimte daarvoor skep nie. Amerika is 'n voorbeeld hiervan. Die geen-godsdiens deur die staat is aanvanklik begin met die aanvaarding van die verbod op die vestiging van godsdiens as staatsinstelling, die sogenaamde *“Establishment Clause*. Die oorspronklike bedoeling van die staatsgodsdiensinstelling-klousule (Van der Vyver vertaal *establishing clause* met oprigting/grondvesting van godsdiens) is dat die staat, as staatsinstelling, geen godsdiens mag hê nie. Daar mag dus nie 'n staatsgodsdiens wees nie. Volgens Van der Vyver het die Amerikaanse hooggeregshof dié klousule breër begin interpreteer. Die hof het byvoorbeeld beslis dat godsdiensonderrig in staats- en staatsondersteunde skole en ook buite skoolure op die perseel van sodanige inrigtings, verbode is. Dit geld ook vir voorlesings uit die Bybel, die opsê van gebede in openbare skole en voorbidding by sportgeleenthede waarby 'n openbare skool betrokke is. Van der Vyver stel dit dat selfs stiltetyd waartydens skoliere na eie keuse kan mediteer of bid, as 'n vergrype teen die “establishment clause” gesien word. Hy wys verder daarop dat uitsprake in die Amerikaanse hof nie altyd konsekwent is nie (Van der Vyver, 2000:4). Tyd mag byvoorbeeld gedurende skoolure ingeruim word vir skoliere in openbare skole om godsdiensonderrig buite die skoolterrein te ontvang. Sy kritiek teen die staatsbestel is: *“Die maatskaplike realiteit dat die kerk binne die staatsverband funksioneer, dat die staat hom nie van die kerk kan isoleer nie en die onafwendbare werklikheidsgebeure dat reg en godsdiens simbioties op mekaar inwerk, kan deur geen grondwetlike voorskrif of hofuitspraak, ongedaan gemaak word nie”* (Van der Vyver, 2000:4).

2.4.1.2 Die godsdiensneutrale-staat het weer die vertrekpunt dat die staat neutraal moet bly vanweë die verskeidenheid van godsdienste binne die staatsgebied. *“Dit vereis wel dat die staat alle godsdienste moet gedoog, aan elkeen 'n gelyke kans moet veroorloof om sy geloof te beoefen en uit te dra en self nie as staat kant moet kies vir die een of ander godsdienstige belydenis nie”* (Van der Vyver, 2000:4). Hy is van mening dat die neutraliteit nie beteken dat die kerk en die staat van mekaar geskei kan word nie. Dit beteken ook nie dat godsdiens en die reg van mekaar geskei word nie. Dit vra ook nie van die gelowige staatsamptenaar om sy/haar geloof onder 'n maattemmer te verberg nie. Dit beteken wel dat 'n staatsamptenaar nie

sy geloofsoortuiging in amptelike optrede mag gebruik om teen ander godsdienste te diskrimineer nie. (Van der Vyver, 2000:5). Volgens Van der Vyver bestaan daar goeie redes waarom die staatsowerheid neutraal moet staan teenoor die godsdienverskeidenheid binne sy jurisdiksiegebied. *"Die staat is 'n institutêre gemeenskap"* – dit beteken dat lidmaatskap nie vrywillig is nie, maar dat elke burger outomaties lid van die staatsinstelling is. Die staatsowerheid verteenwoordig al die lede van die staatsgemeenskap. Godsdienneutraliteit berus veral op die beginsel van gelykberegting. *"Gelyke beregtiging beteken nie gelykskakeling nie, maar vereis proporsionaliteit in die toebedeling van regte en verpligtinge"* (Van der Vyver, 2000:5). Dit sou beteken dat op onderwysgebied, gelykberegting voorsiening maak vir godsdiensonderrig van alle godsdienste wat in 'n bepaalde skoolgemeenskap gangbaar is. Dit akkommodeer godsdienste en wel volgens die persentasie steun vir 'n bepaalde godsdien binne daardie gemeenskap. Van der Vyver gebruik die Suid-Afrikaanse konteks as voorbeeld van 'n godsdienneutrale staat. (Die Suid-Afrikaanse grondwetlike bestel word in hoofstuk 6 bespreek). Dit is opmerklik dat Van der Vyver van mening is dat die term "verdraagsaamheid", nie in 'n godsdienneutrale staat se woordeskat voorkom nie. Hy sê die konsep verdraagsaamheid veronderstel die bevoorregting van 'n bepaalde godsdien en veroorlowing van 'n ander. Daar is dus 'n element van meerwaardigheid en onderhorigheid teenwoordig. Sy standpunt moet gelees word in die lig dat 'n staat as instelling neutraal moet wees en geen godsdienstige standpunt mag inneem nie. Die staatsamptenare wat vir die staat as instelling werk, mag wel 'n standpunt hê, maar moet in amptelike optrede onpartydig wees (Van der Vyver, 2000:5).

2.4.2 Die leerstelling van die Sfeer-Soewereiniteit

As hy 'n teoretiese model moet kies waarvolgens die verhouding tussen die kerk en die staat gereguleer moet word, kies hy vir die leerstelling van die Sfeer-Soewereiniteit – *"The doctrine of Sphere Sovereignty"* (Van der Vyver, 2004:35).

Die filosofie van die eie soewereiniteit van elke sosiale entiteit, het moontlik sy ontstaan gehad by John Althusius (1557–1638). Dit het verskeie kere in die geskiedenis na vore gekom en is weer in 1862 deur Guillaume Groen van Prinsterer (1801–1876) gebruik om die verhouding tussen die kerk en die staat te beskryf. In Calvinistiese kringe het Abraham Kuyper dit verder geneem as in die verhouding tussen kerk en staat en op die hele samelewing toegepas. Die hele filosofie het sy verfyning by Herman Dooyeweerd

(1894–1977) *gevind, in sy filosofie van die idee van kosmonomie* (Van Der Vyver, 2004:41).

Volgens Van Der Vyver word die eie soewereine magte, wat 'n religieuse instansie reeds besit, openlik erken sodra hulle toegelaat word om hulle geloof op 'n strukturele en organisatoriese wyse uit te oefen (Van Der Vyver, 2004:43).

Sodra 'n geloofsgemeenskap se soewereine magte openlik erkenning kry, het hulle die volgende regte:

- Hulle het soewereine magte om self oor hulle interne organisasie en strukture te handel.
- Hulle het magte om hulle eie gedragsreëls, met gesag, toe te pas.
- Hulle kan eie interne regsreëls daarstel en die toepassing daarvan afdwing.

Die Sfeer-Soewereiniteit, het dus te doen met die bestaan, die organisasie en die magte van 'n religieuse gemeenskap. Hiervolgens regeer die kerk en die staat, sonder inmenging, elkeen oor sy eie terrein.

Van der Vyver spreek homself uit teenoor politieke totalitarisme. Hy sê politieke totalitarisme ontstaan as die staat homself die reg toe-eien om self die individue en organisasies in sy land te wil beheer. Dit gebeur indien die staat 'n staatsgodsdienstinstelling het óf as daar sekere registrasievoorwaardes is waarvolgens die staat geloofsgemeenskappe wil beheer, óf as daar onderdrukking van sekere godsdienstige gemeenskappe ontstaan. Politieke totalitarisme is die resep vir politieke dominansie en konflik (Van Der Vyver, 2004:43). Internasionaal word dit erken dat elke geloofsgemeenskap die reg tot self-determinasie het. Hier beroep hy hom op die *Universele Deklarasie vir Menseregte* en sê die primêre verantwoordelikheid om die self-determinasie van geloofsgemeenskappe te verseker, lê by die staat. Indien 'n regering nie daarin slaag om hierdie reg van geloofsgemeenskappe te verseker nie, kan dit lei tot konflik met die Veiligheidsraad van die Verenigde Nasies, die Kommissie vir Menseregte, en die Internasionale hof (Van Der Vyver, 2004:83).

2.4.3 Evaluering van Van der Vyver se bydrae tot die historiese ontwikkeling van Godsdiensvryheid

Die grondliggende waardes van die werkshipotese is ook in Van der Vyver se prakties uitgewerkte omskrywing van godsdiensvryheid teenwoordig. Hy is 'n regskundige en sy

bydrae tot die ontwikkeling van godsdienstvryheid is hoofsaaklik rondom die kerk en staat verhouding gekonsentreer. Van der Vyver gee baie aandag aan die soewereiniteit van die kerk en van die staat asook hulle samewerking sonder om hulle soewereiniteit prys te gee. Hy is 'n voorstander van 'n neutrale kerk-staat-verhouding, want die staatsowerheid verteenwoordig al die lede van die staatsgemeenskap en die staat mag onder geen omstandighede een bevoordeel bo 'n ander nie. Alle burgers (van verskillende godsdienste) van 'n land is nie vrywillig deel van die land nie, maar elke burger is outomatiese lid van die staatsinstelling. Dit maak die verantwoordelikheid van 'n staat soveel groter om neutraal te bly. Godsdienneutraliteit berus veral op die beginsel van gelykberegting.

3. Suid-Afrika

Hier word drie standpunte behandel naamlik die van PC Coertzen (Teoloog: Kerkreg); JM Vorster (Teoloog: Etiek) en Rassie Malherbe (Publiekereg).

3.1 Pieter Coertzen

Pieter Coertzen (1943) is dosent in Kerkreg aan die Universiteit van Stellenbosch. Voor sy aftrede was hy hoof van die Departement Ekklesiologie en ook Dekaan van die Teologiese Fakulteit. Hy is 'n ook besoekende professor in "*Vergelykende Kerkreg*" by die Katolieke Universiteit van Leuven, België. Hy het posisies bekleed in die Suid-Afrikaanse Historiese Werkgemeenskap en was voorsitter van die Ekklesiologiese Werkgemeenskap in Suid-Afrika. Hy het ook 'n leidende rol gespeel in die moderatuur van die Algemene Sinode van die NG Kerk (www.academic.sun.org.za). Hy maak sy unieke bydrae tot omskrywing van godsdienstvryheid juis op die gebied van die kerkreg naamlik om die kerkregtelike implikasies van godsdienstvryheid uit te lig. Hierdie kerkregtelike aksente word in sy omskrywing weergegee. Hy is die inisieerder en organiseerder van vier kerk en staat konferensies wat godsdienstvryheid in Suid-Afrika deeglik teologies ondersoek het. Hy het by verskeie internasionale konferensies oor godsdienstvryheid opgetree. Hy is verder ook betrokke by 'n inisiatief om 'n *Handves vir Godsdienstrege* vir Suid-Afrika op te stel.

Vanaf 1981 is hy betrokke by artikels en boeke oor die verhouding tussen die kerk en die staat en skryf vanaf 2001 verskeie artikels wat spesifiek oor godsdienstvryheid handel. Uit monde van sy artikels en sy bydrae tot die gebied van godsdienstvryheid in Suid-Afrika, is dit belangrik om van sy standpunte en bydraes kennis te neem. Opsommenderwys die volgende:

3.1.1 Godsdiensvryheid gee elkeen die reg tot vrye uitdrukking van geloof

Volgens Coertzen is die Woord van God die basis van godsdiensvryheid. Vir Christene vloei die vryheid van elke individu voort uit die Godgegewe vryheid in Christus. Christene behoort dit ook vir elke ander individu en geloofsgemeenskap te gun. Daarom het elke individu of groep die reg om uitdrukking te gee aan hulle geloof of religieuse oortuiging in lering, beoefening, aanbidding en onderhouding. Dit beteken dat lede van 'n kerk of aanhangers van 'n godsdienst, die reg het om hulle lewe in ooreenstemming met hulle geloofsoortuiging in te rig en om dienooreenkomstig op te tree. Volgens Coertzen het hierdie betekenis van godsdiensvryheid verreikende gevolge vir die manier waarop kerke gestruktureer word en hoe hulle te werk gaan in die sosiale regsverkeer van 'n land (Coertzen, 2005(1):88). Hy beklemtoon dat godsdiensvryheid belangrik is vir geloofsgemeenskappe. Die reg op die vrye beoefening van godsdienst stel die aanhangers van verskillende gelowe in staat om hulle godsdienst binne die grense van die staat te beoefen sonder inmenging. Die reg op vrye beoefening en uitdrukking binne 'n bepaalde staat se gebied gryp veel dieper en behels meer as bepaalde dienste wat kerke in die openbaar verrig. Die vrye beoefening van godsdienst verleen ook aan die kerke die reg tot vrye verkondiging van die evangelie, die reg om hulle belydenis te formuleer, en selfs meer as om net 'n belydenis te hê, ook die reg om dit openlik te verkondig en bekend te maak (Coertzen, 2005(1):90). Kerke moet die reg hê om in die openbaar betrokke te raak by maatskaplike- en barmhartigheidsdienste. Die reg tot vrye beoefening van godsdienst stop egter nie daar nie. Volgens Coertzen beteken hierdie reg tot vrye beoefening van godsdienst, dat kerke die reg moet hê om hulle in ooreenstemming met hulle diepste geloofsoortuiging in te rig en te struktureer. Hy noem voorbeelde soos arbeidsverhoudinge, (diensverhoudinge), die reg om net sekere persone tot die ampte in die betrokke kerk toe te laat, die stel van vereistes vir die predikantsamp en die voltrekking en erkenning van huwelike. Verder behels godsdiensvryheid dat mense hulle godsdienst in groepe en in organisasies soos Christelike skole kan bely en in ooreenstemming daarmee kan leef (2005(i):91; Coertzen, 2002).

3.1.2 Elke mens het die reg tot godsdiensvryheid

Hier sluit hy aan by die Verenigde Nasies se formulering, asook by andere soos Blei en Witte (Coertzen, 2005(i):88). *“Die reg op vryheid van godsdienst is 'n baie belangrike en fundamentele reg wat in ons dag baie wyd erken word”* (Coertzen, 2003:57).

3.1.3 Godsdienstvryheid het 'n gemeenskapselement

Daar is 'n gemeenskaps-dimensie in godsdienstvryheid opgesluit. Elke individu of groep het die vryheid om van 'n godsdienst te mag verander en om dit te manifesteer, hetsy alleen of in gemeenskap met ander. Coertzen stel dit dat die gemeenskapsdimensie van godsdienstvryheid egter talle kerkregtelike vrae na vore bring.

“Die vraag na die regs persoonlikheid van byvoorbeeld kerke as gemeenskappe, die arbeidsregtelike posisie van kerk, kerke se reg om bepaalde eise eie aan hulle aard as kerke aan die werknemers van die kerk te stel, die reg van kerke om bepaalde eiesoortige ordereëls ten opsigte van byvoorbeeld kerklike ondersoeke te hê, die reg van kerke om sekere vereistes ten opsigte van die bediening van die doop en die sluiting van huwelike te hê” (Coertzen, 2005(i):88).

3.1.4 Godsdienstvryheid gee aan die staat verantwoordelikhede

Die basis van die staat se verantwoordelikhede word reeds in die Bybel uitgespel (Rom 13). Volgens die Deklarasie vir Menseregte het die staat, deur erkenning van elkeen se reg op godsdienstvryheid, daarmee saam ook die plig en verantwoordelikheid aanvaar om die reg te respekteer en te waarborg (Coertzen, 2005(i):88). Hierdie verantwoordelikhede beteken egter nie dat dit die staat se taak is om 'n sekere godsdienst of godsdienst in die algemeen te bevorder of daarvan 'n amptelike staats-godsdienstinstelling “establishment” te maak nie.

3.1.5 Godsdienstvryheid vra 'n skeiding tussen kerk en staat

Volgens Coertzen is godsdienstvryheid in die verhouding tussen kerk en staat 'n baie *“belangrike aangeleentheid vir kerke en godsdienste”* (Coertzen, 2005(iii):14). Albei is outonome groothede in hulleself. Coertzen is van mening dat die staat nie mag ingryp in die interne verhoudings van kerke nie en kerke het geen bevoegdhede in staatsake nie. Dit beteken dat kerk en staat onafhanklik van mekaar hulle eie wette en reëls vasstel en in terme daarvan onafhanklik van mekaar funksioneer. Die skeiding waarborg ook albei, kerk en staat, se integriteit. *“The separation of church and state is not only necessary to guarantee freedom of religion, is also guarantees the integrity and independence of processes in the church”* (Coertzen, 2005(ii):356). Hy sê die staat is 'n politieke grootheid wat deur 'n soewereine regering bestuur word wat al die inwoners van die land omvat. Die kerk daarenteen, is 'n religieuse grootheid wat homself bestuur, 'n gemeenskap van gelowiges wat hulle vrywillig

aan mekaar verbind het op grond van hulle verbintenis aan Christus (Coertzen, 2005(i):89). Die skeiding tussen kerk en staat beteken egter nie dat die regering hom nie aan Bybelse norme hoef te steur nie (2005, (ii):357).

Coertzen sê om godsdienstvryheid ten beste te dien en te bevorder, is die volgende vyf aspekte in die kerk en staat verhouding van belang (Coertzen, 2005(iv):11).

- a) Daar moet 'n welwillende onpartydige en akkommoderende staat wees, wat bereid is om met die kerke saam te werk.
- b) Daar moet nie 'n muur van skeiding tussen die kerk en staat wees nie.
- c) Die staat moet 'n neutrale staat wees, maar nie noodwendig sekulêr nie.
- d) Kerke en staat moet nie die weg van separatisme gaan nie, maar steeds saamwerk.
- e) Kerke moet die belangrikheid en nut van godsdienstvryheid benut.

3.1.6 Godsdienstvryheid vra aktiewe betrokkenheid van kerke

In byna al Coertzen se artikels verwys hy na die noodsaaklikheid dat kerke of geloofsgemeenskappe nie hulle eie rol in die praktyk van godsdienstvryheid moet onderskat nie. Om hierdie saak te onderskryf, maak hy 'n paar opmerkings:

3.1.6.1 Mense en godsdienstgemeenskappe is die draers van godsdienstvryheid en daarom moet hulle ook steeds daarvoor waak.

“Kerke moet as’t ware wagstaan om toe te sien dat hulle as instellings, hulle lidmate en die mense van die land nie hulle mees basiese vryheid ontnem word nie. Wat vir kerke geld, sou natuurlik van alle geloofsgemeenskappe waar wees” (Coertzen, 2005(i):92). Kerke, hetsy as die verteenwoordiger van individuele lede of as outonome organisasies, moet die verantwoordelikheid neem om godsdienstvryheid te laat geskied. Hy sluit by Blei aan as hy sê dat kerke of godsdienstige instellings 'n baie groot verantwoordelikheid het om aan die sosiale debat deel te neem, ten einde die dimensie van godsdienstvryheid in die debat na vore te bring.

3.1.6.2 Kerke sal hulle moet vergewis van die implikasies van godsdienstvryheid

Soos in Europa sal mense, spesifiek in Suid-Afrika, hulleself moet posisioneer oor die praktiese implikasies van godsdienstvryheid. In Europa het kerke jare geneem om by die nuwe godsdienstvryheidsituasie en al die veranderinge wat 'n meer neutrale staat meebring het, aan te pas (Blei, 2003:1). Coertzen sê: *“Dit wat in Europa eeue geneem het om te bereik... het*

eenskaps in Suid-Afrika 'n werklikheid geword. Die staat, kerke, godsdiensstige gemeenskappe en individue in Suid-Afrika, moet almal op hoogte kom van wat vryheid van godsdiens presies beteken en hoe dit elkeen se bestaan en hulle verhouding tot mekaar raak" (Coertzen, 2005(i):92).

3.1.6.3   *Kerke moet die toegelate ruimte van godsdiensvryheid benut*

Coertzen is van mening dat in 'n land waar die staat neutraal is en waar die reg tot vrye beoefening van godsdiens gewaarborg word, kerke (en ook ander instansies) hierdie ruimte van godsdiensvryheid moet benut. Hulle kan dit doen deur aan die een kant hulle kerkorde en strukture te ondersoek. Hy noem die voorbeeld van diensverhoudinge in die kerk en veral diensverhoudinge ten opsigte van predikante. Hy stel dit dat kerke, in terme van godsdiensvryheid, die reg het om die diensverhoudinge van predikante te reël in ooreenstemming met die aard van die kerk. *"Indien die kerk nie hierdie diensverhoudinge sodanig inkleef nie, kan dit gebeur dat die staat die betrokke ruimte beset en reël dat die diensverhoudinge van kerke in terme van die arbeidswetgewing van die land gereël moet word"* (2005, (i):93).

Die verantwoordelikheid om duidelikheid te kry wat die implikasie van godsdiensvryheid vir elke faset van hulle struktuur of inrigting is, lê by die kerke of instelling self (2005(i):93; 2001(ii):7). Hy haal vir Karl Barth aan wat gesê het kerke moet seker wees van hulle eie identiteit, en nie net na hulleself kyk soos die staat hulle sien nie (Barth, sj:689 in Coertzen, 2005(i):93). Dit is belangrik dat kerke hierdie ruimte van godsdiensvryheid moet vul, maar dan moet dit reg laat geskied aan die aard en wese eie aan die kerk of instansie.

3.1.6.4   *Elke instansie of geloofsbeweging moet die geleentheid wat godsdiensvryheid bied, met eie inhoud vul*

Coertzen sê dat, binne die Suid-Afrikaanse konteks, godsdiensvryheid (religieuse menseregte) nie dieselfde prominensie geniet, as ander tipe menseregte nie. Die regte van gelykheid en menswaardigheid van die individu weeg swaarder as die van groepe. Die belange van die individu en die van groepe word altyd teenoor mekaar geweeg. Sodra die openbare lewe betree word, kry die regte van die individu voorkeur. Dit noop Coertzen om te vra dat individuele Christene die ruimte van godsdiensvryheid wat in die openbare lewe aan hulle gegee word, duidelik met 'n Christelike inhoud sal vul.

“Churches and for that matter all religious communities– in South Africa stand before the big challenge to fill the space given to them by the guarantee of freedom of religion, with their deepest convictions and witness” (Coertzen, 2005(ii):359).

Christene maak so ’n groot deel van die Suid-Afrikaanse publiek uit. Sodra Christene hierdie publieke domein opeis, sal dit noodwendig ’n rol speel in sake van godsdiensvryheid (Coertzen, 2005(i):93). Coertzen sê indien kerke en Christenmense nie help om godsdiensvryheid met positiewe inhoud te vul nie, *“durf hulle hulself nie môre oor die verlies daarvan bekla nie”* (Coertzen, 2003:58).

3.1.6.5 Christene (Kerke) moet die getuigenisgeleentheid wat ware godsdiensvryheid bied, benut

Omdat ’n neutrale staat nie kant kies (onpartydig) vir ’n bepaalde godsdiens of kerk nie, maak dit die verantwoordelikheid van kerke groter om aan alle samelewingsverbande en teenoor die staat die boodskap van die evangelie te bring (Coertzen, 2005(i):93).

3.1.6.6 Godsdiensvryheid is die mees basiese van menseregte

Dit is ’n goeie rede waarom kerke aan godsdiensvryheid se inhoud moet aandag gee. Vir Christene is hulle mees basiese vryheid dié vryheid wat hulle in Christus ontvang het. Vryheid is altyd op God gerig en die vryheid om God te aanbid is die mees basiese vryheid (Coertzen, 2005(i):93).

3.1.6.7 Godsdiensvryheid vra vir beskerming van minderheidsregte

Kerke sal aandag moet gee aan godsdiensvryheid – Coertzen noem weer Suid-Afrika se konteks as voorbeeld. Suid-Afrika is ’n land van vele volke, tale en kulture. Godsdiensvryheid hang ten nouste saam met die reg om institusies op te rig en te onderhou, veral as die onderwys in gedagte gehou word. Hy sê *“Dit gaan dus oor godsdiensvryheid en minderheidsregte, diversiteit en pluralisme in die samelewing* (Coertzen, 2005(i):94).

3.1.6.8 Godsdiensvryheid maak dat kerke hulle handelingsterreine duidelik moet afbaken

Daar is kwesbare handelingsterreine wat maklik deur die staat en ander maghebbers bedreig kan word. Dit is vir kerke nodig om die onderskeie handelingsterreine duidelik te omskryf en af te baken (Coertzen, 2005(i):94).

3.1.6.9   *Godsdiensvryheid bied aan kerke die moontlikheid om regte te beperk*

Artikel 36 van die Grondwet van Suid-Afrika (1996), die sogenaamde “*Beperking van Regte*”-klousule, maak dit moontlik vir beide die staat en enige instelling van die burgerlike samelewing om sekere regte, vervat in die Handves van Regte, te beperk mits dit gebeur in ooreenstemming met die vereistes van die Grondwet. Hierdie beperking van die Handves van Regte deur ’n kerk moet telkens goed gemotiveer kan word met inagneming van die geloofsaard (belydenis en orde van die kerk) van die kerk (Coertzen, 2006:3).

3.1.7   Evaluering van Coertzen se bydrae tot die historiese ontwikkeling van Godsdiensvryheid

Coertzen bou sy omskrywing van godsdiensvryheid op die beginsels van die werkshipotese. Uit sy teologiese agtergrond gee hy aan beide godsdiensvryheid as Godgegewe reg van elke mens en die konstitusionele reg van elke mens en gemeenskap aandag. Sy besondere bydrae tot die verdere ontwikkeling van godsdiensvryheid is op die gebied van die kerkreg waar hy sterk standpunt inneem dat kerke self verantwoordelikheid moet neem om die ruimte van godsdiensvryheid te vul. Hierin pleit hy dat kerke aktief betrokke moet wees om godsdiensvryheid te laat realiseer, want kerke is saam met ander godsdiensgemeenskappe die bewakers oor godsdiensvryheid en moet hulle verantwoordelikheid as geroepenes van die Here nakom. Hulle kan dit doen deur hulle kerkregtelik te posisioneer binne die gegewe grondwet waar hulle hul bevind. Hy speel veral ’n belangrike rol in die manifestering van godsdiensvryheid in Suid-Afrika en by name die NG Kerk, deur mede-opsteller te wees van ’n *Handves van Godsdiensregte* in Suid-Afrika.

3.2   JM Vorster

JM Vorster is ’n dosent in Teologiese Etiek by die Universiteit van Noordwes. Alhoewel hy al heelwat boeke en akademiese artikels gepubliseer het, is dit sy monumentale werk oor die etiek van menseregte, naamlik “*Ethical Perspectives on Human Rights*”, wat in 2004 verskyn het, wat sy insluiting in dié studie regverdig. Hy het ook by verskeie konferensies, wat oor die verhouding tussen die kerk en die staat handel, goeie referate gelewer. Hy omskryf

godsdienstvryheid uit 'n teologies-etiese oogpunt as hy verklaar “*Met die uitdrukking godsdienstvryheid word in teologies-etiese sin bedoel: die reg en moontlikheid van godsdienste om vryelik in 'n samelewing te funksioneer volgens die eie beginsels van die betrokke godsdiens*” (Vorster, 1997:83). Hy sluit by baie teoloë aan, as hy in Artikel 18 van die Verenigde Nasies se Internasionale Deklarasie van Menseregte verklaar, dat die reg van godsdienstvryheid wyd gevestig is. (Vorster, 1993:308; 1997:83; 2004:195). Soos 'n goeie etikus, is die verhouding tussen die kerk en die staat, sy invalshoek as hy oor godsdienstvryheid praat.

3.2.1 Die Kerk en staat verhouding

Volgens Vorster staan die verhouding tussen kerk en staat in direkte verhouding tot vryheid van godsdiens in 'n land. Hy sien vier verskillende modelle om die verhouding kerk en staat te illustreer, naamlik Staat-Godsdiensstigemodel; Godsdiensstige Staatsmodel; die Vyandige-Skeidingsmodel en die Skeidingsmodel.

Elke model het sekere implikasie vir godsdienstvryheid (Vorster, 2004:198).

- a) **Die Staat-Godsdiensstige model** is 'n alliansie tussen die staat en 'n spesifieke godsdienstradisie. Die staat bevorder ook die spesifieke godsdiens met al sy mag *Hiemstra noem dit die Konstantynse model* (Hiemstra, 2005:28).
- b) **Die Godsdiensstige Staatsmodel** is wanneer 'n sekere godsdiens nie net dinamies in die land is nie, maar ook die land regeer. Die godsdiensstige leier is dan ook die regeringshoof. *Hiemstra verwys hierna as die Teokratiese model* (Hiemstra, 2005:29).
- c) **Die Vyandige-Skeidingsmodel** is waar die godsdienste en die staat in 'n vyandskap teenoor mekaar staan en die een die ander verwerp. *Hiemstra verwys hier na die Sekulêre Skeidingsmodel en die Weg-met-Godsdiensmodel* (Hiemstra, 2005:35).
- d) **Die Skeidingsmodel** behels die algehele skeiding tussen Kerk en staat. Elkeen is soewerein op sy eie gebied en die een regeer nie die ander nie. Die staat meng nie by die godsdienste in nie, maar die kerk probeer ook nie vir die staat voorskryf nie. *Hiemstra noem dit die Christelike Skeidingsmodel* (Hiemstra, 2005:30).

Waar die Vyandige-Skeidingsmodel 'n ideologie van “*freedom from religion*” (vry van godsdiens) sal hê, sal die Skeidingsmodel die ideologie van “*freedom of religion*” (vryheid van godsdiens) onderskryf (Vorster, 2004:209). Hy is van mening dat die Skeidingsmodel

godsdienstvryheid die beste sal dien (Vorster, 2004:223). Hy vra die relevante vraag of 'n owerheid werklik neutraal of sekulêr kan wees. Want alle politieke uitgangspunte word tog gerig deur een of ander ideologiese voorveronderstelling. Hiervolgens bestaan daar altyd die moontlikheid dat 'n sekulêre ingesteldheid tog kan uitloop op 'n onverdraagsaamheid teenoor godsdienste. As dit die geval is, sou sekulêr beslis nie godsdienstvryheid inhou nie (Vorster, 2004:210).

3.2.2 Konstitusionele Demokrasie

Vorster maak 'n etiese keuse vir 'n staatsbestel van konstitusionele demokrasie. Volgens Christelik etiese beginsels bied die konsep van konstitusionele demokrasie die beste waarborg vir die beskerming van godsdienstvryheid, asook die vryheid van die kerk om sy profetiese roeping uit te leef (Vorster, 2004:211).

Om dit te motiveer maak hy drie opmerkings.

3.2.3 Hedendaagse Religieuse Pluralisme

Daar het in die laaste eeu 'n groot ontwikkeling en verspreiding van verskillende godsdienste oor die wêreld plaasgevind. Hy groepeer die verskillende godsdienste in verskillende versamelname.

Daar is eerstens die **Wêreldgodsdienste**. Hulle is godsdienste wat regoor die wêreld bestaan soos die Christendom, Hindoeïsme, Islam en Boeddhisme. Hierdie wêreldgodsdienste bestaan regoor die wêreld en as gevolg van die globalisering kom hulle al hoe meer met mekaar in kontak.

Daar is ook sekere **Makro-godsdienste** met fundamentalistiese karaktertrekke, wat wêreldwyd te vinde is. Dit is godsdienste soos die Sunnis, Shias, Mahayana, Hinayana en Tradisionele Afrika-godsdienste. Heelwat van hulle ondersteun 'n teokratiese landsregering, wat verdraagsaamheid teenoor ander godsdienste moeilik maak.

Verder is daar die sogenaamde **Mega-godsdienste**, ook oor die hele wêreld te vind, maar hulle is op 'n mikroskaal aktief.

Daar is ook die sogenaamde **Mega-bewegings**. Dit sluit groepe in wat 'n sekere belydenisgrondslag het wat hulle bind, soos die Wêreldraad van Kerke, Ortodokse Judaïsme ensovoorts.

Hy noem verder die **Wêreld-gemeenskappe, makro-denominasies, tradisionalistes en ander geloofsgroepe.**

Vir Vorster is dit opmerklik hoe die wêreldkaart van godsdienste die afgelope jare verander het. Daar het heelwat uitbreidings plaasgevind. Godsdienste versprei nou oor kultuurgrense en landsgrense heen. Die voorbeeld van die Verenigde State is relevant. Die VSA het uit 'n oorwegend protestantse agtergrond ontwikkel, maar vandag bestaan die Amerikaanse gemeenskap uit 'n kaleidoskoop van godsdienste soos Christene, Jode, Islam en ander godsdienste. Dieselfde het in Europa en Afrika gebeur. Die pluralistiese ontwikkeling van godsdienste wêreldwyd, het die saak van godsdienstevryheid nog meer dringend gemaak. Daar moet dus deeglik oor die fundamentele reg van godsdienstevryheid nagedink word (Vorster, 2004:213).

3.2.4 Die Idee van Teokrasie

Die tradisionele standpunt, dat teokrasie 'n Bybelse riglyn is en soos dit ook soms in geskiedenis toegepas is, is vir Vorster nie die regte rigting nie. Vorster argumenteer sterk dat die teokratiese uitgangspunt van die Christendom in die geskiedenis, eerder godsdienstevryheid teengewerk het. Teokrasie kan nie gebruik word om godsdienstevryheid te bevorder nie, maar 'n konstitusionele demokrasie gee die beste waarborg vir die beskerming van religieuse regte, asook die regte van kerke om hulle profetiese roeping uit te leef!

In die Ou Testament was die hele konsep van Teokrasie aan die orde van die dag. Dit het sy oorsprong in die verbond. Verskillende tydperke in die Ou Testament het ook verskillende style van teokrasie teweeg gebring. Vorster is egter oortuig dat die teokrasie wat in die Ou Testament aan die orde was, godsdienstevryheid uitgesluit het. Geen ander gode is naas die God van Israel erken of ruimte gegee nie. Hy is van mening dat die hele konsep van godsdienstevryheid vreemd aan die Ou Testament is (Vorster, 2004:216). In die Nuwe Testament is daar nie 'n soortgelyke konsep van teokrasie nie. Die Israel van die Ou Testament, is vervang met die ekklesiologie van die Nuwe Testament. Die nuwe volk van God is nie etnies of nasionaal gebonde nie, maar eerder versprei regoor die Nuwe Testamentiese wêreld. Hier het die konsep van Koninkryk van God weer 'n baie groot rol gespeel. Die grootste teken van die Koninkryk van God, was Jesus Christus self. Dit is 'n geestelike koninkryk wat in die harte van die volgelinge van Jesus leef. Nou was dit nie 'n politieke manifestasie nie. Ware geloof is deur die gemeenskap van die gelowiges bevorder. Die

owerheid van die tyd moes so regeer dat die gelowige 'n vreedsame lewe kon lei. Vorster is van mening dat die idee van godsdiensvryheid as fundamentele reg, Bybels gewortel is in drie dinge naamlik: die begrip Koninkryk van God, die taak van owerhede, asook die Christelike beginsel van liefde tot ander mense (Vorster, 2004:219). Volgens Vorster kry die idee van 'n teokrasie soos ons dit in die Ou Testament vind, nie prinsipiële steun uit die **hele** Bybel nie en kan nie as 'n Christelike etiese perspektief vir godsdiensvryheid van vandag dien nie (Vorster, 2004:219).

3.2.5 Die Staat en Godsdiens

Vorster meen dat daar heelwat pogings in die geskiedenis was om die idee van 'n teokratiese staat op die moderne tyd van toepassing te maak. Hy noem voorbeelde van Augustinus, Calvyn en Van Ruler. Hy meen dit is nie die regte denkwysie oor die verhouding tussen die kerk en die staat nie.

Vorster maak 'n keuse vir Karl Barth se siening vir die verhouding tussen die kerk en die staat. Barth sê dat die kerk en die owerheid geskei moet bly, terwyl die kerk tog 'n profetiese roeping teenoor die staat het. Barth sien die kerk as deel van die nuwe wêreld wat God daar gestel het. Die owerheid moet verantwoordelikheid neem vir geregtigheid en orde in die samelewing, terwyl die kerk die evangelie moet verkondig. Deel van die owerheidstaak is om die fundamentele regte van die mense te beskerm. Die teokratiese staatsmodel het nie Bybelse gronde nie. Die antwoord is eerder in 'n totale skeiding tussen die kerk en die staat (Vorster, 2004:221). Vorster kom tot die volgende **konklusie**: In die lig van die vorige drie paragrawe is dit duidelik dat 'n teokratiese staatsmodel nie godsdiensvryheid sal bevorder nie. Dit is ook duidelik dat die wêreld uit veelvoudige godsdienste bestaan en die beste model om godsdiensvryheid te verseker, is 'n Skeidingsmodel tussen die owerheid en die godsdienste. Uit 'n Christelik-Etiese perspektief, is die Skeidingsmodel die beste model om orde en vrede in die samelewing te bevorder en dit is ook die model wat godsdiensvryheid die beste sal dien. Met dié model sal religieuse konflik die beste uitgeskakel word en sal mense uit alle geloofsoortuigings gelyke regte geniet (Vorster, 2004:223).

3.2.6 Evaluering van Vorster se bydrae tot die historiese ontwikkeling van Godsdiensvryheid

Vorster is duidelik van mening dat die Deklarasie Van Menseregte van die VN beginsels is wat uit die Christelike tradisie kom. Hy maak 'n bydrae deur uit 'n Christelik-etiese hoek baie

aandag aan die verskillende rolle wat die kerk en staat onderskeidelik het om godsdienstvryheid te bevorder. Dit is vir hom noodsaaklik dat daar 'n goeie werksverhouding tussen die kerk en staat moet wees. Hy beskou 'n skeidingsmodel as die beste prinsipiële model vir die verhouding tussen kerk en staat. Sy standpunte kom ooreen met die werkshipotese van die studie.

3.3 Rassie Malherbe

Rassie Malherbe is 'n dosent in Publiekreg by die Universiteit van Johannesburg. Hy het verskeie artikels wat op godsdienstvryheid betrekking het, geskryf. Hy het ook by verskeie kerk-staat-konferensies oor die onderwerp opgetree. Hy is mede-opsteller van die *Handves van Godsdienstrege* in Suid-Afrika. Hy gee ook in 2001, namens die Jeugkommissie van die NG Kerk, 'n regsmening oor godsdienstvryheid, wat veral betrekking het op die onderwyssituasie in Suid-Afrika.

Malherbe se standpunte oor godsdienstvryheid word aan die orde gestel onder volgende hoofopskrifte:

3.3.1 Belangrikheid van godsdienstvryheid

Volgens Malherbe is daar twee redes waarom godsdienstvryheid belangrik is. Die eerste is dat die gemeenskap van die owerheid regulering kan verwag daar waar onderlinge verhoudings tussen mense sensitief is en waar ongeregtighede kan ontstaan. Godsdienst is so 'n sensitiewe saak wat handel oor die mens se diepste geloofsoortuigings. Dit is die primêre rede waarom mense se geloofsvryheid beskerming verdien. Omdat mense oor godsdienstsake verskil, kan dit ook tot konflik en vervolging lei. Die mens kan nie die versoeking weerstaan om sy/haar eie oortuigings op ander af te dwing nie. Godsdienstvryheid is dus wanneer 'n owerheid 'n beleid van nie-inmenging op mense se oortuigings, as wenslik beskou (Malherbe, 2006:180). As tweede rede noem hy dat mense se geloofsoortuigings 'n verdedigbare waarde-oriëntasie vir die samelewing se strewe na geregtigheid is. 'n Staat wat waardering het vir die bydrae wat godsdienste en godsdienstburgers tot 'n vreedsame naasbestaan maak, sal uit sy pad gaan om godsdienstvryheid te beskerm en ruimte daarvoor te skep (Malherbe, 2006:181).

3.3.2 Die reg op godsdienstvryheid

Vir Malherbe is dit belangrik om uit 'n regspektief na godsdienstvryheid te kyk. Uit die juridiese perspektief is dit vir hom noodwendig dat die Grondwet as hoogste gesag van 'n land die vertrekpunt moet wees. As hy oor godsdienstvryheid praat, doen hy dit ook uit 'n Suid-Afrikaanse oogpunt. Die reg op godsdienstvryheid word in die grondwet as deel van die Handves van Regte beskerm. Volgens hom plaas die grondwetlike verskansing van die reg op godsdienstvryheid, die verhouding tussen kerk en staat op 'n bepaalde juridiese grondslag. Daarom wil hy in sy uiteensetting klem lê op wie die draers van die reg is, watter belange deur die reg beskerm word, wie deur die reg gebind word en wat die beperkings van die reg is (Malherbe, 2006:182).

4.3.2.1 Die draers van die reg op godsdienstvryheid

Volgens hom is natuurlike persone die draers van die reg, maar dat 'n regspersoon ook geregtig is op die regte van die Handves van Menseregte. Dit kan gebeur wanneer die aard van die reg en die aard van die regspersoon dit vereis. Godsdienstvryheid kan deur individue, sowel as regspersone (soos kerke) geniet word (Malherbe, 2004:182).

3.3.2.2 Watter belange word deur die reg op godsdienstvryheid beskerm?

Die reg op godsdienstvryheid, soos erken in verskeie nasionale en internasionale handveste van regte, omvat verskeie aspekte en belange. Malherbe onderskei die volgende belange wat beskerm word:

- a) *Die reg om te glo ooreenkomstig 'n mens se eie godsdienstige of filosofiese oortuigings, die reg om nie te glo nie en die reg om te kies aan watter godsdienst of denominasie om te behoort, of om enigsins aan een te behoort nie. Dit gaan dus oor die vryheid van die keuse van die individu (die positiewe dimensie).*
- b) *Niemand mag gedwing word om te glo of nie te glo nie, of om 'n bepaalde godsdienst te onderskryf of aan 'n bepaalde denominasie te behoort nie (die negatiewe dimensie). Hierdie aspek van die reg plaas 'n plig op die staat om geen dwang op mense te plaas ten opsigte van hulle geloofsoortuigings nie, om onpartydig met betrekking tot godsdienst op te tree en geen geloof onregmatig te bevoordeel of te benadeel nie en om mense ook teen dwang uit sekere oorde te beskerm. Die reg word aangetas wanneer die staat mense ten opsigte van godsdienst indoktrineer of toelaat dat dit gebeur.*

- c) *Die reg om geloofsoortuiging of kerk of denominasie te verander (die dinamiese element). Daar word inbreuk op die reg gemaak wanneer die staat mense verbied om hulle godsdienstige oortuigings of affiliasies te verander, of wanneer 'n kerk lidmate deur middel van subtiële en minder subtiële metodes keer om na 'n ander denominasie te skuif, of 'n nuwe kerk te vorm.*
- d) *Godsdienstige oortuigings (interne dimensie) mag by wyse van belydenis, sang, skriflesing, gebed, kleredrag, voorkoms, dieet, gebruike en rituele beoefen of uitgeleef word (die eksterne dimensie). Dit kan by wyse van private of openbare godsdienstbeoefening plaasvind (die private en publieke dimensies, wat met die interne en eksterne dimensies oorvleuel).*
- e) *Die uitleef van geloofsoortuigings kan ook die onderhouding van bepaalde familie- en persoonsregtelike tradisies insluit. Die Grondwet (Artikel 15(3)) maak daarom voorsiening dat stelsels van godsdienstige persone- en familiereg by wet erken kan word, solank dit met die Grondwet bestaanbaar is.*
- f) *Geloofsoortuigings kan op bogenoemde maniere by wyse van individuele of kollektiewe godsdienstbeoefening gemanifesteer word (die individuele en kollektiewe dimensies). Vir kollektiewe doeleindes mag mense van dieselfde geloofsoortuigings met mekaar assosieer, verenigings en kerkgenootskappe stig, samekomste en ander gesamentlike aktiwiteite reël en plekke van aanbidding daarstel en onderhou.*
- g) *Godsdienstbeoefening kan die onderhouding van rusdae en godsdienstige en ander gewyde dae of geeste insluit.*
- h) *Die regte dat kinders ooreenkomstig hulle ouers se godsdienstige en filosofiese oortuigings opgevoed word. Dit verwys na die reg van ouers om self hulle kinders daarvolgens op te voed, maar ook van die skool te verwag om dit te doen.*
- i) *Beide natuurlike en regspersone kan draers van regte in die Handves van Regte wees en daarom beskik 'n organisasie soos die kerk ook oor die reg op godsdienstvryheid (die institusionele dimensie van die reg). Dit verleen onder meer die outonomie aan 'n kerk om sy eie doktrines en geloofsbelydenisse vas te stel, oor ander sake van godsdienstige belang te besluit en ook sy eie interne sake, soos organisatoriese strukture en prosedures, aanwysing van ampsdraers en lidmaatskapsvereistes te reël. Hierdie aspekte kan ook as verskyningsvorme van die reg op vryheid van assosiasie*

beskou word. Die staat moet die outonomie van 'n kerk eerbiedig en die uitgangspunt word algemeen aanvaar dat die staat nie leerstellige sake behoort te reguleer en dat die howe nie daaroor uitspraak behoort te lewer nie. Die aanwysing van ampsdraers en die bepaling van lidmaatskap hou ten nouste met leerstellige kwessies verband en in beginsel ook aangeleenthede waarmee die staat nie behoort in te meng nie.

- j) Die reg om op 'n vrywillige grondslag religieuse onderwys, opleiding en onderrig te ontvang en te verskaf, die reg om vanuit 'n religieuse perspektief standpunte na buite in te neem, die reg om godsdienstige publikasies en ander materiaal te produseer en te versprei en die reg om nasionaal en internasionaal met individue en instansies oor godsdienstige en ander sake te kommunikeer en in ekumeniese verhoudings te tree. Hierdie aspekte van die reg word onder meer gerugsteun deur die reg op vryheid van uitdrukking.*
- k) Die reg om vrywillige finansiële en ander vorme van ondersteuning en bydraes te werf en te ontvang.*
- l) Die reg om liefdadigheidswerk in die gemeenskap te doen en liefdadigheidsorganisasies te stig of daartoe by te dra.*
- m) Die reg om geloofsoortuigings te propageer en ander persone op 'n vrywillige grondslag tot 'n bepaalde geloof of denominasie oor te haal. Die element van vrywilligheid is essensieel, omdat die uitoefening van die reg insny op 'n ander se reg op godsdiensvryheid en daarom besonder sensitief kan wees. Aangesien bekering tot 'n ander geloof deur sommige gelowe en state streng gereguleer en selfs verbied word, word hierdie element van die reg op godsdiensvryheid nie geredelik aanvaar nie (Malherbe, 2006:183; 2001:15).*

3.3.3 Wie is gebonde aan die reg?

Op dié vraag stel Malherbe dit dat die staat altyd gebonde is omdat die Handves vir Menseregte ontwerp is om in die eerste plek die verhouding tussen die owerheid en die onderdane te reguleer. Daarom bepaal die grondwet dat die staat die regte in die Handves van Menseregte moet eerbiedig, beskerm, bevorder en verwesenlik en dat alle staatsorgane hieraan gebind is (Malherbe, 2006:186). Dit beteken dat die staat die reg nie moet skend nie, maar moet beskerm. Natuurlike en regspersone word ook deur die reg gebind, “*in die mate waarin dit toepasbaar is, met*

inagneming van die aard van die reg en die aard van die plig deur die reg opgelê” (Malherbe, 2006:187).

3.3.4 Watter beperkings is daar op die reg?

Soos alle ander handvesregte, geld die reg op godsdienstvryheid nie absoluut nie, daarom bepaal Artikel 36 van die Suid-Afrikaanse Grondwet dat daar wettige beperkings op die uitoefening van die reg geplaas mag word, wat redelik is in ’n oop en demokratiese samelewing. Die detail van spesifieke beperkings van die Suid-Afrikaanse Grondwet, asook Malherbe se spesifieke ontleding van die Suid-Afrikaanse Grondwet in verband met godsdienstvryheid, sal in hoofstuk 4 bespreek word (hoofstuk 4, par 4.2.4). Malherbe is van mening dat beperkings op die reg van godsdienstvryheid baie algemeen is. *“Wedersydse begrip, respek en verdraagsaamheid is sleutelelemente van vreedsame naasbestaan in ’n diverse samelewing en daarom kan geen geloofsgemeenskap op godsdienstvryheid in die absolute sin aanspraak maak nie*” (Malherbe, 2006:187). Die vraag moet elke keer gevra word of die betrokke beperking aan die grondwetlike vereistes voldoen en dus regmatig is.

3.3.5 Malherbe kom tot die volgende konklusie

Malherbe som godsdienstvryheid as volg op: Die reg tot godsdienstvryheid bevat twee elemente naamlik die reg om te glo soos ’n mens gelei word en die reg om daardie geloof uit te leef. Die reg erken dus die vryheid van die indiwidu en die van godsdienstige organisasies en hulle belange. Godsdienst is volgens hom steeds ’n sensitiewe saak en verdraagsaamheid en toegeeflikheid, is die sleutel vir die billike hantering van geloofsverskille in ’n diverse samelewing. Hy stel dit dat die publiek en meer spesifiek kerke, ’n groter verantwoordelikheid het om as waghonde self oor hulle godsdienstige regte te waak. *“Kerke moet ondubbelsinnig standpunt inneem oor die beskerming van menseregte in die algemeen en die reg op godsdienstvryheid in die besonder*” (Malherbe, 2006:198). Indien kerke nie self opstaan vir hulle regte nie, sal hulle invloed in ’n sekulêre wêreld taan.

3.3.6 Evaluering van Malherbe se bydrae tot die historiese ontwikkeling van Godsdienstvryheid

Malherbe se omskrywing van godsdienstvryheid kom ooreen met die beskrywing in die werkshipotese. Behalwe die Godsgegewe reg tot godsdienstvryheid wat elke mens oor beskik, is hy van mening dat praktiese godsdienstvryheid noodsaaklik is vir vreedsame naasbestaan.

Hy beskou die kerk as die draer van godsdiensvryheid en gee veral aandag aan die uiteensetting van die beskerming van individuele en geloofsgemeenskappe se belange in die beoefening van godsdiensvryheid. Hy lig heelwat praktiese terreine uit waarop godsdiensvryheid in die praktyk gemanifesteer behoort te word. Hy gee ook uiteensetting oor die beperkinge van godsdiensvryheid. Malherbe is mede-opsteller van die *Handves van Godsdiensregte* in Suid-Afrika en lewer 'n bepalende rol in die regsverstaan van godsdiensvryheid in Suid-Afrika.

4. Gevolgtrekking Hoofstuk 3.3

Uit die ondersoek na kontemporêre standpunte en hulle bydrae tot die historiese ontwikkeling van die konsep van godsdiensvryheid kan die volgende afgelei word: Dit is opmerklik dat hedendaagse literatuur weinig omvattende aandag aan die motivering van godsdiensvryheid gee. Die indruk word geskep dat daar in hierdie tydstop van die geskiedenis en na die VN se Deklarasie van Menseregte, min of geen motivering nodig is om oor elke mens se Godgegewe reg tot godsdiensvryheid te debatteer nie. Die geskiedenis het genoeg aandag hieraan gegee en dit word na 1948 se Deklarasie algemeen aanvaar. *(Die genoemde ontwikkeling en motivering van godsdiensvryheid word in hierdie studie in hoofstuk 2 en 3.1 behandel).*

Erkende juridiese en teologiese literatuur se hedendaagse bydrae tot die ontwikkeling van godsdiensvryheid, word eerder gefokus op die ontwikkeling van godsdiensvryheid as konstitusionele reg van elke mens en elke geloofsgemeenskap. Vervolgens word hulle bydraes tot hierdie verdere ontwikkeling kortliks saamgevat:

- 4.1 Alle erkende skrywers wat geraadpleeg is, onderskryf dit wat in die werkshipotese van dié studie (hoofstuk 1 par 3) geformuleer is. Hulle is dit eens dat die omskrywing van die VN (1948) se Deklarasie van Menseregte oor godsdiensvryheid, in wese teologies en regtens verantwoordbaar en uitvoerbaar is.
- 4.2 Deur hulle eie denke en navorsing kom die volgende ontwikkelinge en uitbreidings oor godsdiensvryheid **as konstitusionele reg** in hulle geskrifte na vore.
- 4.2.1 **Vir effektiewe godsdiensvryheid, is die skeiding tussen kerk en staat 'n voorvereiste.**

Hierdie beginsel wat soveel keer in die geskiedenis herhaal is en prakties uitgewys is, word deur al die skrywers ondersteun. Dit beteken vir geen oomblik dat die staat en kerk in

vyandskap moet saamleef nie. Verskillende skrywers het verskillende modelle waarvolgens die verhouding tussen kerk en staat uiteengesit word. Die volgende beginsels in die verhouding tussen kerk en staat word by die meerderheid gevind:

- Die skeiding tussen kerk en staat is 'n noodsaaklike grondbousteen vir godsdiensvryheid om enigsins suksesvol te realiseer (Durham, 1996:5).
- Die skeiding tussen kerk en staat waarborg die onafhanklikheid van die kerklike liggaam en verseker ook politieke en sosiale stabiliteit. Die beskerming is in die balans gesetel (Witte, 1996(ii):49). Dit is wat Van der Vyver die soewereiniteitsbeginsel noem (Van der Vyver, 2000:3).
- Die effektiewe realisering van godsdiensvryheid in die praktyk, is grootliks van die staat se beleid afhanklik (Blei, 2002:4).
- Van allergrootste belang is die interafhanklikheid van kerk en staat van mekaar. Die een kan nie sonder die ander effektief funksioneer nie (Van der Vyver, 2000:3). Daar behoort 'n wesenlike welwillende onpartydige verhouding tussen kerk en staat wees (Durham 1996:43).
- Die outonomieit van kerk en staat moet wedersyds erken word (Van Drimmelen, 1992:199). Elkeen is soewerein op eie gebied (Vorster, 2004: 223). Van der Vyver verwys na die wedersydse erkenning en afsonderlike selfstandige voortbestaan van kerk en staat afsonderlik as die leerstelling van die Sfeer Soewereiniteit (Van der Vyver, 2004:41). Die kerk (en staat) het sy eie soewereine leefruimte waar hy sy eie kerkorde en geloofsbelydenis onderskryf. Dit beteken die hoogste gesag vir die kerk, is die gesag wat Christus deur die Woord en Gees aan die kerk toeken (Van Drimmelen, 1992:204).
- Verskeie modelle om die verhouding tussen die kerk en staat te beskryf word uiteengesit. Coertzen vra vir 'n skeiding en onpartydige samewerkingsverhouding (Coertzen, 2005:92;); Vorster vra vir 'n skeidingsmodel (Vorster, 2004:210); Malherbe vra vir 'n onpartydige verhouding en is van mening – indien die staat waardering het vir die bydrae wat godsdienstige landburgers tot vreedsame naasbestaan maak, die staat godsdiensvryheid sal bemagtig (Malherbe, 2006:181).

4.2.2 Die staat het 'n verantwoordelikheid om godsdiensvryheid te beskerm

- Godsdiensvryheid vra dat die staat mense se vryheid sal waarborg en aanmoedig om hul eie godsdiens te beoefen (Van Drimmelen, 1992:200). Godsdiensvryheid verwys nie bloot na vryheid van godsdiens nie, maar na die natuurlike reg van alle mense om godsdienstig vry te wees (Wood, 1992:225).
- 'n Uitvloeisel van die Deklarasie van Menseregte is dat die staat ook die plig en verantwoordelikheid aanvaar om die reg van godsdiensvryheid te respekteer en te waarborg (Blei, 2003:4; Coertzen, 2005:88). Die Christelike motivering vir die staat se verantwoordelikhede teenoor die kerk word in Romeine 13 uitgespel. (Coertzen, 2005 (i):88).
- Die staat moet vir 'n verskeidenheid van mense en godsdienste ruimte gee om sodoende godsdiensvryheid te waarborg (Durham, 1996:12).
- Die verantwoordelikheid wat op die staat rus om die ruimte vir godsdiensvryheid te waarborg, beteken egter nie dat die staat van godsdiens 'n staatsinstelling moet maak nie (Witte, 2000:51).
- Die verantwoordelikheid wat die staat het om ruimte vir godsdiensvryheid te gee, maak dat hy erkenning sal gee aan kerke as 'n regspersoon om selfstandig aan die burgerlike regsverkeer te kan deelneem. Dit gee ook aan die kerk die reg om sy eie orde te kan hê en sy eie geloofsuitdrukking sonder staatsinmenging te kan bestuur. Hiervolgens kan geloofsgemeenskappe hulleself organiseer en hulle geloof uitleef (Van Drimmelen, 1992:202).

4.2.3 Elke geloofsgemeenskap het self ook die verantwoordelikheid om op sy regte van godsdiensvryheid aanspraak te maak en dit uit te leef

- Wat Christene betref moet daar onderskei word tussen die vryheid wat hulle in Christus het en wat nie afhanklik is van enige grondwetlike waarborg nie en godsdiensvryheid as 'n grondwetlike reg wat deur die staat gewaarborg word.
- Die ruimte wat die staat en die konstitusie aan godsdiensvryheid gee, moet deur geloofsgemeenskappe self benut word, anders kan die staat dit namens hulle vul (Coertzen, 2005(ii):359). Geloofsgemeenskappe moet self verantwoordelikheid

aanvaar en homself kerkregtelik posisioneer om die verantwoordelikheid op te eis (Coertzen, 2005(i):93).

- Godsdienstige mense moet self ook verantwoordelikheid aanvaar om godsdiensvryheid te laat werk. Dit sou ook beteken dat daar 'n groot mate van verdraagsaamheid onderling by die verskillende geloofsgemeenskappe moet wees, anders kan onderlinge geweld uitbreek en almal dan hulle vryheid verloor (Blei, 2002:4; Malherbe, 2006:182).

4.2.4 Godsdienstvryheid hou ook 'n inherente beperking van regte in

- Geloofsgemeenskappe mag deur sy eie reëls en optrede nie die grondwetlik-gewaarborgde regte van ander burgers in gevaar stel of aantas nie. Godsdienstvryheid het dus 'n beperking (Van Drimmelen, 1992:201; Malherbe, 2006:187).
- Geloofsgemeenskappe kan ook na luid van Artikel 36 van die Grondwet van Suid-Afrika lede se regte beperk. Indien dit gebeur moet die beperking van regte teologies en in terme van geloofsidentiteit aangetoon kan word (Van Wyk, 2006:217).
- Godsdienstvryheid moet altyd binne die raamwerk van die burgerlike reg geskied. Geen geloofsgemeenskap kan op godsdiensvryheid in die absolute sin aanspraak maak nie (Malherbe, 2006:187).

Hoofstuk 3.3 het aangetoon dat die literatuur van erkende kontemporêre akademici (juridies en teologies) die werkshipotese van dié studie prinsipieel ondersteun. Dit toon verder aan dat die werkshipotese 'n goeie vertrekpunt vir 'n omskrywing van godsdiensvryheid is. Hulle het egter ook belangrike bydraes gemaak tot die verdere **ontwikkeling van die konsep van godsdiensvryheid as konstitusionele reg**.

Hoofstuk 4

DIE TEOLOGIES-KERKREGTELIKE ONTWIKKELING VAN GODSDIENSVRYHEID IN DIE NEDERDUITSE GEREFORMEERDE KERK TUSSEN 1962 EN 2007

Inleiding

In hierdie hoofstuk word ondersoek gedoen na die teologies-kerkregtelike posisie van die NG Kerk met betrekking tot godsdienstvryheid gedurende die jare 1962–2007. Dit is egter geen maklike taak nie, want die posisie van godsdienstvryheid in Suid-Afrika en in besonder in die NG Kerk, het nie op ander wyses as in die res van die wêreld ontwikkel nie. Soos in die res van die wêreld het godsdienstvryheid as deel van 'n netwerk van prosesse ontwikkel. Die prosesse het deur die jare saamgewerk en met verloop van tyd vorm aangeneem en die ontwikkeling beïnvloed.

Menseregte en godsdienstre

Hoewel vryheid en met name die reg van godsdienstvryheid en die verpligtinge daarvan deur Jesus Christus deel is van elke Christen se lewe, hang die ontwikkeling van godsdienstvryheid as 'n konstitusionele reg in 'n land ten nouste saam met die ontwikkeling van die politieke situasie in 'n land. Kerke posisioneer hulself gewoonlik binne 'n politieke bestel om die vryheid van geloof uit te leef. Soos reeds aangetoon in Hoofstuk 3, is godsdienstvryheid as konstitusionele reg en menseregte in 'n direkte verhouding met mekaar. Alhoewel die beginsel van godsdienstvryheid vir Christene nie afhanklik is van die toepassing van menseregte nie, omdat Christus aan diegene wat in Hom glo vryheid gee deur sy verlossing (*In hoofstuk een is aangetoon dat die Christen godsdienstvryheid beleef, ten spyte van owerhede se beperkings op menseregte, want die vryheid van Christus maak die Christen vry.*), is daar 'n direkte verhouding tussen die praktiese manifestasie van godsdienstvryheid as konstitusionele reg en menseregte in 'n land.

Dit word algemeen aanvaar dat godsdienstre die mees basiese van alle regte is (hfs. 3.2.5). Trouens wanneer daar van godsdienstre gepraat word, praat jy ook van menseregte (Koshy,

1992:30). Wood verklaar eweneens dat godsdiensvryheid die basis van ander regte is (Wood, 1996:476). Indien daar dus nie manifestasie van godsdiensvryheid in die toepassing van die konstitusie van 'n land is nie, kan daar nie werklik sprake van menseregte in die volle sin van die woord wees nie, maar die teenoorgestelde is ook waar, indien 'n owerheid nie basiese menseregte in sy konstitusie verskans nie, sal die ruimte vir godsdiensvryheid ook ontbreek. *“Religious liberty gets its full meaning only in the broad context of human rights”* (Koshy, 1992:31). Die uiterlike manifestasie van jou innerlike oortuiging is 'n kenmerk van ware godsdiensvryheid (Koshy, 1992:26).

Suid-Afrika

Daar was baie redes waarom godsdiensvryheid as 'n konstitusionele reg in Suid-Afrika so laat tot volle ontwikkeling gekom het. Die politieke ontwikkeling in Suid-Afrika was sekerlik een rede. Suid-Afrika het eers in 1961 'n Republiek geword en was toe so vasgevang in die vryheidstrewes van die Afrikaner en 'n histories bepaalde Konstantynse model vir die verhouding tussen kerk en staat, dat hy steeds nie die volle betekenis van demokrasie beleef het nie. In die res van die wêreld het godsdiensvryheid konstitusioneel eers werklik tot sy reg gekom en volgens sy volle betekenis begin ontwikkel, waar daar demokrasie was. Eers waar menseregte demokraties erken is, kon kerke hulself regtens posisioneer om op godsdiensvryheid aanspraak te maak.

Voor 1994, met Suid-Afrika se eerste demokratiese verkiesing, het godsdiensvryheid stadig ontwikkel. Dit is egter 'n relevante vraag of die NG Kerk nie meegewerk het aan die “stadige” ontwikkeling van godsdiensvryheid in Suid-Afrika nie. Het die NG Kerk enigsins doelbewus meegewerk om godsdiensvryheid as 'n grondwetlike reg te bevorder en uit te bou?

Inhoud van Hoofstuk

Hierdie hoofstuk is 'n ondersoek na die teologies-kerkregtelike posisie van die NG Kerk met betrekking tot godsdiensvryheid in die jare 1962 – 2007, aan die hand van die werkshipotese van die proefskrif. Ten einde godsdiensvryheid effektief/optimaal te kan benut, is dit vir kerke en godsdienste nodig om hulle teologies-kerkregtelik ten opsigte van die konsep van godsdiensvryheid te verantwoord. Wanneer hierdie verantwoording gedoen en geëvalueer word, is dit noodsaaklik dat die NG Kerk se besluite oor menseregte ook aan die orde sal kom. Hierbenewens sal daar ook gekyk word na die verhouding tussen die NG Kerk en die staat – beide voor 1960 en ook in die periode 1962–2007.

Omdat dit 'n Kerkregtelike studie is, word dit gedoen aan die hand van ter sake dokumente en besluite van die NG Kerk soos dit in die amptelike stukke na vore kom tussen die jare 1962 en 2007.

Dokumente van die NG Kerk wat ondersoek word is:

- a) Agendas en Handeling van die Algemene Sinode vanaf 1962 tot 2007;
- b) Kerkordelike bepalinge van die Algemene Sinode tussen 1962 en 2007; en
- c) Ander amptelike stukke wat tussen 1962 en 2007 verskyn het.

Hierdie hoofstuk word soos volg uiteengesit:

- (1) Inleidend word eers 'n oorsig gegee van die verhouding tussen die kerk en staat voor 1960, omdat dit noodsaaklike agtergrond vorm om die Suid-Afrika waarin die NG Kerk hom toe bevind het, te verstaan.
- (2) Hierna word die verhouding tussen die kerk en staat wat tydens die konstituering van die eerste Algemene Sinode geheers het – tussen 1960 en 1962 – bespreek. Hier word die grondwetlike posisie van 1961 ook bespreek. Dit is ook belangrik om inleidend aan te dui wat die algemeen aanvaarde omskrywing van godsdiensvryheid met aanvang van die eerste Algemene Sinode was.
- (3) Daarna volg 'n kronologiese uiteensetting van godsdiensvryheid in die besluite en Kerkordes van die Algemene Sinodes vanaf 1962 tot 1994.
- (4) In 1994 betree Suid-Afrika 'n nuwe bedeling, maar die finale Grondwet word eers in 1996 in werking gestel. Hier word die Grondwet en die kerkregtelike implikasies daarvan op godsdiensvryheid bespreek.
- (5) By die Sinodes van 1998 tot 2007 het die NG Kerk homself nuut geposisioneer ten opsigte van godsdiensvryheid.
- (6) Die hoofstuk word afgesluit met 'n samevattende evaluering van die NG Kerk se hantering van en posisie met betrekking tot godsdiensvryheid.

1. Die verhouding tussen kerk en staat voor 1961

Die verhouding tussen die kerk en die staat het deur die geskiedenis heen in Suid-Afrika baie interessante leesstof opgelewer. Die drang tot selfstandigheid en vryheid weg van

staatsoorheersing, het deurgaans sterk na vore getree, veral in die agtiende eeu (Kleynhans, 1974:339).

Die eerste fase van 1652 tot 1795

In die vroeër jare van die kerk se bestaan was die staat, of te wel die politieke gesagsdraers aan die Kaap, nou betrokke by die regering van die NG Kerk (Kleynhans, 1974:286). Die kerk het aanvanklik nie net onder die gesag van die politieke owerheid gestaan nie, dit is ook deur die owerheid beheer. Oor hierdie fase van die kerkgeskiedenis maak Jooste in sy proefskrif die volgende gevolgtrekking: *“Die Politieke Raad het al die jare volle seggenskap oor die kerklike aangeleenthede gehad, sodat van ’n selfstandig-wordende Kerk hier geen sprake was nie”* (Jooste, 1946:266). Vorster verklaar ook *“Staatkundig en kerklik is die Kaap egter as onderdeel van Nederlands-Indië beskou en behandel”* (Vorster, 1956:35). Behalwe dat die kerk ondergeskik aan die owerheid was, het dit tog vir die kerk ook voordele ingehou, want die NG Kerk was die vernaamste en begunstigde kerk aan die Kaap. Die verhouding tussen die kerk en die owerheid het tussen 1652 en 1795 om die beginsel van *“een staat, een kerk”* gedraai (Kleynhans, 1974:16). So het die staat ook in die handhawing van die gereformeerde leer en belydenis aan die kerk bystand verleen. Kleynhans wys byvoorbeeld op verskeie gevalle waar die kerk die staat versoek het om teen leraars en sieketroosters op te tree, indien hulle hulself aan leerdwaling skuldig maak (Kleynhans, 1974:16). Die owerheid moes ook eers die verkose ampsdraers goedkeur voor hulle bevestig kon word en het ook die kerk se inisiatief om ’n eie Klassis vir die Kaap in te stel, gedemp. Die vergaderings se naam en tydsduur was ook deur die owerheid beperk (Van der Watt, 1977:100).

Daar was vóór 1779 slegs een kerk in Suid-Afrika (Gildenhuys, 2001:113). *“Kragtens oktrooi was die Verenigde Oos-Indiese Kompanjie verplig tot die bevordering van die “ware Christelike religie” – en daaronder is die Gereformeerde godsdiens verstaan. Dit sou beteken dat net soos in Oos-Indië ook aan die Kaap alleen die Gereformeerde kerk sou wees. In die praktyk het dit onder meer beteken dat slegs hierdie kerk openbare godsdienstige samekomste kon hou”* (Van der Watt, 1976:71). Eers in 1780 is die Lutherse Kerk toegelaat om ook ’n kerkgebou op te rig (Jooste, 1946:279).

Die tweede fase: 1804–1806

Met die regering van De Mist (1795) is die kerk en staat verhouding in 1804 op die spits gedryf. De Mist het vir die kerk ’n nuwe Kerkordonnansie (*Dit word ’n Kerkordonnansie genoem omdat dit ’n dokument is wat die landsowerheid vir kerke opgestel het*) opgestel. Met

die kerkordonnansie van De Mist in 1804, word in die eerste artikels weggedoen met die bevoorregte staatskerk. Die artikel het neergekom op 'n skeiding van kerk en staat. Die beginsel waarop De Mist gebou het was dat die “*verhouding tussen kerk en staat by wyse van onderlinge verhouding gereël moes word*” (Kleynhans, 1974:30). Alhoewel daar oënskynlik groter skeiding tussen die kerk en die staat was, verklaar TN Hanekom dat die verhouding tussen kerk en staat by De Mist ook neergekom het op 'n nog verdere “*onderwerping van die kerk aan die Staat*” (Hanekom, 1951:119). In wese was dit steeds die owerheid wat beheer oor die kerk uitgeoefen het.

Die begin van derde fase: 1806–1961

In 1806 het die Britte die Kaap die Goeie Hoop se regering oorgeneem en die NG Kerk en ander kerke is toegelaat om soos in die verlede te funksioneer, behalwe dat die Engelse owerheid nou die kerk beheer het (Coertzen, 2001(1):38). Die kerk was byvoorbeeld vir die byeenroep van sy algemene vergadering, van die staat se goedkeuring afhanklik. De Mist se Kerkorde bepaal dat daar 'n algemene kerkvergadering in 1805 saamgeroep moes word, dit realiseer eers in 1824 omdat die finale goedkeuring vir so vergadering by die staat berus het. Dit het die kerk baie frustreer sodat die moderatuur in 'n brief aan die regeringsekretaris verklaar dat na hulle mening “*die bemoeiing van die kommissarisse-politiek in suiwer Kerklike sake*”, die werklike rede is dat die kerkvergadering eers in 1824 moes plaasvind (Kleynhans, 1974:50).

In die kerkvergadering van 1824 word die “*Algemeen Reglement*” aanvaar. Met die Reglement is die riglyne van De Mist, wat 'n groter skeiding tussen die kerk en staat vra, aanvaar. Artikel 9 van hierdie reglement het gelui “*De hoogste directie der Hervormde Kerk in deze volksplanting omtrent kerklijke zaken berust by de Algemeene Kerk Vergadering*” (Acta Synodi, 1824:335 in Kleynhans, 1974:52).

Met die eerste oogopslag wek die artikel die indruk dat die Sinode van 1824 met dié bepaling met die kerkorde van De Mist gebreek het. Dit was egter slegs in teorie waar. In praktyk het die goewerneur volgens die reglement steeds die reg gehad om die besluite van die Sinode nietig te verklaar as hy homself nie daarmee kon vereenselwig nie (Kleynhans, 1974:52). Daar was gewoonlik ook 'n tydsverloop voordat die Kerk geweet het of sy besluite deur die goewerneur goedgekeur is al dan nie. Dit het later gelei tot hewige konflik tussen die moderatuur en die Goewerneur, waarvan daar meer voorbeelde is wat nie in hierdie studie

bespreek word nie. Dit het veroorsaak dat daar 'n groeiende behoefte aan 'n definitiewe skeiding tussen die kerk en die staat ontwikkel het.

Met die besluite van die eerste sinode in 1824 was daar reeds 'n mate van selfstandigheid verkry, maar in die jare wat sou volg sou die inmenging van die Politieke Kommissaris die sogenaamde selfstandigheid telkemale in die wiele ry.

In 1843 het die regering aan die Kaap 'n buitengewone Ordonnansie nr. 7 uitgevaardig, wat 'n mate van vryheid aan die kerk gegee het (Jooste, 1946:277), maar selfs toe was daar verskeie sake, soos byvoorbeeld dié van staatstoelae vir leraars, wat die kerk nog onderworpe aan die staat gemaak het. Die vryheid wat die Ordonnansie nr 7 van 1843 aan die kerk besorg het, was volgens die derde seksie beperk tot "*the power of regulating its own internal affairs*". (Kleynhans, 1974:81). Die bepaling in seksie vyf het egter steeds die goewerneur die reg gegee om vakatures in gemeentes te vul en hulle te besoldig (Kleynhans, 1974:81). Die Ordonnansie het ook bepaal dat slegs lede "*in deze Kolonie*" sittingsreg op die sinode kan hê – die owerheid het hierdeur die gebied van die kerk bepaal. "*Die groot beperking van die gesag van die Kerk was geleë in die feit dat die Kerk onder die jurisdiksie van die Hoogste Geregshof aan die Kaap geplaas is*" (Jooste, 1946:277).

Hierdie koppeling aan die staat het ook meegebring dat die NG Kerk moontlik nie as 'n regspersoon gesien is nie. Verskeie hofuitsprake het dié feit bevestig (Coertzen, 2001(1):40).

In 1847 het die Prokureur-Generaal advies gegee dat ander gemeentes in Suid-Afrika buite die Kaap Kolonie ook deel van die NG Kerk in SA kan word, wat ook met die sinode van 1852 alreeds uitgevoer is (Van der Watt, 1977:108). Ouderling Loedolff van die Swartland het in 1857, asook in 1862, teen dié reëling beswaar gemaak. Volgens hom was dit slegs gemeentes wat in die Kaapprovinsie geleë was, wat wettig die sinode kon bywoon. Toe die sinode sy saak afwys, het hy hom na die wêreldlike hof gewend. Die hof het in 1863 Loedolff gelyk gegee en die besluit van 1843 onderstreep, naamlik dat slegs gemeentes van Kaapland deel van die sinode kan vorm (*Die saak het later as die Loedolff-saak bekend gestaan*). Dit het beteken dat die ander provinsies eie afsonderlike sinodes moes vorm (Van der Watt, 1977:110). Die houvas wat die staat (dmv wetgewing) op die kerk gehad het, het dus die NG Kerk in Suid-Afrika verdeel in vier afsonderlike sinodes. Hierdie was een van die belangrikste oorwegings waarom die kerk voortdurend vir 'n skeiding tussen kerk en staat gepleit het. Volgens Van der Watt het die Loedolff-saak direk daartoe aanleiding gegee dat gemeentes in die ander provinsies hulle eie sinodale verband gestig het. In die jare ná 1843 was daar soveel

besware en strydgesprekke tussen die kerk en die staat, dat die Kaapse sinode versoek het dat die staat aan die kerk ten volle onafhanklikheid gee (Van der Watt, 1975:109, 227).

Na die uitspraak in die Loedolfsaak was die NG Kerk in 'n onbenydenswaardige posisie geplaas: kerkregtelik is die één sinodale verband verbreek. Dit was die direkte oorsaak van die stigting van die Raad van Nederduitse Gereformeerde Kerke in 1905. Dit was 'n federale struktuur wat in adviserende hoedanigheid, as studieliggaam deur middel van sy kommissies en verslae, die onderlinge band tussen die verskillende sinodes verstewig het (Van der Watt, 1987:1).

Die organiese hereniging was van die begin af hoog op die agenda. Dit het egter die kleurkwessie in die Kerk uitgelig (Handelinge, Raad van NG Kerk: 1909). In sommige oudste gemeentes in die Kaap was daar nog enkele gekleurdes wat lidmaatskapsregte in die NG Gemeentes geniet het. In Transvaal is Kleurlinge uitdruklik, en in die Vrystaat en Natal stilswyend lidmaatskap van blanke gemeentes ontsê. Vir lidmate in die noordelike provinsies was die saak so belangrik, dat kerkvereniging onaanvaarbaar sou wees indien dit sou meebring dat Kleurlinge enige regte ontvang (Van der Watt, 1987:2). Die Raad van NG Kerke het daarvoor die volgende standpunt geformuleer “*dat de tegenwoordige handelswijze en bepalingen hieromtrent in zwang bij de Kerken in de verschillende koloniën blijven voortbestaan; voorts, dat aangezien kleurling lidmaten in de Kaap Kolonie tans geen recht op lidmaatschap in de Kerken der andere Koloniën hebben, hun dat recht bij en krachtens de vereniging, door de vereenigde Kerk niet zal worden toegekend*” (Handelinge, Raad van NG Kerke: 1909).

Die hereniging van die NG Kerke kon egter nie geskied sonder parlementêre magtiging nie. Die Kaapse Kerk was nog altyd gebonde aan die Ordonnansie no 7 van 1843. In die jare wat volg was daar baie pogings om die ordonnansie geskrap te kry. Intussen het die Raad van NG Kerke as 'n federale verband gefunksioneer. Die Raad van NG Kerke het in die 50 jaar van sy bestaan, 'n deurslaggewende rol gespeel in die formulering en bevordering van afsonderlike ontwikkeling –dit was by meer as een geleentheid 'n besprekingspunt op die vergaderings.

Vir die doeleindes van dié navorsing verdien onder meer twee kongresse vermelding. In 1944 is daar 'n *Volkskongres oor die Rassebeleid van die Afrikaner* deur die FAK gereël. Hoewel dit nie deur die Kerke gereël is nie, het veral Afrikaanse kerkleiers sterk leiding geneem. Die kongres was oortuig dat apartheid op die Heilige Skrif gegrond is. Die woord “*apartheid*” is hier verskeie kere gebruik. Die kongres van 1944 was 'n belangrike mylpaal in die

ontwikkeling van die apartheidsbeleid omdat dit 'n beredeneerde en gesistematiseerde uiteensetting van wat met apartheid bedoel word, gebied het (Op die Horison, Maart 1945:16–3). Na die kongres het die kerk self 'n Volkskongres in 1947 gereël. Dit is deur die Federale Armsorgraad, 'n raad van die Raad van NG Kerke gereël. Tydens die kongres het dit voorop gestaan dat 'n beleid van “*rasse-apartheid*” op alle terreine deurgevoer moes word. (Federale Armsorgraad, 1947:117). Die besluite van die twee kongresse het opvallende ooreenkomste vertoon met sekere beleidsake van die Nasionale Party wat hy na sy bewindsaanvaarding in 1948 sou toepas (Van der Watt, 1987:81).

By die 1947 Raad van Kerke-vergadering, word 'n verslag met die titel “*Die apartheid van die Nasies en hul roeping teenoor mekaar*” – opgestel deur EP Groenewald – goedgekeur. Hiervolgens word apartheid/segregasie Skriftuurlik begrond (Handelinge, Raad van Kerke 1947).

Vanaf 1950 het daar veral 'n klomp wette ontstaan wat die beleidsrigting van apartheid al hoe sterker geïmplementeer het. In 1951 aanvaar die Raad van NG Kerke 'n studiestuk “*Die Grondbeginsels van die Calvinisties-Christelike Staatskunde*” as beleidstuk. Hiervolgens moes die land volgens Christelike beginsels regeer word en is dit die staat se verantwoordelikheid om sorg te dra dat die Christendom beskerm word. 'n Christelike staat was volgens hierdie verslag die enigste opsie vir 'n Christen. (Handelinge, Raad van Kerke, 1951:52-75). In 1955 keur die Raad van NG Kerke 'n studiestuk genaamd “*Skiftuurlike gronde vir Rasseaangeleenthede*” goed, waar die beleid van afsonderlike ontwikkeling Skriftuurlik verdedig word (Handelinge, Raad van Kerke, 1955:32 ev.). In 1957 besluit die Raad van die NG Kerke om hulle rassebeleid teenoor die “*buiteland*” te verdedig. Hulle verklaar onder andere dat hulle besef dat die Skrif nie onderskeid tussen gelowiges van verskillende rasse maak nie, maar dat Suid-Afrika nog nie in ideale omstandighede is nie. “*Die Ned Geref Kerke aanvaar duidelik die eis van die Skrif om in ooreenstemming met die boodskap daarvan te handel, maar oordeel dat omstandighede in hierdie land nog nie so verander het dat die praktyke nader aan die ideaal kan kom nie. Die Ned Geref Kerke in Suid-Afrika het nie geaarsel om teen die vermenging van blanke en nie-blanke volke te waarsku weens die gevaar van verswelging deur 'n getalsterker heidendom waardeur die blanke Christendom sy geestelike en kultuur erfenisse kan verloor*” (Handelinge, Raad van Kerke, 1957:29). Die Raad van NG Kerke het ook verklaar: “*ons aanvaar dus die bestaan van verskillende kerke volgens elke inheemse groep, maar waar omstandighede dit vereis sal niemand net op grond*

van ras of kleur uitgesluit word van gemeenskaplike aanbidding nie” (Handelinge, Raad van Kerke, 1957:41).

Verskeie stemme in die NG Kerk het hulle teenstand hieroor laat hoor (De Gruchy, 1986:60). In die NG Kerk het mense soos proff Ben Marais en Bennie Keet in persoonlike hoedanighede, hulle sterk teen apartheid uitgespreek (De Gruchy, 1986:59). BB Keet het hulle in 1955 ’n boekie die lig laat sien “*Suid-Afrika – Waarheen?* Hierin spreek hy sy teleurstelling uit oor apartheid en die tipe Skrifgebruik wat apartheid probeer regverdig (Keet, 1956:19). Terselfdertyd is daar weer teoloë wat ’n sterk saak uitgemaak het dat apartheid Bybels regverdig kan word en dat dit die enigste pad is wat Suid-Afrika moet gaan, soos AB du Preez se “*Eiesoortige ontwikkeling tot volksdiens*” (Van der Watt, 1986:101).

Vierde fase: 1961–2007

’n Nuwe tydperk in die kerk-staatverhouding het op 27 Maart 1961 aangebreek toe die Goewerneur-Generaal Ordonnansie nr 7 van 1843, deur middel van private wetsontwerp herroep het (Van der Watt, 1987:12). Uiteindelik kon die kerk sy verlange na selfstandigheid in die praktyk uitleef sonder staatsinmenging.

Met die totstandkoming van die Algemene Sinode van die Nederduitse Gereformeerde Kerk (NG Kerk) in 1962, het al die verskillende NG Sinodes weer een kerkverband gevorm – ’n hegte kerkregtelike eenheid met een kerkorde wat vir al die sinodes en sinodale gebiede geld. Sinodes het nog altyd die reg gehad om eie bepalinge vir hulle gebiede te maak. Dit mag egter nie in stryd met die geldende kerkorde wees nie.

2. Die verhouding tussen kerk en staat en die grondwetlike posisie van die kerk tussen 1960 en 1962

2.1 Die verhouding tussen Kerk en staat

Kerkhistories en kerkregtelik was die tydperk rondom 1960 belangrik. Daar was inderdaad nie ’n volledige skeiding tussen Kerk en staat nie. Alhoewel die NG Kerk nou selfstandig besluite kon neem en daar uiteindelik volgens wetgewing ’n duidelike skeiding tussen die kerk en staat was, was dit in dié tyd die Nasionale Party (regering van die dag) wat baie druk op die Kerk geplaas het om sy beleid van afsonderlike ontwikkeling te regverdig en te ondersteun (Vicentio, 1988:23).

Vanaf 1960 het die politieke situasie in Suid-Afrika kookpunt bereik. Die ontwakende swart nasionalisme het hom in 1960 op 'n besondere wyse laat geld. Aangehits deur agitators was daar openlike verset teen die regerende Nasionale Party. Die gematigde *African National Congress* (ANC) en die militante *Pan African Congress* (PAC) het vir verskeie insidente gesorg. Sporadiese opstande het in swart dorpe ontstaan. Dit het gelei tot die tragiese gebeurtenis by Sharpeville. Op 21 Maart 1960 het 'n dreigende skare die polisiestatie by Sharpeville omsingel. Met die herinnering aan die gewelddadige dood van 'n wit polisieman vroeër by 'n polisiestatie in Durban (Cato Manor), onder soortgelyke omstandighede, het die polisie op die skare by Sharpeville geskiet en 69 mense is gedood en vier gewond. Die gebeure by Sharpeville sou later 'n tragiese baken word in die stryd teen apartheid. Daar was ook onluste in die res van die land, onder andere in Langa naby Kaapstad (Van der Watt, 1986:101, 102).

Op 31 Maart 1960 het nege lede van die Kaapse, Transvaalse en Vrystaatse moderature bymekaargekom en in persoonlike hoedanigheid het hulle 'n gesamentlike verklaring in Kaapstad uitgereik. Hulle reaksie bied 'n goeie weergawe van die NG Kerk se posisie – tot op daardie stadium – met betrekking tot die Suid-Afrikaanse rassevraagstuk. Alhoewel hulle baie simpatiek hul spyt uitspreek oor die gebeure in Suid-Afrika en nie ontken dat die NG Kerk en regerings foute gemaak het nie, stel hulle dit tog baie duidelik dat “*die beleid van eiesoortige ontwikkeling billik is, mits dit regverdig en eerbaar toegepas word sonder die aantasting van die menslike waardigheid*” Dit was duidelik: “*'n Morele regverdiging vir die beleid van afsonderlike ontwikkeling word gehandhaaf, hoewel 'n sekere kritiese ingesteldheid, sonder om dinge by die naam te noem, teenoor die regering se uitvoering daarvan, merkbaar is*” (Verklaring van Predikante, Maart 1960).

Die politieke onrus by Sharpeville en Langa moet as direkte aanleidende faktore tot die Cottesloe-kerkeberaad gesien word (Lückhoff, 1978: 2–4). Kort na die Sharpeville-insident het die Sekretaris-Generaal van die Wêreldraad van Kerke, dr WA Visser't Hooft, die lidkerke in Suid-Afrika gevra of 'n verteenwoordiger van die Wêreldraad te ontvang. Dit het gelei tot die Cottesloe-kerkeberaad wat vanaf 7–14 Desember 1960 plaasgevind het. Lückhoff stel dit dat die beraad ook gesien moet word as deel van die talle interkerklike en veelrassige konferensies wat in die vyftigerjare in Suid-Afrika plaasgevind het (Lückhoff, 1978:4). Dit was 'n konferensie wat al die lidkerke van die WRK in Suid-Afrika betrek het. Die dialoog sou wentel om menseregte in Suid-Afrika. Besprekings is gevoer oor die feitelike

rassesituasie in Suid-Afrika, die betekenis van die Skrif vir rasseverhouding, die kerk en die kontemporêre geskiedenis, die boodskap van die huidige noodtoestand in Suid-Afrika en die kerk se getuienis ten opsigte van geregtigheid, sending en samewerking. Elke Kerk moes vooraf 'n memorandum oor die betrokke onderwerpe voorlê. Tagtig verteenwoordigers en ses amptenare van die WRK het die samesprekings, wat *in camera* plaasgevind het, bygewoon (Cottesloe Consultation, 7–14 Desember 1960). Die Cottesloe-kerkeberaad se besluite het uit drie afdelings bestaan. Breedweg het die besluite onder andere die volgende behels: Dat alle vorms van diskriminasie verwerp word; dat alle rassegroepe wat permanent in die land woon die reg het om in alle voorregte en verantwoordelikhede te deel (waaronder ook trekarbeiders); dat niemand op grond van ras of kleur uit enige kerk uitgesluit mag word nie; dat daar geen Skrifgrond teen rasgemengde huwelike is nie (Cottesloe Consultation, 7–14 Desember 1960). (*Die besluite van die Cottesloe-beraad word in paragraaf 2.3.3 in detail bespreek*).

Hoewel die berigte in *Die Burger* – dagblad van die Kaap – simpatiek was ten opsigte van die besluite, het *Die Transvaler* en *Die Vaderland* as twee invloedryke Transvaalse koerante sterk daarteen gewaarsku. Lückhoff meld dat sy navorsing aantoon dat die Engelse koerante deur die bank besonder gunstig op die Cottesloe-verklaring gereageer het, terwyl die Afrikaanse koerante met die uitsondering van *Die Burger* 'n skerp veroordelende houding ingeneem het (Lückhoff, 1978:104). Daar het verskeie briewe in koerante verskyn. So byvoorbeeld skryf 'n lidmaat in *Die Burger* dat predikante “*minder oor rasseaangeleenthede bekommerd moet wees en meer huisbesoek moet doen*” (*Die Burger*, 19 Desember 1960). 'n Ander brief reageer skepties omdat die Cottesloe-beraad agter geslote deure plaasgevind het – hy sien dit daarom as politieke gedrewe (*Die Burger*, 17 Desember 1960). *Die Transvaler* berig dat een van die lidmaat-afgevaardigdes van die Hervormde Kerk, naamlik professor Coertze, die hele beraad as 'n politieke spel beskou waarmee 'n stok gesoek is om die regering mee te slaan (*Die Transvaler*, 19 Desember 1960).

Die regering het by monde van die Hoofinligtingsbeampte van die Departement van Bantoe-administrasie en -Ontwikkeling, mnr CW Prinsloo, op die Cottesloe-besluite gereageer. Hy verklaar “*Daar is in Suid-Afrika geen enkele Bantoe wat die kerk waaraan hy behoort nie kan bereik nie*”. Volgens Prinsloo het “*die blankes van Suid-Afrika gemengde huwelike verwerp. Hoewel daar geen Skriftuurlike gronde teen gemengde huwelike is nie, het die Wêreldraad nie*

daarvan kennis geneem dat dit ook nêrens in die Bybel voorgeskryf word nie." (Die Transvaler 17 Desember 1960).

Op 17 Desember 1960 het die Transvaalse Moderatuur besluit om gemoedere te kalmeer en 'n verklaring uit te reik. Die Moderatuur wys in sy verklaring daarop dat die Cottesloe-besluite wat geneem is, die produk was van ernstige studie deur 'n groot aantal predikante en professore van die NG Kerke van Kaapland en Transvaal. Dit was 'n voortsetting van jarelange studie deur die NG Kerke oor rasseverhoudinge. Hulle verklaar dat daar aan die onderskeie Sinodes verslag gelewer sal word en "*dat enigiemand wat op die stadium die NG Kerke kritiseer of lof toeswaai, doen dit ontydig en onverdiend*". Hulle verklaar ook dat die beleid van differensiasie die enigste realistiese oplossing is, maar onderstreep die kerk se taak om die owerheid se gewete te wees (Handelinge Transvaalse Sinode 1961:377).

Op 1 Januarie 1961, met sy nuwejaarsboodskap, verklaar dr Verwoerd "*Die eenvoudige feit is dat enige vorm van politieke veelrassigheid of beweerde vennootskap uiteindelik die blanke sal beroof van sy regmatige erfenis.*" Verder sien hy Cottesloe as individue se menings en nie die amptelike standpunt van die Kerk nie. "*Ek is nie van plan om onlangse persoonlike verklarings oor kleurbeleid van individuele kerkmanne, te behandel nie.*" en "*Die Kerke het inderdaad nog glad nie gepraat nie.*" (Die Burger, 3 Januarie 1961). Dié standpunt van dr Verwoerd dat die Kerke nog geen amptelike besluit oor die Cottesloe-beraad geneem het nie, het merkwaardig ooreengestem met die standpunt van die Transvaalse Moderatuur.

Direk na die toespraak het die Afrikaner-Broederbond sy invloed laat geld en in sy omsendskrywe aan sy afdelings, standpunt teen Cottesloe ingeneem (Naudé, 1995:56). In 'n spesiale omsendskrywe van die Uitvoerende Komitee van die Afrikaner Broederbond op 9 Januarie 1961 herhaal hulle Verwoerd se opmerking dat die kerk nog nie 'n besluit geneem het voor die sinodes nie standpunt ingeneem het nie. Hulle vra lede om hulle te weerhou van openbare standpuntinname (AB Omsendskrywe /60/61 9 Jan. 1961). Later het Frans O'B Geldenhuys geskryf "*In die tyd voor Cottesloe dat ek lid was van die Broederbond, kan ek eerlik sê dat ek nooit bewus was van direkte inmenging van die Broederbond by aanstellings of by kerksake in die algemeen nie. Maar direk na Cottesloe het hy baie beslis in sy omsendbriewe aan die afdelings standpunt ingeneem teen die Cottesloe-besluite. As lid van die Broederbond en deelnemer aan Cottesloe het ek trouens self 'n persoonlike brief van die hoofkantoor ontvang om my te versoek om die besluite te repudieer*" (Geldenhuys, 1982:58). Met die landwye veldtog in koerante om die Cottesloe-bevindinge in die openbaar te verwerp,

kon die lidmate van die Afrikaanse kerke nie eintlik 'n ander standpunt ingeneem het nie (Naudé, 1995:57).

Ook in *Die Kerkbode* het heftige debatte gevolg. Veertien dae na afloop van die Cottesloe-beraad skryf *Die Kerkbode* in 'n merkbare kritiese trant oor sommige besluite van Cottesloe wat hy as 'n “*ontoelaatbare staatsgreep*” beskryf (Die Kerkbode, 28 Desember 1960). Hierna is die blad se briewekolomme vir die volgende maande oorheers deur briewe wat Cottesloe veroordeel en verwerp. Op 11 Januarie verskyn 'n brief wat na Cottesloe as “*die magte van die bose*” verwys (Die Kerkbode, 11 Januarie 1961). 'n Ander briefskrywer verwys na Cottesloe as “*werktuig van die liberalisme*” (11 Januarie 1961); Die Redakteur skryf op 'n stadium 'n hoofberig teen die beweging wat kerkeenheid voorstaan (Die Kerkbode, 18 Januarie 1961). JA Heyns vra of Cottesloe die reg gehad het om hom oor “*praktiese-politieke sake*” uit te spreek. (Die Kerkbode, 1 Februarie 1961:159). B Engelbrecht (Die Kerkbode, 1 Februarie 1961) en BJ Marais (Die Kerkbode, 8 Februarie 1961) het egter 'n meer positiewe en gebalanseerde perspektief probeer bring oor die Cottesloe-besluite. Nog ander kerkleiers soos JJ De Klerk, GJ Snyman, DD Roslee en ZB Loods het almal in die weke wat gevolg het, negatief oor die Cottesloe-besluite gereageer. Daar het tot in Junie 1961 nog steeds briewe oor die Cottesloe-beraad in *Die Kerkbode* verskyn.

Op 16 Februarie 1961 het die Kweekskool op Stellenbosch sy Teologiese dag aan die tema “*Huidige Rassesituasie getoets aan die Skrif*” gewy (Cottesloe-versameling:K171). Hiervolgens is tot die gevolgtrekking gekom dat Kleurlinge (en moontlik Asiate) eiesoortig binne dieselfde staatshuishouding *saam* met blankes moet ontwikkel, en Bantoes in *aparte* staatshuishoudings moet ontwikkel (Badenhorst CH in Cottesloe-versameling: K171).

Op 22 tot 24 Maart 1961 het die Federale Raad van NG Kerke hul tweejaarlikse vergadering in Kaapstad gehou. Hulle neem standpunt in teen die Cottesloe-beraad en verbind hulle opnuut aan die beleid van afsonderlike ontwikkeling en regverdig ook die beleid van differensiasie Skriftuurlik. Dit is ook die Federale Raad wat die Transvaalse en Kaaplandse sinodes versoek om hulle lidmaatskap met die Wêreldraad van Kerke te verbreek (Handelinge: Raad van NG Kerke, 1961:50 – 54).

Lückhoff is van mening dat die rol van die Nasionale Party nie gering geskat moet word nie. Nadat hulle hoofleier die besluit in geen onduidelike taal veroordeel het nie, het dit die Afrikaanse lidmate, waarvan die oorgrote meerderheid lede van die Nasionale Party was, voor 'n dilemma geplaas. “*Met hierdie algehele verwerping van Cottesloe het Verwoerd ook die*

drie daaropvolgende Sinodesittings geprejudiseer.” (Lückhoff, 1978:164). Toe erkende NG Kerkleiers ook die Cottesloe-besluite gerepudieer en sommige van die afgevaardigdes verklarings uitgereik het wat in stryd was met die bevindinge waarvoor hulle op Cottesloe gestem het, was die keuse vir die Afrikaner-lidmaat gedoen. Die onmiddellike negatiewe reaksie van die Hervormde Kerk (Die Transvaler, 17 Desember 1960) oor die besluite by Cottesloe, het verder bygedra het tot die storm wat onder die Afrikaanse publiek oor Cottesloe losgebars het.

Om die verhouding tussen die NG Kerk en die owerheid (Nasionale Party Regering) te begryp moet daar op die besondere verhouding tussen die Nasionale Party en die NG Kerke gewys word. Lückhoff wys daarop dat dit blyk dat die twee liggame uit feitlik dieselfde persone bestaan het en dat lede en lidmate die Kerk en die Party in 'n groot mate met mekaar vereenselwig het. Die NG Kerk het in die godsdienstige behoeftes van die Afrikaner voorsien, terwyl die Nasionale Party sy politieke aspirasies bevredig het. *“Deur die jare was daar noue samewerking tussen die NG Kerke en die Nasionale Party met die gevolg dat die deursnee-Afrikaner die twee as bondgenote beskou. Albei het dus op die Afrikaner se loyaliteit aanspraak gemaak.”* (Lückhoff, 1978:164). Cottesloe het gedreig om hierdie verhouding te versteur. Om te verhoed dat hy die stem van die NG Kerke verloor, het Verwoerd tussenbeide getree. Verwoerd was duidelik ongelukkig oor sporadiese kritiek van die NG Kerkleiers op die beleid van die Regering, byvoorbeeld ten opsigte van trekarbeid en die sogenaamde *Kerklousule* van 1957, waarvolgens nie-blankes verbied kon word om 'n erediens in 'n blanke gebied by te woon (*Artikel 28(d) van wetsontwerp in die Wysigingswet op Naturellewetgewing van 1957*) (SAO 1957:52).

Aan die ander kant was daar by NG Kerkleiers 'n ongelukkigheid aan die oplaai teen die outokratiese optrede van Verwoerd. Hulle was ontevrede omdat die Eerste Minister nie na hulle wou luister nie. Die Kaaplandse NG Kerk het dit voor Cottesloe reeds duidelik aan Verwoerd gestel dat hulle in die direkte verteenwoordiging van die Kleurling in die Parlement glo, maar Verwoerd het dit geïgnoreer (Die Kerkbode, 24 September 1975).

Gevolgtrekking: Die verhouding tussen die NG Kerk en die staat tussen 1960 en 1962 was baie nou inmekaar verweef. Dit het tog voorgekom asof **die Staat die Kerk** in sekere opsigte beheer het of ten minste probeer het om vir die kerke polities voor te skryf. Dit was ook opmerklik dat die NG Kerk hom soms openlik deur die Staat laat voorsê het, en hom openlik

aan die kontroversiële beleid van die Nasionale Party verbind het, ander kerke het meer teenstand gebied.

Die feit dat die NG Kerk die owerheid se **beleid van afsonderlike ontwikkeling** by verskeie geleenthede, en **by herhaling**, Skriftuurlik begrond het, moet nie ongesiens verbygaan nie. Die vraag kan met reg gevra word waarom die NG Kerk dit nodig gevind het om afsonderlike ontwikkeling vanaf die twintigerjare by die Algemene Sendingkommissie van 1921 (Van der Watt, 1987:75) tot in die sewentigerjare (Ras Volk en Nasie, 1974) by verskillende sinodes **by herhaling** skriftuurlik probeer begrond?

Godsdiensvryheid en menseregte het op daardie stadium nie tot sy volle reg gekom nie.

Die uitbeelding van die verhouding tussen kerk en staat is egter **nie 'n eenvoudige saak nie**. Dit is Lombard wat met sy proefskrif getiteld *“Die Nederduitse Gereformeerde Kerke en Rassepolitiek”*, 'n goed nagevorste perspektief op die rassevraagstuk in die NG Kerk bring. Hierin bevind hy – *“Daar bestaan geen twyfel dat die Ned. Geref. Kerke 'n belangrike bydrae tot die vorming van die Suid-Afrikaanse rassebeleid gelewer het nie. Wat hierdie bydrae presies was, is egter moeilik om te bepaal. Om te beweer dat die Ned. Geref. Kerke die beleid van Afrikaner-politici kritiekloos aanvaar het óf dat die regering die Afrikaanse Kerke se beleid oorgeneem het, is 'n oorvereenvoudiging van die situasie in Suid-Afrika.”* (Lombard, 1974:264). Die beleid van afsonderlike ontwikkeling is oor jare heen gevorm. Alhoewel dit hoofsaaklik Afrikaanssprekendes was wat daarvoor verantwoordelik was, het elke deel van die bevolking van Suid-Afrika, blank en nie-blank, Afrikaans, sowel as Engelssprekend, hul bydrae in die formulering daarvan gehad (Lombard, 1974:264).

Dit is belangrik om kennis te neem dat die Cottesloe-besluite 'n voortgaande gesprek binne die NG Kerk van stapel gestuur het wat in 1986 en 1990 tot die formulering van die nuwe beleidstuk naamlik *Kerk en Samelewing* sou lei.

2.2 Die Grondwetlike posisie van die NG Kerk in 1961

In 1960 tree Suid-Afrika uit die Statebond en op 31 Mei 1961 word Suid-Afrika 'n Republiek met sy eie grondwet. Die grondwet stel dit duidelik dat Suid-Afrika 'n Christelike land is (Gildenhuys, 2002:91). Daar was verskeie wette wat dit duidelik gemaak het dat die Christelike godsdiens in Suid-Afrika bevoordeel word. Voorbeelde hiervan is Artikel 32 van die Grondwet van 1961. Hier word gepraat van die Drie-enige God en Suid-Afrika word

beskryf as 'n Christelike land (Grondwet van Suid-Afrika, 1961:Artikel 32). Daar is ook wetgewing wat handel oor Sondaghandel, onderwysbeleid, eedswering in howe en die wet teen godslastering, wat die Christelike godsdiens bevoordeel het (Gildenhuys, 2002:92). Hierdie wetgewing het uit die aard van die saak nie net die NG Kerk bevoordeel nie, alle Christelike kerke is bevoordeel. Ander godsdienste is nie verbied om hulle godsdiens te beoefen nie, maar het uit die aard van die saak nie dieselfde bevoordeling as Christene en Christelike kerke geniet nie. Daar was wel ook wetgewing wat in 'n mate vir ander godsdienste voorsiening gemaak het soos dat Joodse winkels wel op Sondag vir 'n spesifieke tyd oop mag wees en wetgewing wat die straf uiteengesit het vir mense wat enige wettige religieuse byeenkoms versteur. Hierdie wette was in die minderheid (Gildenhuys, 2002:93). Verskeie wette is deur die jare bygevoeg om die Christelike godsdiens te bevoordeel – soos die Publikasie Wetgewing (wet 42, 1974). Daar was byvoorbeeld twee voorwaardes vir 'n gewenste publikasie naamlik, dit mag nie godslasterlik wees nie en mag ook nie aanstoot gee vir enige geloofsoortuiging binne die Republiek van Suid-Afrika nie. Gildenhuys wys daarop dat die tweede voorwaarde wel op alle godsdienste van toepassing was, maar dat die eerste voorwaarde net die Christelike godsdiens beskerm het (Gildenhuys, 2002:93).

Uit bogenoemde moet ons konkludeer dat die 1961-Grondwet daarop uit was om hoofsaaklik die Christelike godsdiens te beskerm. Alhoewel die staat nooit slegs een denominasie bevoordeel het nie, is die Christendom in wetgewing en praktyk bevoordeel (Gildenhuys, 2001:289). Dit moet ook gestipuleer word dat in die 1961-Grondwet van Suid-Afrika, daar geen gewaarborgde godsdiensvryheid was nie (Coertzen, 2005(iii):9).

2.3 Die Omskrywing van godsdiensvryheid in Suid-Afrika gedurende 1962

Om 'n billike evaluering te maak van die NG Kerk se standpunt oor godsdiensvryheid in 1962 en die jare wat daarop gevolg het, is dit nodig om eers aan te toon wat die algemeen-aanvaarde omskrywing van godsdiensvryheid – rondom 1962 – in Suid-Afrika en die res van die wêreld was.

Kortliks word op die volgende gewys:

2.3.1 Die Verenigde Nasies (VN)

In 1962 was die standpunt van die VN algemeen bekend. Die VN se standpunt oor godsdienstvryheid is uiteengesit in die Deklarasie van Menseregte (1948).

Artikel 18

“Everyone has the right to freedom of thought, conscience and religion: this right includes freedom to change his religion or belief, and freedom, either alone or in community with others and in public or private, to manifest his religion or belief in teaching, practice worship and observance” (Universal Declaration of Human Rights (G.A. RES. 217 a (III) 12.10.1948).

Hierdie Deklarasie is in hoofstuk 3 bespreek (hfs. 3 paragraaf 2.2.1).

2.3.2 Die Wêreldraad van Kerke (WRK)

Van die NG Sinodes was in 1962 lid van die WRK en sou daarom deeglik bewus wees van die heersende standpunt, oor godsdienstvryheid, in dié liggaam. Met die stigting van die WRK in 1948 is vryheid van godsdienst as ’n fundamentele reg gesien.

Volgens Koshy het die WRK Amsterdamvergadering (1948) vier basiese regte neergelê.

1. Die reg van elke mens om jou eie geloof en belydenis te kan hê.
2. Die reg om jou eie godsdienstige oortuigings deur aanbidding, onderrig en praktiese uitlewing te beoefen en dit aan ander te verkondig.
3. Om jou met ander mense te assosieer vir godsdienstige doeleindes.
4. Die reg van godsdienstige instellings om sy eie beleid en praktyk daar te stel om hulle doel te bereik.

Godsdienstvryheid geskied waar hierdie regte uitgeleef kan word (Koshy, 1992:26).

Tydens die derde vergadering van die Wêreldraad van Kerke (New Delhi, 1961) is godsdienstvryheid weer bespreek. Die vergadering neem die standpunt in dat godsdienstvryheid die basis is van alle menseregte. Godsdienstvryheid is ’n onderskeidende mensereg (De Albornoz, 1963:36). ’n Verduideliking van die WRK se standpunt is in hoofstuk 3 gedoen (hfs. 3 paragraaf 2.8).

2.3.3 Die Suid-Afrikaanse konteks: (Federale) Raad van Kerke 1957

In 1957 het minister Verwoerd (minister van Naturelle-sake) 'n bepaling ingebring – die sogenaamde “kerkklausule”: artikel 28(d) van wetsontwerp in die Wysigingswet op Naturellewetgewing van 1957 – (SAO, 1957:52). Dié wetgewing wou hê dat die minister goedkeuring moet verleen indien swartmense ook 'n kerk wou besoek wat hoofsaaklik vir witmense bedoel is. Die minister sou ook net toestemming kon gee as hy daarvan oortuig was dat hul motiewe 'n bona fide kerklike rede was, en nie vir politieke gewin nie (SAO, 1957:52). Die Federale Raad van Kerke (NG Kerke) het aandag aan die wetsontwerp geskenk en het saam met die Federale Sendingraad 'n afvaardiging na die Minister gestuur. Hulle het agt beginsels geformuleer wat die basis vir die samesprekings met die minister sou vorm (Handelinge, Raad van Kerke, 1957:96). Na samesprekings met die minister van Naturelle-sake, het hulle sy verduideliking dat die vryheid van die kerk erken word “*solank sodanige vryheid nie misbruik word tot versteuring van die goeie orde van die samelewing nie*”, aanvaar en slegs die eerste vier van hulle agt beginsels, asook die wysiging wat dr Verwoerd aan die eerste vier voorgestel het, gepubliseer (Die Kerkbode, 17 April 1957, bl 676).

Alhoewel die NG Kerk nie die agt beginsels (na samesprekings met die regering), gehandhaaf het nie, is dit belangrik om kennis te neem van die beginsels. Hierdie oorspronklike agt beginsels omskryf, in 1957, 'n breë verstaan van godsdiensvryheid in die Raad van Kerke.

- i) *Die Evangelie van Jesus Christus gaan van God uit aan die hele mensheid, en is aan geen menslike beperkinge onderhewig nie.*
- ii) *Aan die Kerk van Christus is die taak opgelê om in gehoorsaamheid aan die Hoof van die Kerk die evangelie altyd, oral en aan alle mense te verkondig.*
- iii) *Om te bepaal hoe, waar, wanneer en aan wie hy die evangelie sal verkondig, hoort uitsluitlik tot die bevoegdheid van die Kerk.*
- iv) *Dit is die plig van die staat as dienaar van God om die Kerk in die uitvoering van sy goddelike roeping volle vryheid te laat en die soewereiniteit van die Kerk op sy eie terrein te eerbiedig.*
- v) *Wanneer die staat bepalings neerlê om die bywoning van eredienste of bona fide godsdiensstige byeenkomste soos deur die Kerk gereël, aan die beperking te onderwerp, tas hy daarmee wel die vryheid van die evangelie en die soewereiniteit van die Kerk aan.*

- vi) *Daarom strek dit tot heil van die Kerk sowel as staat dat elk hom streng bepaal tot die taak wat deur die Woord van God aan hom toegewys is, en is die Kerk geroepe om die staat te vermaan by moontlike bemoeiliking van die uitvoering van die taak van die Kerk.*
- vii) *Om hierdie rede vind ons dit jammer dat ons, en sover ons weet ook die ander Christelike kerke destyds nie die nodige aandag geskenk het aan al die implikasies van die oorspronklike Wet No. 25 van 1945 – Artikel 9, subartikel 7, wat reeds in beginsel beperkinge op bepaalde kerklike byeenkomste geplaas het nie.*
- viii) *Die Kerk erken wel dat die staat die roeping het om op te tree teen die propagering van sedisie en opruiing onder die dekmantel van godsdiens, nogtans voel die Raad dat wat hierdie wetgewing betref hy nie genoeg kan neem met die trefwydte van die voorgestelde bepalinge in die Wysigingswetsontwerp nie.*

(Handelinge van die Raad van Kerke, 1957:96)

Dit is insiggewend om daarop te let dat die NG Kerk, met die publisering van die beginsels, die laaste 4 beginsels weggelaat het en die volgende verandering is aan die eerste vier aangebring. In punt twee is die woord “*oral*” met “*in die hele wêreld*” vervang. In punt drie is die woord “*waar*” en in punt vier die woord “*volle*” geskrap (Handelinge van Transvaalse Sinode, 1957:487).

Die feit dat die NG Kerk duidelik simpatiek was ten opsigte van die regering se verbod op “*bywoning van swartes na wit Kerke se dienste*” (Strauss, 2001:200) en haarself gekompromitteer het deur die laaste vier beginsels van die Raad van Kerke (1957) wat handel oor godsdiensvryheid, te skrap ter wille van die “*druk*” van die regering, dui daarop dat die NG Kerk in feite homself, die beperking van vryheid van godsdiens voorgestaan het.

Hierdie waarneming word breedweg deur Lombard in sy proefskrif getiteld “*Die Nederduitse Gereformeerde Kerke en Rassepolitiek*” bevestig (Lombard, 1974:166). Lombard is van mening dat hoewel die NG Kerk duidelik van oortuiging was dat die politieke besluite oor die wet (*die Wysiging van die Naturelle wet van 1957*) oor orde in die samelewing gegaan het en nie om godsdiensregte opsigself nie, was hulle geensins krities teenoor die regering oor die saak nie. Hieroor het die NG Kerk saam met die Nasionale Party-regering baie kritiek ontvang. Prof BB Keet het die weglaat van laaste vier beginsels en ander wysigings wat aan die beginselverklaring aangebring is, ernstig gekritiseer en die NG Kerk daarvan beskuldig

dat hulle hul eie beginsels prysgee om die regering tegemoet te kom (Cape Times, 2 Mei 1973). Die kritiek uit politieke en godsdienstige geledere buite die Kerk, sou egter die regering en die NG Kerk nader aan mekaar laat beweeg (Lombard, 1981:192).

Die agt beginsels het aangedui dat die NG Kerk 'n bewustheid gehad het van wat godsdienstvryheid was. Hulle verbintenis met die regering het die toepassing daarvan beperk.

2.3.4 Die Suid-Afrikaanse konteks: die Cottesloe-beraad

Die WRK het in 1960 die inisiatief geneem en 'n eietydse konferensie in Suid-Afrika gereël om 'n Christelike getuienis, te midde van die Suid-Afrikaanse politieke situasie, te maak. Die byeenkoms het as die Cottesloe-beraad bekend gestaan, vanweë die plek waar die konferensie plaasgevind het. (*'n Uiteensetting van die aanloop en afloop van die kerklike beraad word in paragraaf 1.2 van hierdie hoofstuk gedoen.*) Die besluite het hoofsaaklik voortgevloei uit memoranda wat opgestel is deur die amptelike studiekommissie van die Kaaplandse- en Transvaalse sinodes van die NG Kerk (Nicol, 1982:21). Die Wêreldraad van Kerke het geen voorstelle ingedien nie en slegs aan die stemming deelgeneem. Volgens Lombard kan daar daarom met reg beweer word dat die besluite wat geneem is, die besluite van die Suid-Afrikaanse lidkerke was en nie die van die Wêreldraad van Kerke nie (Lombard, 1974:214).

Teen die tyd (1962) wat die eerste Algemene Sinode konstitueer, sou die besluite by die Cottesloe-beraad seker met reg as die Suid-Afrikaanse Kerkgemeenskap (lede van die WRK, waarvan die NG Kerk op daardie stadium lid was), se algemene aanvaarde mening oor godsdienstvryheid en menseregte in die Suid-Afrikaanse konteks beskou kon word.

Die Cottesloe –beraad se besluite is in vier dele opgedeel.

Deel een is die voorwoord wat die roeping van die Kerk van Jesus Christus verduidelik. In **deel twee** word 17 sake hanteer, maar dit is veral vier belangrike besluite wat die beginsels van godsdienstvryheid in die praktyk aangeraak het (Cottesloe-Consultation, Desember 1960). Dit is ook die vier beginsels wat die meeste reaksie uit die geledere van die Nasionale Party-regering en die NG Kerk gelok het (Van der Watt, 1987:107).

II-1 Regte en verantwoordelikhede

Ons erken dat alle rassegroepe wat permanent in ons land gevestig is, deel is van ons totale bevolking, en ons beskou hulle as inheems. Lede van al hierdie groepe het eweveel

reg om hulle bydrae te lewer tot die verryking van die lewe van hulle land en om te deel in die verantwoordelikhede, belonings en voorregte wat daaruit volg.

II- 5 Eenheid en verskeidenheid

Die Kerk as die liggaam van Christus is 'n eenheid en binne hierdie eenheid is die natuurlike verskeidenheid van mense nie opgehef nie, maar geheilig.

II-6 Openbaring van eenheid

Niemand wat in Jesus Christus glo, mag uitgesluit word uit enige Kerk op grond van sy kleur of ras nie. Die geestelike eenheid van alle mense wat in Christus is, moet sigbaar tot uiting kom in handeling van gemeenskaplike aanbidding en getuienis, in gemeenskap en konsultasie oor sake van gemeenskaplike belang.

II- 10 Gemengde huwelike

Daar is geen Skriftuurlike gronde vir 'n verbod op gemengde huwelike nie. Die welsyn van die gemeenskap en pastorale verantwoordelikheid vereis egter dat die nodige oorweging geskenk moet word aan sekere faktore wat sulke huwelik onwenslik mag maak.

In **Deel III** word tien besluite aangeteken.

Die volgende twee besluite raak godsdiensvryheid aan:

III- 4 Vryheid van aanbidding

Gedagtig aan die dringende behoefte aan pastorale sorg vir nie-blankes wat op die eiendom van hul werkgewers woonagtig is en wat andersins alleen met die grootste moeite die kerkgeboue in die erkende woonbuurte of lokasies kan bereik, versoek die Samespreking die Owerheid dringend om die daarstelling van voldoende en gerieflike fasiliteite vir aanbidding van nie-blankes in stedelike gebiede toe te staan.

Die Samespreking rig voorts 'n dringende versoek aan alle blanke gemeentes om mee te werk deur hul eie geboue vir hierdie doel beskikbaar te stel waar enigsins prakties moontlik.

III 5 Vryheid om die evangelie te verkondig

Die Kerk het die roeping en die reg om die evangelie te verkondig aan alle mense, in alle omstandighede en oral waar dit moontlik is in ooreenstemming met die algemene

beginsels wat ten aansien van openbare vergaderings in demokratiese lande geld. Derhalwe is ons van mening dat enige besondere wetgewing wat die volvoering van hierdie taak aan bande lê, onaanvaarbaar is.

In **Deel vier** word 'n aanbevelings gedoen, hoe die besluite hanteer gaan word.

(Cottesloe-Consultation, 1960:73 – 78; asook Handeling van die NGK in SA 1961:261)

Hoewel die beraad hoofsaaklik oor menseregte en die Christendom se getuigenis daarvoor gehandel het, sal dit in die toekoms met reg as baken in die ontwikkeling van godsdiensvryheid in die NG Kerk beskou word.

Uit bogenoemde besluite kan afgelei word dat vryheid van godsdiens vir die Christelike Kerke in die Suid-Afrikaanse milieu, gelykstaande was aan:

- die gelykheid van alle mense in die land;
- die eenheid van Christene onder mekaar; en
- die vryheid van beweging en assosiasie in aanbidding en belydenis.

Hoewel almal moontlik kennis gedra het van die breër samelewingsdefinisie van godsdiensvryheid, was die klem van godsdiensvryheid vir die kerke in die Suid-Afrikaanse situasie op bogenoemde beginsels gebou, want dit was hulle belewingswêreld.

Uit die vorige paragraaf is dit duidelik dat, met die konstituering van die Algemene Sinode in 1962, die NG Kerk deeglik bewus moes wees wat die algemeen aanvaarbare verwagting van godsdiensvryheid onder mede-Christene en ander gelowe in Suid-Afrika was. Hoewel die definiëring van godsdiensvryheid baie wyer is as die uitsprake by Cottesloe, was dit op dié stadium nie vir die Suid-Afrikaanse gemeenskap 'n prioriteit om dit wyer te sien nie.

3. Die Algemene Sinodes van die Nederduitse Gereformeerde Kerk tussen 1962 en 1994

3.1 Die Eerste Algemene Sinode: 1962

3.1.1 Inleidend

Die eerste Algemene Sinode van die NG Kerk is op 14 Oktober 1962 in Kaapstad gekonstitueer. Die vyf provinsiale sinodes (Kaap, Oranje Vrystaat, Natal, Transvaal en

Suidwes-Afrika) is eers byeengeroep vir 'n konvensie en net daarna vir die vorming van die Algemene Sinode. Die opening vind op dieselfde dag plaas, maar 'n honderd jaar later, as die dag waarop die Kaapse Sinode destyds sy eerste sitting, na die Loedolfsaak, op 14 Oktober 1862 gehou het (Van der Watt, 1987:14).

3.1.2 Die Kerkorde van 1962

Die Kerkorde van die nuutgestigte Algemene Sinode van die NG Kerk het 'n baie duidelike Nederlandse herkoms. Met die opstel van die kerkorde vir die nuwe sinodale verband van die NG Kerk, is doelbewus probeer om terug te gryp na die Dordtse Kerkorde van 1618–1619 (Strauss, 2001:193). Volgens Strauss is die nuwe kerkorde van die Gereformeerde Kerke in Nederland, soos aanvaar by die Generale Sinode van Assen in 1957, as uitgangspunt geneem vir die saamstel van die kerkorde van die nuwe Algemene Sinode. Hulle het dit gedoen, omdat hulle oortuig was dat die kerkorde van die Gereformeerde Kerke in Nederland 'n eietydse weergawe van die Dordtse Kerkorde was en ook die aard van die NG Kerk weergee (Strauss, 2001:193).

In 'n vergelykende studie tussen die kerkorde van die NG Kerk, die Dordtse Kerkorde en die 1957 Kerkorde van die Gereformeerde Kerke in Nederland, merk Strauss op dat die Kerkorde van die NG Kerk elemente van albei die ander kerkordes bevat, maar tog ook van sy eie formulerings bygevoeg het (Strauss, 2001:193).

3.1.2.1 Kerkordelike artikels oor godsdiensvryheid

Die Kerkorde hanteer die verhouding tussen kerk en staat, net soos die Kerkorde van die Gereformeerde Kerk in Nederland onder die opskrif “*Betrekkinge van die Kerk na buite*”. Die Kerkorde van 1962 spel sy standpunt oor godsdiensvryheid en sy verhouding tot die staat uit in Artikel 65 en dit bestaan uit vyf onderafdelings (Kerkorde, 1962:art 65:14).

Artikel 65:

- (a) *Die Kerk, as vergadering van gelowiges wat die grond van sy bestaan vind, nie in die wilsuiking van sy lede nie, maar in die vrymagtige welbehae van sy Hoof, Jesus Christus, is in sy ontstaan, bestaan en voortbestaan selfstandig in eie bevoegdheid (soewerein in eie kring).*

- (b) *Die Kerk as instituut onderwerp hom aan die gesag en wette van die staat, in soverre dit sy deelname aan die regsverkeer en uitoefening van burgerlike regte betref en in soverre genoemde regsverkeer en burgerlike regte nie met Gods Woord bots nie.*
- (c) *Die Kerk aanvaar met dankbaarheid die beskerming deur die owerheid, asook die erkenning van sy onvervreembare reg tot die beoefening van vryheid van godsdiens in belydenis en byeenkoms, met dien verstande dat genoemde vryhede nie misbruik sal word om die fundamente van die staatsgesag te ondergrawe of om wanorde op publiekregtelike terrein te veroorsaak nie.*
- (d) *Die Kerk aanvaar dit as heilige roeping om steeds profeties en getuigend die staat en die wêreld waarin hy bestaan, aan te spreek.*
- (e) *Wanneer die Kerk die owerheid oor 'n bepaalde aangeleentheid moet nader, moet dit deur die afgevaardigdes van die betrokke Kerklike vergadering, te wete Kerkraad, ring, ens, geskied (Kerkorde, 1962:14).*

3.1.2.2 Invloede wat moontlik 'n rol gespeel het in die totstandkoming van Artikel 65

Strauss wys op twee groot invloede wat moontlik kon meewerk in die totstandkoming van Kerkorde Artikel 65.

(i) Neo-Calvinisme

Volgens Strauss is die grootste enkele faktor wat die aanvaarding van Artikel 65 in die kerkorde in 1962 in die NG Kerk moontlik gemaak het “*die opkoms van die invloed van die sogenaamde Neo-Calvinistiese tradisie sedert veral die 1930's in die NG Kerk*” (Strauss, 2001:198). Die invloed was alreeds in die vyftigerjare sigbaar. In 1951 word die studiestuk onder die titel “*Die grondbeginsels van die Calvinistiese staatkunde*” by die Raad van NG Kerke aanvaar (NG Kerk Acta Raad van Kerke, 1951:110–111). Die breë gedagtes van Dooyeweerd en Kuyper is hier duidelik sigbaar (*Neo-Calvinisme is 'n filosofiese interpretasie van Calvinisme wat 'n verchristeliking van alle samelewing-sfere voorstaan.*) (Deist, 1984:112). Die meerderheid van die Aktuari wat verantwoordelik was vir die opstel van die konsepvorm van 1962 se Kerkorde, was simpatiseerders van die Calvinistiese tradisie soos dit vergestalt is by Kuyper, Dooyeweerd en andere (Strauss, 2001:198). JD Vorster, (voorsitter) LE du Toit en FN van Niekerk het al drie 'n groot invloed uitgeoefen. Vorster spreek hom in 'n boekie “*Ons Christelike-Protestantse erfenis*” in 1979 sterk uit as 'n voorstander van

Christelike wetenskap en ook dit waarvoor Dooyeweerd gestaan het. Vorster word ook gedurende die 1962 sinode as aktuaris aangewys (Handelinge, Algemene Sinode 1962). Hy sou definitief ’n groot invloed in die interpretasie van die kerkorde speel. In JD Vorster se proefskrif neem hy standpunt in oor die verhouding tussen kerk en staat. Hy leun sterk op beginsels van die Dordtse Sinode van 1618 en 1619. Dit is dieselfde beginsels wat weer by Emden herbevestig is. Kortliks kom dit daarop neer dat *“Die Kerk matig hom geen reg oor die staat aan nie maar staan volkome onafhanklik naas die staat. Die Kerk wil ook nie oor die staat heers soos in die Papale stelsel nie, en wil ook nie onder die staat staan soos die Erastianisme nie; maar die kerk en staat het elk sy eie terrein”* (Vorster, 1956:15).

FN Van Niekerk het later (1978) ’n studiestuk aan die Algemene Sinode voorgelê waarin hy Dooyeweerd sterk aanbeveel (Strauss, 2001:198). Dit is onder andere onder die invloed van hierdie wysgerige teologiese tradisie dat die Kerkorde van 1962 aanvaar is.

Volgens Artikel 65(a) is die kerk selfstandig in eie bevoegdheid (eie soewereiniteit). Dit stem ooreen met Vorster se siening soos in sy proefskrif aangeteken (Vorster, 1956:15). Die doel hiermee is waarskynlik om die unieke eie aard vir die kerk as samelewingsverband te formuleer. Artikel 65(a) versuim egter om aan te dui waarin hierdie uniekheid geleë is. Die uniekheid van die kerk moet gesoek word in dit wat sy opdrag of die doel van sy bestaan is. Volgens Strauss is die uniekheid meer as die sogenaamde *“soewereiniteit in eie kring”* (Strauss, 2001:195). Die kerk se opdrag is deur die Woord van God aan hom gegee en kan nie van hom weggeneem word nie. Die woord soewereiniteit kom uit die Kuyperiaanse begrip, wat Dooyeweerd ook so gebruik het. Dit dui daarop dat elke samelewingsverband soewerein is in sy eie gebied. Met die opskrif stel van die 1962 kerkorde, het die Kerk dit dus duidelik gestel dat hy sy eie terrein het en dat die staat sy eie terrein het. Van der Vyver noem dit ’n Sfeer-Soewereiniteit (Van der Vyver, 2004:35).

In Artikel 65(c) word duidelik gepraat van sy onvervreembare reg op die vryheid van godsdiens in belydenis en byeenkoms, maar hier word nie gepraat van die owerheid wat moet toesig hou oor die instandhouding van die erediens soos by die Dordtse Kerkorde nie (Dordtse Kerkorde artikel 28).

(ii) Verhouding van die NG Kerk met Regering

’n Volgende saak wat ’n groot invloed op die ontstaan van Artikel 65 gehad het, is naamlik die intieme band wat die NG Kerk met die Nasionale Party gehad het. *“Kerkhistories beskou, handhaaf die NG Kerk in die vyftiger- en sestigerjare ’n goeie en intieme band met die*

Nasionale Partybewind van destyds. Sommige verwys snedig na die NG Kerk van hierdie tyd as – ‘the National Party at prayer’.” (Strauss, 2001:198). (sien ook paragraaf 2.1 van dié hoofstuk).

Dit is belangrik om hier te let op die verband tussen die NG Kerk en die Afrikanervolk, asook die verband tussen die Nasionale Party en die Afrikanervolk. Volgens Lückhoff het die NG Kerk sowel as die Nasionale Party, albei die Afrikanervolk as gemene deler gehad (Lückhoff, 1978:164).

Die Nasionale Party se verbintenis met die grootste gedeelte van die Afrikanervolk was van die begin van sy ontstaan duidelik. Die ontstaan van die Nasionale Party kan direk verbind word met die opkoms van die Afrikaner-Nasionalisme. Die identiteit van die Afrikaner en sy selfbeskikking was nog altyd vir die Nasionale Party belangrik (D’Olivera, 1977:7).

Ook die Kerk se verbintenis met die Afrikanervolk was sedert 1914 al ’n algemene bekende saak. Van der Watt wys daarop dat die NG Kerk homself sedert die Rebelle as ’n volkskerk gesien het (Van der Watt, 1987:356). Dit blyk duidelik uit die oproep tot die buitengewone vergadering van die Raad van Kerke in 1915. Daarvolgens moes die kerk die vernaamste instrument wees om die verskeurde volkseenheid te herstel (Die Kerkbode, 7 Januarie 1915). Die verbintenis tussen die NG Kerk en die Afrikaner word verder bewys in die feit dat die NG Kerk die grootste Afrikaanse kerk is (Van der Watt, 1978:374). Daar was verder heelwat voorbeelde soos die Raad van NG Kerke, wat in 1951 ’n studiestuk genaamd “*Die grondbeginsels van die Calvinistiese staatkunde*” aanvaar het. (Handelinge, Raad van Kerke, 1951:52–75). Hierdie noue band tussen die Afrikanervolk en die NG Kerk, was vroeër tydens die Transvaalse sinodesitting van 1961 al duidelik. Tydens ’n sitting waar die Cottesloe-beraad bespreek is, het dr Willie Jonker die uitgangspunt van die meeste sinodegangers so verstaan “*ons as Boere is in ’n gemeenskaplike politieke stryd gewikkel, en die Kerklike leiers moet nie swig as hulle ons saak voor buitelanders moet verdedig nie*” (Jonker, 1998:45).

Dit wil voorkom dat die NG Kerk se noue verbintenis met die Afrikaner, juis veroorsaak het dat die NG Kerk ook ’n noue verbintenis met die Nasionale Party gehad het. Dat die NG Kerk wel ’n geskiedkundige verbintenis met die Afrikanervolk gehad het, kan seker min mee fout gevind word, die probleem het ingesluit toe die NG Kerk dit ook as sy roeping begin beskou het om die Afrikanersaak te bevorder en daarom ’n minder kritiese verbintenis met die Nasionale Party gehad het. Een van die gevolge hiervan was dat die NG Kerk so sy profetiese getuienis, asook sy perspektief oor godsdiensvryheid, ingeperk het. Die Algemene Sinode het

blykbaar die vreemde siening gehandhaaf dat die Kerk se profetiese getuienis teenoor die regering, slegs deur die beïnvloeding van die gewete van die regering wou doen. Die Kerk wou hom hoegenaamd nie oor staatsake in die openbaar uitspreek nie en ook nie in 'n kritiese negativisme verval nie. Hierdie siening was onder meer omdat die Kerk sy taakbegrensing teenoor die staat aanvaar het, kragtens die beginsel van soewereiniteit in eie kring, wat ook in die kerkorde so verwoord is (Strauss, 2001:199). Die rede hiervoor is gedeeltelik vanweë die Neo-Calvinistiese invloed en die kerk se intieme verbondenheid aan die Nasionale Party te danke. *“Die rede? Die Sinode spreek dit nie duidelik uit nie, maar uit die konteks afgelei kan die argument ongeveer die volgende wees: Die regering is ons mense, ons is in persoonlike gesprek met hulle, hulle luister na ons en ons wil hulle die verleentheid spaar (Strauss, 2001:199).”*

Hierdie noue band tussen die NG Kerk, die Nasionale Party en die regering van die dag, sou later duidelik 'n verleentheid vir die kerk word en 'n struikelblok wees in die kerk se profetiese getuienis teenoor die staat (De Gruchy, 1986:73).

3.1.2.3 Ontleding van Artikel 65(c)

Artikel 65(c) handel oor godsdienstvryheid. Met 'n nadere ontleding van hierdie Artikel 65(c) kan die volgende opgemerk word:

(i) ***“Die Kerk aanvaar met dankbaarheid die beskerming deur die owerheid.”***

In die vorige paragraaf is aangetoon dat die noue verbintenis tussen die NG Kerk en die regering van die dag, moontlik een van die aanleidende faktore was dat die Kerkorde 'n dankbetuiging teenoor die staat uiter in Artikel 65(c) (Strauss, 2002:199). Dit was natuurlik nie die enigste aanleidende faktore nie. Die meer voor die hand liggende motivering vir die dankbetuiging teenoor die staat (in die Kerkorde), is waarskynlik die uitgangspunt in die kerk se belydenisskrifte. Die enigste belydenisskrif wat hom oor die verhouding tussen die Kerk en die staat uitlaat, is die NGB, Artikel 36. Kleynhans is van mening dat hierdie Kerkorde-artikel direk voortvloei uit die NGB Artikel 36 (Kleynhans, 1988:196). Volgens Artikel 36 van die NGB was dit duidelik dat die staat nie net aan die kerk die ruimte moet gee om sy godsdienst uit te leef nie, maar ook as beskermmer van die verkondiging van die Woord moes optree (NGB, Art. 36). Die Dordtse Kerkorde van 1618 verwys ook hierna in Artikel 28 (Kerkorde van Dordt, 1618: art 28).

Artikel 65c wil dan juis hiervoor vir die staat erkenning gegee (Heyns, 1992:396). In die lig van die kerk se belydenisskrif was dit gepas om hiervoor teenoor die staat sy dankbaarheid te betoon.

(ii) “...asook die erkenning van sy onvervreembare reg tot die beoefening van vryheid van godsdiens in belydenis en byeenkoms.”

Hierdie gedeelte van die artikel beskryf die kerk se reg tot godsdiensvryheid. Of die NG Kerk met Artikel 65(c) die algemeen aanvaarde omskrywing van godsdiensvryheid (soos verduidelik in paragraaf 1.4 van hierdie hoofstuk) bedoel het, is nie duidelik nie, want die noue verbintenis tussen die Kerk en die regering het die kerk nooit genoop om op sy reg tot godsdiensvryheid aan te dring en te verduidelik wat hy daaronder verstaan nie.

Dit is veelseggend dat die vryheid van godsdiens in die betrokke artikel beperk word tot vryheid van belydenis en byeenkoms. Dit is wel so dat albei belangrike elemente van die breër omskrywing van godsdiensvryheid is, maar dit is ook so dat godsdiensvryheid baie meer behels as net vryheid van belydenis en vryheid van byeenkoms (Coertzen, 2005(iii):9; sien ook Handves van Godsdiensregte). Godsdiensvryheid behels ook vryheid van gewete, vryheid in beoefening van godsdiens, gelykheid van godsdienste voor die reg, skeiding tussen kerk en staat ensovoorts (vgl omskrywing in hoofstuk 5, asook Konsep Handves van Godsdiensregte). Dit kan net wees dat dit werklik die kerk se persepsie was dat vryheid van godsdiens slegs beteken dat dit jou vryheid van belydenis en vryheid van byeenkoms behels. Dit kan ook verklaar word dat dit maar bloot ’n erkenning van ’n historiese formulering is (Coertzen, 2005 (iii):9) Hierdie formulering kom egter nie in die Dordtse Kerkorde van 1619 of die Kerkorde van die Gereformeerde Kerk in Nederland van 1959 voor nie (vgl. Kerkorde van Dordt 1619 en die Kerkorde van die GKN 1959). Kleynhans verklaar die sinsnede “*belydenis en byeenkoms*”, vanuit die geskiedenis van Artikel 36 van die NGB. Hy verwys na die slotsinne van Artikel 36 (NGB). Daar word met name na die Wederdopers en ander oproerige mense in hierdie verband afgewys en in die algemeen almal wat die owerhede en die regeerders verwerp en die regsorde omver wil gooi, terwyl hulle die orde wat God ingestel het, versteur (Kleynhans, 1988:197). In hierdie sin is die insluiting moontlik om historiese redes. Indien dit die geval is, moet verstaan word dat vanweë die NG Kerk se verhouding met die regering, godsdiensvryheid moontlik nie vir hulle in 1962 ’n probleem of prioriteit was nie.

Kleynhans is verder van mening dat die beginsel van die staat as beskermmer van godsdiensvryheid afkomstig is van Calvin se standpunt, dat “*die staat die roeping het om die*

ware Gereformeerde religie te beskerm en te bevoordeel". Hierdie standpunt kom ook in Artikel 36 van die NGB voor (Kleynhans, 1988:197).

Jonker is van mening dat die praktyk anders as die belydenis verloop het. Die staat het die kerk se reg tot godsdiensvryheid beperk, deurdat die kerk geïntimideer is om die beginsels van Cottesloe te verwerp, (Jonker, 1998:53–75). Die kerk het blykbaar, vanweë sy gebondenheid aan die staat/regering, nooit bedreig gevoel vanweë hierdie beperking nie. Dit het die kerk egter van sy leidende aandeel in sosio-politieke hervorming ontnem (Van der Watt, 1987:114).

(iii) “...met dien verstande dat genoemde vryhede nie misbruik sal word om die fundamente van die staatsgesag te ondergrawe of om wanorde op publiekregtelike terrein te veroorsaak nie.”

Strauss noem ’n gebeurtenis in Suid-Afrika, naamlik die “Kerklousule” van die Wysigingswet op Naturellewetgewing van 1957, wat moontlik die aanleidende oorsaak vir die ontstaan van die derde gedeelte van Artikel 65 van die Kerkorde is. Artikel 65 het bepaal dat die kerk nie sy vryheid van godsdiens moes misbruik “om die fundamente van staatsgesag te ondergrawe of wanorde op publiekregtelike terrein te veroorsaak nie” (Strauss, 2001:200). Die gebeurtenis is die sogenaamde ontstaan van die “kerklousule”. (Artikel 28(d) van die wetsontwerp vir die Wysigingswet op Naturellewetgewing van 1957) (SAO 1957:52). Die wetsontwerp wou hê dat die minister goedkeuring moet verleen indien swartmense ook ’n kerk wou besoek wat hoofsaaklik vir witmense bedoel is. Die minister sou ook net toestemming kon gee as hy daarvan oortuig was dat hul motiewe ’n bona fide kerklike rede was, en nie vir politieke gewin nie (Lombard, 1974:166). Die Federale Raad van Kerke (NG Kerke) het aandag aan die wetsontwerp geskenk en het saam met die Federale Sendingraad ’n afvaardiging na die Minister gestuur. Hulle het agt beginsels geformuleer wat die basis vir die samesprekings met die minister sou vorm (Handelinge, Raad van Kerke, 1957). Na samesprekings met die minister van Naturellesake het hulle sy verduideliking dat die vryheid van die kerk erken word “solank sodanige vryheid nie misbruik word tot versteuring van die goeie orde van die samelewing nie” (Die Kerkbode, 17 April 1957, bl 676), aanvaar en slegs die eerste vier van hulle agt beginsels, asook die wysiging wat dr Verwoerd aan die eerste vier voorgestel het, gepubliseer (Lombard, 1974:169). (Hierdie gebeurtenis asook die agt beginsels, word kortliks in paragraaf 2.3.2 bespreek).

Volgens Strauss is dit moontlik dat sekere uitdrukkings in Artikel 65 van die Kerkorde se oorsprong afkomstig wees van hierdie gebeure in 1957. Daar is veral uitdrukkings soos “onvervreembare reg op vryheid van godsdiens” en “wanorde op publieke terrein” (Kerkorde, 1962 Artikel 65) wat moontlik na die situasie in 1957 teruggevoer kan word (Strauss, 2001:200).

Omdat dit vir die samestellers van die Kerkorde van 1962 belangrik was om die nuwe Kerkorde van die Gereformeerde Kerkorde in Nederland as uitgangspunt te neem, omdat hulle oortuig was dat dit ’n eietydse weergawe van die Dordtse Kerkorde was (Vorster, 1960:12), is die ontstaan van die derde gedeelte van die Kerkorde artikel 65 mees waarskynlik van die NGB, artikel 36 afkomstig.

Kleynhans is van mening dat dié ontstaan van die gedeelte tot Artikel 36 van die NGB terughertoe kan word. Hy stel dit dat “*die moontlikheid dat die fundamente van die staatsgesag onder die dekmantel van godsdiensvryheid ondergrawe kan word, bly steeds wesenlik. Omdat dit tot anargie lei en die toets van die Skrif nie kan deurmaan nie, moet dit bekamp word.*” Vandaar die voorbehoud in die artikel (Kleynhans, 1988:198). Die woorde moet teen bepaalde historiese agtergrond gesien word. Min of meer gelyktydig met die Kerkhervorming het daar in die 16de eeu verskillende rewolusionêre sektariese groepe in Wes-Europa ontstaan. In Switserland, Nederland en ook elders het van die Wederdopers op rewolusionêre wyse na vore gekom. Een voorbeeld was ’n staatgreep wat ekstremiste in die stad Münster ten gunste van die Wederdopers uitgevoer het. Die orde is eers in 1535 herstel (De Jong, 1980:184). So was daar ook vroeër in Wittenberg (1522) ’n opstand wat Luther hardhandig moes optree (1525) om die orde te herstel (De Jong, 1980:163–165).

3.1.3 Konklusie

Vanweë:

- i) die Raad van Kerke in 1957 se besluite en toepassing van godsdiensvryheid (die agt beginselstandpunte oor godsdiensvryheid, wat hulle verander het na gesprekke met die regering – sien paragraaf 2.3.3);
- ii) die Raad van Kerke se reaksie op Cottesloe-beraad in 1961, en
- iii) die samestelling en herkoms van die eerste Kerkorde van die Algemene Sinode van 1962;

word bevestig dat die NG Kerk op hierdie stadium, nie 'n duidelike omskrywing van godsdiensvryheid en die toepassing daarvan, gehad het nie.

Die NG Kerk se denke teenoor ander inwoners van die land was in 1962 so geokkupeer deur die beskerming van die saak van Afrikaner-Nasionalisme, dat die Kerk in sy ondersteuning van die regering se beleid die “beskerming” deur die owerheid aanvaar het en daardeur 'n beperking op godsdiensvryheid toegelaat het. Dit bevestig die eerste ondersoekvraag van die hipotese van die proefskrif – dat godsdiensvryheid deur die geskiedenis verskillende vorme aangeneem het en 'n ontwikkeling moes deurgaan. Dit is ook waar van die geskiedenis van die NG Kerk. Die betekenis wat die NG Kerk in 1962 aan die konsep van godsdiensvryheid geheg het, was nie duidelik nie. Die NG Kerk se toepassing van godsdiensvryheid was op dié stadium nie in ooreenstemming met die definisie van die werkshipotese van die proefskrif nie. Die Kerk se verstaan van dié konsep van godsdiensvryheid, sou in die jare wat volg nog baie ontwikkel.

3.2 Die Tweede Algemene Sinode: 1966

3.2.1 Aanloop tot die sinode

Die politieke situasie in die land en Christene se verskillende sienings hieroor, het emosies in die jare na die Algemene Sinode 1962, baie hoog laat loop. Die reaksie op die NG Kerk se mening oor Cottesloe en die kerk wat sy rug op die beraad se besluite gedraai het, was groot. Binne die kerk het die reaksie op Cottesloe ook 'n verlammeende effek gehad (Van der Watt, 1987:114). Dit het die kerk as't ware ontnem van sy leidende aandeel in sosio-politieke hervorming. Die debat is eers weer aan die begin van die sewentigerjare hervat (Van der Watt, 1987:114). Die vryheid vir mense om oor Cottesloe en hulle gewetens in die openbaar te praat, is deur die reaksie van die regering en sinodes aan bande gelê! *“Ongetwyfeld is die inisiatief van hierdie Kerk gedemp”* (Van der Watt, 1987:114).

Die NG Kerk se reaksie op Cottesloe het in 1962 gelei tot die stigting van 'n onafhanklike Christelike maandblad naamlik, Pro Veritate. Die redakteur was CF Beyers Naude. Ander predikante soos prof JCG Kotze, WD Jonker, FEO'B Geldenhuys en GJ Swart was aanvanklike medewerkers (Van der Watt, 1987:112). Die doel was *“om 'n onafhanklike Afrikaanse teologiese tydskrif te begin om teologiese en rasseaangeleenthede te debatteer, en om die ideaal van Christelike eenheid na te streef”* (Naude, 1995:63).

Nadat die Kerk die bande met die WRK verbreek het en die Cottesloe uitsprake verwerp het, het Beyers Naude saam met ander, die behoefte vir 'n ekumeniese liggaam raakgesien. In 1963 is so 'n ekumeniese liggaam vir individuele Christene gestig naamlik “*Die Christelike Instituut*”. Die doelstellings van die Christelike Instituut was: “*Eerstens om die Bybelse opdrag van Christelike eenheid oor die grense van ras, kleur, taal en kultuur te bevorder sonder ontkenning van die verskeidenheid tale en kultuurgroepe veral in 'n land soos Suid-Afrika; en tweedens om die Bybelse opdrag van sosiale geregtigheid onder alle bevolkingsgroepe te bevorder*” (Naude, 1995:67).

Die NG Kerk wou van die begin af van die Christelike Instituut en sy bedrywighede niks weet nie. Die Breë Moderatuur het in November 1963 verklaar dat hy nie die stigting en voortbestaan van die CI kan goedkeur nie, “*omdat dit duidelik is dat dit noodwendig moet lei tot die bestryding van die rasse- en ekumeniese standpunt van die Ned Geref Kerk*” (Die Kerkbode, 27 November 1963).

3.2.2 Besluite van die sinode

Dit was opmerklik dat lidmate se vryheid om hulle Christenskap op verskeie maniere uit te leef, ondergeskik was aan die getrouheid en beleid van afsonderlike ontwikkeling. Dit kan onder meer afgelei word uit die besluit en motivering van die besluit oor die Christelike Instituut by die Algemene Sinode van 1966.

Die Besluit:

- (a) *om die Christelike Instituut te verwerp as 'n dwaalrigting wat die suiwere leer ondermyn, die goeie orde in die Kerk ondergrawe en tweedrag onder lidmate saai;*
- (b) *dat ampsdraers en lidmate hulle uit lojaliteit teenoor hul Kerk van die Christelike Instituut moet onttrek; en*
- (c) *lidmate word ernstig vermaan om onwankelbaar trou te staan in hul liefde vir die Ned Geref Kerk*” (Handelinge, 1966:459, 564).

Motivering van besluit:

In die motivering van die besluit word gemeld dat dit teen die Christelike Instituut gehou word dat hulle die Protestantse belydenis verloën omdat hulle in dieselfde juk as die Rooms Katolieke Kerk trek – “*Rooms Katolieke in een organisasie te wil saamsnoer en daardeur ons Protestante Belydenis, volgens die Skrif en soos uitgedruk in die Drie Formuliere van*

Enigheid, verloën en ook in stryd met die ondertekeningsformulier vir predikante is; die Kerk se Skrifverantwoorde en beproefde sendingbeleid weerstrewe en 'n uiters bedenklike Kerkbegrip en opvatting oor ekumenisiteit huldig... (Handelinge, 1966:459).

Omdat dit nie 'n goeie motivering is nie, en dit ook nie bewys kon word nie, het dr IH Eybers en ds WJ Bruwer 'n voorstel ingedien dat die Sinode sy spyt uitspreek dat die beoordeling van die Christelike Instituut nie vollediger is met spesifieke verwysings nie. Die voorstel word verwerp en slegs die twee persone wat die voorstel maak, stem daarvoor (Handelinge, 1966:565).

Alhoewel Jonker nie met die stigting van die Christelike Instituut saamgestem het nie (Jonker, 1998:63), het hy die volgende opmerkings oor die besluit van die Algemene Sinode oor die Christelike Instituut (CI) gemaak: *"Die afkeer van die CI was so groot dat daar nie sprake was van redelike hantering van die aangeleentheid nie. Die amptelike besluit wat die Algemene Sinode van 1966 in Bloemfontein daaroor geneem het – sonder enige ondersoek daarna of verslag daaroor – was daarop gemik om enige moontlike invloed van die CI finaal in kerklike geledere die nek in te slaan"* (Jonker, 1998:68).

Alles het daarop gedui dat die kerk hom so met die Afrikanerpolitiek vereenselwig het dat hy op dié stadium nie meer nugter kon oordeel oor enige standpunt wat teen die volksaak indruis nie. Vrye denke buite die Afrikanersaak, was op dié stadium in die NG Kerk baie moeilik (Jonker, 1998:68). Die optrede van die sinode teenoor die Christelike Instituut het gewys dat die NG Kerk in sy vergaderinge nie vryheid van spraak vir Christene, wat nie 'n bepaalde opvatting van die Afrikanersaak steun, toegelaat het nie. Die Kerk se verbintenis tot die Afrikanersaak het ongelukkig daartoe gelei dat hulle onreg toegelaat het teen ander Christene wat nie vir die Afrikanersaak gestaan het nie.

Gaum is van mening dat daar in die sestigerjare 'n gesindheid binne die geledere van die NG Kerk was, wat die stryd teen die CI, veral gesien het as 'n stryd teen die kragte wat die landsbeleid van apartheid bedreig het. *"Die NG Kerk was in die jare nadat die Cottesloe-besluite verwerp is, opnuut daarvan oortuig dat apartheid/afsonderlike ontwikkeling die weg is waarlangs die oplossing vir Suid-Afrika se verhoudingsvraagstukke gevind moet word."* (Gaum, 1997:23).

Die Kaapse Sinode het in 1965 'n belangrike verslag van sy kommissie vir die studie van rasse-aangeleenthede goedgekeur. Dit het gehandel oor *Ras, Volk en Nasie* in die lig van die Skrif, rasgemengde huwelike, kerklike verhoudinge onderling en dies meer. Van der Watt

wys daarop dat die invloed van die Nederlandse geleerde Abraham Kuyper nie onderskat moet word nie (Van der Watt, 1987:115). Twee van sy grootste eksponente naamlik prof FJM Potgieter en dr AP Treurnicht (assessor van die sinode) was lede van die Kaapse kommissie vir rasse-aangeleenthede (Handelinge, Die NG Kerk in Suid-Afrika (Kaapland), 1965:192). Die rapport is verwys na die Algemene Sinode en uiteindelik het dit gedien as basis vir die besluite van die Algemene Sinode 1966 oor dié sake (Van der Watt, 1987:114). Die verslag oor *Ras, Volk en Nasie* dien voor die Algemene Sinode van 1966, maar die verslag word terug verwys (Handelinge, 1966:86,488) en dien uiteindelik voor die Algemene Sinode in 1974.

In 'n brief (1968) van WA Landman aan die sekretaris van die Algemene Sinode van die “*Reformed Church in America*” (opgeneem in “*A Plea for Understanding*”), verduidelik hy die redes waarom verskillende teoloë uiteenlopende standpunte oor die Suid-Afrikaanse politieke gebeure huldig. Hy verklaar die verskillende standpunte as gevolg van verskillende oë waarmee mense na dieselfde feitelike situasie kyk. In die brief verdedig hy die hoek waarmee die NG Kerk na die Suid-Afrikaanse situasie kyk. Hiervolgens is die bedoeling van die NG Kerk nie onderdrukking nie, maar afsonderlike ontwikkeling. Hy bewys ook dat dit nie so sleg met die swart bevolking in Suid-Afrika gaan, soos in ander Afrika lande nie (Landman, 1968:20). Volgens die brief, was die motiewe van die NG Kerk nog nooit om mense te verdruk en hulle te benadeel nie, maar eerder om mense behulpsaam te wees. Die NG Kerk was van mening dat die beste manier om die swart bevolking op te help, is om hulle selfstandig binne hulle eie leefwêreld te maak.

In geheel gesien was daar 'n mate van stagnering by die Algemene Sinode van 1966 in sy besinning wat betref afsonderlike ontwikkeling. Die Algemene Sinode het die grense tussen rasse, die verskeidenheid en pluriformiteit opnuut beklemtoon en vanselfsprekend daarmee saam die noodsaaklike roeping om die nasionale karakter van 'n volk, naamlik om die volkseie van die Afrikanervolk te bewaar (Van der Watt, 1987:114).

3.2.3 Die Kerkorde van 1966

Artikel 65 het nie in 1966 verander nie (Kerkorde, 1966:14). Daar het ook geen verandering in die kerk se verbondenheid met die staat gekom nie.

3.3 Die Derde Algemene Sinode: 1970

3.3.1 Besluite van die sinode

In die Agenda van die Algemene Sinode van 1970 word gemeld dat die Ring van Johannesburg navraag gedoen het oor die Skriftuurlike gronde van die besluite van die Algemene Sinode oor die **Christelike Instituut** (Agenda, 1970:34). Daar het 'n soortgelyke versoek van die Nederlandse Hervormde Kerk gekom. Dit kan daarop dui dat nie almal met die kerk se veroordelende standpunt teenoor andersdenkende medegelowiges genoeg geneem het nie (Agenda, 1970:34).

3.3.2 Nederlandse Geloofsbelydenis (NGB) Artikel 36

Dit is tydens die Algemene Sinode (1970) dat die debat oor die verandering in die **NGB (NGB), Artikel 36**, binne die NG Kerk begin (Die debat is in Nederland al sedert 1900 aan die gang). Hierdie debat is eers met die Algemene Sinode van 1986 voltooi. Dit is dus verstaanbaar dat Jonker verklaar dat Artikel 36 in die NGB, waarin oor die verhouding tussen kerk en staat gehandel word, een van die mees omstrede artikels is (Jonker, 1993:54). Die kerklike debat het oor die tydperk van 5 Algemene Sinodes verloop (vanaf 1970–1986). Dit word kortliks hier bespreek:

Die Federale Raad van Kerke stel aan die **Algemene Sinode van 1970** voor dat die verandering, wat reeds in 1958 deur die Nederduitse Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika (Kaapland) goedgekeur is, ook deur die Algemene Sinode goedgekeur word. Die verandering is deur die Gereformeerde Ekumeniese Sinode aanbeveel. Die voorstel (wat deur JD Vorster en FJM Potgieter voorgedra is) het behels dat die derde sin in die NGB Artikel 36 wat oor die betrekkinge tussen kerk en staat handel, geskrap word. Dit is die sin wat lui: *“om te weren en uit te roeien alle afgoderij en valsens godsdienst, om het rijk des antichrist te gronde te werpen”*. Dit moet vervang word met die sin wat die Gereformeerde Kerke in Nederland reeds in 1953 voorgestel het *“En aldus geroepen bij te dragen tot de opbouw van een Gode welgevallige samenleving der mense, heeft de Overheid, in onderwerping aan de Wet Gods, zich verrehoudend van alle volstreckte machtsoefening, op het aan haar zorg toevertroude terrein en met haar toekomstende middelen, iedere belemmering voor de predeking van het Evangelie en voor geheel de heilige dienst van God weg te nemen, opdat het Woord des Here*

zijn loop hebbe, het Koninkrijk van Jesus Christus voortgang vinde en alle anti-christelike macht worde tegengestaan” (Handelinge, 1970:365).

As motivering vir die verandering word gestel dat dit nie die staat se verantwoordelikheid is om afgodery uit te wis nie, want die staat kan nie self besluit wat afgodery is nie. Die verslag meld ook dat die betrokke sin op die Generale Sinode van Utrecht (1905) op aanbeveling van Kuiper, Bavinck, Rutgers, Riesterveld en ander, geskrap is. *“Die Nederduitse Gereformeerde Kerk het egter toentertyd geen aandag aan hierdie saak gewy nie”* (Agenda, 1970:365). HH Kuiper word ook aangehaal dat hy sou gesê het die staat het geen *“mandaat om die Skrif te eksegetiseer nie”* (Agenda, 1970:366).

Die Algemene Sinode van 1970 het egter besluit om nie op dié tydstip daaroor ’n besluit te neem nie. Verder word ’n voorstel deur FN van Niekerk en MJ Keller aanvaar om die Dogterkerke te versoek om nie die verandering te aanvaar voordat die NG Kerk nie daaroor ’n besluit geneem het nie (Handelinge, 1970:809).

Met die **Algemene Sinode van 1974** is besluit dat die Kommissie vir Leer en Protestantse Aksie versoek word om die gemotiveerde studiestuk (wat voor die Algemene Sinode van 1970 gedien het) in verband met Artikel 36 aan die sinodes deur te stuur met die versoek om dit te behandel met rapport aan die Algemene Sinode (Handelinge, Algemene Sinode van 1974:577).

Met die **Algemene Sinode van 1978** stel die Kommissie vir Leer en Aktuele sake die volgende voor:

*“Om reeds genoemde gewigtige redes beveel u kommissie aan dat die hele derde sin van Artikel 36 van die Nederlandse Geloofsbelydenis geskrap en vervang word deur die voorgestelde vervangingsformule van die Nederlandse Gereformeerde Kerke: dat die bewoording in Afrikaans sal lui – **En aldus geroep om by te dra tot die opbou van ’n samelewing wat God welgevallig is, moet die owerheid in onderwerping aan die Wet van God, elke belemmering vir die prediking van die Evangelie en vir die hele heilige diens van God uit die weg ruim. Hierin moet hy hom weerhou van alle volstrekte magsoefening, en hom op die terrein wat aan sy sorg toevertrou is van die middele wat hom toekom, bedien. Dit alles moet geskied met die doel om die Woord van die Here sy loop te laat hê, die koninkryk van Jesus te bevorder en elke anti-Christelike mag teen te staan**”* (Agenda, 1978:219).

In teenstelling met die voorstel van die kommissie lê ds FN van Niekerk 'n eie studiestuk voor die Sinode waarin hy beredeneer waarom daar nie 'n verandering aan Artikel 36 nodig is nie.

Hy motiveer sy standpunt deur daarop te wys dat die saak oorspronklik aanhangig gemaak is deur 'n buitelandse adviserende Sinode, naamlik die GES. Die nuwe formulering was ook afkomstig van 'n "*buitelandse Sinode*", naamlik die Gereformeerde Sinode in Nederland. Hierdie verandering is ook nie deur die Hervormde Kerk van Afrika en die Gereformeerde Kerk van Suid-Afrika goedgekeur nie – "*Hulle wil nie verander nie*". Van Niekerk wys Kuyper se standpunt (Utrecht 1905) oor Artikel 36 ook af, omdat dit nie op 'n "*Christelike owerheidsopvatting*" berus nie, maar eerder op 'n "*neutrale owerheidsopvatting*". Hy wys daarop dat die Nederlandse Sinode die besluit geneem het op grond van "*politieke druk op Kuyper*". Verder wys hy daarop dat predikante met legitimasie die NGB onderteken het en daarmee bely het dat dit ooreenstem met die Skrif. Indien die Kerk bely dat die NGB ooreenstem met die Skrif, is dit 'n goeie rede waarom die NGB nie kan verander nie. Met verdere beredenering sê hy "*Indien die Algemene Sinode die verslag oor Artikel 36 (NGB) en sy voorgestelde wysiginge aanvaar, handel hy ultra vires teen die wet (Kerkorde)*".

Hy wys verder daarop dat die Kerkorde artikel 44.1 bepaal dat die Algemene Sinode slegs 'n verandering in belydenis kan bring indien elke sinode afsonderlik dit met 'n tweederde meerderheid goedkeur. Die belydenis is dus verskans. Hy stel voor dat daar eerder 'n verduidelikende nota aan die einde van die Artikel aangebring word (Handelinge, 1978:1108–1120).

Met hierdie optrede het FN van Niekerk daarin geslaag om agterdog te wek en twyfel te saai en as gevolg hiervan verwys die Algemene Sinode die hele aangeleentheid, asook sy studiestuk, na die Kommissie vir Leer en Aktuele sake vir verdere studie. Op sy beurt moet die kommissie die resultaat hiervan eers na die onderskeie sinodes vir besluitneming verwys. DD Roslee en D van Eeden stel hierna voor dat die besluite van die Algemene Sinode van 1974 oor artikel 36 van die NGB, tot by die volgende vergadering opgeskort word.

Tydens die **Algemene Sinode van 1982** is gerapporteer dat daar nie aan die vereiste van 'n twee-derde-meerderheid van al die sinodes voldoen is nie, en dat die verandering soos voorgestel deur die kommissie, nie goedgekeur kan word nie. Die kommissie kom toe met 'n nuwe oplossing naamlik dat die artikel nie verander word nie, maar dat dit slegs vertaal word.

Daar word 'n “proefvertaling” voorgestel en versoek dat dit na die onderskeie sinodes verwys word, sodat dit op die volgende Algemene Sinode hanteer kan word.

Die “proefvertaling” het as volg gelui: *“En dit is nie alleen hulle taak om aan die staatsbestuur aandag te gee en daaroor te waak nie, maar ook om die heilige Woordbediening in stand te hou sodat alle afgodery en valse godsdiens teengegaan en uitgeroei word, die ryk van die antichris vernietig en die koninkryk van Jesus Christus bevorder word”* (Agenda, Algemene Sinode 1982:503). Daar was agterdog by lede van die Sinode of die nuwe vertaling nie die wese en betekenis van die artikel verander nie. Nadat die Tydelike kommissie vir Leer en Aktuele Sake die Sinode verseker het dat dit nie die geval is nie, was almal nie tevrede nie. Die Sinode keur toe 'n ordemosie goed dat die aangeleentheid na AKLAS verwys word om 'n studie te maak of die proefvertaling, wel slegs 'n vertaling is en of dit nie ook die betekenis van die NGB artikel 36 verander nie (Handelinge, 1982:1106, 1112, 1246, 1432).

Met die **Algemene Sinode van 1986** besluit die sinode dat die nuwe vertaling nie die betekenis van NGB Art 36 verander nie. 'n Nuwe vertaling word toe aanvaar.

Die “**ou**” vertaling het gelees *“En hul amp is om nie alleen ag te gee op en te waak oor die burgerlike regering nie, maar ook om die hand te hou aan die heilige kerkdiens, om te weer en uit te roei alle afgodery en valse godsdiens, om die ryk van die Antichris te gronde te rig en die koninkryk van Jesus Christus te bevorder, die woord van die evangelie orals te laat preek, sodat God deur elkeen geëer en gedien kan word, soos Hy in sy Woord beveel.”*

Die “**nuwe vertaling**” het finaal so daar uitgesien *“En dit is nie alleen hulle taak om aan die staatsbestuur aandag te gee en daaroor te waak nie, maar ook om die heilige Woordbedieninge te beskerm om sodoende alle afgodery en valse godsdiens teen te gaan en uit te roei, die ryk van die Antichris te vernietig en die koninkryk van Jesus Christus te bevorder en orals te laat verkondig, sodat God deur elkeen geëer en gedien word, soos Hy in sy Woord beveel”* (Agenda, Algemene Sinode 1986:137).

Jonker verdedig die nuwe vertaling deur te beklemtoon dat die verhouding tussen kerk en staat sedert die sestiende eeu drasties verander het. Die situasie van die kerk in die moderne demokratiese en sekulêre staat, verskil drasties van die tyd van die Reformasie. Die moderne staat stel homself neutraal op wat godsdienssake betref en waarborg vryheid van godsdiens vir alle burgers (Jonker 1993:55). In die nuwe Afrikaanse vertaling van die belydenisskrifte word hierdie interpretasie deur die invoeging van die woorde “sodoende” voor “alle afgodery

en valse godsdiens teen te gaan en uit te roei” in die historiese teks ingeskryf (Jonker, 1993:55).

Die inhoud en betekenis van Artikel 36 van die NGB word in hoofstuk 2 van hierdie studie bespreek.

3.3.3 Die Kerkorde van 1970

Die artikels in die Kerkorde (1970) wat oor kerk en staat en godsdiensvryheid handel het naamlik Artikel 65, het nie by die sinode inhoudelik verander nie. Daar vind slegs ’n redaksionele wysiging plaas. Die woorde “*selfstandigheid in eie bevoegdheid*” word nou vervang met “*soewereiniteit in eie kring*” (Agenda, 1970:78; Kerkorde, 1970:art 65.1:18). Voorheen was laasgenoemde in hakies. Die woord “*Kerklike vergadering*” word ook vervang met “*Kerkvergadering*” (Kerkorde, 1970:art. 65.5:18).

3.4 Die Vierde Algemene Sinode: 1974

3.4.1 Besluite van die sinode

Dit is by die 1974 Algemene Sinode dat die verslag oor rasseaangeleenthede onder die titel *Ras, Volk en Nasie (RVN)* bespreek is. Dit word in die volgende jaar gepubliseer onder die titel: “*Ras, Volk en Nasie en Volkereverhoudinge in die lig van die Skrif*” (RVN). Kerkhistories beoordeel was hierdie publikasie die eerste amptelike gesistematiseerde beleidstuk van die NG Kerk oor brandende rassesaak (Van der Watt, 1987:115). Hoewel die meeste besluite en optrede van die kerk getuig van ’n onveranderlike standpunt oor afsonderlike ontwikkeling, openbaar die verslag tog ’n gesindheid van ’n opregte soeke na die wil van die Here (Ras, Volk en Nasie, 1975:5).

Die publikasie bestaan uit 66 stellings wat deur die Algemene Sinode goedgekeur is. Dit is veral stelling 49 en sy onderafdelings wat vir hierdie studie van belang is. Stelling 49 handel oor die verhouding tussen kerk en staat: “*Ten opsigte van die staat en die kerk as instelling en instrumente van God, elkeen met ’n eie gesag, struktuur en taak en in hulle onderlinge verhouding het ons studie van Skrifgegewens ons tot die onderstaande samevattende gevolgtrekking gebring*” (Ras, Volk en Nasie, 1975:70).

Hier word erken dat die staat en kerk twee afsonderlike instellinge is, elkeen met sy eie doel en struktuur.

In stelling 49.1 behandel die beleidstuk die taak van die Kerk en in 49.2 word die taak van die staat omskryf.

RVN sien die taak van die staat soos volg:

“Die staat moet die openbare orde handhaaf binne sy bepaalde gesagsgebied, die regsbelange van verskillende groepe harmoniseer en reguleer ter wille van die algemene orde, die kwaad bekamp en die reg handhaaf. Hieronder is ’n geordende samelewing nie moontlik nie (vgl. 1 Tim 2:2-4). In dit alles moet die staat volgens die Skriftuurlike norm optree, naamlik die liefde vir die Here en die naaste as reël ook vir die openbare geregtighedsbeoefening (vgl. 2 Kron.19:6). Daarin mag die staat van ’n gesagsorde, gesagsorgane en die swaardmag gebruik maak om die deurwerking van die sonde te beteuel (Rom 13:4). Hierdie noodsaaklike regsorde wat diverse lewensaspekte moet reël, mag egter nooit in ’n totalitêre sisteem ontaard, waarin die staat die soewereiniteit in eie kring van ander lewensverbande aantast en gevolglik alle aspekte van die menslike bestaan wil reël nie. Die algemeen geldende reël van bevoegdheid in eie kring, geregtigheid en liefde behoort die staat van rewolusionêre chaos en politieke absolutisme en dwingelandy te bewaar.”

(RVN, 1974:71 Stelling 49.2)

Stelling 49.3 handel oor die beperkte verantwoordelikhede van die staat. Hier word erken dat die staat nie die interne lewe van alle samelewingsverbande kan reguleer nie (Ras, Volk en Nasie, 1975:71).

Stelling 49.5 handel oor menseregte. Vir die doel van hierdie studie is die bewoording daarvan belangrik.

“Op grond van die Skrif kan ons regte as aansprake wat die mens uit homself sou besit, soos die begrip vandag algemeen gebruik word, nie aanvaar nie. Menseregte is daardie regte wat God aan die mens as sy beeldraer geskenk het, ten einde sy pligte en roeping as mens te kan nakom. Om aan sy roeping as mens te kan beantwoord, het die mens die reg op sy lewe en die voortsetting daarvan deur huwelik en gemeenskapsvorming, op besit en op godsdiens- en gewetensvryheid. Dit spreek vanself dat die uitoefening van hierdie regte nooit op ’n individualistiese wyse losgemaak kan word van die

gemeenskap waarbinne die enkeling sy lewensruimte vind nie. Want ook die gemeenskap het, as gemeenskap van mense, kollektiewe regte op grond waarvan hy sy roeping van Godswê kan nakom. By die erkenning van regte moet voorregte gepaard gaan met verantwoordelikheid. Regte en voorregte mag nie weerhou word wanneer daar 'n regmatige aanspraak op is nie (Ras, Volk en Nasie, 1975:72). ”

Met die onderstreepte stellings (my onderstreping) het die NG Kerk dit duidelik gestel dat hy wel godsdiensvryheid ag. Die betekenis daarvan word egter nêrens uitgespel nie. Vir die NG Kerk het dit vasgestaan (stelling 49.6) dat wat die staatkundige model van Suid-Afrika betref, eiesoortige ontwikkeling van die verskillende bevolkingsgroepe, in die lig van die Skrif, verantwoordbaar is. Die NG Kerk stel dit egter duidelik dat die gebod van naasteliefde die etiese norm moet wees in die reëling van gesonde volkereverhoudinge (NG Kerk, 1974:72).

“n Staatkundige stelsel wat gebou is op eiesoortige ontwikkeling by verskillende bevolkingsgroepe kan in die lig van die Skrif prinsipieel verantwoord word. Hierin moet egter altyd die gebod tot naasteliefde gestel word as die etiese norm vir die reëling van gesonde volkeverhoudinge.”

(RVN, 1974:72 Stelling 49.6)

In sy geheel gesien, is die beginsels wat in *Ras, Volk en Nasie* uiteengesit is, tog dié wat ander mense wat anders dink, lewensruimte gegun het (sien stelling 49.5). Volgens De Gruchy kan min mense wat binne die gereformeerde tradisie staan, aanstoot neem teen die hermeneutiese beginsels van *Ras Volk en Nasie* (De Gruchy, 1979:71). Dit was ook die waarneming van die Switserse Kerk (Gaum, 1997:68). De Gruchy wonder egter tereg oor die dualisme by die NG Kerk. Aan die een kant verwerp die kerk onreg en rassediskriminasie in beginsel, maar aan die ander kant aanvaar hulle die beleid van afsonderlike ontwikkeling wat in sy wese die menswaardigheid van ander aangetas het (De Gruchy, 1979:73). Dit bly 'n vraag hoe dit kon gebeur het dat die NG Kerk hoofsaaklik goeie gereformeerde beginsels handhaaf, en erken het dat die staat nie met mense se gewetens mag inmeng nie (paragraaf. 49.5), maar tog blind was vir 'n regeringsbeleid wat mense se gewetens gebind het. De Gruchy sien die rede vir hierdie dualisme in die feit dat die NG Kerk 'n ideologie probeer begrond het wat mooi op papier geklink het, maar wat nooit werklik in die praktyk kon werk nie. Die toepassing daarvan sou in alle gevalle slegs die blankes bevoordeel (De Gruchy, 1979:78).

Miskien lê die antwoord in die voorwaardes wat paragraaf 49.5 (RVN) self stel vir vryheid van gewete. Die sinode stel dit dat die regte van godsdien- en gewetensvryheid nie

losgemaak kan word van “*die gemeenskap waarbinne die enkeling sy lewensruimte vind nie*”. Vir die NG Kerk was die “gemeenskap” die landsituasie. Die vryheid van spraak en godsdiens kan alleen toegelaat word binne die realiteit van die Suid-Afrikaanse gemeenskap.

Die NG Kerk het dus toegelaat dat mense se godsdiensvryheid beperk word, deur vir die regering van die dag ’n Skriftuurlike basis te gee vir afsonderlike ontwikkeling (RVN, 49.6). Van Wyk is van mening dat die probleem van die NG Kerk juis daarin gelê het dat afsonderlike ontwikkeling uit die Skrif begrond is. Dit was volgens Van Wyk eerder Skrifinleg as Skrifuitleg. Die NG Kerk se Skriftuurlike begronding was polities gedetermineerd (Van Wyk, 1976:70).

Met sy kommentaar op die RVN-verslag het Jaap Durand gesê dat uit die relatiewe feit van die Bybel, dat daar differensiasie tussen mense is, die NG Kerk dit ’n “*imperative for division between peoples*” gemaak het (Durand, 1978:4).

Johanson vra hoe is dit moontlik dat twee groepe mense, wat met dieselfde Bybel werk, en albei bekommerd is oor reg en geregtigheid, tot opponerende standpunte hieroor kan kom. Hy antwoord dit self as hy verklaar dat die geheime bestanddeel in die resep van die NG Kerk geleë is in die “*concern for the volk – for the wellbeing of the Afrikaner community*” (Johanson, 1975:60).

Uit bogenoemde kan afgelei word dat die NG Kerk meegewerk het om anderskleuriges se vryheid te beperk, deur ’n teologiese basis te help bied vir die beleid van die Nasionale Party (49.6).

Dit is merkwaardig dat die verslag oor rasseaangeleenthede verskyn het in ’n tyd waar daar belangrike verskuiwings in die leefwêreld van Suid-Afrika begin plaasvind het. Vanaf politieke verhoë en Christelike podiums het mense al hoe meer verkondig dat daar wegbeweeg moet word van die beleid van afsonderlike ontwikkeling. Dit het duidelik geword dat dit nie werk nie (Van der Watt, 1987:116). Daarenteen word die 1974-verslag van *Ras Volk en Nasie* as stagnerend ervaar. Daar was geen ontwikkeling van 1966 tot 1974 in die kerk se standpunt nie – terwyl die politieke en maatskaplike situasie reeds aan die verander was. Die 1974-verslag het nie daarin geslaag om die kerk profeties na die toekoms te neem nie, maar eerder in ’n afwaartse spiraal gestuur (De Gruchy, 1979:74).

3.4.2 Die Kerkorde van 1974

Die enigste veranderinge aan die artikel wat oor kerk en staat handel, is dat dit nou Artikel 66 geword het en nie meer Artikel 65 is nie. Daar is ook taalkundige veranderinge aangebring om dit by die taalgebruik en spelling van die tyd te laat aanpas. Die inhoudelike het egter nie verander nie (Kerkorde, 1974:16).

3.5 Die Vyfde Algemene Sinode: 1978

3.5.1 Besluite van die sinode

Wanneer na die besluite – rakende godsdiensvryheid – van die Algemene Sinode van 1978, gekyk word, tref die besluit oor polisieoptrede met betrekking tot die **lokinkstelsel** (gebruik van afluisterapparaat) onmiddellik. Die kerk het by sy vorige sinode opdrag gegee dat die hele aangeleentheid van afluister, ondersoek word (Agenda, 1978:229). Wat van die ondersoek en besluit merkwaardig is, is nie die besluit self nie, maar die manier van ondersoek. In die ondersoek na die polisieoptrede word gemeld dat die ondersoek slegs bestaan het uit 'n gesprek met generaal Kruger van die polisie. Dit word gemeld dat daar geen ander bronne geraadpleeg is nie (Agenda, 1978:229). Die verslag meld verder dat afluister slegs gebruik word vir misdaad rakende diamante en goud; drank, dwelmmiddels en seksuele misdade (Agenda en Handeling, 1978:230; 834). Sonder dat daar dus 'n goeie ondersoek gedoen is en ten spyte van die feit dat kerkmense wat nie met regering saamgestem het nie, gereeld afgeluister is, besluit die Algemene Sinode om die verslag te aanvaar en nie verder vrae te vra nie. Dit was 'n bekende feit dat die staat privaatmense se gesprekke afgeluister het en so hulle godsdiensvryheid beperk het. In Beyers Naude se boek (Naude, 1995:109) meld hy dat sy telefoongesprekke gereeld afgeluister is en dat “*sy pos gereeld onderskep en oopgemaak word*”. Net so meld Willie Jonker (Jonker, 1998:74) dat sy gesprekke deur die polisie afgeluister is. Die rede vir die afluister van hulle gesprekke was omdat hulle gedink het dat die beleid van die regering nie Christelik regverdigbaar was nie. Hulle gewetensvryheid, asook die reg tot godsdiensvryheid, is deur die regering misken.

Hierdie besluit oor die kwessie van afluistering en die manier hoe die besluit geneem is, het weer getoon dat die kerk se ondersteuning van die owerheid, sy profetiese getuigenis om godsdiensvryheid te bevorder, aangetas het.

'n Volgende besluit wat bewys dat die Christelike godsdiens en daarby ook die NG Kerk bevoordeel is deur die regering, is die besluite oor die Kerk se rol by die media. In die besluit wat geneem word, spreek die sinode sy dank uit vir die “*verantwoordelike nuusdekking*” (Agenda en Handeling, 1978:189). In die agenda is dit ook duidelik dat die NG Kerk baie moeite gedoen het om in die buiteland sy standpunte oor rasseaangeleenthede te verdedig (Agenda 1978:186–189). Dit het later geblyk dat die regering hiervoor geld voorsien het want die regering het veral “*teenargumente nodig gehad vir die stroom negatiewe propaganda teen Suid-Afrika wat van die Wêreldraad van Kerke uitgegaan het*” (Geldenhuys, 1982:74). Die hele kwessie dat die owerheid die NG Kerk ondersteun het, het met die “*inligtingskandaal*” in 1978 op die lappe gekom. Geldenhuys het later geskryf dat die hele inligtingskandaal gewys het dat die Kerk 'n meer kritiese afstand teenoor die staat moes handhaaf (Geldenhuys, 1982:77).

3.5.2 Die Kerkorde van 1978

Die inhoudelike van Artikel 66 wat oor Kerk en staat handel, bly dieselfde as 1962. Die enigste verandering wat na 1974 se taalkundige veranderinge aangebring is, is 'n verduideliking in Artikel 66.1. Die Kerk word nou gekwalifiseer as “*Die Kerk, plaaslik sowel as in sy verband*” (Kerkorde, 1978:17).

3.6 Die Sesde Algemene Sinode: 1982

3.6.1 Aanloop tot die sinode

Die binnegevegte in die NG Kerk asook die druk van buite het voor die Algemene Sinode van 1982 toegeneem. Die debat het nog lank nie oor godsdiensvryheid in ware sin van die woord gehandel nie, maar godsdiensvryheid binne die Christendom.

In die jare na 1974 se *Ras, Volk en Nasie-verslag*, het die politieke klimaat en mense se openbare aandrang tog die leierskap van die NG Kerk gedwing om self oor formulerings na te dink.

Nadat die NG Kerk verskeie Europese Kerke se menings oor die beleidstuk gevra het, reageer die Switserse Protestantse Kerkfederasie en reël in 1979 'n konferensie “*Kerk en maatskaplike verantwoordelikheid in Suid-Afrika*” naby Neuchâtel in Switserland. Daar is onder meer saamgestem dat die Kerk van Christus hom nooit direk of indirek met enige bepaalde

politieke stelsel mag vereenselwig nie en dat paragraaf 49.6 van RVN verander moet word omdat dit die indruk skep dat die NG Kerk die politieke stelsel goedgekeur het (Geldenhuys, 1982:87).

Dit is in die lig van hierdie samesprekings dat die Breë Moderatuur van die NG Kerk by die Algemene Sinode van 1982 aanbeveel het dat *Ras, Volk en Nasie* grondig hersien moet word (Gaum, 1997:26).

Die druk op die NG Kerk het oral in felheid toegeneem, ook binne die geledere van die NG Kerk self. In 1980 verskyn daar 'n boek deur NG teoloë met die titel "*Storm-kompas*" wat 43 stellings oor die NG Kerk bevat. Dit bevat onder andere stellings oor kerk en staat verhouding en politieke ondersteuning van die staat aan die kerk. Dit is belangrik om kennis te neem van hierdie standpunte van 'n groep NG teoloë. Hulle lewer juis ook kritiek teen die NG Kerk se beskerming van sy eie mense se vryheid van aanbidding, waar in die proses ander se vryheid tot aanbidding beperk word. Die stellings vra vir 'n vryheid binne die Christendom, wat op daardie stadium nie bestaan het nie. Hier word slegs 'n paar ter sake stellings uitgelig:

16. *Hierdie gedwonge skeiding van mense op grond van ras en velkleur is ten diepste gebaseer op die oortuiging van die fundamentele onversoenbaarheid tussen mense en sodoende in stryd met die evangelie.*
20. *Die wit Ned. Geref. Kerk het, sosiologies genome, 'n middelklaskerk geword wat die status quo verdedig en by name die groepsbelange van die Afrikaner beskerm...*
24. *Die grondwet van 'n land beïnvloed die lewe en lewensruimte van elke burger ingrypend. Dit is derhalwe die verantwoordelikheid van die Kerk om die Bybelse waardes en uitgangspunte, wat op die grondwet van die land betrekking het, aan die owerheid wat vir die grondwet verantwoordelik is, deur te gee...*
28. *Naasteliefde behels nie net dat jy nie aan andere sal doen wat jy nie aan jouself gedoen wil hê nie, maar ook dat jy nie aan andere sal laat doen wat jy nie aan jouself gedoen wil hê nie...*
34. *Die samelewingsstelsel wat uit 'n gedwonge staatkundige beleid van skeiding van mense in die samelewing na vore kom, gee daartoe aanleiding dat die menswaardigheid van almal wat daarby betrokke is, aangetas word ... voldoen dit nie aan die eis dat geregtigheid aan almal moet geskied nie..." (Smith ea, 1981:135–141).*

In Junie 1982 verskyn daar 'n "Ope Brief" in Die Kerkbode wat binnelands en buitelands baie aandag trek. Daar verskyn selfs later 'n boek:

"Perspektief op die Ope Brief". Die opstellers van die brief motiveer dit soos volg: "...spreek dit as ons oortuiging uit dat egte versoening in Christus tussen mense en groepe die grootste enkele behoefte in die Kerk en daarom ook in ons land en samelewing is. Ons glo dat die Kerk van Christus in Suid-Afrika in hierdie opsig 'n besondere bydrae te lewer het en wel (1) deur al duideliker gestalte te gee aan die versoening en aan die eenheid van die Kerk, en (2) deur sy profetiese roeping ten opsigte van die samelewing uit te oefen" (Bosch ea, 1982:13).

'n Verdere gebeurtenis wat die Algemene Sinode van 1982 voorafgegaan het, was die Sinode van die Nederduits Gereformeerde Sending Kerk (NGSK) in September 1982. Met die Sinode het die NGSK sy besluit van 1978 bevestig dat apartheid sonde is. Die Sinode het in 1982 verklaar dat hy nie anders kan "as om met die diepste leedwese die Ned Geref Kerk van teologiese kettery en afgodery te beskuldig nie, gesien in die lig van teologies-geformuleerde standpunt en die implementering daarvan (apartheid) in die praktyk" (Handelinge, Sinode van die NGSK, 1982:604–706).

Volgens die NGSK het die apartheid-situasie 'n "status confessionis" daargestel. Dit het beteken dat hulle die saak "as 'n aangeleentheid beskou waaroor dit onmoontlik is om te verskil sonder om die integriteit van ons gemeenskaplike belydenis as gereformeerde kerke ernstig in gevaar te stel" (Die Kerkbode, 4 April 1984). DJ Smit skryf dat die uitdrukking status confessionis beteken "dat 'n Christen, 'n groep Christene, 'n kerk of 'n groep kerke oordeel dat 'n situasie ontstaan het, 'n oomblik van waarheid aangebreek het, waarin niks minder nie as die evangelie self, hulle mees basiese belydenis aangaande die Christelike evangelie, op die spel staan, sodat hulle verplig voel om daarteenoor te getuig en te handel" (Cloete ea, 1984:22). Die NGSK het geoordeel dat hulle tot belydenisvorming moes oorgaan en vier jaar later (26 September 1986) word die "Belydenis van Belhar" as 'n belydenisskrif aanvaar (Handelinge, NGSK, 1986:185). Die *Belydenis van Belhar* bestaan uit vyf artikels wat almal oor die kerk handel. Volgens Jonker herinner die belydenis aan talle ooreenkomste met die styl van die Heidelbergse Kategismus, maar dit fokus spesifiek op die situasie in Suid-Afrika. Al word die woord apartheid nêrens gebruik nie, is die hele belydenis 'n getuigenis téén die wese van die apartheids-ideologie en die uitwerking daarvan op die kerklike

en maatskaplike lewe (Jonker, 1993:107). Die belydenis se bydrae tot godsdiensvryheid is in twee aspekte geleë:

- 1) Die eenheid tussen Christelike kerke is belangrik. *“Ons glo dat die versoeningswerk van Christus sigbaar word in die kerk as geloofsgemeenskap van diegene wat met God en onderling met mekaar versoen is: dat die eenheid van die kerk van Jesus Christus daarom gawe en opdrag is”* (Belharbelydenis, 1986: par 3).
- 2) Dat die kerk sal stry teen ongeregtighede, wat mense se vryhede beperk. *“Ons glo dat God homself geopenbaar het as die Een wat geregtigheid en ware vrede onder mense wil bring”* (Belharbelydenis, 1986: par 19).

Al dié gebeurtenisse het druk op die Algemene Sinode van 1982 geplaas. Die Regering se beleid van afsonderlike ontwikkeling het direk mense se vryheid van aanbidding en assosiasie gestriem. Die NG Kerk se volhardende ondersteuning hiervan het hom mede-aandadig gemaak dat vryheid van godsdiens in sy volle betekenis, binne die Christendom beperk is.

3.6.2 Die Kerkorde van 1982

In die Kerkorde van 1982 het die artikel oor Kerk en staat Artikel 67 geword.

By die Sinode is ’n byvoeging gemaak by die ou Artikel 66.5 wat handel oor die gesprek met die owerheid (wat met publiserings Artikel 67.5 geword het).

Die herbewoording van die artikel was as volg:

“67.5 Wanneer die Kerk die owerheid oor ’n bepaalde saak nader, geskied die skakeling op ordelike wyse. Skakeling met ’n plaaslike en/of provinsiale owerheid geskied deur afgevaardigdes van Kerkrade en/of ringe en/of sinodes, terwyl skakeling met die landsowerheid deur die Breë Moderatuur geskied of in oorleg met die Breë Moderatuur, behalwe wanneer sinodale kommissies uit die aard van hulle werksaamhede, self staatsdepartemente mag nader” (Kerkorde, 1982:art. 67.5:19).

Dit is duidelik dat die Breë Moderatuur in die toekoms self met die owerheid wou praat en nie *“afgevaardigdes”* soos in die vorige kerkorde nie. In die Agenda van die Sinode word dit gestel dat die Breë Moderatuur besluit het dat ’n onderskeid gemaak moet word tussen beginsel- en administratiewe sake. In die toekoms sal die Breë Moderatuur (die dagbestuur) self as Kommissie vir Skakeling met die Owerheid oor beginselsake, met die Owerheid onderhandel. Administratiewe sake kan deur ander kommissies met die Owerheid opgeneem

word (Agenda, 1982:138). Hierdie besluit is moontlik vanweë die Kerk se ongelukkigheid met die sogenaamde "verdedigingsbonusopbligasies" waar die Owerheid met individue gesprek gevoer het oor wat die kerk daarvoor sou sê, in plaas van om met die Breë Moderatuur daarvoor gesprek te voer, wat teen die stelsel was (Agenda, 1982:139).

Die res van die Kerkorde wat handel oor godsdienstvryheid, was nog dieselfde as in 1962.

3.6.3 Besluite van die sinode

Die NG Kerk het ekumeniese bande as belangrik beskou, tog het kerke met wie die NG Kerk ekumeniese bande gehad het ook druk op die NG Kerk begin toepas. Dit het die kerk tog laat besluit om selfondersoek te doen. Die kerk verklaar dan ook dat sy besinning oor die sake nooit afgesluit kan wees nie. Dit is by die 1982 sinode dat opdrag gegee is vir 'n grondige hersiening van *Ras, Volk en Nasie* (Agenda, 1982:97).

'n Beoordeling van die NG Kerk se posisie oor godsdienstvryheid kan nie net negatief gestel word nie. Alhoewel die NG Kerk meegewerk het dat die Christendom in Suid-Afrika bevoordeel is, was dit nooit die bedoeling dat ander godsdienste ruimte misgun word nie. Uit 'n verslag wat voor die Sinode dien oor die Kapelaansdiens word die volgende gemeld."

"Daar bestaan 'n ooreenkoms tussen Kerk en staat, waarvolgens o.a. predikante na militêre gemeentes beroep word en aldaar arbei. ...Dit is die beleid van die Weermag dat elke lid van 'n Kerk binne sy geloofsverband volgens eie Kerkgebruik, bedien word. Die Staat bemoei hom nooit met suiwer gemeentelike en Kerklike aangeleenthede nie" (Agenda, 1982:122).

Volgens die verslag was daar wel godsdienstvryheid in die verhouding tussen die kerk en die staat, deurdat kerklike geloofsverband, volgens sy kerkgebruik bedien kan word. Daar was byvoorbeeld 1290 kapelane in diens van die Weermag waarvan slegs 800 van die NG Kerk was. Hierdie kapelane was wel almal van die Christelike familie. Daar word nêrens gemeld van kapelane van 'n ander godsdienst nie (Agenda, 1982:121). Daar was wel voorsiening gemaak dat byvoorbeeld mense van die Joodse geloof in hulle eie konteks bedien kon word, maar of daar Joodse kapelane was, kan nie uit die statistiek vasgestel word nie. Volgens die statistieke gemeld was alle kapelane (Weermag en Polisie) slegs van die Christelike godsdienst. Die NG Kerk het die meeste verteenwoordiging gehad, omdat hy die meeste lidmate gehad het om te bedien (Agenda, 1982:125).

Die Sinode van 1982 het ook die **Broederbond** bespreek. Verskeie skrywers wys daarop dat die Broederbond 'n groot rol in die NG Kerk se ondersteuning van die Nasionale Party gespeel het. Jonker verklaar dat baie sleutelposisies van die Afrikaanse Kerke, die onderwys, die kulturele lewe, die Nasionale Party, die SA Uitsaaikorporasie en die Afrikaanse perswese, deur lede van die Broederbond gevul is. Jonker sê byvoorbeeld *“Ons was van mening dat dit die Broederbond in 'n byna onaantasbare posisie geplaas het om die openbare lewe van agter die skerms volgens eie ideologie te kan beïnvloed – natuurlik in die oortuiging dat die beswil van die Afrikanervolk daardeur bevorder word. Ongetwyfeld het dit met die beste bedoelings geskied, maar dit het nogtans 'n ongesonde situasie geskep. As vertroulike organisasie kon dit die hele samelewing in 'n bepaalde rigting stuur, sonder dat dit verplig was om daaroor rekenskap na buite te gee”* (Jonker, 1998:71). Die opstellers van *“Storm-Kompas”* in 1981, wy drie van hulle stellings aan die Broederbond. In stelling 40–42 veroordeel hulle die Broederbond en die betrokkenheid van ampsdraers by die organisasie. Hulle sê dat die vrye vorming van menings aan bande gelê word deur die geheimhouding van die Broederbond. Niks wat volgens die norme van die Woord geskied hoef geheim te wees nie en dit moedig eerder agterdog aan. Hulle verklaar dat die verbondenheid van die lidmate en ampsdraers met die Broederbond, asook die verbondenheid wat die Broederbond met die Nasionale Party het, die Kerk ernstige skade berokken (Smith ea, 1981:140).

Die Broederbond sal in die geskiedenis opgeteken word as 'n organisasie wat die Christelike godsdiens en spesifiek die van die Afrikaner se siening van die godsdiens, bevoordeel het (Naude, 1995:56). In die lig van Jonker se opmerking dat die Broederbond met die *“beste bedoelinge”* 'n ongesonde situasie geskep het, toon aan dat daar in die jare nie duidelikheid was oor die werklike betekenis van godsdiensvryheid nie.

Die sinode neem die volgende besluit oor die Broederbond:

“Bewus van die feit dat sommige lidmate en ampsdraers van die Kerk aan die Afrikaner Broederbond behoort en andere nie, wil die Sinode alle lidmate oproep om mekaar se integriteit te aanvaar en die broederskap in Christus bo alle ander loyaliteite te stel.” In 'n volgende besluit word die Afrikaner Broederbond versoek om sy vertroulikheid prys te gee in die lig van die moeilike tydsgewrig (Handelinge, 1982:1426).

In een voorstel word die sinode gevra om slegs kennis te neem van bogenoemde besluit en dat dit nie 'n besluit van die vergadering gemaak word nie. Die voorstel word verwerp

s(Handelinge, 1982:1426). Dit dui daarop dat sinodegangers al hoe meer vrae begin vra het oor die verbintenis wat die Kerk met die Broederbond gehad het.

3.7 Die Sewende Algemene Sinode: 1986

3.7.1 Aanloop tot die sinode

Die wêreldwye druk van ander kerke, dat die NG Kerk moet staak om die apartheidsbeleid teologies te wil begrond, het baie sterk toegeneem. Na die suspensie van sy lidmaatskap van die Wêreldbond van Gereformeerde Kerke het die NG Kerk nog net aan een ekumeniese liggaam behoort naamlik die Gereformeerde Ekumeniese Sinode (GES) – (later is dit die Gereformeerde Ekumeniese Raad genoem). Tydens die vergadering van die GES in Chicago in 1984, het die vergadering aanvaar dat apartheid sonde is en die teologiese regverdiging daarvan kettery. Die NG Kerk is aangespreek omdat hy die Suid-Afrikaanse regering se apartheidsbeleid steun of dit nie genoeg opponeer nie (Die Kerkbode, 15 Augustus 1984).

In 1985 verskyn die Kairos-dokument. Hoewel dit nie suiwer uit Gereformeerde kring kom nie, teken 156 teoloë wat uit 20 verskillende denominasies kom dié dokument. Volgens die opstellers het hulle tot 'n kairosmoment gekom. Dit is 'n spesifieke tyd waar daar nou gepraat móét word en nie meer stilgebly kan word nie. Hulle gebruik Jesus se hartseer in Lukas 19:24, waar hy huil oor die volk wat nie die geleentheid raaksien nie. So moet hulle as teoloë nou praat en nie langer oor die Suid-Afrikaanse situasie stilbly nie. Alhoewel die dokument nie direk net aan die Kerk gerig is nie, sou dit seker 'n rol gespeel het in die verwysingsraamwerk van die Kerk. Hulle beskuldig die regering van 'n “*State theology*” waardeur hy al sy dade uit die Bybel probeer regverdig en dat die NG Kerk hom hierin help.

“Christians who are trying to remain faithful to the God of the Bible are even more horrified when they see that there are Churches, like the White Dutch Reformed Churches and other groups of Christians, who actually subscribe to this heretical theology. 'State Theology' needs its own prophets and it manages to find them from the ranks of those who profess to be ministers of God's Word in some of our Churches. What is particularly tragic for a Christian is to see the number of people who are fooled and confused by these false prophets and their heretical theology” (Kairos-dokument, 1985:hfs. 2.4).

Die Kairos-dokument het kras geoordeel oor die wit NG Kerk en die teologiese regverdiging van afsonderlike ontwikkeling en het die landsburgers aangemoedig om iets aan die situasie in Suid-Afrika te doen. Hy beskuldig die regering van tirannie en glo dat dit Bybels regverdig is om in opstand te kom (Kairos-dokument, 1985:hfs. 4).

Hoe daar ook al oor die Kairos-dokument geoordeel kan word, die implikasie is duidelik. Suid-Afrika was vir die opstellers van die Kairosdokument nie 'n land waar hulle nie werklike vryheid beleef het nie. Hulle het onder andere die NG Kerk, deur sy teologiese regverdiging van afsonderlike ontwikkeling, daarvoor verantwoordelik gehou. Hierdie dokument is nie goed deur die NG Kerk ontvang nie, maar dit moes tog 'n impak gehad het.

In Julie 1986 het daar uit die swart teologiese wêreld nog 'n dokument verskyn naamlik: *“Evangelical Witness in South Africa”*. Hierdie dokument het die wit Kerk (NG kerk) beskuldig dat hulle die kant van die magtige regering gekies het. Mede-Christene word gevangene gehou en gemartel en selfs doodgemaak onder die vaandel van die bestryding van Kommunisme. Hulle beskuldig die NG Kerk dat hulle kant gekies het vir die apartheidsstelsel en daarvoor verantwoordelik is dat die land deur geweld oorweldig word (Evangelical Witness, 1986:4). Uit die oogpunt van die swart teoloë het die NG Kerk die beperking van die vryheid van mense goedgepraat.

In September 1986 is die *“Belydenis van Belhar”* as 'n belydenisskrif in die Nederduitse Gereformeerde Sendingkerk (NGSK) aanvaar (Handelinge, NGSK, 1986:185) (*Die Belydenis is reeds by die besluite van 1982 bespreek*).

Dit was dus onder groot druk uit die breë kerklike wêreld dat die NG Kerk sy Algemene Sinode van Oktober 1986 gehou het.

3.7.2 Besluite van die sinode

Die belangrikste besluit in 1986 vir die doeleindes van hierdie studie, is die aanvaarding van die beleidstuk: *“Kerk en Samelewing – 'n Getuienis van die Ned Geref Kerk.”*

Met die aanvaarding van hierdie beleidstuk het die Kerk sterk wegbeweeg van bepaalde standpunte wat hom in die verlede by soveel ander gelowiges in Suid-Afrika en in die res wêreld, in die moeilikheid gehad het. Met die beleidstuk word nuwe lyne getrek wat sy verhoudinge met (i) ander godsdienste, asook (ii) ander Christen-bevolkingsgroepe betref.

Alhoewel dit volgens die wêreld buite die Kerk, nie duidelik genoeg getrek is nie (Kritzinger, 1989:82), was dit tog 'n grens wat binne die NG geledere oorgesteek is.

(i) Nuwe verhoudinge met ander godsdienste

Die NG Kerk gee erkenning dat die staat 'n verantwoordelikheid het teenoor alle mense in die land. Tot op dié punt het die Kerk in *Ras, Volk en Nasie* verklaar dat die staat en die kerk verskillende terreine het, maar die Kerk het nooit die Staat gewys op sy verantwoordelikheid teenoor alle burgers nie (*Ras, Volk en Nasie*, 1975:Hfs. 3:64–82). In *Ras, Volk en Nasie* word bepaal dat die staat volgens die Skriftuurlike norm moet optree, maar dat die staat nie mag inmeng in sferes wat nie sy terrein is nie – “naamlik die liefde van die Here en die naaste as die reël ook vir openbare geregtighedsbeoefening... daarin mag die staat van 'n gesagsorde en die swaardmag gebruik om die deurwerking van die sonde te beteuel ... die staat mag egter nooit die soewereiniteit in eie kring van ander lewensverbande aantas en gevolglik alle aspekte van menslike bestaan wil reël nie” (*Ras, Volk en Nasie*, 1975:71). Die geskiedenis het getoon dat die staat juis alle sferes – ook die kerklike sfeer, as sy gebied beskou het en dat die NG Kerk hom dit laat begaan het.

In Kerk en Samelewing word in paragraaf 313 verklaar “Die status van die owerheid word egter ook bepaal deur sy roeping om dienaar van God te wees, om as sy hoogste taak sorg te dra vir die welsyn van al sy burgers, en alleen met die oog daarop die swaardmag wat aan hom toevertrou is, te gebruik” (Kerk en Samelewing, 1986:54).

Verder verklaar paragraaf 316 “Die Ned Geref Kerk moet die Woord van God ook aan die owerheid verkondig en sy aandag vestig op die norme van die Skrif ten opsigte van die onderlinge verhoudinge tussen mense en groepe, van maatskaplike geregtigheid, van orde en vrede, en van die owerheid se pligte in dié verband” (Kerk en Samelewing, 1986:54).

Dit wil voorkom uit die formulerings dat die NG Kerk tog 'n treetjie verder van die owerheid wou staan en gewillig was om die profetiese getuienis teenoor en aan die staat te lewer. Die metode van getuienis teenoor die staat sou egter nog steeds gekontroleerd plaasvind, maar deur 'n Kommissie vir skakeling met die Owerheid gedoen word (Kerk en Samelewing, 1986, paragraaf 317:54).

(ii) Nuwe lyne is ook vir die vryheid van ander Christene getrek

Met Kerk en Samelewing is reuse treë gegee in die erkenning van die godsdienstvryheid van individue. Die NG Kerk het erken dat sy verdediging van apartheid en die teologiese

regverdiging daarvan, 'n fout was en dat dit menseregte (ook vryheid van godsdiens) in gedrang gebring het (paragraaf 306). *“Die Ned Geref Kerk is oortuig dat die hantering van apartheid as 'n politieke en maatskaplike sisteem wat mense verontreg en een groep onregmatig bo 'n ander bevoordeel, nie op Christelike-etiese gronde aanvaar kan word nie, omdat dit in stryd is met die beginsels van naasteliefde en geregtigheid en onafwendbaar die menswaardigheid van almal wat daarby betrokke is, aantas”* (Kerk en Samelewing, 1986:52).

In paragraaf 307 vra die Kerk verskoning *“In soverre die Kerk en sy lidmate hieraan deel het, bely hy dit met ootmoed en berou.”*

Volgens Jonker het 'n wending gekom toe prof Pieter Potgieter opstaan en voorstel *“Die lidmaatskap van die NG Kerk is oop”* (Handelinge, 1986:656). Jonker vertel oor die besluit *“As 'n mens vandag na die gebeure terugkyk, is dit duidelik dat dié beslissende wending, in die gang van die NG Kerk by die sinode van 1986 gekom het, toe daar uitgespreek is dat die Kerk “oop” is wat natuurlik niks anders beteken nie dat die Kerk katoliek wil wees, Christelik en algemeen”* (Jonker, 1998:191). Met dié besluit is die beginsel wat vanaf 1962 in praktyk in die NG Kerk gegeld het, dat die slegs blankes tot die kerk kon behoort, radikaal verander. Daarom het dit juis soveel weerstand opgewek.

“Hoewel dit nooit in die Kaapse bepalinge die geval was nie, het die gebruik sedert die negentiende eeu in die noordelike provinsies bestaan dat slegs blankes tot die NG Kerk kon behoort.” (Jonker, 1998:191).

Artikel 3 van die Wette en Bepalinge van die NG Kerk van Transvaal (1957), wat oor die vereistes van lidmaatskap handel, het die volgende inleiding gehad:

“Aan elkeen van die besondere Gemeentes behoort alleen blanke persone” (Wette en Bepalinge, NG Kerk van Transvaal, 1957:12).

Dieselfde inleidende formulering vir artikel 3 het vir die NG Kerk in die Oranje Vrystaat (Wette en Verordeninge, NG Kerk in die OVS, 1960); die NG Kerk in Suidwes-Afrika (Wette en Bepalings, NG Kerk in Suidwes-Afrika, 1957); die NG Kerk van Natal (Wette en Bepalinge, NG Kerk van Natal, 1957) en die Suidelike Streek van die NG Kerk van Transvaal (Wette en Bepalinge van die Suidelike Streek van die NG Kerk van Transvaal, 1959) gegeld. Die NG Kerk van Suid-Afrika (Kaapland) het egter nie die Kerkordelike bepaling so beskryf nie (Bepalinge en Reglemente, NG Kerk in SA, 1957).

Volgens Jonker was die beginsel vroeër in die Transvaalse bepalinge weggelaat, toe hy dit in 1962, na aanleiding van die vereniging van die vier provinsiale NG Kerke herskryf het. “*In die praktyk het dit egter steeds as beginsel gegeld*” (Jonker, 1998:190). Hoewel in streeksinodes, is die beginsel dat slegs blankes tot die NG Kerk kon behoort, nooit in die Algemene Sinode se Kerkorde opgeneem nie.

Die ander besluit wat vir ’n opskudding in die Afrikanergemeenskap gesorg het was die besluit van die kerk om te verklaar dat “*Die Skrif verbied nie rasgemengde huwelike nie*” (*Kerk en Samelewing*, paragraaf 368).

Agt maande na die aanvaarding van die nuwe beleidstuk, het dit tot Kerkskeuring gelei. Die Afrikaanse Protestantse Kerk is gestig, onder meer omdat beswaarde lidmate se eis, dat die beleidstuk *Kerk en Samelewing*, herroep moet word, van die hand gewys is. Hierdie skeuring het grootliks daarvoor gegaan dat die skeurmakers steeds kerklike apartheid in stand wou hou (*sien bespreking in paragraaf 3.8*).

Die Kerk het ondubbelsinnig verklaar dat die Kerk nie geroep is om enige politieke beleid aan die owerheid voor te skryf nie.

Paragraaf 309: “*Die Ned Geref Kerk wil hom ondubbelsinnig daarvan losmaak dat die kerk geroep is om enige politieke model of beleid aan die owerheid voor te skryf...*”

Met bogenoemde stellings het die NG Kerk hom duidelik van die verbintenis wat hy met die staat gehad het, losgemaak.

Vir die res van die kerklike wêreld was *Kerk en Samelewing* ’n welkome vernuwing, maar dit het nog nie ver genoeg gegaan nie. Sekere teoloë het dit beskou as slegs ’n getuienis binne die kerk en nie regtig na buite nie (Kritzinger, 1989:79). Daar was swart teoloë wat nie positief op *Kerk en Samelewing* gereageer het nie. Maimela vergelyk die Kairos-dokument, die *Evangelical Witness* en *Kerk en Samelewing* en stel dit dat *Kerk en Samelewing* uit ’n wit konteks kom en nie werklik die volle beeld van die Suid-Afrikaanse konteks verreken nie. Hy stel dit dat *Kerk en Samelewing* nie na die skadelike verdeeldheid tussen wit en swart Christene verwys nie en dat die NG Kerk nie in *Kerk en Samelewing* erkenning gee aan sy aandeel om aan die onderdrukking in Suid-Afrika, ’n teologiese basis te verskaf nie (Maimela, 1989:90). Uit die oogpunt van swart teoloë was *Kerk en Samelewing* slegs ’n begin van ’n nuwe rigting wat die NG Kerk ingeslaan het.

Kerk en Samelewing van 1986 verwys nie pertinent na **godsdiensvryheid** (soos Kerk en Samelewing 1990) nie, maar daar is onderliggende beginsels teenwoordig wat impliseer dat godsdiensvryheid belangrik is. Die eerste is reeds genoem, naamlik dat daar 'n skeiding tussen die kerk en die staat moet wees (paragraaf 309). Verder verklaar Paragraaf 329 byvoorbeeld: *“Aangesien die Christen die beginsels van die koninkryk van God ook op politieke terrein moet deurvoer, moet hy die vryheid geniet om politieke denke en aksie op 'n verantwoordelike wyse in die lig van God se Woord te beoefen.”* Paragraaf 312 verklaar dat die owerheid deur God ingestel is en daarom 'n bepaalde status het. Paragraaf 313 verklaar: *“Die status van die owerheid word egter ook bepaal deur sy roeping om dienaar van God te wees, om as sy hoogste taak sorg te dra vir die welsyn van al sy burgers, en alleen met die oog daarop die swaardmag wat aan hom toevertrou is, te gebruik.”*

Kerk en Samelewing vra vir Christelike onderwys, maar vra ook dat die *“geloofsoortuiging van die ouers egter eerbiedig word wat godsdiensonderrig en godsdienstige plegtighede betref”* (Paragraaf: 372.2) en oor opvoeding – *“aansluit by die geestelike en kulturele waardes van die gemeenskap waartoe die ouers en kinders behoort”* (Paragraaf 370) (Kerk en Samelewing, 1986).

In die voorwoord tot die gepubliseerde *Kerk en Samelewing* 1986, het Heyns verklaar dat die besinning nie finaal en onveranderlik is nie. Dit was dus 'n gegewe dat die NG Kerk se besinning oor die kerk se rol in die samelewing, nie afgesluit is nie, maar sal voortgaan. Die Algemene Sinode van 1986 het 'n waterskeidingsrol gespeel en was die eerste definitiewe treë wat die NG Kerk gegee het om sy noue verbintenis met die owerheid prys te gee.

Kerk en Samelewing (1986) was 'n radikale skuif vir 'n Kerk wat 24 jaar vantevore (1962), die besluite van die Cottesloe-beraad veroordeel het. Indien die besluite van die Algemene Sinode van 1962–1974 en die van 1986 met die werkshipotese van dié proefskrif – wat godsdiensvryheid omskryf – vergelyk word, kan die volgende opmerkings gemaak word:

In 1962 was die kerk so geokkupeer met die beleid van afsonderlike ontwikkeling dat hy almal wat daarmee verskil het, gewantrou het (*vgl die kerk se besluite oor Cottesloe (Handelinge, 1962), asook besluite oor die CI (Handelinge, 1966)*). Die regering het die godsdiensvryheid van sekere groepe beperk sodat hulle nie openlik en ongehinderd hulle oortuigings binne en buite die kerk kon stel nie. Die NG Kerk het dit nie altyd teëgestaan nie, en het dus meegewerk aan die beperking van godsdiensvryheid. Die kerk, in sy vergaderinge, het ook nie vrymoedigheid gehad om af te wyk van die regeringsbeleid van afsonderlike

ontwikkeling nie. Die regering sou so 'n afwyking nie maklik aanvaar het nie. Verwoerd en die regeringskoerante (die Transvaler en die Vaderland) se reaksie op Cottesloe bewys dit. Al was daar menings binne die NG Kerk geledere dat die kerk hom duideliker profeties moes laat geld teenoor regeringsbeleid wat onreg veroorsaak (bv *die NG Kerk afvaardiging na Cottesloe; die agt beginsels van die Raad van Kerke in 1957*), was die invloed van die regering en die Afrikaner-kultuur so sterk dat die NG Kerk nie werklik tot die daad kon oorgaan nie. Uit 'n sekere hoek beredeneer, sou selfs gesê kon word dat die NG Kerk so vasgevang was in die belange van die Afrikaner dat selfs die NG Kerk nie waarlik vry was nie, al was dit ook sy eie keuse.

Die situasie het in 1986 verander. Die NG Kerk het met vrymoedigheid sy standpunte deeglik teologies gemotiveer en dit onbevange in die openbaar as getuienis aangebied. Die feit dat die NG Kerk dit gedoen het, wys enersyds op die vryheid wat die NG Kerk geopenbaar het om sy teologiese standpunt in die openbaar te kan verdedig ten spyte van geweldige teenkanting van 'n groep lidmate wat steeds aan die beleid van afsonderlike ontwikkeling vasgehou het. Andersyds wys dit dat die regering nie die NG Kerk probeer beïnvloed het tot 'n standpunt, soos in die sestiger jare nie. Die optrede van die NG Kerk, sowel as die regering voldoen in 1986 albei in 'n groter mate aan die vereistes van godsdiensvryheid, soos in die werkshipotese van dié proefskrif gestel.

3.7.3 Die Kerkorde van 1986

Die Kerkorde van 1986 het geen verandering gemaak aan Artikel 67 wat handel oor die betrekkinge tussen die kerk en staat nie. Dit is slegs die bewoording *Breë Moderatuur* wat nou verander het na *Algemene Sinodale Kommissie*.

3.8 Die Agste Algemene Sinode: 1990

3.8.1 Aanloop tot die sinode

Na die 1986 sinode het die swart en wit Christene buite die NG Kerk gedink dat die kerk nie ver genoeg gaan nie (Maimela, 1989:91), maar binne in die kerk het sekere mense weer gedink dat die Kerk te ver gegaan het.

'n *Voortsettingskomitee*, onder voorsitterskap van prof WJG Lubbe, het in Mei 1987 'n antwoord “*namens beswaarde lidmate op sekere aspekte van Kerk en Samelewing*” die lig

laat sien, wat bekend gestaan het as “*Geloof en Protes*” Dit was ’n dokument wat uit elf hoofstukke bestaan het (*Geloof en Protes*, 1987). In dié dokument is dit duidelik dat hulle nie met *Kerk en Samelewing* saamstem nie. Die motiewe hiervoor is regdeur dié dokument duidelik waarneembaar.

Die groot verskilpunt het gehandel of die Kerk ’n kerk net vir ’n sekere groep mense (In die geval die blanke Afrikaners) kan wees of nie. Hierdie waarneming word gestaaf deur elke hoofstuk in *Geloof en Protes*. Hoofstuk 1 handel oor die eenheid en verskeidenheid van die Kerk. Hier word grootliks gefokus op die verskeidenheid en “gedwonge” eenheid” word afgewys. Dit is duidelik dat die opstellers van die dokument skepties is oor die Skrifgebruik waarvolgens onder andere gemengde huwelike, geregverdig word in *Kerk en Samelewing* (hoofstuk 2). In die volgende hoofstuk beskuldig hulle die NG Kerk van “Sinodekrasie”. Volgens die opstellers is daar sedert die instelling van die Algemene Sinode, afgewyk van die kerkregtelike beginsels dat die plaaslike gemeente nie deur die sinode oorheers sal word nie. Die volgende hoofstukke handel oor die Volk en die huwelik (hoofstuk 4), oor sending en die regverdiging van afsonderlike kerke vir verskillende volke (hoofstuk 5) en oor die eie kulturele opvoeding en onderwys (hoofstuk 6) – hier word verwys na die Christelike-nasionale onderwyssisteem, wat glo ’n volkseie onderrig ondersteun. In Hoofstuk 7 word die verbondenheid met die Afrikanervolk verklaar en in hoofstuk 8 word die Skriftuurlike onderskeid tussen verskillende rassegroepe beklemtoon. Afsonderlike ontwikkeling word dan teologies begrond en enige vorm van middeweg word verwerp (hoofstuk 9 en 10). In Hoofstuk 11 beskuldig hulle Kerk en Samelewing van partypolitiek (*Geloof en Protes*, 1987).

Hulle wou steeds ’n kerk vir blanke Afrikaners bly (Rossouw, 1989:100). Die beswaarde lidmate se eis: dat “*alle beshuite vervat in Kerk en Samelewing 1986, herroep*” moet word en dat dit uitdruklik vasgelê moet word “*dat lidmaatskap van die Ned Geref Kerk gereserveer word vir blanke Afrikaners, asook vir blankes wat hulle met die blanke Afrikanerdom vereenselwig*” (Die Kerkbode, 1 Julie 1987), is van die hand gewys. Die gevolg was dat ’n klompie lidmate (0.45%) weggebreek het en die *Afrikaanse Protestantse Kerk* (AP Kerk) gestig het. Die skeuring was vir die Kerk ’n pynlike proses, maar tog ’n daadwerklike getuienis dat die NG Kerk met die beleid van apartheid wou breek (Rossouw, 1989:100). Hierdie optrede van die NG Kerk het aangedui dat hy nie meer slegs met een volk en een politieke party geassosieer wil wees nie. Dit was ’n oorwinning vir godsdiensvryheid.

Daar was ook beswaarde lidmate wat binne die NG Kerk wou bly. Hulle het die *Ned Geref Bond* gestig om gesprekke binne die kerk voort te sit (Rossouw, 1989:100). Talle gesprekke is deur die Algemene Sinodale Kommissie met die lede van die Bond gevoer. Later het hulle die *Afrikaanse Gereformeerde Bond* geword en 'n tydskrif met die naam "*Die Bondgetuie*" uitgegee. Volgens die tydskrif is die doel van die Bond: "*Die behoud en uitbouing van die eiesoortige historiese karakter van gereformeerde belydeniskerke vir die Afrikanervolk*" (Die Bondgetuie, Maart 1988:1).

Die Gereformeerde Ekumeniese Sinode het besluit om op Maart 1989, 'n beraad van NG Kerke in Vereeniging te hou. Dit het daarna bekend geword as die "*Vereeniging-beraad*".

Hier het dit duidelik geword dat daar ernstige verskille tussen die lidkerke van die NG-familie bestaan. Die beraad kon net nie daarin geslaag om die gaping tussen die NG Kerk en ander lede van die NG-familie oor sake soos apartheid en kerkeenheid, te oorbrug nie. Die *Vereeniging-beraad* het besluit om apartheid in al sy vorms as sonde te beskou en dat dit strydig en onversoenbaar met die evangelie van Jesus Christus is. Die NG Kerk-afvaardiging het geoordeel dat hulle nie iets anders kan sê as wat die Algemene Sinode (1986) deur "*Kerk en Samelewing*" gesê het nie (Die Kerkbode, 17 Maart 1989).

Op 2 Februarie 1990 lewer die Staatspresident, mnr FW de Klerk, 'n geskiedkundige toespraak in die parlement, wat rigtingduidend vir vryheid in Suid-Afrika sou wees. Politieke organisasies wat verban is, word ontban, en hulle leier naamlik Nelson Mandela, word vrygelaat. Daarmee is die einde van die apartheidsera aangekondig. Hierdie aankondiging sou die kerk ook nie koud laat nie. Die hersiene *Kerk en Samelewing* het met hierdie aankondigings saamgeval. Alhoewel Gaum verklaar dat die finale dokument van die hersiene uitgawe van *Kerk en Samelewing* reeds in November 1989 voltooi is, word dit eers in Oktober 1990 aanvaar (Gaum, 1997:53). Die Sinode van 1990 het 'n nuwe tydperk in die geskiedenis van die NG Kerk met betrekking tot godsdiensvryheid ingelui.

3.8.2 Besluite van die sinode

Die Algemene Sinode se belangrikste besluite in dié verband is die hersiening van die studiestuk *Kerk en Samelewing*. Hier is 'n paar besluite geneem wat die NG Kerk verder losgemaak het van hulle verbintenis met die regering.

Oor Apartheid is die volgende gesê:

“Die Ned Geref Kerk erken egter dat hy te lank die beleid van apartheid op grond van bogenoemde oorwegings te abstrak en teoreties en daarom ook te onkrities, beoordeel het. Die Ned Geref Kerk het nie genoegsaam oog daarvoor gehad dat apartheid as stelsel onder andere ook in sy stryd teen integrasie ’n ideologiese en etnosentriese basis gekry het nie. Die reg en vryheid om aan die eie kulturele erfenis getrou te bly is tot ’n politieke ideologie van apartheid uitgebou as ’n sisteem vir die beskerming van die eie belange van die blanke minderheid ten koste van die van andere. Liefde vir die eie het meermale die vorm van rassisme aangeneem en daaraan is wetlike en strukturele uitdrukkingsvorme gegee” (Kerk en Samelewing, 1990: paragraaf 282).

Verder word gesê *“Die Ned Geref Kerk moes hom al baie vroeër duidelik van die siening (gedwonge skeiding as Bybelse eis) gedistansieer het, en erken en bely sy versuim”* (paragraaf 283).

“Apartheid het op so wyse begin funksioneer dat die grootste deel van die landsbevolking dit ervaar het as ’n onderdrukkende sisteem wat deur gedwonge skeiding tussen mense in werklikheid een groep onregmatig bo die ander bevoordeel. So het dit die menswaardigheid van die medemens aangetas en in stryd gekom met die beginsels van liefde en geregtigheid” (paragraaf 284).

“Enige sisteem wat in die praktyk so funksioneer, is in die lig van die Skrif en die Christelike gewete onaanvaarbaar en moet as sondig van die hand gewys word. Enige poging van die Kerk om so ’n sisteem Bybels-eties te probeer verdedig, moet as ’n ernstige dwaling beskou word, dit wil sê as in stryd met die Bybel” (par 285).

Met dié besluit het die Kerk sy aandeel in apartheid erken en diep in sy eie vlees gesny. Dit is ’n erkenning dat die Kerk gedwaal het en dus ’n skuldbelydenis (Jonker, 1998:199). Dit sou ook ’n indirekte erkenning wees dat die Kerk ’n aandeel daarin gehad het dat vryheid nie vir almal beskore was nie. Vir die studie oor die NG Kerk se hantering van godsdiensvryheid, is sy besluite oor apartheid van uiterste belang.

Daar is ook ander besluite geneem wat implikasies vir godsdiensvryheid ingehou het:

paragraaf 286: *“Die Ned Geref Kerk wil dit duidelik stel dat hy alle vorme van diskriminasie en die onderdrukking van mense veroordeel en van harte begeer dat almal*

vry sal wees, sal deel in die voorregte van hulle vaderland en billike en gelyke geleenthede sal ontvang om voorspoed en rykdom te verwerf.”

paragraaf 298 *“Die Ned Geref Kerk wil by die owerheid daarop aandring om belangrike beslissings wat die verskillende bevolkingsgroepe raak, steeds in onderlinge oorleg met hulle te neem.”*

paragraaf 300: *“Die owerheid word versoek om voortdurend te waak teen alle maatreëls wat kan lei tot onreg en diskriminasie en wat as kwetsend en onmenswaardig ervaar word.”*

paragraaf 301: *“Die beginsel van godsdiensvryheid moet steeds gehandhaaf word. Dit hou in dat die owerheid onpartydig moet staan teenoor alle Kerke en gelowe, dat daar ruimte geskep moet word dat die Kerk sonder staatsinmenging met sy arbeid kan voortgaan en dat daar teen niemand gediskrimineer mag word op grond van geloofsoortuiging nie.”*

paragraaf 302: *“Alhoewel dit van die owerheid verwag word om onpartydig teenoor alle Kerke en gelowe te staan, behoort met name ’n Christelike regering die beginsels van die Bybel in ag te neem in al sy doen en late.”*

Met die besluite het die NG Kerk drie duidelike lyne met betrekking tot godsdiensvryheid getrek.

Die **eerste** is dat die NG Kerk erken dat hy aandadig was in die ondersteuning van die regeringsbeleid. Daarmee erken hy ook dat hy aandadig was aan die verdrukking van ander mense en in ’n sekere sin die vryheid van mense help beperk het. Hy vra dan dat die owerheid in die toekoms meer in oorleg met ander mense oplossings sal soek.

Die **tweede** is dat hy in paragraaf 301 vir die eerste keer ’n omskrywing van godsdiensvryheid gee en openlik pleit vir godsdiensvryheid. Hier word drie sake aan die orde gestel. Die eerste hou in dat die owerheid onpartydig moet staan teenoor alle kerke en gelowe. Tweedens word gesê dat kerke ook die reg behoort te hê om sonder staatsinmenging met sy arbeid te kan voortgaan. Die kerk moet dus die ruimte hê om sy eie werksaamhede te kan reguleer en bestuur volgens sy eiesoortige identiteit. Dit sou beteken dat die kerk die ruimte het om in die openbaar sy eiesoortige belydenis te kan uitleef, sy personeel daarvolgens aan te stel, en sy eie tugprosedures te kan hanteer. In die derde plek vra die kerk dat daar teen niemand gediskrimineer mag word op grond van geloofsoortuigings nie.

Die **derde lyn** wat hy trek is dat hy van die owerheid vra om as Christelike owerheid volgens die Bybel te regeer. Hier is dit nie 'n miskenning van godsdienstvryheid nie, maar dit gaan eerder om 'n sekere identiteit van die regering. 'n Regering kan Christelik wees en steeds vir ander godsdienste ruimte gee om sy godsdienste uit te leef. Hierdie beginsel is 'n uitvoering van die belydenis van die NG Kerk soos dit in die NGB Artikel 36 staan.

Dit is ook by die Algemene Sinode van 1990 waar die kerk die eerste keer besluit het om die ideaal van een Kerkverband met die familie van NG Kerke, na te streef (Handelinge, 1990:608).

3.8.3 Die Kerkorde van 1990

Die Kerkorde van 1990 het geen verandering aangebring aan Artikel 67 wat handel oor die betrekkinge tussen die kerk en staat nie.

3.9 Die Negende Algemene Sinode:1994

Kerkhistories en kerkregtelik was die tydperk rondom 1994 belangrik. Dit sou 'n era inlui waar die kerk se getuigenis teenoor die staat en die kerke se kerkregtelike posisionering ten opsigte van godsdienstvryheid, 'n nuwe fase betree.

3.9.1 Aanloop tot die sinode

Hierdie was die eerste Algemene Sinodesitting na Suid-Afrika se eerste demokratiese verkiesing. Die nuwe grondwet was nog in die onderhandelingsproses, dus was die nuwe verhouding tussen kerk en staat nog nie duidelik geformuleer nie.

Die saak wat egter die sinode vooraf geloop het, was eintlik die nagevolge van die 1990 Algemene Sinode, naamlik die Rustenburg-Konferensie in November 1990. Die Rustenburg-Konferensie het plaasgevind onder voorsitterskap van dr Louw Alberts en pastoor Frank Chikane. Hulle het daarin geslaag om 80 Kerke in Suid-Afrika by die beraad betrokke te kry (Gaum, 1997:54). In 'n toespraak wat professor Willie Jonker by die konferensie gehou het, het hy spontaan persoonlike belydenis gedoen van sy eie betrokkenheid by die land se politieke onreg en daarmee saam het hy inisiatief geneem om ook namens die Ned Geref Kerk belydenis gedoen. *"I confess before you and before the Lord, not only my own sin and guilt, and my personal responsibility for the political, social, economic and structural wrongs that*

have been done to many of you, and the results of which you and our whole country are still suffering from, but vicariously I dare also to do that in the name of the DRC of which I am a member, and for the Afrikaner people as a whole. I have liberty to do just that, because the DRC at its latest synod has declared apartheid a sin and confessed its own guilt of negligence in not warning against it and distancing itself from it long ago” (Jonker, 1998:204).

Hierdie belydenis is met gemengde reaksie in die kerk ontvang, tog het dit die tafel gedek vir die Algemene Sinode van 1994, wat later as die versoenende sinode bekend sou staan.

3.9.2 Besluite van die sinode

’n Baie geskiedkundige gebeurtenis tydens die 1994 Algemene Sinode was die besoek van president Nelson Mandela, die president van die Republiek van Suid-Afrika. Hy het onder meer gesê *”Apartheid was ’n verskroeide aarde-beleid teen die meerderheid van die mense in ons land. Apartheid was fundamenteel verkeerd en sondig”* (Handelinge, 1994:536).

Tydens hierdie besoek het die sinode ’n onbestrede mosie aanvaar waarin hy die owerheid van sy voorbidding verseker. Die sinode het die president ook verseker van sy samewerking tot die heropbou van die land vir mense wat soveel in die geskiedenis moes ontbeer. Verder het die mosie gelui *“Die Sinode spreek sy ernstige begeerte uit dat die beleid van die regering steeds volledig ruimte sal bied vir die handhawing van daardie Christelike waardes wat vir soveel mense in hierdie land van allergrootste belang is”* (Handelinge, 1994:443). Hierdie was nie net ’n versoek om godsdiensvryheid nie, maar ’n versoek om ruimte vir die uitlewing van die Christelike godsdiens. Nou vra die Kerk nie meer vir ’n Christelike regering nie, maar vir ruimte vir Christelike waardes. Hier het die NG Kerk dus tot ’n omskrywing van godsdiensvryheid gekom, wat ruimte vir die Christelike lewenstyl vra, en nie ’n bevoorregting daarvan nie.

Die Sinode het ook later bekend gestaan as die Sinode van versoening, omdat daar by dié sinode ook vir Beyers Naude en Ben Marais vergifnis gevra is vir die onreg wat die kerk in die verlede aan hulle gedoen het in hulle stryd om die Kerk bewus te maak van sy verbondenheid aan ’n politieke bestel (Handelinge, 1994:374).

Die Sinode het ook voor die uitdaging gestaan om vir die eerste keer in ’n multi-godsdiensige land, ’n profetiese getuienis teenoor ander godsdienste te lewer.

In die nuwe Suid-Afrika, het die regering by openbare geleenthede soos byvoorbeeld Kodesa, vir ander godsdienste ook geleenthede tot openbare gebed gegee. Dit is van die eerste kere dat die NG Kerk gekonfronteer is met 'n land waar alle godsdienste gelyk behandel is. Vir die eerste keer neem die sinode 'n besluit wat handel oor die beoefening van sy godsdiens in 'n multi-religieuse land. Uit die verslag van die Kommissie vir Leer en Aktuele sake was die saak van openbare gebed saam met ander gelowe ter sprake. Hierop het die sinode besluit dat:

- “1. *Die ideale reëling sou wees dat voor die betrokke geleentheid tyd ingeruim word vir elke geloofsgroep om elkeen op 'n afsonderlike plek 'n gebedsgeleentheid te hou. Hierdie ideaal sou waarskynlik nie altyd prakties haalbaar wees nie.*
2. *'n Tydperk van stilte kan ingeruim word. Dit bied aan teenwoordiges die geleentheid om 'n stil gebed te doen.*
3. *Die uitspraak van 'n Christelike gebed by geleentheid waar verteenwoordigers van ander godsdienste ook gebed doen, kan nie in beginsel afgewys word nie. Uit Christelike gesigspunt mag die gebedsgeleentheid egter nie die karakter dra van 'n gesamentlike intergeloof-godsdiensoefening waar Christene erkenning gee aan enige ander God as die Drie-enige God wat Homself en sy heilsbedoelinge met die mens in die Heilige Skrif openbaar nie. By die bedoelde gebedsgeleenthede moet die aankondiging duidelik wees dat die verteenwoordiger van 'n bepaalde geloof die geleentheid kry om daardie aanwesiges wat tot die geloof behoort, in gebed te lei. Onder geen omstandighede mag hierdie gebede misbruik word om enige godsdienste in diskrediet te bring of om eie partypolitieke doeleindes te dien nie.*
4. *Wanneer 'n Christelike gebed onder sulke omstandighede gedoen word, moet die betrokke voorganger hom daarvan vergewis dat die eie aard van die Christelike gebed tot sy reg kom”* (Handelinge, 1994:431).

Die sinode het ook besluite geneem rakende die Godsbeskouing van die Christene, Moslems en Jode asook oor die Christen se getuienis teenoor die Moslems. Oor die Godsbeskouing van die Moslems en Jode is die besluit duidelik dat “*Jode en Moslems is wel met die enige God besig, omdat Hy met hulle besig is. Maar omdat hulle nie in en deur Christus na Hom kom nie, moet daar gesê word dat hulle Hom nie op die ware manier aanbid nie*” (Handelinge, 1994:433).

Die sinode was ook duidelik dat hulle in Suid-Afrika in 'n nuwe situasie is rakende die multi-religieuse konteks en dat Christene leiding moet kry om hulle getuienis in so 'n nuwe samelewing te laat hoor. Daarom is die volgende besluit geneem:

“Die Algemene Sinode. versoek die Algemene Kommissie vir Leer en Aktuele Sake om die oog in die seil te hou en advies te gee wanneer omstandighede in hierdie land vereis dat die Kerk onder bepaalde omstandighede sy getuienis moet lewer” (Handelinge, 1994:433).

Uit bogenoemde besluite was dit duidelik dat die kerk die realiteit van die “nuwe” omstandighede, waar ander godsdienste ook tydens openbare geleenthede optree, begin beseef het. Die NG Kerk sou nou sy getuienis in 'n land moet lewer waar die Kerk los van die regering staan in 'n nuwe bedeling van godsdiensvryheid.

3.9.3 Die Kerkorde van 1994

Die artikel wat hieroor handel is Artikel 67. Dit het geensins van die Kerkorde van 1990 verskil nie. Daar is ook nie ander artikels wat die Kerk se houding oor godsdiensvryheid raak, bygevoeg of verander nie (Kerkorde, 1994).

Die Sinode van Wes-Transvaal dien op die sinode 'n beskrywingspunt in om die formulering van Artikel 67.1 te verander. *“Die Nederduitse Gereformeerde Kerk onderwerp hom aan die gesag en wette van die staat, in soverre dit sy deelname aan die regsverkeer en die uitoefening van burgerlike regte betref en in soverre bogenoemde regsverkeer en burgerlike regte nie met die Woord van God in stryd is nie.”*(Agenda, 1994:329). Die voorstel kom daarop neer dat die hele Artikel 67 vereenvoudig word, maar in die proses sou die artikel wat oor godsdiensvryheid handel, in die slag bly. Hierdie voorstel het ook behels dat 'n nuwe bewoording van Artikel 67.2, wat handel oor die skakeling met die owerheid, daargestel word. Die voorstel is egter verwerp en die sinode gee opdrag dat die Algemene Regskommissie 'n nuwe Artikel 67 vir die volgende sinodesitting moet voorberei (Handelinge, 1994:385).

4. Die Grondwet van 1996 en die Kerkregtelike posisionering vir Godsdiensvryheid vir die kerk

4.1 Die Grondwet van Suid-Afrika – 1996

Op 27 April 1994 het daar 'n tussentydse Grondwet in werking getree soos by Kodesa onderhandel tussen die verskillende partye. Die finale Grondwet, waarop die Grondwetlike komitee ooreengekom het, word in 1996 aanvaar maar word eers terugverwys en word finaal aanvaar op 4 Februarie 1997 (Gildenhuys, 2001:124).

Vir die eerste keer in die geskiedenis van Suid-Afrika is daar 'n artikel in die Grondwet wat eksplisiet vir die burgers van die land vryheid van godsdiens waarborg. Hierdie vryheid van godsdiens word, soos reeds aangedui, is die mees basiese van alle menseregte (Coertzen, 2001(i):35). Met die aanvaarding van die vryheid van godsdiens in die nuwe grondwet, het die staat formeel afgestap van die bevoorregting van enige godsdiens. Hiermee het daar 'n totaal nuwe situasie vir die Christelike godsdiens en kerke in Suid-Afrika aangebreek (Coertzen, 2001(iv):116). Vir die Kerk, en daarby ingesluit die kerkreg en die kerkregering, is die reg op godsdiensvryheid soos verwoord in Artikel 15 van die Grondwet, saamgelees met ander artikels soos onder meer Artikels 9, 17, 18 en 19, baie belangrik (Coertzen, 2005(iii):11). Coertzen is van mening dat kerke in hulle kerkreg en kerkregering hierdie artikels en die implikasies daarvan moet begryp en toepas (Coertzen, 2005(iii):11). Dit geld trouens vir die hele Handves van Regte in die Grondwet en ook ander ter sake artikels soos byvoorbeeld artikel 234 en 185.

Saam met die basiese van Artikels 1–3, word die artikels wat vir die kerkreg van belang is, hier voorgedhou. Die Grondwet stel in Artikel 1 en 2 die volgende uitgangspunte:

- 1. Die Republiek van Suid-Afrika is een, soewereine, demokratiese staat gegrond op die volgende waardes:*
  - (a) Menswaardigheid, die bereiking van gelykheid en die uitbou van menseregte en vryhede.*
  - (b) Nie-rassigheid en nie-seksisme*
  - (c) Die oppergesag van die Grondwet en die heerskappy van die reg*

- (d) *Algemene stemreg vir volwassenes, 'n nasionale gemeenskaplike kieserslys, gereelde verkiesings en 'n veelparty-stelsel van demokratiese regering, om verantwoordingspligtigheid, 'n responsiewe ingesteldheid, en openheid te verseker.*
- 2. *Hierdie Grondwet is die hoogste reg van die Republiek; enige regsvoorskrif of optrede daarmee onbestaanbaar, is ongeldig, en die verpligtinge daardeur opgelê, moet nagekom word.*
- 3. *Burgerskap*
  - (1) *Daar is 'n gemeenskaplike Suid-Afrikaanse burgerskap.*
  - (2) *Alle burgers is in gelyke mate:*
    - (a) *geregtig op die regte, voorregte en voordele van burgerskap; en*
    - (b) *onderworpe aan die pligte en verantwoordelikhede van burgerskap.*
  - (3) *Nasionale wetgewing moet voorsiening maak vir die verkryging, verlies en hervrening van burgerskap (Grondwet van Suid-Afrika, 1996).*

Artikel 8.4 waarborg elke individu se regte. Dit word dus ook aan Kerke as regspersone toegeedeel.

Godsdiensregte word spesifiek beskerm in Artikel 15 van die finale Grondwet.

Artikel 15: Vryheid van godsdiens, oortuiging en mening

- (1) *Elkeen het die reg op vryheid van gewete, godsdiens, denke, oortuiging, en mening.*
- (2) *Godsdiensbeoefening kan by staats- of staatsondersteunende instellings geskied mits:*
  - (a) *daardie beoefening die reëls nakom wat deur die tersaaklike openbare gesag gemaak is;*
  - (b) *dit op billike grondslag geskied; en*
  - (c) *bywoning daarvan vry en vrywillig is.*
- (3) (a) *Hierdie Artikel belet nie wetgewing wat erkenning verleen aan-*
  - (i) *huwelike wat aangegaan is kragtens enige tradisie, of 'n stelsel van godsdiens-, persoons- of familiereg nie; of*
  - (ii) *stelsels van persoons- en familiereg kragtens enige tradisie, of wat nagevolg word deur persone wat 'n besondere godsdiens aanhang nie.*

(b) Erkenning ingevolge paragraaf (a) moet met hierdie Artikel en die ander bepalinge van die Grondwet verleen word (Grondwet van Suid-Afrika, 1996).

Artikel 9 bepaal duidelik dat die staat nie teen iemand op grond van godsdiens mag diskrimineer nie.

- (1) Elkeen is gelyk voor die reg en het die reg op gelyke beskerming en voordeel van die reg.*
- (2) Gelykheid sluit die volle en gelyke genieting van alle regte en vryheid in. Ten einde die bereiking van gelykheid te bevorder, kan wetgewende en ander maatreëls getref word wat ontwerp is vir die beskerming of ontwikkeling van persone, of kategorieë persone, wat deur onbillike diskriminasie benadeel is.*
- (3) Die staat mag nie regstreeks of onregstreeks onbillik teen iemand diskrimineer op een of meer gronde nie, met inbegrip van ras, geslagtelikheid, geslag, swangerskap, huwelikstaat, etniese of sosiale herkoms, kleur, seksuele georiënteerdheid, ouderdom, gestremdheid, godsdiens, gewete, oortuiging, kultuur, taal en geboorte.*
- (4) Geen persoon mag regstreeks of onregstreeks onbillik teen iemand op een of meer gronde ingevolge subartikel (3) diskrimineer nie. Nasionale wetgewing moet verorden word om onbillike diskriminasie te voorkom of te belet.*
- (5) Diskriminasie op een of meer van die gronde in subartikel (3) vermeld, is onbillik, tensy daar vasgestel word dat die diskriminasie billik is.*

Artikel 17 stel dit dat elkeen die reg het om vreedsaam te vergader.

- 17. Elkeen het die reg om vreedsaam en ongewapen te vergader, te betoog, 'n betooglinie te vorm en petisies voor te lê.*

Artikel 18: Vryheid van assosiasie

- 18. Elkeen het die reg op vryheid van assosiasie.*

Artikel 29 – Onderwys

- (1) Elkeen het die reg –*
  - (a) op basiese onderwys, met inbegrip van basiese onderwys vir volwassenes; en*
  - (b) op verdere onderwys, wat die staat, deur middel van redelike maatreëls, in toenemende mate beskikbaar en toeganklik moet maak.*

- (2) *Elkeen het die reg om in openbare onderwysinstellings onderwys te ontvang in die amptelike taal of tale van eie keuse waar daardie onderwys redelikerwys doenlik is. Ten einde doeltreffende toegang tot en verwesenliking van hierdie reg te verseker, moet die staat alle redelike alternatiewe in die onderwys, met inbegrip van enkelmedium instellings, oorweeg, met inagneming van –*
- (a) *billikheid;*
  - (b) *doenlikheid; en*
  - (c) *die behoefte om die gevolge van wette en praktyke van die verlede, wat op grond van ras gediskrimineer het, reg te stel.*
- (3) *Elkeen het die reg om op eie koste onafhanklike onderwysinstellings tot stand te bring en in stand te hou wat –*
- (a) *nie op grond van ras diskrimineer nie;*
  - (b) *by die staat geregistreer is; en*
  - (c) *standaarde handhaaf wat nie minderwaardig is vergeleke met standarde by vergelykbare openbare onderwysinstellings nie.*
- (4) *Subartikel (3) sluit nie staatsubsidies aan onafhanklike onderwysinstellings uit nie.*

Artikel 31 ... Kulturele-, godsdiens- en taalgemeenskappe

- (1) *Persone wat aan 'n kultuur-godsdiens-of taalgemeenskap behoort, mag nie die reg ontsê word om saam met ander lede van daardie gemeenskap:*
- (a) *hul kultuur te geniet, hul godsdiens te beoefen en hul taal te gebruik nie;*
  - (b) *kultuur-, godsdiens- en taalverenigings en ander organe van die burgerlike gemeenskap te vorm, in stand te hou en daarby aan te sluit nie.*
- (2) *Die regte in subartikel (1) mag nie uitgeoefen word op so 'n wyse wat met enige bepaling van die Handves van Regte in stryd is nie (Grondwet van Suid-Afrika, 1997).*

Artikel 15 moet saam met Artikels 9, 17, 18 en 31 en eintlik die hele res van die Handves van Regte gelees word om die implikasies van godsdiensvryheid te verstaan. Een van die belangrike artikels vir die toepassing van godsdiensvryheid is Artikel 36, waarna in 'n volgende paragraaf verwys word (Coertzen, 2001(i):51; Du Plessis, 2002:216).

4.2 Die implikasies van die Grondwet (1996) ten opsigte van godsdiensvryheid

Vervolgens word 'n paar sake uitgelig wat belangrik is in die verstaan van godsdiensvryheid volgens die Grondwet van Suid-Afrika, 1996.

4.2.1 Suid-Afrika is 'n onpartydige staat

Voor 1994 was die skeiding tussen kerk en staat nie baie duidelik nie. In Gildenhuys se proefskrif wys sy daarop dat sedert die konsep van bevoorregte kerk in 1779 laat vaar is (*Na die datum, is 'n ander kerkgenootskap nl die Lutherse kerk, ook toegelaat om 'n kerk in die Kaap te kon hê*), en dat die Christelike godsdiens die religieuse basis van die politieke gemeenskap in Suid-Afrika gevorm het. Alhoewel daar nooit 'n definitiewe staatskeuse vir 'n spesifieke denominasie gemaak is nie, was die geregtelike keuse van die staat dié van die Christelike godsdiens. Verskeie wette en toepassings van wette toon dit duidelik. Hieruit maak sy die gevolgtrekking dat daar nie voor 1994 'n skeiding tussen die Christelike godsdiens en die staat was nie (Gildenhuys, 2001:288).

Daar was eers vanaf 1994 'n werklike skeiding tussen die kerk en staat en eintlik ook tussen staat en die Christelike godsdiens in dié sin dat die staat onpartydig moes wees teenoor alle godsdienste. Suid-Afrika, na 1994, is nie 'n gesekulariseerde staat nie, maar die Grondwet van 1996 onderskryf 'n beleid wat neerkom op **godsdiens-neutraliteit** (Van der Vyver, 2000:5). Neutraliteit jeens die verskeidenheid van godsdienste binne 'n staatsbestel, vereis egter wel dat die staat alle godsdienste 'n gelyke kans moet gee om hulle geloof te beoefen. Neutraliteit beteken dat die staat nie kant kies nie (Van der Vyver, 2000:5).

Hoewel Malherbe inhoudelik met Van der Vyver saamstem, verkies hy die eerder die term “*onpartydigheid*” as “*neutraliteit*” (Malherbe, 2006:195). Volgens Malherbe is neutraliteit iets anders as onpartydigheid. “*Neutraliteit kyk van buite af na die verskynsel van godsdiens en is daarom nie dieselfde as onpartydigheid wat nie 'n distansiëring nie, maar die gelyke of billike behandeling van godsdiens impliseer*” (Malherbe, 2006:195).

Die HAT verklaar die woord “neutraal” as volg: “*sonder om kant te kies; onpartydig; onsydig*”(HAT, 2000:741). Net so beskryf die Groot Afrikaanse Sinonieme Woordeboek neutraal as: “*onpartydig*” (1995:223). Dit wil dus voorkom asof Malherbe se omskrywing van “neutraliteit – “sou dit 'n distansiëring van 'n saak impliseer, en sy omskrywing van

“onpartydigheid” – sou dit ’n billike behandeling van ’n saak impliseer, ’n onderskeiding is wat meer in die regterme ontwikkel het. Du Toit is van mening dat die Suid-Afrikaanse regering ook eerder die term onpartydig verkies (Du Toit, 2007:10). Die Algemene Sinode van die NG Kerk het in 2007 ’n beleidstuk “*Die NG Kerk en die Grondwet*” aanvaar. Hiervolgens sien die staat homself as ’n “onpartydige staat” (Agenda en Handeling, Algemene Sinode 2007:I:113). Vir die doeleindes van dié proefskrif word volstaan met die term “onpartydigheid”.

’n **Gesekulariseerde staat** staan ’n volslae skeiding tussen godsdiens en staat voor. Die Verenigde State van Amerika is so ’n staat. Die Amerikaanse grondwetlike bepalings behels twee beginsels naamlik die reg op vrye beoefening van godsdiens en die verbod op godsdiens in staatsinstellings. Howe het die tweede beginsel deur die jare so begin interpreteer dat godsdiens wat nie ’n staatsinstelling mag wees nie, vandag in die praktyk eerder beteken: “*geen godsdiens*” (Van der Vyver, 2000:5). In hierdie sin kan Suid-Afrika nie as ’n gesekulariseerde staat gesien word nie.

Die Grondwet van Suid-Afrika (1996) akkommodeer alle godsdienste en geloofsoortuigings op die basis van gelyke beregtiging. Die basiese regte wat deur die Handves van Regte gewaarborg word, word ook aan Kerke en ander godsdienste as regspersone toegesê (Artikel 8(4) (Van der Vyver, 2000:5).

Kerke het dus die reg, om volgens die universele omskrywing van godsdiensvryheid aanspraak te maak op al die regte wat as godsdiensregte aanvaar word.

Suid-Afrika se Grondwet maak dit vir kerke en die staat moontlik om in ’n samewerkende skeidingsverhouding te kan staan. In so ’n verhouding kan die staat vir die kerk sy ruimte waarborg, sy outonomie gee en ook projekte van kerke/godsdienste steun en die kerke/godsdienste kan weer volgens hulle eie aard ’n samelewings- en sosiale diens lewer om die samelewing ’n beter plek te maak.

4.2.2 Die regsposisie van Kerke na die nuwe Grondwet

As die Grondwet verwys na vryhede in Artikel 15, verwys dit ook na groepsregte en bied dit dieselfde beskerming aan groepe (soos ’n kerk) as aan individue (Du Plessis, 2002:214).

Die regsposisie van kerke in Suid-Afrika is dat hulle tradisioneel deur die howe as **vrywillige assosiasie of vereniging** gesien en beoordeel is. Die kerkordes van die vrywillige assosiasies

word as hulle konstitusie of grondwet gesien. In 'n beoordeling van die howe is die kerkorde dus die kontrak tussen die vrywillige assosiasie/vereniging en sy lede (Coertzen, 2001(i):51).

Kerke en ander nie-winsgewende ondernemings kan **regspersoonlikheid** verkry deur 'n uitdruklike of geïmpliseerde verklaring in hulle aktes van assosiasie – in die geval van die NG Kerk, sy Kerkorde (Coertzen, 2001(iv):118). Kerke word as 'n regspersoon gesien en het daarom sekere regte en verpligtinge. Hulle kan eiendom besit, transaksies doen, hulle kan dagvaar en gedagvaar word.

Volgens die Suid-Afrikaanse wet is die wettigheid van kerke se interne reëls nie afhanklik daarvan of hulle 'n regspersoon is of nie, maar of hulle kontraktueel verbind is. Kerke word dus as vrywillige verenigings gesien, wat in terme van die kontraktereg beoordeel word. Interne geskille se beoordeling word dus nie net gedoen in terme van die wet op vrywillige assosiasies nie, maar ook volgens die kontraktuele ooreenkoms (Kerkorde) wat tussen die lid en die assosiasie gesluit is. (Coertzen, 2001(i):51). So, eie en interne reëls en regulasies, ook aanstelling van personeel en amptenare (diensverhoudinge), word toegepas op die basis daarvan dat dit kontraktueel van aard is. *“Wanneer 'n saak van die Kerk in die hof bereg word, word die Kerk deur die reg in Suid-Afrika gesien as 'n vrywillige vereniging, met sy eie Kerkorde as grondwet en dit word sodanig bereg* (Coertzen, 2001(iv):122).”

Bogenoemde is die realistiese en wetlike situasie in Suid-Afrika. Coertzen pleit egter dat Kerke in Suid-Afrika opnuut moet kyk na hulle regsposisie en dat hulle dit moet oorweeg om die owerheid gesamentlik te nader in dié verband. Kerke behoort volgens hulle eie reg, bereg te word en nie volgens burgerlike regsreëls vir verenigings nie. Die Kerkorde kan dan geld as bindende privaatregtelike reëling (Coertzen, 2001(iv):119). Daar is alreeds begin met 'n inisiatief om 'n *“Handves van Godsdiensregte”* (sien paragraaf 5.4, asook bylaag) op te stel.

4.2.3 Suid-Afrika is 'n regstaat

Die Staatskundige konteks het na 1993 radikaal verander. In die periode na 1993 is parlementêre soewereiniteit vir grondwetlikheid verruil. In konstitusionalisme is die grondwet die hoogste wet. Die Handves vir Menseregte is bindend op die regering en organe van die regering en ook op 'n natuurlike en regspersoon. Dit beteken dat georganiseerde godsdiensinstellings ook deur die Handves van Regte gebind word (Landman, 2006:173).

Onder 'n regstaat word verstaan dat die Parlement nie op 'n pragmatiese wyse wette maak op die basis van die eise van die praktyk volgens norme wat vir daardie situasie alleen bestaan nie, maar volgens 'n vooraf-vasgestelde beginselbasis. Hierdie beginselbasis word dan vervat in die Grondwet en 'n handves van regte waaraan wetgewing moet voldoen (Coetzee, 2002:197). 'n Onafhanklike konstitusionele hof word bemaagtig om alle wetgewing aan die hand van die beginsel van die Grondwet en die handves te toets. In 'n regstaat is die Grondwet dus die hoogste gesag. Dit beteken dat grondwetlike waardes voorkeur geniet bo godsdienstige en kulturele waardes indien die verskillende waardes sou bots (Vorster, 2000:80, 127).

4.2.4 Beperkinge en regte met betrekking tot godsdiensvryheid in die regstaat

'n Billike vraag om op dié stadium te vra is: Bring die feit dat Suid-Afrika 'n regstaat is, wat die Grondwet as hoogste gesag aanvaar, en die NG Kerk wat die Bybel as die hoogste gesag aanvaar, nie die kerk in moontlike botsing met die staat nie?

Artikel 36 van die Grondwet maak dit vir die staat en ook instellings van die burgerlike samelewing moontlik, om beperkinge op regte in te stel met dien verstande dat dit sal voldoen aan die vereistes van die Grondwet.

Van Wyk en Landman is dit eens dat die Handves van Regte nooit in isolasie gelees moet word nie. Dit moet altyd saam met Artikel 36 van die Grondwet gelees word. Artikel 36 maak voorsiening vir die beperking van regte onder bepaalde voorwaardes (Van Wyk, 2006:218; Landman, 2006:175).

Artikel 36:

(1) Die regte in die Handves van Regte kan slegs kragtens 'n algemeen geldende regsvoorskrif beperk word in die mate waarin die beperking redelik en regverdigbaar is in 'n oop en demokratiese samelewing gebaseer op menswaardigheid, gelykheid en vryheid, met inagneming van alle tersaaklike faktore, met inbegrip van –

(a) die aard van die reg;

(b) die belangrikheid van die doel van die beperking;

(c) die aard en omvang van die beperking;

(d) die verband tussen die beperking en die doel daarvan; en

(e) 'n minder beperkende wyse om die doel te bereik.

- (2) *Behalwe soos in subartikel (1) of in enige ander bepaling van die Grondwet bepaal, mag geen regsvoorskrif enige reg wat in die Handves van Regte verskans is, beperk nie* (Grondwet van Suid-Afrika, 1996).

Beide die owerheid en instellings van die burgerlike samelewing – soos byvoorbeeld kerke, kan die regte in die Handves van Regte beperk. Enige beperking van regte moet egter volgens die voorskrifte van die Grondwet geskied (Landman, 2006:175). Sekere artikels van die Handves van Regte is insigself beperkend van 'n andersins geldende reg. Die reg op gelykheid word byvoorbeeld beperk deurdat voorsiening gemaak word vir die voorkeurbehandeling van sogenaamde agtergeblewe gemeenskappe, sonder 'n uitfaserings-tydskaal. Die reg op vryheid van geloof, oortuiging en standpunte in staatsinstellings, kan eweneens beperk word. Betrokke organe van die staat kan reëls vir die beoefening van godsdienste aan staats- en staatondersteunende instellings uitvaardig en moet die bywoning van godsdiensoefening aan sodanige reëls beantwoord. Selfs die eiendomsklousule relativeer die beginsels van fundamentele reg op private eiendom (Landman, 2006:175).

“Die beperking-van-regte-klousule (art 36) kan gebruik word, of om interne/huishoudelike regte te verskans, of om regte van eksterne/uitgeslote groeperinge op die inbreuk maak van interne vryhede beperk” (Landman, 2006:176). Hierdie klousule kan ook deur die burgerlike instellings (soos godsdienstinstellings) gebruik word om hulle interne vryhede te verskans (Landman, 2006:176). Vir kerke en godsdienstgroeperinge sal dit vra dat enige beperking van regte teologies verantwoordbaar moet wees na aanleiding van die geloofsidentiteit van die betrokke gemeenskap.

Van Wyk ontleed 'n aantal hofuitsprake waar die beperking op interne vryhede van godsdienstinstellings gehandhaaf word, en kom hy die volgende konklusie *“Wat mense ook al mag dink van Kerke se uitlegte van Bybelse tekste oor wat reg en verkeerd is, erken ons reg hulle outonomie as vrywillige verenigings om na hulle eie insigte besluite te neem.* “Hy sê kerke moet self besluit wat hulle leerstellige sienings is. Volgens hofsake tot dusver, het die staat hom nie op grond van die Handves van Regte met die besluite ingemeng nie. Die enigste voorwaarde is *“Solank die NG Kerk basiese prosedurele billikheid nakom in toepassing van Kerklike tug teen lidmate wat sy leerstellings oortree, sal die Suid-Afrikaanse howe hulle ook nie daarby laat betrek nie* (Van Wyk, 2006:219).” Die Kerk moet byvoorbeeld ook sy interne

prosedurele maatreëls wat moontlik in stryd kan wees met regte in die Handves van Regte, teologies kan regverdig.

Ten einde te bepaal of die beperking redelik en regverdigbaar is, moet alle ter sake faktore in ag geneem word. Dit sluit in die aard van die reg, die belangrikheid en doel van die beperking. Gewoonlik word beperkinge op godsdiensvryheid geplaas om openbare orde, sedes, veiligheid en gesondheid te beskerm. Wedersydse begrip, respek en verdraagsaamheid is sleutelemente van 'n vreedsame naasbestaan, daarom kan geen geloofsgemeenskap op godsdiensvryheid in die absolute sin staatmaak nie (Malherbe, 2006:187).

Uit 'n aantal hofsake wys Malherbe vir kerke 'n aantal regsbeginsels (my ordening) uit:

- Die beginsel van nie-inmenging deur 'n owerheid in leerstellige kwessies behels dat 'n kerk, 'n bepaalde veld van outonomie geniet ten opsigte van 'n leerstelling. Howe is nie geneig om daaroor uitsprake te lewer nie.
- Geskille oor beperking van regte deur kerke kom ter sprake wanneer kerke besluite op grond van hulle leerstelling neem wat lidmate of ander persone se Handvesregte beperk. Hier sal gepoog word om sodanige geskille eerder te besleg op grond van kontraktuele, sakeregtelike, administratiefregtelike en arbeidsregtelike gronde. In sodanige beslegting sal daar natuurlik altyd rekening gehou moet word met die teologiese redes waarom 'n kerk sekere regte beperk.
- 'n Hof sal nie die meriete van 'n bepaalde doktrine ondersoek nie, maar sal tog ondersoek instel of 'n bepaalde saak waaroor dit gaan inderdaad deel uitmaak van 'n betrokke geloofsgemeenskap se doktrine.
- Dit impliseer dat 'n kerk sekerheid moet hê oor sy doktrine en dat sy besluite of optrede, onomwonde daaruit spruit. Waar 'n kerk verdeeld is of bepaalde besluite werklik deur sy doktrine gerugsteun word, is dit 'n vraag of hulle van die howe kan verwag om daaroor uitsluitel te gee, óf om van die howe te verwag om die nie-inmenging beginsel te handhaaf wanneer sulke besluite inbreuk op handvesregte sou maak.
- Wanneer dit wel vasstaan dat 'n bepaalde standpunt deel uitmaak van 'n kerk se doktrine, moet die beperking aan die algemene beperkingsbepaling getoets word om vas te stel of die beperking redelik en regverdigbaar is in 'n oop en demokratiese samelewing gebaseer op menswaardigheid, gelykheid en vryheid.

- Artikel 36 is die verpligte grondwetlike meganisme waarvolgens vasgestel moet word of 'n skending van 'n reg grondwetlik is, óf watter balans daar moet wees, wanneer twee regte in botsing kom.
- Kerke en godsdienste se reg op godsdienstvryheid moet sy regmatige plek in die samelewing inneem. Artikel 36 verleen aan hulle die reg tot beperking. Die Konstitusionele hof was bereid om in die *Christian Education*-saak (1999 9 BCLR 951 (SE) 958 E) die beperking op die appellante se godsdienstvryheid aan Artikel 36 te onderwerp. Daar bestaan geen rede waarom dit nie weer in die toekoms kan gebeur nie.
- Die Kerke sal egter die ruimte wat godsdienstvryheid bied, móét benut. Indien hulle nie hulle kerkregtelike reëlins in orde kry ten einde die ruimte tot godsdienstvryheid te benut nie, sal die gewone wette, reëlins en beleide van die owerheid sondermeer op hulle van toepassing wees.
- Die Grondwet beskerm die reg op godsdienstvryheid in ondubbelsinnige terme. Dit bevat twee regselemente: die reg om te glo en die reg om daardie geloof uit te leef (Malherbe, 2006:192–199).
- Die enigste manier om godsdienstvryheid te beskerm is dat kerke ondubbelsinnig standpunt moet inneem oor die beskerming van menseregte in die algemeen en die reg op godsdienstvryheid in die besonder (Malherbe, 2006:192–199).

4.2.5 Godsdienstvryheid gee aan Kerke die reg om homself intern te organiseer volgens sy eie waardes

Wanneer 'n hof 'n kerk in 'n saak bereg word kerke beskou as vrywillige verenigings en word die Kerkorde van die Kerk beskou as die grondwet van die vereniging. 'n Kerk word dus op sy eie kerkorde, waarop met lidmate ooreengekom is, beoordeel (Coertzen, 2001(iv):51). Die Appèlhofsaak van 1998 tussen die NG Kerk in Afrika (OVS) as eerste appellant en die NG Kerk in Afrika (Phororo) as tweede appellant teenoor die Verenigde Gereformeerde Kerk in Suider-Afrika is hiervan 'n voorbeeld. In hierdie appèlsaak het 'n volbank regters uitgewys dat die NG Kerke as vrywillige vereniging beskou word en dat lede kontraktueel deur hulle onderskeie kerkordes gebind word. Die uitspraak was as volg: “*Eerstens wys ek daarop dat ons howe al meermale beslis het dat die NG Kerke vrywillige of onderlinge verenigings is*

waarvan die lede kontraktueel gebind word deur die betrokke kerkordes.” (Appèlhofsaak nommer 536/96, 27 November 1998:12). Indien die Kerkorde ’n aangeleentheid onvoldoende reël kan dit in terme van die gewone landswette gereël word.

Die kerk het dus die reg om sy interne sake te reël op grond van sy teologies-begronde geloofsbelydenis en kerkorde. Godsdiensvryheid waarborg hierdie reg van kerke. Die gevaar bestaan dat die howe, vanweë min aandrang van die Christelike kerke of ander godsdienste, dié ruimte kan vul met ’n sekulêre interpretasie soos in Verenigde State van Amerika die geval was (Van der Vyver, 1996:4). Die geloofsgemeenskappe in Suid-Afrika sal dus hulle godsdiensvryheid moet vul met hulle oortuigings en beginsels, anders kan die ruimte van godsdiensvryheid al hoe kleiner word of inteendeel heeltemal verdwyn (Coertzen, 2005:359). Die kerk sal sy getuienis moet laat hoor en so aanspraak maak op godsdiensvryheid. Kerke het die reg om die wêreldbeskouing wat hulle onderskryf, vreesloos en ondubbelsinnig op die markplein te verkondig (Malherbe, 2006:199).

Oor die Kerk se reg tot eie interne reël en waardes sê Coertzen die volgende: (skrywer se ordening)

- Kerke en ook al die inwoners van die land moet bewus gemaak word van die feit dat die reg op vryheid van godsdien vir kerke beteken dat hulle ’n Grondwetlike reg het om hulle godsdien te mag beoefen.
- Kerke mag en behoort hulle eie interne reëls en waardes vas te stel.
- Kerke mag hulle eie belydenisskrifte vasstel en bepaal hoe dit onderhou moet word deur leraars en lidmate; Kerke mag hulle eie vereistes vir lidmaatskap neerlê; Kerke mag na aanleiding van hulle godsdienstige oortuigings standpunte oor die huwelik, seksuele verhoudinge en ander etiese sake hê en dit ook toepas binne die Kerk; hulle mag vereistes vir leraarskap in die kerk neerlê en toepas; Kerke mag hulle eie diensverhoudinge (arbeidsverhoudinge) reël, prosedures neerlê vir hulle vergaderings, geskilbeslegtings, dissiplinêre ondersoeke en appèlle hanteer. Kerke mag in die openbaar hulle standpunte stel en bevorder. Hulle mag godsdiensoonderrig aan hulle lidmate gee en ook instellings vir onderrig en opleiding daarstel of in ooreenkoms met Universiteite en ander opleidingsinstansies die vereistes vir die opleiding van hulle predikante en ander werknemers stel.

- Kerke sal moet weet godsdiensvryheid beteken dat die Grondwet van die land die reg op gelykheid van al sy burgers erken en waarborg. Gelykheid beteken dat die onbillike diskriminasie op grond van ondermeer ras, geslagtelikheid, geslag, huwelikstaat, etniese of sosiale herkoms, kleur, seksuele georiënteerdheid, ouderdom, gestremdheid, godsdiens, gewete, oortuiging, taal en geboorte (Grondwet art 9(3)) nie mag nie gebeur nie. Op geen wyse mag daar op grond van hierdie regte onbillik teen 'n persoon of 'n instelling gediskrimineer word nie en diskriminasie op een of meer van hierdie gronde is onbillik tensy daar vasgestel word dat die diskriminasie billik is (Grondwet art 9 (5)). In terme van artikel 36 van die Grondwet beteken dit dat diskriminasie na aanleiding van artikel 9 geag kan word billik te wees indien kerke in nakoming van die vereistes van artikel 36 ook op teologies-verantwoorde wyse kan aantoon dat die diskriminasie verband hou met hulle geloofsidentiteit.
- Artikel 15 van die Grondwet handhaaf benewens vryheid van godsdiens ook die reg op vryheid van oortuiging en mening vir al die burgers van die land. Kerke en godsdiensgemeenskappe sal hulleself moet vergewis wat hierdie regte, en ook al die ander regte in die Grondwet genoem, vir hulle regering en struktuur impliseer (Coertzen, 2005(iii):10–13).

5. Die Algemene Sinodes van die Nederduitse Gereformeerde kerk tussen 1998 en 2007

5.1 Die Tiende Algemene Sinode: 1998

5.1.1 Aanloop tot sinode

Hierdie is die eerste Algemene Sinode na die nuwe grondwet van Suid-Afrika in 1996 aanvaar is.

5.1.2 Besluite van sinode

Die sinode van 1994 het opdrag gegee dat daar dringend aan gemeentes en lidmate van die NG Kerk leiding gegee moet word oor die staatkundige oorgangstydperk in Suid-Afrika. Hulle lewer dan ook 'n verslag aan die sinode. 'n Paar sake is relevant vir hierdie bespreking. Uit die verslag word duidelik geformuleer wat die ingesteldheid en verhouding tussen kerk en

staat in die verlede was. So word in 'n paragraaf (9.4.2) oor die openbare invloed van die NG Kerk gepraat. Hierin word erken dat die NG Kerk in 'n bevoorregte posisie was.

- *Die Ned Geref Kerk het nie meer soos in die vorige bedeling die simpatieke oor van regeringsleiers waarvan die meerderheid sy lidmate is nie.*
- *...soos voorheen direk 'n stempel op openbare sedelikheidswetgewing af te druk nie.*
- *Die sosiale voordeel wat lidmaatskap van die Ned Geref Kerk vroeër ingehou het, het sterk afgeneem.*
- *Weens die assosiasie van die Ned Geref Kerk met die apartheidsbeleid het hy 'n negatiewe openbare beeld (Handelinge, 1998:315)."*

Hierdie is 'n eerlike erkenning van die NG Kerk dat hy definitief in die vorige politieke bedeling bevoordeel is. Die bevoorregting van die NG Kerk, het geïmpliseer dat daar nie gelyke bevoorregting vir alle Christelike groepe en godsdienste in die land was nie.

Nadat die verslag in behandeling geneem is, is twee van die besluite wat geneem is ter sake:

9.7.3 Die Algemene Sinode aanvaar dat die Ned Geref Kerk uitsluitlik Kerk van Jesus Christus wil wees.

9.7.4 Die Algemene Sinode verklaar dat die Ned Geref Kerk die voorneme het om voort te gaan om omvattende koninkryksdiens in die gemeenskap te lewer sonder aansien van persoon (Handelinge, 1998:518).

Oor Kerk en staat het die Sinode ook die volgende besluite geneem:

2.8.1 Die Algemene Sinode handhaaf die gereformeerde belydenis dat elke owerheid deur God ingestel is om die goeie te bevorder en die kwade te bestry, en dat gelowiges daarom die roeping het om goeie en lojale landsburgers te wees sover as wat ons gehoorsaamheid aan God dit toelaat.

2.8.2 Die Algemene Sinode handhaaf ook die belydenis dat die Kerk van Jesus Christus vreemdelinge in hierdie wêreld is en burgers van die koninkryk van God. Dit beteken onder meer dat ons naastediens moet uitgaan bo dit wat normaalweg van die landsburgers gevra word (Handelinge, 1998:519).

Met hierdie besluite is die belydenis wat in die NGB Art. 36 geformuleer word en in die Kerkorde gestipuleer word, weer herhaal. Die vordering het daarin gekom dat die kerk al hoe

meer verstaan het wat die belydenis in die praktyk beteken. Die politieke oorgang in die land het meegebring dat die kerk self helderheid moet kry oor die rol wat sy in die nuwe bedeling moet speel (Jonker, 1998:219). Dit is verblydend dat die NG Kerk in sy besluite nie terugdeins vanweë die foute van die verlede nie, maar eerder getrou bly aan die profetiese roeping op die breë terrein van die samelewing. Nooit mag die kerk se profetiese roeping verwaarloos word en “*nie meer op grond van haar insig in die Skrif die lig van Gods Woord op die probleme van die samelewing laat val nie*” (Jonker, 1998:220). Dit is ook wat in die nuwe Kerkorde Artikel 65 bedoel word.

5.1.3 Die Kerkorde van 1998

Die Kerkorde van 1998 het heelwat nuwe sake aan die orde gestel wat die nuwe politieke bedeling aanbetref. Dit is nie net die nuwe situasie van godsdiensvryheid wat die Grondwet van die land aangespreek het nie, daar was ook ’n groot aantal implikasies wat daaruit voortgevloei het (*soos byvoorbeeld die Wet op Arbeidsverhoudinge (Wet no 66 van 1995) wat in paragraaf (ii) behandel word*).

(i) Artikel 67 (of 65)

Met die opdrag wat die Regskommissie by die 1994-Sinode gehad het om Artikel 67 te herformuleer, het hulle ’n ingrypende wysiging voorgestel. Met die publiserings van die artikel het die numerering weer verander na die oorspronklike Artikel 65.

65.1 *In die lig van Romeine 13 erken die Kerk die staat as ’n dienaar van God tot ons beswil. Dit is God wat aan die staat die opdrag gegee het om die reg te handhaaf en die kwaaddoeners te straf.*

65.2 *Die Kerk erken dat die staatsowerheid wat deur sy fisiese swaardmag in beheer van ’n bepaalde staatsgebied is, deur God beskik is en as sodanig eerbiedig moet word. Die norm vir die Kerk se deelname aan die publieke regsverkeer en uitoefening van burgerlike regte is die Woord van God.*

65.3 *Christus is die hoof van die kerk. Daarom beskou die Kerk sy reg op vryheid van godsdien, wat sy Bybels-profetiese getuigenis teenoor die staatsowerheid en die wêreld waarin hy staan, insluit, as onvervreembaar. In die uitoefening hiervan maak hy aanspraak op die regsbepaalde beskerming van die owerheid.*

65.4 *Die Kerk nader staatsowerhede op alle vlakke op 'n ordelike wyse. Hierdie skakeling word gedoen deur sy erkende Kerkvergaderings of die kommissies wat hulle daarvoor aanwys. Skakeling oor sake wat die Kerk in sy algemene sinodale verband raak, geskied deur die Algemene Sinode of sy betrokke kommissie. Skakeling sonder 'n opdrag van die Algemene Sinode, geskied deur die betrokke kommissie in oorleg met die Algemene Sinodale Kommissie (Die Kerkorde, 1998:Artikel 65)."*

In ontleding van die nuwe Artikel 65 maak Strauss die volgende opmerkings:

"Eerstens is daar weggedoen met die wysgerige sosiologiese terme soos "soewereiniteit in eie kring" - "selfstandigheid in eie bevoegdheid", verbande, gemeenskapstrukture en "maatskaplike verhoudings" en moderne gedifferensieerde samelewing". Dit wil tog lyk asof daar doelbewus vir 'n meer Kerklike of Kerkordelike formulering, of dan, 'n meer alledaagse formulering gekies is" (Strauss, 2001:200). Verder is Strauss van mening dat daar 'n groter eenvoud en soberheid in die bewoording van die bepaling is en dat daar ontslae geraak is van die kontekstuele bagasie van die sestigerjare (Strauss, 2001:200).

Strauss is ook van mening dat die nuwe bewoording nie van die beginsels afwyk wat in die ou artikel teenwoordig was nie. *"Die onderliggende gedagte van 'n samehangende verskeidenheid voortspruitend uit die 20ste-eeuse sogenaamde Nederlandse neo-Calvinisme, is steeds daar"* (Strauss, 2001:200).

By nadere ontleding van die Artikel, kan die volgende opmerkinge gemaak word:

65.1 Soos dit hoort vir die kerk begin die artikel by die Bybel en nie by 'n sosiologiese beskouing van die samelewing nie. Romeine 13 word as grondsteen vir die taak van die owerheid uitgelig. Dit word duidelik gestel dat dit God is wat die owerheid gesag gee om reg en geregtigheid in die samelewing te handhaaf. Hier sluit die Kerkordelike artikel hom aan by die belydenis van die Kerk soos dit in art 36 van die NGB verwoord is: *"Ons glo dat ons goeie God vanweë die verdorwenheid van die menslike geslag, konings, vorste en owerhede aangestel het ... Vir die doel het Hy die owerheid die swaard in die hand gegee om die kwaaddoeners te straf (Rom 13:4) en die deugsames te beskerm"* (NGB, art 36).

Coertzen verwys ook na die belydenisskrifte wat hulle op Romeine 13 beroep, om te bely dat God die owerheid ingestel het en aan die owerheid 'n taak gegee het. *"Die feit*

dat die owerheid deur God ingestel is, vra juis van die onderdaan dat hy hom aan die wette van die owerheid moet onderwerp...” (Coertzen, 1987:65).

65.2 Na aanleiding van Romeine 13 verklaar die artikel dat die owerheid “*deur sy fisiese swaardmag in beheer van ’n bepaalde staatsgebied is*”. Strauss is van mening dat die bewoording “*staatsgebied*” van Calvyn afkomstig is. Hy verwys na die kommentaar van Calvyn op die boek van Romeine (Strauss, 2001:201). Hy sê dat die artikel ’n antwoord is op die eietydse humanistiese en demokratiese argument, dat slegs daardie owerheid wat deur ’n meerderheid van die burgers verkies is “wettig” en “geloofwaardig” is (Strauss, 2001:201).

65.3 Die derde artikel handel oor godsdienstvryheid. Hier word drie sake aan die orde gestel. Die eerste is dat godsdienstvryheid die Kerk se onvervreembare reg is, die tweede is dat die kerk ’n Bybels-profetiese roeping het om teenoor die staat te getuig en derdens het die staat ’n verantwoordelikheid teenoor die kerk om hom die ruimte te gee om sy roeping na te kom. Hoewel godsdienstvryheid elke mens se reg is, word die kerk hier spesifiek genoem, omdat dit hier oor die Kerkorde gaan.

In hierdie kort, maar kragtige formulering het die NG Kerk sy siening en amptelike beleid oor **godsdienstvryheid** duidelik gestel. Hierdie drie beginsels wat in die artikel verwoord word, sluit baie nou aan by die internasionaal erkende verwysingsraamwerk van godsdienstvryheid. Dit wil voorkom asof die Kerkorde ’n samewerkings-verhouding tussen kerk en staat impliseer.

Deur die eerste aanhaling is dit ook gestel dat Christus die hoof van die Kerk is. Hiermee is die implikasie dat die kerk primêr onder die gesag van Christus staan, hoewel hy uiteraard ook onder die gesag van die owerheid en die wette van die land staan. Indien die ou artikel van 1962 en die nuwe artikel van 1998 langs mekaar gestel word, is die verskille tog duidelik. Die 1962 se formulering het duidelike toegeneentheid tot die regering van die dag gesoek “*Die Kerk aanvaar met dankbaarheid die beskerming deur die owerheid*” (Kerkorde, 1962:art 65.3). Die formulering is nie ’n belydenis of ’n getuienis nie, maar ’n dankbetuiging teenoor ’n regering wat die NG Kerk inderdaad beskerm het. Terwyl Artikel 65.3 duidelik stel dat “*Christus is die hoof van die Kerk*” (Kerkorde, 1998:art 65.3). Hier kom die kerk met ’n ondubbelsinnige verklaring dat dit Christus alleen is wat die kerk se houding teenoor die staat bepaal. Vir die beskerming van sy reg om godsdienstvryheid te beoefen, beroep die Kerkorde hom op die nodige “*regsbepaalde beskerming van die owerheid*” (Kerkorde, 1998:art 65.3).

Hierdie omskrywing van godsdiensvryheid sluit ook aan by *Kerk en Samelewing* van 1990 waar die NG Kerk vir die eerste keer godsdiensvryheid gedefinieer het (Kerk en Samelewing, 1990:paragraaf 301).

Met die oproep vir regsbepaalde beskerming, vra die kerk geen addisionele gunste, anders as wat die Grondwet van Suid-Afrika in Artikel 36(1) van 1996 aan 'n instelling soos die kerk gee nie. Die Grondwet gee aan die kerk met hierdie artikel die reg om sy eie interne bepalings te reël. Op die manier gee die staat ruimte dat die Woordverkondiging beskerm kan word.

65.4 In die laaste gedeelte word die skakeling met die owerhede op alle vlakke gereël. Dit lyk na geen wesenlike verandering nie. Skakeling met die owerheid geskied deur die Algemene Sinodale Kommissie.

Met die herformulering van die Kerkorde van 1998, oor Artikel 65 het die NG Kerk gepoog om prinsipiële lyne vir die verhouding tussen die kerk en staat te trek. Die werk moet egter voortgaan en gaan steeds voort om die implikasies van godsdiensvryheid in die ander artikels van die kerkorde en die kerklike orde uit te werk.

(ii) Artikels oor die arbeidsverhoudinge:

Op aanbeveling van die Algemene Regskommissie hersien die sinode van 1998 die beleid oor arbeidsverhoudinge van die predikant. Uit die verslag wat voor die sinode dien, word dit gestel dat “*die formulerings in die huidige Kerkorde gesien die nuutste arbeidswetgewing, dwing die kerk om nuut te dink oor die diensverhouding in die gemeente tussen kerkraad (werkgewer) en leraar (werknemer). Uit 'n regsoogpunt gesien, is dit verwarrend dat 'n gemeente die werkgewer is en die kerkverband die finale sê het by uitdiensstelling.* (Handelinge, 1998:375). Die Algemene Regskommissie beveel dan ook aan dat daar opnuut na artikels 7, 9, 12, en 13 gekyk word. Hulle aanbeveling behels onder andere dat die kerkraad voortaan die werkgewer van die predikant sal wees. Die kerkorde-artikels van Artikels 7 en 12 is dus verander om hierdie beginsel in die praktyk te reguleer.

In lyn met bogenoemde aanbeveling aanvaar die sinode 'n nuwe formulering vir Artikel 7, asook artikel 12. Artikel 7 bepaal ook dat daar nou met ondertekening van die nuutvoorgestelde beroepsbrief, 'n dienskontrak tot stand kom waarvolgens die bedienaar van die Woord in diens van die gemeente tree. (Handelinge, 1998:340). Dit verander die status quo, waarvolgens die Kerkorde, die “dienskontrak” tussen 'n predikant en die kerkverband was. Artikel 12 beskryf weer die prosedure wat gevolg moet word om die diensverhoudinge

tussen 'n predikant en die gemeente of kerkverband te bestuur en hoe die diensverhouding beëindig kan word (Handelinge, 1998:341).

In die verslag van die Algemene Kommissie vir Fondse beveel hulle ook aan dat 'n nuwe beleid “vir die benutting van predikante as menslike hulpbronne vir die kerk” ontwikkel moet word As uitgangspunte van die beleid moet wees:

- Bybelse beginsels;
- Die Gereformeerde belydenis;
- Die presbiteriale kerkregeringstelsel soos verwoord in die Kerkorde;
- die landswette wat arbeidsverhoudinge reël; en
- voldoende ruimte vir toepassing binne eie omstandighede.

Die verslag meld dan dat “die eiesoortige aard van die kerk, die regstegniese vereistes vir die reël van arbeidsverhoudinge en algemeen aanvaarde beginsel vir billike arbeidspraktyke moet saam kan bestaan” (Agenda, 1998:166). Die Algemene Sinode van 1998 aanvaar op aanbeveling van die Algemene Kommissie vir Fondse die volgende voorstel:

Die Algemene Sinode aanvaar die dokument “Die ontwerp van 'n begeleidingsproses vir predikante en gemeentes” as 'n werksdokument vir * die persoons- en beroepsbegeleiding van predikante en * die bestuur van die diensverhouding tussen predikante en gemeente.” (Handelinge, 1998:381).

Uit die twee aanbevelings voor die sinode naamlik (i) die een om verandering van Artikel 7 en 12 en (ii) die een om 'n proses van bestuur van die diensverhoudinge daar te stel, het die kerk probeer om sy kerkorde meer in lyn met die Grondwet van Suid-Afrika, asook die nuwe arbeidswetgewing te bring. Die bestuur van diensverhoudinge van gemeentes en sinodes sou voortaan nie meer suiwer volgens kerklike gebruike geskied nie, maar ook volgens die sekulêre wêreld se personeel-hanteringsbeleid. Die wesenlike gevaar het bestaan dat die kerk nie die ruimte wat die grondwet hom bied om sy reg tot toepassing van 'n eie kerkregtelike personeelbeleid, gebaseer op die Skrif, belydenis en Gereformeerde kerkregtelike beginsels (soos verwoord in die Kerkorde) gebruik het nie. Die Kerkorde en wêreldse personeelbeleid het nie noodwendig teenoor mekaar gestaan nie, maar die kerk se diepste motivering van die bestaan van die predikantsamp en die roepingskarakter van die predikant, kon maklik met die nuwe hanteringswyse verlore raak. Die tyd sou leer of dit sou gebeur.

Indien die kerk nie jaloers waak oor die Bybelse beginsels en Gereformeerde tradisie se inkleding en bestuur van die predikantsamp nie, kan die hele roepingskarakter van die predikant ontwikkel in 'n sekulêre beroepskarakter. Die kerk sal die reg wat die staat aan hom gee om sy eie personeelbeleid, volgens sy eie identiteit te onderhou en te bestuur, deeglik moet benut.

iii) Kerklike tug

Die tugreglement van 1994 het in 1998 verval en die tugprosedure het nou besluite by die kerkorde artikels geword. Dit hele tugprosedure is grondig hersien om dit aan die een kant in lyn met die arbeidswetgewing te bring en aan die ander kant tog die unieke werkswyse van die kerk uit te lig. Hierdie is ook 'n voorbeeld hoe die kerk die ruimte wat die Grondwet oor godsdiensvryheid bied, benut.

In die tugreglement van 1994 word bepaal dat *“Geen party is geregtig om ter vergadering deur 'n pleitbesorger bygestaan te word nie”* (Regl. 121.1.5). In 1998 is hierdie reël uitgebrei tot: *“Die partye is nie geregtig op iemand wat namens hulle optree nie, maar kan bygestaan word deur 'n lidmaat van die eie of 'n ander gemeente.”* (Besluit 61b 13.1 – by artikel 61). Hierdie is een voorbeeld hoe die kerk by die nuwe situasie aangepas het, deur wel iemand toe te laat om die aangeklaagde by te staan soos die arbeidswetgewing vereis, maar aan die ander kant ook voorsiening gemaak dat die Bybelse beginsel onderskryf word. (Hierdie hele saak van regsverteenvoording word in die volgende paragraaf behandel).

Daar is in 1998 ook duidelike appèlprosedures bygevoeg (sien besluite by Artikel 23). Hiermee het die kerk, sonder om die beginsels te kompromitteer wel ruimte gemaak vir billike hantering van mense volgens die arbeidswetgewing.

iv) Artikel oor regsverteenvoording

Met die inwerkingstelling van Wet op Arbeidsverhoudinge (Wet no 66 van 1995) en die nuwe Grondwet van Suid-Afrika (1996), het die gereformeerde kerkregtelike beginsel om nie regsverteenvoording in kerklike ondersoeke toe te laat nie onder die loep gekom. Die Kerkorde artikel (1998) lui as volg:

“Die partye is nie geregtig op iemand wat namens hulle optree nie, maar kan bygestaan word deur 'n lidmaat van die eie of ander gemeente.” (Die Kerkorde, 1998: Artikel 61b 13.1:23).

Artikel 35 in die Grondwet van Suid-Afrika lees “*Elke beskuldigde persoon het die reg op ’n billike verhoor, waarby inbegrepe is die reg – (f) op ’n regspraktisyn van eie keuse en om deur daardie regspraktisyn verteenwoordig te word, en om onverwyld van hierdie reg verwittig te word*” (Grondwet van die Republiek van Suid-Afrika, 1996, Wet 108 van 1996: Artikel 35 (3)(f)).

Die vraag ontstaan of die NG Kerk die reg het om hierdie grondwetlike reg van burgers van Suid-Afrika wat ook lidmate van die NG Kerk is te beperk deur uitdruklik te bepaal dat die partye in kerklike tugondersoeke nie geregtig is op iemand wat namens hulle optree nie. Die Kerk bepaal wel dat hulle bygestaan kan word deur ’n lidmaat van hul eie of ander gemeente.

In paragraaf 4.2.4 van hierdie hoofstuk word die beperkinge en regte met betrekking tot godsdiensvryheid in die regstaat (Republiek van Suid-Afrika) bespreek. Artikel 36 van die Grondwet maak dit vir die staat en ook instellings van die burgerlike samelewing moontlik, om beperkinge op regte in te stel met dien verstande dat dit sal voldoen aan die vereistes van die Grondwet. ’n Beperking van die Handves van Regte deur ’n kerk, in die lig van Artikel 36, moet goed gemotiveer kan word met inagneming van die geloofsaard van die kerk (Coertzen, 2007:62).

Daar kan baie goeie motivering aangevoer word waarom lidmate se regte in ’n tugondersoek beperk kan word. Die belangrikste motivering is die geestelike karakter van ’n kerklike tugondersoek. Artikel 59.1 van die Kerkorde bepaal dat “*Die kerklike opsig en tug dra ’n geestelike karakter en pas by die kerk as ’n geloofs- en liefdesgemeenskap. Opsig en tug word dus op ’n kerklike wyse en met geestelike middele uitgeoefen*” (Kerkorde, 1998:Artikel 59.1:20).

Die geestelike karakter van die tugondersoek verskil van ’n verhoor. Sadler verklaar dat die tughandeling nie primêr gerig is op ’n skuldigbevinding van ’n aangeklaagde nie, maar op sy/haar bekering. Daarom is die ondersoek eerder ’n gesprek met die sondaar om hom/haar met sy/haar sonde te konfronteer en hom/haar tot inkeer te bring (Sadler, 1979:120). Coertzen wys daarop dat die gesprek wat die sondaar wil konfronteer en hom/haar tot inkeer wil bring, ’n duidelike diep geestelike oorsprong in die Heilige Skrif het (Coertzen, 2007:63). Daarvan kan gelees word in Esegël 3:16–20; Matteus 18:15–17. Die NGB Artikel 30 bely die diepe belydenis dat die Kerk die tughandeling as ’n geestelike handeling sien. “*Ons glo dat hierdie*

ware kerk ooreenkomstig die geestelike bestuurswyse wat ons Here ons in sy Woord geleer het, geregeer moet word” (NGB, Artikel 30).

Indien die praktyk van regsverteenwoordiging, soos dit in die Grondwet blyk, toegelaat word kan dit ontaard in ’n gesprek met ’n regsgeleerde wat met groot regsargumente sal probeer om sy kliënt “los te kry” afgesien of daar gesondig is of nie (Coertzen, 2007:62). So ’n praktyk sal totaal teen die gees van die Kerkorde en die bedoeling van die kerklike tug wees. Coertzen verklaar dat “*Kerklike opsig en tug met die gepaardgaande tugondersoek as ’n diepliggende geestelike aangeleentheid hoort tot die wesenlike geloofsidentiteit van ’n gereformeerde kerk*” en “*Wie deur regsverteenwoordiging van die kerklike tug iets wil maak wat dit nie moet wees nie doen hierdie belydenis en die geestelike aard van die tug geweld aan*” (Coertzen, 2007:65).

In die lig van bogenoemde motivering kan die NG Kerk met reg sy lidmate se reg tot regsverteenwoordiging tydens ’n tugondersoek beperk.

5.2 Die Elfde Algemene Sinode: 2002

5.2.1 Besluite van die sinode

Een van die belangrike sake wat godsdiensvryheid betref is die gesprek oor of die god van die Jode en die god van die Islam, dieselfde is as die God van die Christendom. Die elfde sinode van die NG Kerk het in 2002 die volgende besluite geneem:

1. *Daar is net een ware en lewende God*
2. *Jode, Christene en Moslems deel bepaalde historiese wortels met mekaar.*
3. *Ons aanvaar dat kragtens God se algemene genade, kennis aangaande God ook in die geloof en aanbidding van Jode en Moslems te vinde is (Hand 17:27-28; Rom 1:18).*
4. *Die volle openbaring van God die Vader is egter alleen in Jesus Christus deur die Heilige Gees te vinde. Hy is die Weg en die Waarheid en die Lewe. Niemand kom na die Vader behalwe deur Hom nie (Joh 14:6).*
5. *Ons het die onontwykbare verantwoordelikheid om in nederigheid en respek maar ook met oortuiging- veral deur vriendskapsevangelisasie en praktiese dienslewering- die evangelie van Jesus Christus aan Jode en Moslems te bring, sodat hulle die verlossing in Jesus Christus kan ervaar (Handelinge, 2002:549).*

Hierdeur het die NG Kerk opnuut weer verklaar dat godsdiensvryheid nie dieselfde is as godsdiensgelykheid nie. Daar is ook duidelik gesê dat die kerk met respek en nederigheid teenoor ander gelowe soos die Jode en Moslems sal optree, maar dat die kerk nie sal terugdeins om 'n profetiese getuienis teenoor hulle te lewer nie.

'n Volgende besluit wat definitief aandag getrek het, is oor die verhouding tussen **Kerk en staat**: Hier word gedeeltes daarvan aangehaal:

- 10.11.1 Die Algemene Sinode handhaaf die belydenis van die oppergesag van God oor alle lewensterreine as die grondslag vir ons verstaan van die verhouding tussen Kerk en staat, en bevestig opnuut dat ons die oppergesag bo alles verstaan in die lig van die evangelie van Jesus Christus as “'n krag van God tot redding van elkeen wat glo” (Rom 1:16).*
- 10.11.2 Die Algemene Sinode bely daarom dat ons die staat sien as 'n dienaar van God wat die roeping het om reg te handhaaf, die goeie te bevorder en die kwade te bestry in belang van alle mense binne die grense van ons land.*
- 10.11.3 Die Algemene Sinode beskou pogings soos 'n “staatskerk” en 'n “Christelike staat” as historiese gestaltes van hierdie belydenis, maar aanvaar dat hierdie gestaltes dikwels ernstige nadele vir die Kerk ingehou het en die saak van Christus meermale op diepgaande wyse gekompromitteer het. Daarom beskou die Sinode hierdie tipe konsepte binne ons konteks nie as haalbare of wenslike gestaltes van ons belydenis van die oppergesag van God nie.*
- 10.11.4 Die Algemene Sinode erken die positiewe aspekte van die liberaal-demokratiese bestel, veral wanneer dit vergelyk word met die totalitêre alternatiewe en dra dit op vir verdere studie...*
- 10.11.6 Die Algemene Sinode handhaaf egter ook ten opsigte van die liberaal-demokratiese bestel, dat dit 'n feilbare menslike model is. Daarom verset ons ons teen enige poging om die demokrasie tot 'n soort heilsleer te verhef en verbind ons onself daartoe om steeds as getuies van God se oppergesag op te tree waar ons meen dat sy Naam deur wetgewing en praktyke binne ons staatsbestel oneer aangedoen word. Juis hierin dien ons, ons samelewing: dat ons aan God meer gehoorsaam is as aan mense.*

10.11.7 Die Algemene Sinode roep Kerkvergaderings en lidmate op om, waar die Here aan hulle die geleentheid gee, as lojale en kritiese landsburgers deel te word van die openbare gesprek oor die beleid en toekomsplanne van ons land, en om binne hierdie gesprek steeds hulle bydrae vanuit 'n geloofsperspektief te lewer.

10.11.8 Die Algemene Sinode bely dat die Kerk dikwels in gebreke bly om self deur woord en daad te getuig van die oppergesag van God oor alle lewensterreine. Ons bely dat Christene dikwels skuldig staan aan optredes wat veroorsaak dat God se Naam deur ander mense belaster word. Ons roep die kerk op tot verootmoediging en tot nuwe verbintenisse om God in die totale lewe onvoorwaardelik te gehoorsaam (Handelinge, 2002:550).

Met hierdie besluite het die NG Kerk weereens sy skuld van die verlede bely. Hy erken dat daar in die verlede iets soos 'n “staatskerk” en 'n “Christelike staat” was, maar besef dat dit nie net die kerk benadeel het nie, maar ook sy getuieis aan die wêreld. Deur hierdie gestaltes te onderskryf is die beginsel van godsdiensvryheid nie alleen in gedrang gebring nie, maar die Christendom self is daardeur gekompromitteer. Verder bevestig die kerk dat die staat deur God ingestel is en dat die Christendom 'n verantwoordelikheid het om in 'n nuwe bedeling, getuies vir Christus te wees. 'n Staat kan wel Christelike beginsels of enige geloofsoortuigings handhaaf, maar moet altyd onpartydig teenoor sy onderdane optree (Malherbe, 2006:195).

5.2.2 Die Kerkorde van 2002

In hierdie Kerkorde het die kerk homself verder geposisioneer ten opsigte van godsdiensvryheid. Daar is heelparty veranderings en byvoegings aangebring.

(i) By **Artikel 2** is die derde deel nou bygevoeg:

Artikel 2(iii) Die Nederduitse Gereformeerde Kerk reël sy eie interne orde op grond van sy onvervreembare roeping en interne bevoegdheid as kerk van Jesus Christus en ook op grond van sy reg tot vryheid van godsdiens (Kerkorde 2002:1).

Met die byvoeging in die kerkorde het die NG Kerk baie duidelik die ruimte wat godsdiensvryheid deur die Grondwet van Suid-Afrika aan hom bied, aangegryp. Hiermee wil die kerk twee sake duidelik stel:

- Dat hy kerk van Christus is en nie daarvoor skaam is nie. Die kerk word intern deur die roeping en regering van Christus bepaal.

- Dat die kerk die reg wat godsdiensvryheid hom bied, wil gebruik om sy eie interne sake te reël.

Die NG Kerk het met die verandering gewys dat hy homself in 'n nuwe situasie posisioneer in die samelewing. Hy wil nie meer 'n kerk wees, wat hom deur omstandighede, politieke partye, kultuurorganisasies ensovoorts, wil laat voorskryf hoe om sy eie sake te bedryf nie. Hy wil dit self doen, volgens die gesag van Christus aan die een kant en die reg wat die Grondwet hom aan die ander kant gee.

Hierdie is 'n baie belangrike artikel in die kerkorde. Die kerk maak definitiewe teoretiese aansprake, maar of die sinodes, ringe, kerkrade en lidmate die waarde hiervan sal besef, sal net die tyd leer.

(ii) Artikel 7, 12 en 58 handel oor die diensverhoudinge van die predikant.

Tydens Algemene Sinode van die 1998 is daar radikale veranderinge gemaak. Die rede wat toe vir die veranderinge gegee is, was dat die kerk geoordeel het dat hy meer in lyn met die Arbeidswetgewing wou kom. Tydens die Algemene Sinode van 2002 is dit weer verander.

Waar die Algemene Sinode van 1998 probeer het om die Arbeidswetgewing na te volg en nie unieke kerklike inhoud aan die toepassing van die wet probeer gee het nie, het die Algemene Sinode van 2002 weer gefokus op die identiteit van die Kerk en op die roeping van die predikant. Sonder om teen die Arbeidswetgewing in te gaan, het hulle die ruimte wat die Grondwet vir hulle met betrekking tot godsdiensvryheid gee, benut en 'n eie inhoud aan die diensverhoudinge in die Kerk gegee. Die Algemene Sinode neem die volgende besluit:

“Die Sinode besluit dat terwyl hy begerig is om 'n eie inhoud aan sy arbeidsverhoudinge te gee, alles in werking gestel moet word ten einde te verseker dat die Kerk se aanspreeklikheid beperk sal word deur te bly by die bepalinge van die toepaslike arbeidswetgewing” (Handelinge, 2002:562).

In dié verband is baie belangrike byvoegings tot die Kerkorde gemaak.

'n Nuwe Artikel 58 wat spesifiek oor diensverhoudinge handel word bygevoeg.

58.1 Werknemers anders as predikante in diens van 'n gemeente of die kerkverband se diensverhouding, word per diensooreenkoms gereël.

58.2 Vir die diensverhouding van predikante sien Artikel 12.

58.3 In geval van wangedrag deur werknemers, anders as predikante, tree die verantwoordelike kerkvergadering op in gevolge die diensooreenkoms en indien nodig die prosedure van kerklike tug.

(Die Kerkorde, 2002: Artikel 58:23)

Met hierdie artikel het die Algemene Sinode 'n keuse vir die uniekheid van die predikantsamp gemaak. Wat werknemers betref, anders as predikante, geld die normale arbeidsregtelike prosedure.

Die uniekheid van die predikant word in Artikels 7 en 12 uitgedruk.

Artikel 7

Artikel 7.1 van 1998 lui: “*n Bedienaar van die Woord word deur 'n kerkraadsvergadering beroep.*”

Artikel 7.1 van 2002 lui: “*n Bedienaar van die Woord vir 'n plaaslike gemeente word deur die kerkraad van die gemeente met goedkeuring van die gemeente en die ring beroep. Voordat die beroepsbrief afgestuur word, moet ...*”

Die verskil in die twee artikels gaan daaroor dat: Artikel 7.1 van 1998 noem die kerkraad as die finale besluitnemer, terwyl Artikel 7.1 van 2002, die ring weer die bevoegdheid gee om kontrole uit te oefen of die beroep volgens voorskrif en kerkorde gedoen is. Die Ring het ook die gesag om die beroep terug te verwys of ongeldig te verklaar. (Agenda en Handeling, 2002:294). Hier is dit duidelik dat die sinode weer terugbeweeg het na die kerkverband se opsig oor predikante se beroeping.

Die feit dat die kerk hier self sy kerklike aangeleentheid reël, is 'n praktiese manifestasie van godsdiensvryheid.

Artikel 12

'n Baie belangrike verandering is in Artikel 12.1; 12.2; 12.3 aangebring. In die Kerkorde van 1998 val die klem, **in navolging van die Arbeidswet** baie sterk op die Kerkraad as die werkgewer van die predikant.

12.1 Die gemeente of kerkverband (ring, sinode of Algemene Sinode) in wie se diens 'n predikant staan, is die werkgewer van die predikant.

12.2 Die werkgewer handel deur middel van sy gevolmagtigde vergadering, naamlik kerkraad, ring, sinode en Algemene Sinode.

12.3 Indiensneming of diensbeëindiging geskied deur die werkgewer en die verlening of verlies van ampsbevoegdheid geskied deur die Algemene Sinode of 'n kommissie van die Algemene Sinode daartoe aangewys.

(Kerkorde, 1998:artikel 12.1-12.3:4)

In die Kerkorde van 2002 word heeltemal ander bewoordinge gebruik om die **geestelike aard van 'n predikant se werk** as 'n geroepene van die Here na vore te bring.

12.1 Predikante word vir die uitvoering van hulle amp of bediening deur 'n kerkvergadering (kerkraad, ring, sinode, Algemene Sinode) beroep en in diens gestel.

12.2 'n Predikant is, as geroepene van die Here deur Sy kerk, aan die Here én aan die betrokke kerkvergadering verantwoording verskuldig.

12.3 Die kerkvergadering gee aan die predikante die respek en ondersteuning wat hulle as geroepenes van die Here en sy kerk in staat kan stel om hulle amp en bediening effektief uit te voer.

12.4 Indiensneming en diensbeëindiging geskied deur die betrokke kerkvergadering soos bepaal deur die Kerkorde en ander geldende besluite.

(Kerkorde, 2002:artikel 12.1–12.4:6)

Terselfdertyd word die verantwoordelikheid en funksie van die betrokke kerkvergadering duidelik uitgelig. Die reg tot vryheid van godsdiens word gebruik om die besondere aard van 'n predikant se diensverhouding in die Kerkorde te bewoord.

Daar is in die Kerkorde van 2002 ook veranderings aangebring aan die wyses waarop die band tussen predikant en gemeente of kerkvergadering losgemaak kan word. In 1998 het die werkgewer (kerkraad, ring, sinode of Algemene Sinode) “*ingevolge die prosedure vir kerklike tug*” opgetree. In die besluite by Artikel 12 is 12b2.1 verander om so te lees “*In geval van wangedrag deur predikante tree die toesighoudende ring ingevolge die prosedure vir kerklike tug op*”. Met dié verandering is weer terugbeweeg na die opsig van die kerkverband (Handelinge, 2002:558).

Uit die veranderinge aan Artikels 7, 12 en 58 kan afgelei word dat die Algemene Sinode 'n duidelike poging aangewend het om die ruimte wat godsdiensvryheid hom bied, te benut.

Artikel 65 het nie met dié sinode verander nie.

5.3 Die Twaalfde Algemene Sinode: 2004

5.3.1 Besluite van die sinode

Die sinode het besluite geneem rondom die **nuwe staatkundige bedeling**. In hierdie besluite word die kerk se aanspraak om die ruimte wat godsdiensvryheid gee, duidelik uitgespel.

'n Paar besluite word uitgelig:

- 4.1 *Die Algemene Sinode spreek dit as sy oortuiging uit dat die NG Kerk die roeping het om op die grondslag van Bybelse waardes deel te neem aan die openbare gesprek wat ten doel het om 'n beter samelewing vir almal in Suid-Afrika tot stand te bring.*
- 4.4 *Die Sinode oordeel dat 'n gedeelde Christelike visie van 'n goeie samelewing in Suid-Afrika onontbeerlik is vir die effektiewe en verantwoordelike deelname van die Kerk aan die openbare gesprek oor samelewingskwessies*
- 4.5 *Die Sinode onderskryf die Handves van Menseregte vervat in die Suid-Afrikaanse grondwet vanweë die raakpunte wat dit met Bybelse waardes vertoon. Die onderskrywing van spesifieke interpretasies en toepassings van die Handves van Menseregte bly egter onderhewig aan die mate waarin dit met Bybelse waardes ooreenstem.*
- 4.6 *Die Sinode aanvaar dat die regering in die huidige liberaal demokratiese bedeling, nie sonder meer beleid en wetgewing op eiesoortig Christelike oortuigings kan baseer nie, maar dit moet baseer op wat in die Grondwet, en meer spesifiek in die Handves van Menseregte, vervat is.*
- 4.7 *Die Sinode bevestig dat radikale morele vernuwing slegs moontlik is op die grondslag van die verlossing in Jesus Christus... (Handelinge, 2004:434).*

Hiermee het die Algemene Sinode net weer die skeiding tussen kerk en staat bevestig asook sy verantwoordelikheid om 'n profetiese Christelike stem in die samelewing te laat hoor.

5.3.2 Die Kerkorde van 2004

Die Sinode het Riglyne vir **Arbeidsverhoudinge** opgestel waar die kerk se reg op godsdiensvryheid duidelik uitgelig word.

Riglyne vir Arbeidsverhoudinge:

1. *Die beginsel van vryheid van godsdiens staan a priori vas.*
2. *Die staat se reg om die burgerlike samelewing deur middel van wette te reguleer word erken.*
3. *Die kerk aanvaar dat hy hom aan al die landswette onderwerp- maar dat hy 'n eie, Bybelsbepaalde inhoud gee vir die uitlewing van die sake wat in die wette gereguleer word.*
4. *Ten opsigte van diensverhoudings het die kerk die reg om sy eie interne reëlins op te stel.*
5. *Hierdie reëlins, wat in die kerkorde opgeneem word, moet die Bybelse beginsels as primêre vertrekpunt hê.*
6. *Praktiese riglyne vir die toepassing van diensverhoudinge word in die Bestuursgids vir Diensverhoudinge opgeneem.*
7. *Die Kerkorde en Bestuursgids moet met die arbeidswetgewing resoneer en minstens die minimum standaarde van die wetgewing reflekteer.*
8. *Waar die kerk spesifieke behoeftes het waaroor die arbeidswetgewing se bepalings nie genoegsame duidelikheid of beskerming gee nie, kan hy sy eie reëlins bepaal.*
9. *Alhoewel kerkrade en ander kerkvergaderinge as selfstandige werkgewers selfstandige besluite rakende diensverhoudinge kan neem, moet hulle steeds besef dat elke gemeente in die kerkverband ingebed is en dat hulle besluite nie die kerkverband in die verleentheid moet stel nie.*

(Agenda en Handeling, Algemene Sinode, 2002:158; 375)

Hierdie riglyne is in die kerkordeboek in die hoofstuk “*Kerkordelike riglyne en Funksionele besluite*” as punt 6 opgeneem (Die Kerkorde, 2002:99). Met die riglyne het die Algemene Sinode duidelik sy aanspraak op godsdiensvryheid ten opsigte van Arbeidsverhoudinge uitgespel.

5.4 Die Dertiende Algemene Sinode: 2007

5.4.1 Besluite van die sinode

Die Algemene Sinode het in 2007 sy besluite oor die nuwe staatkundige bedeling wat in 2004 geneem is, herbevestig (Agenda en Handeling, Algemene Sinode, I:2007:98; III:97). Die Algemene Sinode het ook die dokument *“Die NG Kerk en die Grondwet”* as beleidstuk van die NG Kerk aanvaar. Dit geld ook as uitgangspunt vir die werk van die Parlementêre Lessenaar (Agenda en Handeling, Algemene Sinode, 2007:I:111–113; II:13; III:97). *Die volledige beleidstuk is agter in die studie as bylaag 5 ingesluit.*

Volgens dié beleidstuk het die kerk ’n baie belangrike rol te speel in die wetskrywende proses van die land.

“Die kerk het die Godgegewe plig om die Woord van God op elke terrein van die samelewing te laat val. Christene, ook in Suid-Afrika, kan en mag hulle nie aan staatkundige en regsprekende prosesse – aan die worsteling om tot beter oplossings en ’n meer regverdige bestel vir alle mense van die land te kom – onttrek nie. Daar is egter twee belangrike voorwaardes: (i) die eer van God en die heiligheid van sy Naam mag nooit aangetas word nie; en (ii) Christene moet in alle omstandighede volgens Bybelse eise optree en self eers die voorbeeld aan ander stel.” (Agenda, Algemene Sinode 2007:I:111).

Volgens die beleidstuk, word die uitnodiging van die kerk (as een van die sektore van die land) tot deelname aan die wetgewende proses as ’n voorreg beskou omdat die kerk ’n beduidende deel van die Suid-Afrikaanse gemeenskap verteenwoordig. In dié dokumente word dit verder verduidelik dat die Suid-Afrikaanse Grondwet nie ’n meerderheidsdemokrasie is nie, maar ’n konstitusionele demokrasie waar die hoogste gesag van die land in die Konstitusionele hof gesetel is en nie in die Parlement nie. Die kerk het egter ook ’n getuienistaak teenoor die staat. Die Grondwet het nie hoër gesag as die Bybel nie. Indien daar iets sou wees in die Grondwet wat nie vir die kerk aanvaarbaar is nie sou die kerk, soos enige ander rolspeler in die land, die Grondwet daarvoor kon uitdaag (Agenda, Algemene Sinode 2007:I:113).

In hierdie beleidstuk van die Algemene Sinode word die aard van die Grondwet duidelik omskryf. Dit is duidelik dat daar ’n samewerking-gesindheid tussen die staat en die godsdienste teenwoordig is. Alhoewel die terreine van die kerk en die staat geskei is in die

Grondwet is dit nie 'n waterdigte een nie en moet daar eerder verwys word na 'n onderskeiding in plaas van 'n skeiding. Die staat word ook nie meer gesien as 'n neutrale staat nie, maar wel as onpartydig. Hiermee word die belangrikheid van die rol van die kerk(godsdienste) in die Suid-Afrikaanse samelewing erken. (Agenda, Algemene Sinode 2007:I:113).

6. 'n Toekomstige Handves van Godsdiensregte en -Vryhede in Suid-Afrika (2008)

6.1 Die Totstandkoming

John Nurser maak in sy boek *“For All Peoples and All Nations”* die stelling dat die Protestantse ekumeniese kerke 'n belangrike rol in die ontwikkeling van die deklarasie gespeel het (Nurser, 2005:172). *“...a Group of men and women, lay and ordained, from within the Protestant and Anglican Christian traditions of religions was able to play a significant role in including what became a “universal declaration of human rights.”* (Nurser, 2005:1).

Die Protestantse teologie het dus met die opstel van die Verenigde Nasies se *Deklarasie van Menseregte* 'n bepalende rol gehad. Met die opstel van 'n *Konsep Handves vir Godsdiensregte en -Vryhede in Suid-Afrika*, was dit ook Protestantse teoloë wat 'n groot rol gespeel het in die inisiatief en aanvanklike formulering daarvan. In 2007 het 'n paar Suid-Afrikaanse Protestante naamlik: *prof. Pieter Coertzen van die Teologiese Fakulteit op Stellenbosch; prof Rassie Malherbe van die Regsfakulteit van die Universiteit van Johannesburg en dr Chris Landman, Politieke Godsdienskommissaris - 'n Konsep Handves van Godsdiensregte en -Vryhede* opgestel. Die konsep was die uitvloeisel van deeglike navorsing, asook 'n konferensie oor Kerk en staat wat in Oktober 2005 in Stellenbosch gehou is. Die bedoeling van die dokument is om aan kerke en organisasies 'n eenvormige konsep-handves te bied, wat hulle dan gesamentlik aan die owerheid kan voorlê as 'n *Handves van Godsdiensregte en -Vryhede*. Die Suid-Afrikaanse Grondwet (1996) maak in Artikel 234 voorsiening vir 'n moontlikheid van so 'n Handves van Godsdiensregte – *“Ten einde die kultuur van demokrasie deur die Grondwet ingestel, te versterk, kan die Parlement Handveste van Regte aanneem wat met die bepalings van die Grondwet bestaanbaar is”* (Artikel 234, Grondwet van Suid-Afrika, 1996).

Die Handves van Godsdienste is 'n manier hoe kerke en geloofsgemeenskappe die ruimte benut wat die Grondwet oor godsdienstvryheid bied. Die **noodsaak** vir so Handves van Godsdienste en -Vryhede blyk daaruit dat die Grondwet nie die praktiese regte van godsdienstvryheid uiteensit nie. *“The South African Constitution says nothing else regarding or defining freedom of religion. Compared to the European Convention and the Universal Declaration of Human Rights, the Constitution is surprisingly vague. For instance, it makes no mention of the right to change religion, the right to practice privately, or the right to manifest publicly one’s religious beliefs. These are key religious freedoms, and their absence from the current Constitution makes it incumbent on religious groups in South Africa to identify their religious rights against a backdrop of South African law.”* (Coertzen, 2008:118)

'n Praktiese manifestasie van godsdienstvryheid na die eise van die tyd en omstandighede het dus noodsaaklik geword.

Die konsep is in 2007 geïnisieer en in 2007 en 2008 deur verskillende stadia hersien en bespreek. Op 'n werkswinkel wat op 14 Februarie 2008 (hersien 28 Mei 2008) te Stellenbosch by die Teologiese Fakulteit van die Universiteit van Stellenbosch gehou is, is op die huidige bewoording besluit. Die proses is egter nog nie afgehandel nie. Die volgende instansies het aan die formulering van die Handves meegewerk:

- Verteenwoordigers van vier Godsdienste in Suid-Afrika – die Christendom, die Joodse Geloof, die Islam en die Suid-Afrikaanse Tamil Federasie;
- Verteenwoordigers van 21 Christelike denominasies;
- Verteenwoordigers van nege Godsdienstige- en akademiese instellings; en
- Verteenwoordigers van 'n aantal plaaslike gemeentes.

Almal wat tot dusver betrokke was by die ontwikkeling van die Konsep Handves sien dit as 'n moontlikheid dat indien die godsdiensgemeenskappe van Suid-Afrika ooreenstemming kan bereik oor die inhoud van die Handves, dit vanuit en namens die godsdiensgemeenskappe aan die regering voorgelê kan word vir aanvaarding deur die Parlement as 'n dokument met regsrag (sien artikel 234 van die Grondwet). Die dokument sal so breed as moontlik beskikbaar gestel word en soveel moontlik godsdienste en godsdienstige gemeenskappe sal hierin gekonsulteer word voordat dit na die regering en parlement verwys word. Met die skryf van hierdie proefskrif was die proses nog nie voltooi nie. Vir die ontwikkeling van godsdienstvryheid in Suid-Afrika is dit noodsaaklik om van die totstandkoming van 'n Handves vir Godsdienste in Suid-Afrika kennis te neem. Indien die proses so ver vorder

dat dit deur die Parlement van Suid-Afrika aanvaar word, sal dit 'n wêreldwye baken in godsdiensvryheid wees. Dit sal 'n raamwerk kan bied waarteen godsdiensregte in die howe geïnterpreteer kan word. Dit sal 'n getuienis wees waar geloofsgemeenskappe in 'n land saamstaan en die regte wat die Grondwet vir hulle oor godsdiensvryheid gee, benut.

6.2 Evaluering van die Handves van Godsdiensregte en Vryhede

Aan die hand van die werkshipotese van die proefskrif, word die inhoud van die Konsep *Handves van Godsdiensregte en -Vryhede*, kortliks bespreek. (*Die Handves van Godsdiensregte en -Vryhede word volledig, as Bylaag 4, by die studie aangeheg.*)

Die Handves bestaan uit 14 artikels, elkeen met 'n verduidelikende onderafdeling. Hierdie 14 artikels dek 'n wye veld van regte vir alle geloofs- en filosofiese gemeenskappe. Die Handves stem ooreen met die werkshipotese van dié proefskrif. Dit gaan ook verder as die hipotese en werk godsdiensvryheid deegliker vir die praktyk uit. Dit word so omvattend en inklusief moontlik gedoen, sodat elke geloofsgemeenskap in Suid-Afrika sy reg op godsdiensvryheid kan uitleef.

Die eerste artikel vorm die basis van die hele dokument.

“Elke persoon (waar toepaslik in hierdie Handves sluit “persoon” ’n godsdiensinstelling of-vereniging in), het die reg om volgens hulle eie godsdienstige of filosofiese oortuigings te glo en te kies watter geloof, wêreldbeskouing, godsdiens, of godsdiensinstelling om te onderskryf, daarby te affilieer of daaraan te behoort” (Konsep Handves van Godsdiensregte en -Vryhede, 2008).

Die volgende eietydse manifestasies van godsdiensvryheid kom in die Handves aan die orde:

Artikel 2 (2.1–2.4) handel oor die reg van elke individu om te glo en van geloof te verander. Artikel 3 beskryf die reg wat elke persoon het dat die staat sy reg tot godsdiens beskerm en ook onpartydig is (3.1 en 3.2). Die feit dat hier staan dat die staat vir geloofsgemeenskappe beskerming moet bied, is ook in aansluiting van die NGB art 36.

Artikel 4 handel oor die reg op private- en openbare beoefening of uitlewing van godsdienstige oortuigings (4.1–4.5). Die onderhouding van godsdienstige- en persoonsgeregtelike tradisies, asook die reg tot vrye uitdrukking van godsdiens is in artikels 5 en 6. So is artikels vyf en nege se inhoudelike naby aanmekaar – dit handel oor godsdienstige tradisies (vyf) en oor die institusionele reg wat 'n godsdiensinstelling het om sy eie beoefening

intern te bepaal. Artikel 7 en 8 handel oor die reg wat elke persoon het om sy/haar kinders ooreenkomstig sy/haar godsdienstige oortuigings te onderig en dat godsdienstige instellings ook die reg het om op staatsubsidie aanspraak te maak.

Artikel 10 handel oor die reg om as 'n regspersoon aan die regsverkeer deel te neem en artikel 11 oor die reg tot invordering van vrywillige finansiële ondersteuning. Artikel 12 handel oor die reg van instellings om in die openbaar volgens hulle etos op te tree en betrokke te wees in die gemeenskap. Artikel 13 verduidelik die uitleg (hermeneutiek) en toepassing van die Handves van Godsdienstrege en -Vryhede.

Deurgaans word die regte van godsdienstinstellings beperk (artikel 14) deurdat dit onderworpe moet wees aan die Grondwet. Die opstellers stel dit duidelik dat die Handves aan die vereistes van artikel 36 van die Grondwet moet voldoen om geldig te wees.

In die geheel gesien stem ***Die Handves van Godsdienstrege en -Vryhede***, in beginsel ooreen met die werkshipotese van dié studie. Een van die voordele is dat dit baie detail uitspel om misverstande te voorkom en om aanspraak op sekere regte te bevestig. Dit stem ooreen met die Verenigde Nasies se omskrywing van godsdienstvryheid soos dit in verskillende dokumente vanaf 1948 in detail omskryf is (sien hier hoofstuk 3.2 van proefskrif).

Die feit dat die Handves van Godsdienstrege en -Vryhede met die Verenigde Nasies se omskrywing en manifestering van godsdienstvryheid ooreenstem, bevestig vier dinge.

- Na jare se wêreldwye ontwikkeling van godsdienstvryheid, staan die basis wat wêreldwyd (Verenigde Nasies) in 1948 geformuleer is, steeds vas.
- Die Handves is 'n kragtige voorbeeld waar verskillende godsdienstgemeenskappe in Suid-Afrika saamwerk om die ruimte wat die Grondwet vir godsdienstvryheid bied te vul.
- Die Handves kontekstualiseer die Verenigde Nasies se beginsel oor godsdienstvryheid vir Suid-Afrika. Hierdie Handves sal in die toekoms nie net vir Suid-Afrika baie waarde bied nie, maar ook 'n voorbeeld wees vir die res van Afrika.
- Indien die Parlement van Suid-Afrika hierdie of enige ander Handves van Godsdienstrege en -Vryhede in die toekoms sou aanvaar, sou dit 'n eenvormige en duidelike dokument vir houe bied om godsdienstrege te bereg.

7. Gevolgtrekking van hoofstuk 4

In hierdie hoofstuk is die ontwikkeling van godsdiensvryheid in die NG Kerk behandel. Daar is vanaf die eerste Algemene Sinode tot met die laaste Algemene Sinode van 2007 na die kerkregtelike geskiedenis van die kerk gekyk. Hieruit is afgelei dat die geskiedenis en kerkregtelike ontwikkeling in die kerk in drie fases ingedeel kan word:

Die **eerste fase is vanaf 1962 tot voor 1986**, waar die NG Kerk lojaal aan die staat en hoofsaaklik een kultuurgroep was. In dié tyd was Suid-Afrika nog nie 'n ten volle demokratiese land nie. In hierdie eerste fase het die kerk nie duidelikheid gehad oor wat godsdiensvryheid beteken nie. Die betekenis wat die Ned Geref Kerk aan die konsep godsdiensvryheid gegee het, was nie in ooreenstemming met die werkshipotese van die studie nie. Godsdiensvryheid was vir die kerk anders as vir die res van die wêreld. Dit het daarin bestaan dat die owerheid vryheid moet toelaat, maar dat die Christelike godsdiens en by name die gereformeerde beskouing, daarvan bevoorreg moet word. Die kerk het dus meegewerk aan die beleid van die regering wat beperkte godsdiensvryheid toegelaat het. Die regering van die dag, naamlik die Nasionale Party het weliswaar godsdiensvryheid nie verbied nie maar het sekere geloofsgemeenskappe in hulle vryheid beperk, veral as hulle in woord en daad teen die beleid van die regering was en in hulle religieuse byeenkomste daarteen gepredik het. Geloofsvryheid is ook beperk omdat daar 'n stadium was dat swart Christene nie die byeenkoms van blanke Christene mag bygewoon het nie.

Die **tweede fase was die oorgangsfase**, waar die kerk wegbeweeg het van sy verbintenis met die staat. Die kerk het in **1986** 'n meer duidelike skeiding tussen die kerk en staat voorgestaan. Die kerk het haar ook losgemaak van die beleid dat die bediening van die kerk, slegs vir een kultuurgroep bedoel is. Hierdie was 'n groot denkskuif wat vir die kerk baie pynlik, maar noodsaaklik, was. Die NG Kerk het in 1986 'n beleidstandpunt ingeneem waarin sy vir ander kerke, individuele persone en die samelewing, haar verskoning aangebied het, vir haar deelname aan die onreg van die verlede. Die kerk het dit by 1990 se Algemene Sinode, asook by ander geleenthede, baie skerp gestel. Dit was in 1990 dat die NG Kerk vir die eerste keer godsdiensvryheid omskryf het. Hierdie omskrywing was nog nie ten volle in ooreenstemming met die werkshipotese van die studie nie, maar het in die rigting begin beweeg.

Met hierdie beleid is die kerk oop verklaar vir alle mense wat haar belydenis steun en aanvaar. Dit het tot die wegbreek van lidmate gelei wat die Afrikaanse Protestantse Kerk gestig het en wie se kerk 'n beleid het dat hulle 'n kerk vir die blanke Afrikaners wil wees. Hierdie nuwe rigting van die NG Kerk, het daartoe gelei dat sy nie meer die beleid van beperkte godsdiensvryheid deur swye ondersteun het nie. Tussen 1962 en 1994 was dit egter nooit nodig vir die NG Kerk of enige kerk van Christelike afkoms om haarself kerkregtelik te posisioneer ten opsigte van die regering nie, omdat die staat die Christendom wetlik beskerm het.

Die derde fase in die geskiedenis van die NG Kerk het in 1994 aangebreek, veral met die aanvaarding van die nuwe Grondwet van Suid-Afrika (1996). In die nuwe demokratiese Suid-Afrika het die regering 'n onpartydige houding teenoor godsdienste ingeneem. Nou was dit nodig dat die verskillende geloofsgemeenskappe hulself kerkregtelik posisioneer om optimaal van godsdiensvryheid gebruik te maak. Dit het die NG Kerk ook gedoen met verskeie veranderings aan sy Kerkorde. Hier het die NG Kerk se beskouing van godsdiensvryheid ooreengestem met die werkshipotese van dié proefskrif. Daar het ook inisiatiewe uit die protestantse geledere ontstaan wat gelei het tot 'n Konsep: Handves vir Godsdiensregte en Vryhede in Suid-Afrika.

Waar die NG Kerk in die vroeër jare 'n struikelblok was in sy profetiese getuienis tot godsdiensvryheid, het hy (deur middel van individuele lidmate) in 2007 die inisiatief geneem om die ruimte wat gewaarborgde konstitusionele godsdiensvryheid in Suid-Afrika gee, te benut.

HOOFSTUK 5

GEVOLGTREKKINGE

Die hoofdoel van hierdie studie was om vanuit 'n werkshipotese van godsdiensvryheid 'n ondersoek te doen oor historiese ontwikkelinge met betrekking tot die konsep van godsdiensvryheid ten einde tot 'n verantwoordelike omskrywing van godsdiensvryheid te kom. Verder is die kerkregtelike ontwikkeling van godsdiensvryheid tussen 1962 en 2007 binne die NG Kerk ondersoek en geëvalueer.

In Hoofstuk 2, 3 en 4 is ondersoek gedoen na Bybelse- en gereformeerde belydenisgegewens wat betrekking het op godsdiensvryheid; ander historiese ontwikkelinge van die konsep van godsdiensvryheid en die teologies-kerkregtelike posisie van die NG Kerk oor godsdiensvryheid gedurende die jare 1962–2007.

In hierdie slothoofstuk sal daar getrag word om, in die lig van die voorafgaande navorsing, tot bepaalde konklusies te kom oor godsdiensvryheid en om die standpunt van die NG Kerk in die lig daarvan kerkregtelik te evalueer.

Godsdiensvryheid het nie dieselfde betekenis in die sestiende eeu as in die twintigste eeu gehad nie. Godsdiensvryheid se ontwikkeling het nie oornag gebeur nie. Godsdiensvryheid het ontwikkel uit die sameloop van 'n hele aantal historiese gebeurtenisse, filosofiese denke en die herontdekking van Bybelse waarhede – wat niemand doelbewus beplan het nie (Tierney, 1996:34). Die begrip het eeue geneem om te ontwikkel en sy betekenis het met die jare omvattender geword. Aanvanklik is godsdiensvryheid net gesien as 'n Godgegewe reg vir individuele mense. Nadat daar 'n geskiedenis van gruweldade was, veral met die Tweede Wêreldoorlog, is die wêreld gedwing om saam oor menseregte en by name godsdiensvryheid, te besin. 'n Baken in die ontwikkeling van godsdiensvryheid was die wêreldwye ooreenkomste wat oor menseregte en godsdiensvryheid bereik is. **Hierna het godsdiensvryheid ontwikkel tot 'n konsep van konstitusionele reg vir alle mense.**

Die konklusies van hierdie hoofstuk word in vier dele uiteengesit naamlik:

- Die omskrywing van die konsep van godsdiensvryheid as Godgegewe reg vir individuele mense;

- die omskrywing van die konsep van godsdiensvryheid as konstitusionele reg vir alle mense;
- die vergelyking tussen die werkshipotese en die omskrywing van godsdiensvryheid van die proefskrif; en
- Die kerkregtelike posisie van godsdiensvryheid in die NG Kerk 1962–2007.

1. Die omskrywing van die konsep van godsdiensvryheid as Godgegewe reg vir individuele mense

Uit die ondersoek het dit duidelik geword dat die Bybel en die Christelike tradisie 'n baie sterk rol gespeel het – en nog steeds – speel in die ontwikkeling van die konsep *godsdiensvryheid* (Tierney, 1996:20).

Uit die Bybel en die gereformeerde tradisie is beginsels geïdentifiseer wat die grondslag van godsdiensvryheid as Godgegewe reg, sowel as 'n konstitusionele reg vorm. Vir Christene lê die diepste oorsprong van die reg tot vryheid van godsdiens in die Bybel as die openbaring van God. Indien daar na 'n teologiese omskrywing van godsdiensvryheid gesoek word, moet die basis daarvan by God en sy Woord gevind word (vgl. hoofstuk 2).

Vervolgens word 'n omskrywing gegee van godsdiensvryheid as Godgegewe reg vir alle mense.

1.1 God het die mens waardig na sy beeld geskep

Die diepste wortels van die konsep van menseregte word in die Bybel gevind. *“The deep roots of human rights ideals are rooted nowhere else than in the biblical tradition”* (Stackhouse, 1996:492). Die gereformeerde begroting van menseregte is in die menswaardigheid van die mens geleë (Jonker, 1984:52).

- i) Die mens se mees onderskeidende kenmerk is geleë in die feit dat **die mens na God se beeld geskape is – *Imago Dei***. God self het aan die mens 'n waarde toegeken wat nie misken mag word, sonder om lynreg teenoor die bedoeling van God te staan te kom nie (Jonker, 1984:52). Alhoewel die mens na die skepping in sonde verval het, het dit die beeld van God in die mens slegs beskadig en nie vernietig nie (Vorster, 2004:96). God het ter wille van die heil en verlossing van die mens, en om die beeld van God te herstel, sy eniggebore Seun gestuur en so 'n ewige en onverbreekbare verbintenis tussen Homself

en die mens tot stand gebring. In God se oë is die mens die kroon van sy skepping en het Hy hom/haar weinig minder as 'n goddelike wese gemaak (Ps. 8:6). Mense het egter nie regte omdat hulle mense is nie. Die Griekse filosofie het die standpunt gehandhaaf en dit is ook deur die humanisme beklemtoon. Die feit dat die mens na God se beeld en na Sy gelykenis geskape is, dui daarop dat die mens as verteenwoordiger van God aangestel is. Dit gee hom/haar **regte** en verantwoordelikhede (Heyns, 1978:127). Die Bybel stel dit duidelik dat die mens regte het omdat God dit aan hom/haar gegee het (Vorster, 2004:96). Daar kan dus eerder na voorregte verwys word, in plaas van regte. Hoewel die Bybel nie van 'n eie inherente waardigheid van die mens los van die verhouding tot God weet nie, weet die Bybel wel van 'n onberekenbare hoë waarde wat God aan die mens toeken deurdat God die mens geskep het, met 'n bepaalde roeping en bestemming en verantwoordelikheid wat nie misken mag word nie (Jonker, 1984:52). In dié lig konkludeer Jonker dat – op grond van die Godgegewe waardigheid van die mens, kan ons begrip hê vir die uitdrukking “*die regte van die mens*” (Jonker, 1984:54).

- ii) Die Bybel is egter ook duidelik dat God **die mens met 'n natuurlike morele gewete geskep het** (Vorster, 2004:96). Die ou Reformatore sou hierna verwys as “*Algemene Genade*” (Douma, 1976:222). Die algemene genade en die algemene openbaring van God maak dit moontlik dat daar ook buite die ligkring van die besondere openbaring, kennis van goed en kwaad kan bestaan (Ps19:1–7; Rom 1:18). Daar is dus met die skepping van die mens 'n algemene goedheid teenoor ander skepsels in die mens ingeskaap. Die mens se geneigdheid om lief te hê, het hy/sy by God gekry (Vorster, 2004:96).
- iii) Die Bybel het deur die **tien gebooie**, asook ander verwysings dit duidelik gemaak dat ons waardig teenoor ander mense moet optree. Die tweede tafel van die tien gebooie stel dit duidelik dat God die mens geskape het om lief te hê (Wood, 1996:492). Deur die hele Bybel onderskryf God hierdie beginsel van naasteliefde, trouens hierdie beginsel van naasteliefde is vir God so belangrik dat Jesus Christus verklaar dat juis dít die onderskeidende kenmerk van sy volgelinge is (Joh 13:11–17,35). Dit is in die Bybel dat ons die beginsel van respek vir jou naaste, vind (Stackhouse, 1996:493).

Kragtens sy posisie voor God en die voorregte en waarde wat God aan elke mens toeken, het elke mens aanspraak op die voorregte (menseregte) in sy/haar verhouding tot sy/haar medemens (Jonker 1984:53). Elke mens het dus die Godgegewe reg om met respek en deernis

behandel te word deur ander mense. Die Wêreldbond van Gereformeerde Kerke verklaar dan ook dat die mens na God se beeld geskape is, en dus die verantwoordelikheid het om, ter wille van Jesus se liefde, by alle mense in die samelewing betrokke te raak. Geen aardse gesag kan 'n ander sy/haar regte om mens en vry te wees, ontnem nie (WARC, 1976:1).

Die eerste beginsel dat die mens as beeld van God aanspraak het op die Godgegewe reg (menseregte) tot waardigheid, respek, vryheid en naasteliefde, vorm die basis van godsdiensvryheid en dit vorm die onderbou van die geformuleerde werkshipotese.

1.2 God het elke mens as sy beelddraer in en tot vryheid geskape

- i) **Dit begin by God wat die mens as vrye wese geskape het.** Die mens is 'n vrye wese wat geskep is met die vermoë om sekere vrye beslissings te maak en verantwoording vir sy/haar keuses te doen (Heyns, 1988:11). Heyns verklaar duidelik: wie nie 'n keuse het met betrekking tot sy/haar handeling nie, kan nie tot verantwoording vir sy/haar daad geroep word nie (Heyns, 1982:375). Van die begin af word in die boek Genesis verklaar dat die mens tot vryheid geskape is om te kies (Gen 2, 3). Hoewel God diegene wat teen Hom gekies het straf en wil uitwerp in die buitenste duisternis, wil Hy steeds die mens die vryheid gee om te kies. God laat die mens die ruimte toe om Hom te soek en te dien. Hy laat mense en volke selfs toe om hulle eie koers te gaan (Van Wyk, 1992:22). Elke mens is die vryheid gegee om sy/haar lewenspad te kies (Gen 1:28). Rom 2 stel dit duidelik dat die mens 'n keuse het. God gee aan die mens die keuse tot gewetensvryheid (Hfs 2). Die vryheid van die mens manifesteer in die feit dat hy/sy 'n beelddraer van God is. Dit bepaal godsdiensvryheid as 'n reg wat hy/sy het.

Uit bogenoemde **paragraaf** is dit duidelik dat gesê kan word dat **vanuit die perspektief van godsdiensvryheid**, God die mens geskape het met die vryheid om aan God gehoorsaam te wees of om van God af weg te draai (vgl. Gen 3). **Vanuit God se genade** is die inisiatief van die mens se redding altyd by God, maar die mens het 'n keuse tot gehoorsaamheid (*antwoord*) of nie. Hieruit kan gestel word dat die mens inderdaad die vryheid het om die Drie-enige God te aanbid en te dien. Dit is 'n vryheid wat in Christus opnuut bevestig en moontlik gemaak is (Gal 5:1, 13; Joh 8:31, 32, 36). Hierdie vryheid is nie afhanklik van 'n waarborg deur enige owerheid nie. Indien dit wel gebeur dat 'n owerheid vryheid deur wetgewing waarborg, skep dit net soveel meer ruimte vir

Christene om hulle godsgegewe vryheid te kan uitleef in navolging van en in diens van die lewende God en sy skepping.

- ii) **Die mens het egter sy/haar vryheid misbruik en homself/haarself laat bind deur die sonde.** Hy/sy het 'n slaaf van die sonde geword. Die vryheid waarin die mens geskape is, het dus ook beteken dat hy/sy die vryheid het om God nie te aanbid of te dien nie, maar iets of iemand anders. Laasgenoemde is egter 'n vryheid wat tot slawerny lei (Joh 8:33–36). Al het God die mens in vryheid geskep, het die mens juis as gevolg van sy/haar eie keuse, sy/haar vryheid verloor (Heyns, 1982:377).
- iii) **Dit was Jesus Christus wat die mens uit hierdie slawerny kom bevry het** (Rom 5:16). God se antwoord was Jesus Christus (die tweede Adam). Vir Christene is die nuwe vryheid inherent deel van hulle belydenis as Christene. Jesus het 'n nuwe vryheid aan die mense gebring. Dit is die waarheid wat jou vrymaak (Joh 5:32) (Heyns, 1982:377).

Dit is juis Jesus Christus se vrymaking, wat die Christen se vryheid anders maak. Volgens Van der Merwe is die brandpunt van die Christelike etiek, die Christelike vryheid. Jesus se vrymaking van die sonde maak die Christen persoonlik vry. Hy/sy behou sy/haar vryheid, al sou sy/haar omstandighede beperkend wees, maar die Christen moet die beperkte vryheid nie gelate aanvaar nie. *“Die onaantasbaarheid van die persoonlike vryheid in Christus bemagtig en motiveer juis ook tot die uiteindelijke veruiterliking daarvan”* (Van der Merwe, 2006:711).

Coertzen is van mening dat die vryheid wat hulle in Christus verkry het 'n goeie rede is waarom kerke aan godsdienstvryheid se inhoud moet aandag gee. Vir Christene is hulle mees basiese vryheid dié vryheid wat hulle in Christus ontvang het. Vryheid is altyd op God gerig en die vryheid om God te aanbid is die mees basiese vryheid (Coertzen, 2005(i):93). Dat vryheid nie persoonlik, innerlik en individualisties bly nie, is duidelik uit Gal. 5:13 waar Paulus aan vryheid in gemeenskap en wedersydse begrip, sy ware plek toeken. Ook by Luther lei Evangeliese vryheid tot uiterlike diens aan ander (Van der Merwe, 2006:711). Huber is van mening dat sosiale instellings (soos ook owerhede) juis die persoonsvryheid moet erken en op so wyse moet beskerm dat die uitlewing daarvan gewaarborg kan word (Huber, 1990:236).

Hierdie Bybelse waarheid – dat elke mens as beelddraer van God in en tot vryheid geskape is, word deur dit wat in die werkshipotese geformuleer is, onderskryf. Die eerste sin

van die werkshipotese lui so: “*Everyone has the right to freedom of thought, conscience and religion...*” (*Universal Declaration of Human Rights*) (G.A. RES. 217 a (III) 12.10.1948).

1.3 Die gereformeerde belydenisskrifte beskou die staat se verantwoordelikheid om elke burger se godsdienstvryheid te waarborg, as ’n Bybelse eis

Die Bybel is nie onduidelik oor die staat se verantwoordelikheid om die burgers se vryheid te waarborg nie. Die Bybel leer dat God die owerhede ingestel het en aan hulle gesag toevertrou het. Rom 13:1–17 beskou die owerhede, wat oor die mens aangestel is, as deur God daargestel. God het hulle in hul posisies gestel. Hy beskik en beklee hulle met gesag. Die staat het ’n verantwoordelikheid om die mens se vryheid te beskerm en te verseker. Volgens Rom 13:1–7 is dit die staat se taak om onpartydige geregtigheid te bevorder en sorg te dra dat almal vryheid het. Hierdie verse spel dit uit dat die owerhede daar is om dié wat goed doen te beskerm en die kwaaddoeners te straf (Ridderbos, 1959:292).

Hierdie saak word ook in die NGB, Artikel 36, uiteengesit. Alhoewel daar deur die eeue nie eenstemmigheid was oor die formulering van NGB artikel 36 nie (Hfs 4.3.2.2), en die NGB artikel 36 volgens sy eie hermeneutiek en eie ontstaansgeskiedenis uitgelê moet word, is almal dit eens dat daar in artikel 36 onderliggende Bybelse beginsels teenwoordig is.

Hiervolgens is die staat of owerhede deur God ingestel (Rom 13:1; 1 Pet 2:13,14). Owerhede het ’n ander terrein as die van die kerk (Van der Vyver, 2004:41) en het ook ’n verantwoordelikheid teenoor godsdienste (Heyns, 1988:135) en ook ’n verantwoordelikheid om die heilige Woordbediening te beskerm (Bijl, 1986:221; Heyns, 1992:398). Volgens Heyns is daar volgens die artikel 36 ook ’n “*vennootskapsverhouding*” tussen staat en kerk teenwoordig (Heyns 1992:399). Met NGB artikel 36 het die kerk ’n getuienis gelewer dat die owerheid aan Christene (en ander godsdienste) in alle aspekte van private en openbare godsdienstbeoefening, die reg van geloofsbeleving en uitlewing moet toestaan (Hfs 2.4).

1.4 Godsdienstvryheid is die mees fundamentele van alle menseregte en vorm die raamwerk vir die toepassing van effektiewe menseregte in ’n samelewing

Uit die literatuur is dit duidelik dat godsdienstvryheid die mees basiese van alle vryhede is en ook die mees basiese van alle menseregte. Alle ander regte, waardes en verhoudinge van die

mens word ten diepste bepaal deur sy/haar geloofsoortuigings. Daar is ook 'n wye eenstemmigheid regoor die Westerse wêreld dat daar 'n direkte verband tussen godsdiensvryheid en menseregte is (sien hfs. 2, asook hfs 3.2). Dit is ook die uitgangspunt van die Wêreldraad van Kerke (WCC, Assembly New Delhi:1961). Met die stigting van die organisasie in 1948 is Vryheid van Godsdiens as 'n fundamentele reg gesien. Die omskrywing wat by die eerste vergadering van die Wêreldraad van Kerke aanvaar is, is op voorstel van die Raad se *WCC Commission of the Churches on International Affairs*, in die Verenigde Nasies se *Universele Deklarasie van Menseregte* ingesluit (WCC, 1997:3). Van die Amerikaanse Grondwet sê Gamwell dat godsdiensvryheid nie net een van die grondwetlike beginsels is nie, maar dat dit eintlik die enigste grondwetlike beginsel is. *“One may even say that religious freedom is the constitution, in the sense that other constitutional prescriptions are, properly speaking, stipulations necessary to the full and free political discourse that religion freedom constitutes”* (Gamwell, 1995:162).

Godsdiensvryheid is 'n onderskeidende mensereg. Dit is anders as ander menseregte, dit is die basis van menseregte. Dit kan egter ook nooit in afsondering van ander menseregte wees nie. Histories het godsdiensvryheid as 'n konstitusionele reg bestaan en ontwikkel waar ander menseregte soos die vryheid om te assosieer en die vryheid van spraak ook erken is, en het menseregte eers werklik gemanifesteer daar waar godsdiensvryheid grondwetlik erken is (Koshy, 1992:30).

Wood erken eweneens dat godsdiensvryheid die mees basiese reg en die fondament van alle ander menseregte is. Sonder godsdiensvryheid is vryheid van spraak, vryheid van die pers, vryheid om te vergader en vryheid van assosiasie, in gevaar (Wood, 1996:476). Die staat moet hierdie vryheid waarborg, want dit gee mense die reg om hulle diepste behoeftes vry te kommunikeer en te beoefen. Sodra godsdiensvryheid gewaarborg word, sal die vergrype van ander menseregte ook verhoed kan word (Blei, 2002(ii):4).

Daar is ook skrywers wat vryheid van gewete weer as die mees basiese reg van godsdiensvryheid sien (Bates, 1945:373; De Albornoz, 1963:22). Dit was ook die essensiële uitgangspunt in die vasstelling van die Amerikaanse Grondwet se definiëring van godsdiensvryheid (Witte, 2000:42). Daar moet egter op gewys word dat sekere skrywers die beginsel van gewetensvryheid soms te veel ooraksentueer as basis van godsdiensvryheid, want die gewete is feilbaar en kan nie die basis van godsdiensvryheid wees nie. Gewetensvryheid kan nooit die basis van godsdiensvryheid of menseregte wees nie, want

godsdienstvryheid is die mees basiese van menseregte en kan alleen begrond word in God se skepping en herskepping (Newman, 1981:127).

Dit is duidelik dat menseregte alleen duidelik manifesteer daar waar die beginsel van godsdienstvryheid as Godgegewe reg, oorgegaan het tot 'n konstitusioneel-erkende reg. Uit die formulering van dié werkshiptese is dit duidelik dat effektiewe toepassing van menseregte nie sonder erkenning van godsdienstvryheid as grondwetlike reg sal voortbestaan nie.

Voor 1945 is godsdienstvryheid baie meer as 'n losstaande reg naas ander menseregte beskou. Na 1948 se *Deklarasie vir Menseregte* is godsdienstvryheid nie net as deel van alle menseregte gesien nie, maar word dit wêreldwyd gereken as die basis van alle menseregte. Dit maak godsdienstvryheid onmisbaar vir enige samelewing wat menseregte as belangrik beskou. Godsdienstvryheid sal altyd in samehang met al die ander menseregte gelees en toegepas moet word. Die *Konsep: Handves vir Godsdienstrege en -Vryhede* (2008) het hierdie beginsels in een van die aanhef-stellings so geformuleer “*AANGESIEN geloofsoortuigings ons begrip van geregtigheid, liefde, meegevoel, kultuur, demokrasie, menswaardigheid, gelykheid, vryheid, regte en verpligtinge kan verdiep, asook ons begrip van die belangrikheid van gemeenskap en verhoudings in ons lewens en in die samelewing...*”.

Kortom – godsdienstvryheid vorm die basis van die medemenslike bestaan.

1.5 Protestante het deur die eeue 'n belangrike rol gespeel in die ontwikkeling van die konsep van godsdienstvryheid as 'n Godgegewe reg, die vryheid van elke mens en die vestiging van godsdienstvryheid as konstitusionele reg

Een van die belangrikste gebeure na die stigting van die Verenigde Nasies was die aanvaarding van die “*Universele Deklarasie vir Menseregte*” op 10 Desember 1948 (Blei, 2002:138). Hierdie dokument het die basis en verwysingsraamwerk geword, waarop baie lidlande en organisasies menseregte en godsdienstvryheid sou hanteer (Nurser, 2005:162). Daar is min boeke oor godsdienstvryheid wat nie in een of ander stadium na die Deklarasie verwys nie. John Nurser bewys in sy boek “*For All Peoples and All Nations*” op die historiese feit dat Protestantse en Anglikaanse kerke 'n belangrike rol in die ontwikkeling van die Deklarasie gespeel het (Nurser, 2005:172). “*...a Group of men and women, lay and ordained, from within the Protestant and Anglican Christian traditions of religions was able*

to play a significant role in including what became a “universal declaration of human rights.” (Nurser, 2005:1) Daar was Protestantse teoloë, politici en regskenners, asook ekumeniese organisasies soos die Wêreldraad van Kerke, betrokke by die opstel van die *Deklarasie vir Menseregte* (Hfs 3.2). Die Protestantse teologie was dus met die opstel van die Verenigde Nasies se *Deklarasie van Menseregte* ’n bepalende invloed.

Hierdie *Deklarasie van Menseregte* is gevolglik op die breë grondslag van Bybelse en Protestantse beginsels gebou (Hfs 2). In die lig hiervan hoef die omskrywing van die Verenigde Nasies oor godsdiensvryheid nie vir Christene probleme te skep nie. Dit word wêreldwyd as ’n standaardskrywing vir godsdiensvryheid aanvaar. Die omskrywing van Artikel 18 van die *Deklarasie van Menseregte* van die Verenigde Nasies lui soos volg *“Everyone has the right to freedom of thought, conscience and religion.”*

Die invloed van Protestantse teoloë en geleerdes was ook bepalend in die verdere ontwikkeling en manifestering van godsdiensvryheid as konstitusionele reg in Suid-Afrika. Die inisieerders en aanvanklike opstellers van die *Konsep: Handves van Godsdiensregte en -Vryhede in Suid-Afrika*, is eweneens persone uit die Protestantse tradisie hoewel dit na Februarie 2008 die besit geword het van godsdienste, denominasies en instellinge uit die geloofsgemeenskappe van Suid-Afrika (Hfs 4.6).

2. Die omskrywing van die konsep van godsdiensvryheid as Konstitusionele reg

2.1 Godsdiensvryheid gee aan elke individu die reg om ’n godsdiens of geloofsoortuiging van sy/haar keuse te beoefen en om sy/haar keuse te verander

Onderliggend aan die beginsel dat elke mens ’n godsdiens of geloofsoortuiging van **sy/haar eie keuse kan beoefen**, is sy/haar reg tot vryheid. Hierdie Bybelse beginsel is reeds in paragraaf 1.2 behandel. Dit is egter nie genoeg om kennis te dra dat elke mens in en tot vryheid geskape is nie. Vanweë die vergrype aan menseregte deur die geskiedenis heen, het dit veral na 1945 nodig geword om menseregte, insluitend die reg tot godsdiensvryheid, konstitusioneel vas te lê.

Dit is ook die standpunt van die *Universele Deklarasie van Menseregte*. In sy artikel 1 en 2 bepaal die Deklarasie dat alle mense vry gebore word en gelyk in waardigheid is. Hiervolgens word die basis van elke mens se reg om eie keuses te maak, deur sy/haar reg tot vryheid

bepaal. 1) “*All human beings are born free and equal in dignity and rights. They are endowed with reason and conscience ...*” en 2) “*Everyone is entitled to all the rights and freedoms set forth in this declaration, without distinction of any kind...*” (Universal Declaration of Human Rights (G.A. RES. 217 a (III) 12.10.1948: Artikel 1 en 2).

Artikel 18 verklaar ook “*Everyone has the right to freedom of thought, conscience and religion.*” Hiervolgens kan geen mens vry wees as hy/sy nie die reg tot vryheid van denke, gewete en godsdiens geniet nie. Vryheid van gewete waarborg die reg om jou godsdiens te kan kies. Dit is die rede waarom die meerderheid van die grondleggers en opstellers van die Amerikaanse konstitusie, die klousule van vryheid van gewete beskerm het (Witte, 2000:43). Vryheid van gewete verhoed ook diskriminasie op grond van geloof.

Vryheid beteken nie net die vryheid om ’n keuse te maak nie, **maar ook die vryheid om die keuse te verander** – “*this right includes freedom to change his religion or belief...*” (Universal Declaration of Human Rights: Artikel 18b). Hierdie beginsel word ook in artikel 2 van die 1981 Deklarasie duidelik uiteengesit. “*No one shall be subject to coercion which would impair his freedom to have a religion or belief of his choice*” (Declaration on the Elimination of All forms of Intolerance and of Discrimination Based on Religion or Belief, article 2). In die Konsep Handves van Godsdiensregte en -Vryhede in Suid-Afrika, is hierdie beginsel ook in artikel een en twee geformuleer (Konsep Handves van Godsdiensregte en -Vryhede: Artikel 1 en 2).

Die beginsel van elke mense se reg tot vryheid en reg tot vrye keuse van godsdiens of geloofsoortuiging, vorm die basis van die werkskapotese van dié proefskrif.

2.2 Godsdiensvryheid gee aan elke individu en groep die reg om hulle geloofsoortuiging in die openbaar of in privaatheid uit te leef en te verkondig

Dit beteken dat die lede van ’n kerk of aanhangers van ’n godsdiens die reg het om hulle lewe in ooreenstemming met hulle geloofsoortuiging in te rig en dienoreenkomstig op te tree; om dit sowel in privaatheid as in die openbaar te manifesteer. Dit beteken verder dat hulle openbare getuienis kan lewer ten opsigte van die waarheid waarin hulle glo – teenoor individue, in die openbaar en teenoor die staat (Blei, 2003:3).

In 1981 het die VN in ’n *Declaration on the Elimination of All forms of Intolerance and of Discrimination Based on Religion or Belief* (G.A. Res. 36/55 – 11.25.1981) dit in Artikel 6

gestel dat godsdienstvryheid aan 'n godsdienstige instansie die reg gee om hulle godsdienste in die openbaar te beoefen. Die uiterlike en praktiese sy van geloofsoortuiging is vir Koshy deel van die basis van godsdienstvryheid. Werklike godsdienstvryheid is daar te vind waar 'n eksterne vryheid van ruimte bestaan sodat die mens sy/haar godsdienstige oortuiging in die openbaar kan uitleef. Indien godsdienste nie in die praktyk in 'n vrye omgewing of ruimte kan manifesteer nie, kan daar beswaarlik sprake wees van godsdienstvryheid (Koshy, 1992:26).

Die openbare beoefening van godsdienste vorm ook die gewete van die samelewing. Dit herinner die samelewing dat 'n religieuse aspek belangrik is vir 'n gebalanseerde samelewing (Davis, 2004:40). Malherbe verklaar ook in sy omskrywing dat godsdienstvryheid in die publiek sowel as privaat uitgeleef moet kan word (Malherbe, 2001:17). Vryheid om godsdienste in die openbaar te kan uitleef, is die voorreg van alle burgers en die staat behoort die beskerming van hierdie voorreg te waarborg (Van Drimmelen, sj:199). Die *Konsep: Handves van Godsdienstrege en -Vryhede* in Suid-Afrika onderskryf ook die belangrike beginsel in Artikel 4 – “Elke persoon het die reg op die private of openbare, en individuele of gesamentlike beoefening of uitlewing van hulle godsdienstige oortuigings” (*Konsep Handves van Godsdienstrege en -Vryhede*, 2008).

Dit is wat Witte die “*Free Exercise*” van godsdienste noem. Waar vryheid van gewete die reg waarborg om jou godsdienste te kies of te verander (vorige paragraaf 2.1), is die vryheid van godsdienstebeoefening die reg om jou godsdienste privaat en in die openbaar uit te leef (Witte, 2000:43). Die essensiële vereiste van godsdienstvryheid is dat mense die reg moet hê om privaat en openlik, individueel en gemeenskaplik die godsdienste van hulle keuse ongehinderd te beoefen en uit te dra (Von Campenhausen, 1971:37). Die openbare godsdienstebeoefening kan 'n verskeidenheid vorme aanneem soos: Vryheid om in die openbaar te aanbid; vryheid tot geloofspreek en vryheid tot openbare godsdienstige byeenkomste. Dit beteken ook die reg tot stigting van religieuse organisasies (Witte, 1996(i):524). Volgens Coertzen het hierdie betekenis van godsdienstvryheid verreikende gevolge vir die manier waarop kerke gestruktureer word en hoe hulle te werk gaan in die regsverkeer van 'n land (Coertzen, 2005(1):88). Hierdie reg tot vrye beoefening van godsdienste, beteken ook dat kerke die reg moet hê om hulle in ooreenstemming met hulle diepste geloofsoortuiging in te rig en te struktureer (Coertzen, 2005(i):88). Dit het uit die aard van die saak verreikende kerkregtelike implikasies vir enige kerk. Die *Konsep: Handves van Godsdienstrege en -Vryhede* formuleer die openbare regte van godsdienstvryheid as volg: “Elke persoon het die reg op die private of

openbare, en individuele of gesamentlike beoefening of uitlewing van hulle godsdienstige oortuigings, wat skriflesing, belydenis, verkondiging, aanbidding, gebed, getuienislewering, orde, kleredrag, voorkoms, dieet, gebruike, rituele en pelgrimstogte kan insluit., maar nie net daartoe beperk is nie|” Die Handves gaan voort en spel dit verder uit met betrekking tot seremonies, heilige dae, heilige plekke, assosiasie, kommunikasie, godsdienstige uitdrukking, publikasie, wêreldbeskouing en huweliks-, familie- en persoonsregtelike tradisies. (Konsep: Handves van Godsdienstrege en -Vryhede, 2008: Artikel 4, 5 en 6).

Hierdie beginsel stem ooreen met die formulering van die werksipotese van dié proefskrif.

2.3 Godsdienstvryheid gee aan kerke en godsdienstige groepe die reg om hulle eie grondwet en interne reëlins op te stel en in stand te hou

Tussen die jare 1966–1976 is die *International Covenant on Civil and Political Rights* (12.16.66–03.23.1976) gesluit. Hiervolgens word die reg van ’n instansie (bv. ’n kerk) erken om op grond van sy religieuse oortuiging, homself te organiseer, sy eie eredienste in te rig en om die praktiese uitlewing van sy godsdiensoortuiging na goeë dunke te organiseer. Hiermee het die internasionale reg lande versoek om alle mense die vryheid te gee om hulle lewens en die van hulle kerke, so in te rig dat dit met hulle godsdienstige oortuiging ooreenstem. Met dié ooreenkoms het die Verenigde Nasies duidelik gewys wat die *Deklarasie van Menseregte* in die praktyk kan beteken. Net so het die 1981 Deklarasie bepaal dat geloofsgemeenskappe die reg het om hulleself te organiseer “*To make, acquire and use to an adequate extent the necessary articles and materials related to the rites or customs of a religion or belief*” (“*Declaration on the Elimination of All forms of Intolerance and of Discrimination Based on Religion or Belief*: G.A. Res. 36/55–11.25.1981: artikel 6c).

Kerke en geloofsinstansies het die reg om hulle eie grondwet (kerkorde) op te stel en dit in stand te hou. Hierdie beginsel oor godsdienstvryheid het ook te make met die skeiding tussen die kerk en staat. Kerk en staat stel onafhanklik van mekaar hulle eie wette en reëls vas en in terme daarvan funksioneer hulle onafhanklik van mekaar (Coertzen, 2005(ii):356). Kerke het elkeen ’n soewereine leefruimte waar hy sy eie kerkorde en geloofsbelydenis kan utoelief (Van Drimmelen, 1992:204). Wat dié aspek betref beklemtoon Van der Vyver die soewereiniteit van geloofsgemeenskappe. Sodra ’n geloofsgemeenskap se soewereine magte openlik erkenning kry, het hulle die mag om self oor hulle interne organisasie en strukture te handel,

om hulle eie gedragsreëls op te stel en met gesag toe te pas, hulle eie interne regsreëls daar te stel en die toepassing daarvan af te dwing (Van der Vyver, 2004:43).

Godsdiensvryheid behels dus ook die reg van kerke en geloofsgemeenskappe om hulle in ooreenstemming met hulle diepste geloofsoortuigings te rig en te struktureer. Godsdiensvryheid bied aan geloofsgemeenskappe die onafhanklike institusionele reg om self oor kerkordelike sake, organisatoriese strukture en prosedures te besluit (*Konsep Handves van Godsdiensregte en -Vryhede, 2008:Artikel 9*). Dit gaan byvoorbeeld ook om sake soos arbeidsverhoudinge, die reg van die kerk om net sekere persone tot die ampte toe te laat, die stel van sekere vereistes vir die predikantsamp, die voltrekking van kerklike huwelike, godsdiensonderwys, ordereëls en vergaderingsprosedures, reëlins betreffende ampsvereistes en ampsfunksies, diensverhoudinge ensovoorts (Coertzen, 2005(i):91). Dit bly egter steeds 'n vereiste dat dusdanige reël in eie soewereine leefruimte moet geskied vanuit die eie geloofsidentiteit teenoor die wette van die land.

2.4 Godsdiensvryheid vra 'n onpartydige samewerkende skeiding tussen kerk en staat

Daar is 'n wesenlike verband tussen die landswette oor godsdiensregte en die wyse waarop die skeiding tussen kerk en staat geïnterpreteer word. Durham het dit duidelik deur gevallestudies aangetoon. Die kerk en staat verhouding beïnvloed die wette van die land oor godsdiensvryheid (Durham, 1966:43). Die verhouding tussen kerk en staat is dus bepalend vir die wyse hoe godsdiensvryheid in 'n land funksioneer.

In die protestantse kringe is daar eenstemmigheid dat daar 'n gesonde skeiding tussen kerk en staat moet wees. Hierdie skeiding moet egter nie 'n skeiding wees wat vyandskap aanmoedig nie, maar eerder samewerking. Calvyn het van die onderskeid tussen die politieke koninkryk en die geestelike koninkryk gepraat. Hierdie twee koninkryke moes, vanweë die groot verskil tussen die kerklike en siviele magte, asook vanweë die wesensverskil tussen kerk en staat, afsonderlik funksioneer. Die kerk en die staat het afsonderlik bestaan, maar was steeds op mekaar aangewese (Calvyn, 1559:4.20.1, 1821). Die kerk het as een van sy funksies 'n regsfunksie gekry en die staat het as een van sy funksies 'n morele funksie gekry. Terselfdertyd het hy gehoorsaamheid van die kerklike ampte teenoor die staat se reëls geëis, maar hy het ook van die politieke amptenare gehoorsaamheid aan die kerklike reëls geëis (Calvyn, 1559:4.10.5, 1464).

Godsdiensvryheid is in die verhouding tussen kerk en staat 'n baie “*belangrike aangeleentheid vir kerke en godsdienste*” (Coertzen, 2005(iii):14). Albei is outonome groothede in hulleself. Die staat mag nie ingryp in die interne verhoudings van kerke nie en kerke het geen bevoegdheid in staatsake nie. Dit beteken dat kerk en staat onafhanklik van mekaar hulle eie wette en reëls vasstel, in die lig van elkeen se identiteit en in terme daarvan onafhanklik van mekaar funksioneer. Die skeiding waarborg ook albei kerk en staat se integriteit (Coertzen, 2005(ii):356). Volgens Coertzen moet daar desnieteenstaande elkeen se eie identiteit, 'n samewerkende kerk en staat verhouding wees (Coertzen, 2005(iv):11) – trouens ook tussen die staat en ander geloofsgroeperinge. So 'n verhouding tussen godsdienste en die staat verleen ook aan die kerke die reg tot vrye verkondiging van die evangelie; die reg om hulle belydenis te formuleer, en selfs méér as om net 'n belydenis te hê, ook die reg om dit openlik te verkondig en bekend te maak (Coertzen, 2005(1):90).

Van der Vyver beklemtoon wat die staat betref eerder 'n godsdiens-neutrale staat in plaas van 'n sogenoemde gesekulariseerde staat. In 'n godsdiens-neutrale staat word dit van die staat vereis om aan elke godsdiens ruimte te gee om sy godsdiens uit te leef. Die neutraliteit te midde van die godsdiensverskeidenheid hoef nie van die standpunt af uit te gaan dat kerk en staat of godsdiens en die reg van mekaar geskei gaan word nie. Dit verg ook nie van die gelowige staatsbeampte om sy/haar eie oortuigings onder die maatemmer te verberg nie. As dit op amptelike optrede aankom mag sy of haar godsdienstige belydenis wel nie aanleiding gee tot diskriminerende bevoorregting of benadeling van enige godsdienstige groep nie. Die beampte se godsdienstige (en ander) oortuigings kan wel deel uitmaak van sy of haar individuele subjektiwiteit en daarom noodwendig in die persoon se doen en late tot uitdrukking kom. Van der Vyver bepleit as uitvloeisel van neutraliteit dat godsdienste proporsioneel behandel moet word (Van der Vyver, 2000:4).

In sy beskrywing van die staat se houding jeens godsdiens maak Malherbe 'n keuse vir godsdiensonpartydigheid eerder as godsdiensneutraliteit. Hy is van mening dat die neutraliteit van 'n owerheid vereis dat hy hom van elke godsdiens distansieer. Dit het in die VSA gelei tot vyandigheid jeens godsdiens en die verbanning van godsdiens uit die publieke sfeer. Hy maak daarom die keuse vir 'n onpartydige staat. “*Neutraliteit kyk van buite af na die verskynsel van godsdiens en is daarom nie dieselfde as onpartydigheid wat nie 'n distansiëring is nie, maar die gelyke of billike behandeling van godsdiens*” (Malherbe, 2006:195). Hy is van mening dat 'n sogenaamde neutraliteit van die staat gewoonlik deur sekulêre aannames of vertrekpunte

onderlê word. Mense beoordeel elke saak vanuit 'n bepaalde wêreldbeskouing. Indien dit dan nie 'n godsdienstige wêreldbeskouing is nie, is dit noodwendig 'n sekulêre of humanistiese beskouing, maar niemand is ooit heeltemal neutraal nie. As voorbeeld noem hy die beleid van 2003 oor godsdienste in skole. Hiervolgens word neutraliteit gesien as 'n onderrig oor godsdienste (kennisaspek) en word die waardes van geloofsgemeenskappe geïgnoreer (Malherbe, 2006:195).

Hiemstra gee ses modelle wat die verhouding tussen kerk en staat verduidelik (kyk na hoofstuk 2 paragraaf 5.5). Hyself maak 'n keuse vir die (wat hyself noem: Principled public pluralism) Prinsipiële Publieke Pluraliteitsmodel. Hierdie model gaan van die veronderstelling uit dat die verskeidenheid van instellings en groeperinge in 'n samelewing elkeen prinsipiële erkenning waardig is. Die staat moet daarom ook vir elkeen van die instellings die prinsipiële reg gee om 'n bydrae tot die publieke plurale samelewing te maak. Self bly die staat of neutraal of onpartydig en gee elke geloofsinstitusie die ruimte om sy bydrae te maak (Hiemstra, 2005:39).

Vorster is van mening dat 'n skeidingsmodel godsdienstvryheid die beste dien. Dit behels die skeiding tussen kerk en staat. Elkeen is soewerein op sy eie gebied en die een regeer nie die ander nie. Die staat meng nie by die godsdienste in nie, maar die kerk probeer ook nie vir die staat voorskryf nie. Die skeidingsmodel in Suid-Afrika, word meer genuanseerd toegepas as wat in die VSA die geval is. In Suid-Afrika kan die meerderheid leerlinge wat 'n godsdienste verteenwoordig, die keuse maak vir godsdienstebeoefening, terwyl die VSA se sekulêre of neutrale beginsel neerkom op geen godsdienste (Vorster, 2004:223). Alhoewel Vorster volhard met die term *skeidingsmodel (the Separation model)*, kom sy beskrywing van die praktiese situasie in Suid-Afrika ook neer op 'n samewerkingsmodel.

Om godsdienstvryheid die beste te dien, moet dit vir kerke en die staat moontlik wees om in 'n **onpartydige samewerkende-skeidingsverhouding** te kan staan (sien ook hoofstuk 2: paragraaf 5.5). In so verhouding kan die staat vir die kerk sy ruimte waarborg, en kan die kerk sy outonomie benut, en die godsdienste/kerke kan weer volgens hulle eie aard hulle godsdienste ervaar en so ook die samelewing ten goede stem. Die staat moet onpartydig saamwerk met die verskillende godsdienste om die samelewing te dien. Daar moet dus 'n duidelik skeiding tussen die kerk en staat wees, maar ook 'n samewerkende wedersydse erkenning van die rol wat beide die kerk en staat in die samelewing te speel het. In so model kan die staat neutraal of onpartydig wees, solank hy net besef dat hy godsdienste-gemeenskappe

nodig het om saam te werk om die land 'n beter en gelukkige leefplek vir almal te maak.

Daar moet altyd in gedagte gehou word dat die staat sowel as die kerk instellings van God is en albei voor God verantwoordbaar is, daarom is samewerking noodsaaklik (hfs 5.1.3).

Die samewerking tussen kerk en staat behels aspekte soos onderwys, bevordering van morele standaarde in 'n land, humanitêre hulp, armsorg ensomeer. Die staat kan nie op sy eie hierdie verantwoordelikhede nakom nie omdat dit met die roeping en getuienistaak van kerke oorvleuel. Die Konsep *Handves van Godsdiensregte en -Vryhede* in Suid-Afrika ondersteun die standpunt van 'n **onpartydige samewerkende-skeidingsverhouding**. Dit blyk uit sy aanhef, waar daar verwysings na die staat se verantwoordelikheid, sy beskerming en sy erkenning van die regte van die kerk gemaak word (Konsep *Handves van Godsdienregte en -Vryhede*, 2008, Aanhef 1-9). Dit word ook in Artikel 3 van die Handves bevestig: “*Elke persoon het die reg op die staat se onpartydigheid en beskerming met betrekking tot godsdiens*”. En verder “*Die staat moet 'n positiewe en veilige omgewing vir die uitlewing van godsdiensvryheid skep*” (Konsep *Handves van Godsdiensregte en -Vryhede*, 2008, Artikel 3).

Die werkshipotese van dié proefskrif formuleer nie eksplisiet hoe die verhouding tussen kerk en staat moet wees nie, maar dit word geïmpliseer dat daar 'n samewerkende-skeidingsverhouding tussen kerk en staat moet wees. Dit is duidelik dat die staat aan elkeen ruimte moet gee om sy godsdiens en geloofsoortuiging uit leef en daardie ruimte ook moet beskerm. Dit alles dui daarop dat daar 'n goeie samewerkende verhouding tussen die kerk en staat moet wees.

2.5 Godsdiensvryheid gee aan elke mens die reg om sy/haar godsdienstige of geloofsoortuiging te onderrig

In die vorige paragraaf is gekonkludeer dat daar 'n onpartydige samewerkende-skeidingsverhouding tussen kerk en staat moet wees. Een van die gevolge van so 'n kerk en staat verhouding is dat die **kerk en staat op verskeie gebiede soos byvoorbeeld die onderwys, moet saamwerk**. Die staat moet erkenning gee aan die morele rol wat die kerk en godsdiens in die samelewing het en hulle die ruimte gee om die rol te vervul. So moet die kerk ook besef dat die staat binne ons tyd 'n rol speel in die onderrig van kinders en jongmense en moet daar dus met die staat saamgewerk word in dié verband.

Godsdiensvryheid gee egter ook vir elke mens die reg **om sy/haar eie godsdiens en geloofsoortuigings aan sy/haar kinders of lede te onderig**. Die Verenigde Nasies het in die

1981 Deklarasie baie duidelik hierdie aspek van godsdienstvryheid beklemtoon. In artikel 5 van die 1981 Deklarasie word onder andere in artikel 5.1 gesê: *“The parents or, as the case may be, the legal guardians of the child have the right to organize the life within the family in accordance with their religion or belief and bearing in mind the moral education in which they believe the child should be brought up”* en ook in artikel 5.2 *“Every child shall enjoy the right to have access to education in the matter of religion or belief in accordance with the wishes of his parent.”* Hieruit is dit duidelik dat elke kind, wat ook al sy/haar godsdienstige oortuiging is, **toegang moet hê** tot onderig in ooreenstemmig met die godsdienstige of geloofsoortuiging van sy/haar ouers. Die 1981 Deklarasie het egter in artikel 5.5 ’n beperking op die onderrig geplaas *“Practices of a religion or belief in which a child is brought up must not be injurious to his physical or mental health”* (*Declaration on the Elimination of All forms of Intolerance and of Discrimination Based on Religion or Belief*: G.A. Res. 36/55 – 11.25.1981).

Malherbe stel dit ook onomwonde dat godsdienstvryheid vir hom beteken dat die volgende reg ook beskerm moet word: *“Die regte dat kinders ooreenkomstig hulle ouers se godsdienstige en filosofiese oortuigings opgevoed word. Dit verwys na die reg van ouers om self hulle kinders daarvolgens op te voed, maar ook van die skool te verwag om dit te doen”* (Malherbe, 2006:183). Die staat moet die verantwoordelikheid dra om vir elke godsdienstige ruimte te gee om in die staatsonderwys sy godsdienstige oortuigings aan die lede van sy gemeenskap oor te dra (Malherbe, 2001:15–17; Van der Vyver, 2000:4). Die Konsep Handves van Godsdienstrege en -Vryhede sit hierdie reg tot opvoeding so uiteen in Artikel 7 *“Elke persoon het die reg om hulle kinders ooreenkomstig hulle godsdienstige of filosofiese oortuigings op te voed en mag ook van die skool vereis om met ouers en godsdienstinstituutings saam te werk om dit te doen. Ouerlike toestemming word vereis vir alle sake in die skool wat hulle godsdienstige of filosofiese oortuigings raak en die owerheid het die plig om ouers oor sulke sake in te lig en te raadpleeg. Ouers mag hulle kinders van skoolaktiwiteite of –programme onttrek wat strydig met hulle godsdienstige of filosofiese oortuiging is”* (Konsep Handves van Godsdienstrege en -Vryhede, 2008).

Hierdie konklusie stem ooreen met die geformuleerde werkskapotese van dié proefskrif: Godsdienstvryheid beteken dat elke mens die reg het om sy/haar godsdienstige of geloofsoortuiging te onderig.

2.6 Die staat aanvaar verantwoordelikheid om godsdiensvryheid vir elke landsburger konstitusioneel te waarborg en te beskerm

'n Ander kenmerk wat voortvloei uit die VN se Deklarasie van Menseregte in 1948, is dat die staat, deur die erkenning van elkeen se reg op godsdiensvryheid, daarmee saam ook die plig en verantwoordelikheid aanvaar om die reg van godsdiensvryheid te respekteer en te waarborg (Blei, 2003:4; Coertzen, 2005:88). Die staat het met die aanvaarding van godsdiensvryheid as 'n konstitusionele reg 'n verantwoordelikheid om 'n waarborg teen enige belemmering van vryheid van godsdien te gee. Volgens die *Deklarasie van Menseregte* het die staat, deur erkenning van elkeen se reg op godsdiensvryheid, daarmee saam ook die plig en verantwoordelikheid aanvaar om die reg te respekteer en te waarborg (Coertzen, 2005(i):88). Al is die *Deklarasie van Menseregte* nie bindend op die deelnemende nasies nie, het dit 'n goeie riglyn vir beleidsvorming daargestel. Indien 'n staat godsdiensvryheid in sy grondwet inskryf, is hy gebind om dit te eerbiedig. Die aksie wat die staat behoort te neem, is nie om een godsdien te bevoordeel nie, maar om administratiewe orde en 'n ruimte te skep, sodat elkeen sy leefstyl volgens sy eie persoonlike oortuigings oor godsdien en etiek kan uiteleef (Blei, 2003:4).

Blei is van mening dat die staat ook 'n definitiewe rol het om minderheidsgodsdienste teen diskriminasie te beskerm. Dit is die verantwoordelikheid van die staat om die regte van die mindere godsdienstige groepe, net so te waarborg soos die godsdienstige groep wat groter aanhang het (Blei, 2002:11). Dit kry ons juis by die Verenigde Nasies. In Artikel 1 van die 1992 *Deklarasie vir die Regte van persone wat Nasionaal, Etnies, Religieus of Taalkundig 'n minderheidsgroep vorm*, word gestel dat die staat 'n verantwoordelikheid het ten opsigte van persone wat nasionaal, etnies, religieus of taalkundig in 'n minderheidsgroep is. Die staat het selfs die verantwoordelikheid om omstandighede te skep wat hierdie persone se regte bevorder. Die staat het 'n verantwoordelikheid om 'n veilige ruimte te skep en die regte van geloofsgemeenskappe te beskerm.

Dit is ook wat die NGB Artikel 36 in sy nuwe vertaling impliseer, dat die staat 'n verantwoordelikheid het om 'n veilige ruimte te skep vir die uitleef van godsdien. Gereformeerde kerke bely in die NGB Artikel 36 dat die owerheid deur God ingestel is ter wille van die betuelling en bestraffing van die kwaad. Hulle bely ook dat God van die owerheid verwag om die kerk te beskerm. Dit geld van alle owerhede of hulle Christelik is of nie (Jonker, 1993:56) (sien ook paragraaf 1). Een voorbeeld waar die staat godsdienstige

instellings en mense moet beskerm is om aan alle mense die reg te gee om kinders in die godsdienst van hulle ouers in 'n staatskool te onderrig. Die aspek is in die vorige paragraaf bespreek.

Die formulering van die werkshipotese impliseer hierdie omskrywing.

2.7 Godsdienstvryheid gee elke godsdienstige organisasie die reg om as regspersoon aan die burgerlike regspleging deel te neem

Die kerk en godsdienstgemeenskappe as instituut het die reg om as regspersoon te funksioneer en so aan die burgerlike regsverkeer deel te neem (Van Drimmelen, sj:201). Dit beteken dat 'n organisasie dieselfde regte as 'n natuurlike persoon kan geniet.

Die regsposisie van kerke in Suid-Afrika is dat hulle tradisioneel deur die houe as **vrywillige assosiasies of verenigings** gesien en beoordeel word. Die kerkordes van die vrywillige assosiasies word as hulle konstitusie of grondwet gesien. In 'n beoordeling van die houe is die kerkorde dus die kontrak tussen die vrywillige assosiasie/vereniging en sy lede (Coertzen, 2001(i):51).

In die Suid-Afrikaanse konteks kan kerke en ander nie-winsgewende ondernemings **regspersoonlikheid** verkry deur 'n uitdruklike of geïmpliseerde verklaring in hulle aktes van assosiasie – in die geval van die NG Kerk, sy Kerkorde (Coertzen, 2001(iv):118). Kerke word as 'n regspersoon gesien en het daarom sekere regte en verpligtinge. Hulle kan eiendom besit, transaksies doen, hulle kan dagvaar en gedagvaar word. Bogenoemde is die realistiese en wetlike situasie in Suid-Afrika.

Coertzen is van mening dat kerke (veral in Suid-Afrika) opnuut na hulle regsposisie moet kyk (Coertzen, 2001(iv):115). *“Indien 'n kerk nie self kies om 'n bepaalde regsposisie in te neem nie, sou die owerheid 'n bepaalde regsposisie aan die kerke kon toesê”* (Coertzen, 2001(iv):117). Kerke moet dus nie as vrywillige organisasie gesien word nie, maar as 'n regspersoon wat homself in terme van sy belydenis en kerkorde omskryf en manifesteer (Smit, 2006:641). Godsdienstvryheid bied aan die kerk die geleentheid en reg tot selfdefiniëring (Smit, 2006:648). Die kerk behoort ook die reg te hê om nie bloot as 'n regspersoon, wat as vrywillige vereniging funksioneer, beskou te word nie. Die kerk se selfdefiniëring op grond van die Skrif en kerklike belydenis, behoort daarom deur die houe erken te word.

Godsdiensvryheid skep die ruimte dat kerke volgens hulle eie reg bereg behoort te word en nie volgens burgerlike regsreëls vir verenigings nie. Die Kerkorde kan dan geld as bindende privaatregtelike reëling (Coertzen, 2001(iv):119). Wanneer 'n kerk se saak in die hof bereg moet word, word die kerk eenvoudig deur die owerhede as 'n vrywillige vereniging beskou wat in terme van kontraktereg beoordeel word. Kerke se kerkordes word dan as grondwet beskou en dit word as sodanig bereg (Coertzen, 2001(iv):122).

Die formulering van die werkshipotese gee nie eksplisiet aan hierdie konklusie aandag nie. Dit sou ook geïnterpreteer kan word dat die werkshipotese kerke, as regspersoon erken omdat kerke en geloofsgemeenskappe as selfstandig beskou word. Die argument dat godsdiensvryheid wel vir kerke die reg gee om op grond van hulle eie konstitusie bereg te word en nie bloot as vrywillige organisasie nie, is egter 'n saak wat nog verder in Suid-Afrika gedebatteer moet word.

2.8 Godsdiensvryheid gee aan godsdienste die verantwoordelikheid om hulle regte te gebruik

Godsdiensvryheid gee aan 'n geloofsgemeenskap die reg om sy eie identiteit te formuleer en uit te leef. Indien 'n geloofsgemeenskap alleen sy identiteit en soewereiniteit kan uiteleef in soverre die owerheid vir hom die ruimte toestaan, is dit nie godsdiensvryheid nie. Godsdiensvryheid bestaan daarin dat 'n geloofsgemeenskap sy eie identiteit op 'n soewereine manier kan uiteleef en dat die staat hom die beskerming bied om dit te doen. Dit is die implisiete veronderstelling wat in die werkshipotese van die proefskrif geformuleer is.

Die veronderstelling is natuurlik dat die uitoefening van godsdiensvryheid nie ondermynend sal wees ten opsigte van die land en sy mense nie. Dit is een van die basiese beperkings wat die 1948 *Deklarasie van Menseregte* van die VN in Artikel 18.3 vasgestel het (*Universal Declaration of Human Rights*, 1948). Dit beteken ook dat kerke hulle ordereëlings en optredes, teologies in terme van hulle geloofsidentiteit moet kan verantwoord.

Kerke of geloofsgemeenskappe moet nie hulle eie rol en verantwoordelikheid in die praktyk van godsdiensvryheid onderskat nie. Hulle sal self verantwoordelikheid moet neem om die regte wat 'n land se Grondwet aan hom bied te benut. “*Kerke moet as’t ware wagstaan om toe te sien dat hulle as instellings, hulle lidmate, die mense van die land, nie hulle mees basiese vryheid ontnem word nie. Wat vir kerke geld, sou natuurlik van alle geloofsgemeenskappe waar wees*” (Coertzen, 2005(i):92). Dit is duidelik dat in 'n land waar die staat neutraal of

onpartydig is en waar die reg tot vrye beoefening van godsdiens gewaarborg word (soos Suid-Afrika), kerke (en ook ander instansies) hierdie ruimte van godsdiensvryheid moet benut. Indien hulle nie die ruimte benut nie, kan dit begin verdwyn. So noem Coertzen arbeidsverhoudinge as voorbeeld as hy skryf: *“Indien die kerk nie hierdie diensverhoudinge sodanig inklee nie, kan dit gebeur dat die staat die betrokke ruimte beset en reël dat die diensverhoudinge van kerke in terme van die arbeidswetgewing van die land gereël moet word”* (Coertzen, 2005(i):93).

Vier basiese grondlyne oor hoe die ruimtes gevul kan word, kan onderskei word.

- Kerke sal duidelike grense in hulle kerkordes en bepalinge moet trek (Malherbe, 2006:199). Kerke moet nie twyfel oor hulle leerstellige- en kerkordelike posisies nie (Van Wyk, 2006:219).
- Kerke het die reg en die verantwoordelikheid om hulle leerstellige beskouinge, vreesloos op die markplein te verkondig en uit te leef (Malherbe, 2006:199).
- Kerke sal bereid moet wees om die juridiese grense in die hof te toets (Van Wyk, 2006:219; Malherbe, 2006:194).
- Kerke sal hul interne orde en reëls met verantwoording, volgens hulle eie geloofsoortuiginge, moet opstel (Coertzen, 2005(i):92).

Die uitdaging van die kerk is om hierdie lugleegte self te vul, want as kerke en geloofsgemeenskappe nie die ruimte benut wat deur godsdiensvryheid vir hulle geskep word nie, loop hulle gevaar om nie net die ruimte te verloor nie, maar ook onderworpe te raak aan wie ook al die ruimte beset, hetsy deur wetgewing of deur die regspraak van die land. Regte wat eenmaal gevestig is, kan nie sonder meer tot niet gemaak word nie (Coertzen, 2005(i):88). Doen kerke dit nie, sal hulle invloed in ’n gesekulariseerde wêreld toenemend taan. Indien hulle wel die ruimtes doeltreffend vul, sal dit die reg, gesag en legitimiteit hê om jaloers oor die reg op godsdiensvryheid te waak. Dit sal kontemporêre bedreigings, samelewingstendense, asook staatsinmenging, suksesvol kan afweer (Malherbe, 2006:199).

Die beoefening van godsdiensvryheid moet altyd binne die toelaatbare grense van die wette van die land plaasvind. Dit mag nooit ondermynend teenoor die staat wees of in die proses op ’n onverantwoordelike wyse ander mense se regte beperk nie (Coertzen, 2005(iii):9). Dit is ook een van die beperkings wat die Verenigde Nasies op godsdiensvryheid plaas. Artikel 18 van die *Universele Deklarasie vir Menseregte* (1948), asook Artikel 9 van die *Europese*

Konvensie vir die beskerming van Menseregte en Fundamentele Vryhede bepaal voorwaardes waaronder die beoefening van godsdiensvryheid wel in die praktyk beperk kan word. Dit kan beperk word indien dit om die beskerming van ander se regte en vryhede gaan en indien dit nodig geag word vir 'n demokratiese gemeenskap (Durham, 1999:17). Indien die kerk dit nodig mag vind om volgens sy reg tot die vrye beoefening van godsdiens, wel buite die Handves vir Regte op te tree, moet hy dit deeglik kan motiveer, volgens sy eie geloofsidentiteit (Malherbe, 2006:199). Indien 'n bepaalde godsdiensgroep wel buite die wette van die land optree, byvoorbeeld op die terrein van arbeidsverhoudinge of die toelating van regsverteenvoording in kerklike ondersoeke, het die betrokke godsdiens die verantwoordelikheid om aan te toon dat sodanige optrede direk met sy geloofsidentiteit saamhang. Elke godsdiensgroep moet besef dat sy eie reëls altyd binne die toelaatbare van die land se grondwet moet beweeg. Indien 'n godsdiensgroep buite die reëls van die land wil optree moet hy in staat wees om oortuigend aan te toon dat sy optrede in terme van sy geloofsidentiteit, verantwoordbaar is (Coertzen, 2006:11).

2.9 Godsdiensvryheid gee aan godsdienste die reg om ander mense van hulle godsdienstige oortuigings te vertel. Ander landsburgers het weer die reg om daarna te luister of nie

Hierdie omskrywing moet saam met die omskrywing van paragraaf 2.2 gelees word. Dit handel in genoemde paragraaf oor die reg tot keuse en uitlewing van jou godsdiens of geloofsoortuiging. Dit is die VN se mening dat elke mens die vryheid moet hê om 'n godsdiens te kies of van godsdienstige oortuiging te verander (*Deklarasie van Menseregte 1948, Artikel 18*). Dit impliseer dat elke landsburger ook die reg moet hê om van ander godsdienste uit te vind of dat ander godsdienste hulle leer mag verkondig, sonder om mense in 'n keuse te dwing.

Dit is inherent deel van die Christelike godsdiens se basiese leerstellings dat hy 'n roeping het om die evangelie na alle dele van die wêreld uit te dra (Matt 28:18–19). Sou dit nie vir hom beskore wees nie, word sy wese aangetas en is daar dus nie meer sprake van godsdiensvryheid nie. Enige ander landsburger moet die vryheid hê om vir of teen 'n godsdiens van sy/haar keuse te kies. Indien daar godsdiensvryheid in 'n land teenwoordig is, is dit noodsaaklik om godsdienstige aksies wat ten doel het om ander in te lig en te oortuig, toe te laat. Koshy is van mening dat die Christelike godsdiens in sy wese 'n missionêre godsdiens is. Die Christendom

sal dus nie godsdiensvryheid kan hê, as hy nie missionêr kan optree en die evangelie vry en sonder beperkings kan verkondig nie (Koshy, 1992:24). Malherbe stel dit ook in sy omskrywing dat godsdiensvryheid vir jou die reg gee om jou godsdiens te propageer (Malherbe, 2001:17).

Dit sou ook beteken dat 'n godsdienstige groep toegelaat moet word om teenoor die owerheid oor sy geloofsoortuigings te getuig. Volgens Malherbe het die kerk 'n verantwoordelikheid om sy getuienis op die markplein te verkondig. Die kerk se profetiese taak teenoor die regering mag nooit afgeskeep word nie. (Malherbe, 2006:199). Dit is in die kerk se profetiese getuienis – volgens sy eie getuienis – teenoor die owerheid, wat hy die grense van godsdiensvryheid kan trek (Van Wyk, 2006:219).

Om vir jou godsdienstige saak op te staan teenoor die wêreld waarin jy leef, asook teenoor die owerheid van die dag, is om gewetensvryheid te besit en dit ook by ander te respekteer. Indien jy nie ruimte het om vir ander mense in die samelewing, asook die owerheid van jou oortuigings te vertel nie, sou dit neerkom op 'n beperking van jou gewete. Om die reg te hê om ander van jou oortuigings te vertel, en dat mense die reg het om daarna te luister of nie, veronderstel 'n vryheid van gewete. Een van die basiese regte van godsdiensvryheid is dat elke mens gewetensvryheid het. Trouens dit is 'n teologiese uitgangspunt by Paulus (Johnson, 1996:91).

Hierdie reg om jou godsdiens of geloofsoortuiging aan ander te vertel **kan natuurlik nie sonder beperkings wees nie**. Die beoefening van godsdiensvryheid moet altyd binne die toelaatbare grense van die wette van die land plaasvind. Die 1981 Deklarasie verklaar *“Freedom to manifest one’s religion or belief may be subject only to such limitations as are prescribed by law and are necessary to protect public safety, order, health or morals or the fundamental rights and freedoms of others”* (Declaration on the Elimination of All forms of Intolerance and of Discrimination Based on Religion or Belief:G.A. Res. 36/55 – 11.25.1981). Dit mag nooit op 'n onverantwoordbare wyse, wat deur die howe in die lig van godsdiensvryheid getoets moet kan word, ondermynend teenoor die staat wees of in die proses ander mense se regte beperk nie (Coertzen, 2005(iii):9). Indien 'n godsdiensgroep buite die reëls van die land wil optree, moet hy in staat wees om oortuigend aan te toon dat sy optrede in terme van sy geloofsidentiteit, verantwoordbaar is (Coertzen, 2006:11). 'n Geloofsoortuiging wat ander mense willekeurig doodmaak omdat dit deel is van hulle “offer”

of godsdienstige ritueel, sou buite die landswette wees en nie die beginsel van godsdienstvryheid ondersteun nie.

Die reg tot verandering van godsdienst word nie oral in die wêreld maklik aanvaar nie. Met die formulering van die 1981 Deklarasie van die VN het die Irakse afvaardiging namens die Islamitiese lande beswaar gemaak teen die reg tot verandering van godsdienst. Volgens hulle was dit teen die Islamitiese wet (Roan, 2003:5). Artikel 1.2 van die 1981 Deklarasie verklaar *“No one shall be subject to coercion which would impair his freedom to have a religion or belief of his choice”* (Declaration on the Elimination of All forms of Intolerance and of Discrimination Based on Religion or Belief: G.A. Res. 36/55 – 11.25.1981). Die Konsep-Handves van Godsdienstrege en -Vryhede verklaar in artikel 2.1 *“Elke persoon het die reg om van geloof, godsdienst, oortuiging of godsdienstinstelling te verander, of ’n nuwe godsdienstgemeenskap of godsdienstinstelling te vorm”* (Konsep Handves van Godsdienstrege en -Vryhede, 2008).

Hierdie konklusie oor godsdienstvryheid stem ooreen met die formulering van dié werkshiptese.

2.10 Godsdienstvryheid vereis ’n onderlinge- samewerkende verdraagsaamheid tussen al die godsdienste, sonder dat elkeen se eie oortuigings aangetas of gekompromitteer word

Terwyl dit die verantwoordelikheid van die staat is om godsdienstvryheid grondwetlik te waarborg, is dit ook die verantwoordelikheid van alle mense, asook godsdienste en kerke om respek te betoon aan mense en bewegings wat van hul eie oortuigings verskil. Die 1981 Deklarasie het hierdie beginsel geïmpliseer toe hulle bepaal het *“Discrimination between human beings on the grounds of religion or belief constitutes an affront to human dignity and a disavowal of the principles of the Charter of the United Nations”* (Declaration on the Elimination of All forms of Intolerance and of Discrimination Based on Religion or Belief: G.A. Res. 36/55 – 11.25.1981: Artikel 3). Godsdienstvryheid behels dus ook dat alle mense mekaar se godsdienstige regte onderling sal respekteer. Respek vir ander godsdienste is essensieel vir godsdienstvryheid. Godsdienstvryheid is nie moontlik indien een religieuse groep nie die ander respekteer en ruimte in dieselfde land gun nie. Indien die onverdraagsame groep die dominante godsdienst is, sal dit ook onverdraagsaamheid uitlok. Alle godsdienstige groepe moet die ruimte en vryheid ontvang en dit ervaar, voordat godsdienstvryheid ’n werklikheid sal

word (Durham, 1996:12–15). In hierdie onderlinge verdraagsaamheid speel die staat ook 'n rol. Dit is die staat se verantwoordelikheid om die gelykheid van alle godsdienstige oortuigings te waarborg – eers dan sal hulle vry wees om hulle godsdienstige oortuiging na behore uit te leef (Witte, 1996(i):524). Die staat mag dus geen diskriminasie op grond van geloof of oortuiging toelaat of toepas nie. So behoort openbare onderwys in die praktyk respek te betoon vir elkeen se godsdienstige oortuiging, terwyl die owerheid terselfdertyd ook respek vir die godsdienstige oortuigings van byvoorbeeld spesifieke gemeenskapskole, moet bewys (Coertzen, 2005(ii):356). Stelling 9 in die aanhef van die konsep Handves van Menseregte en -Vryhede in Suid-Afrika bepaal “*Aangesien die erkenning en effektiewe beskerming van die regte van godsdiensgemeenskappe en –instelling sal bydra tot 'n gees van respek en verdraagsaamheid tussen die mense van Suid-Afrika*” (Konsep Handves van Godsdiensregte en -Vryhede, 2008).

In belang van godsdiensvryheid in die breë, is dit belangrik dat mense van verskillende **godsdienstige of geloofsoortuigings ook sal saamwerk** sonder om hulle eie oortuigings prys te gee. Indien mense van verskillende oortuigings saamwerk, sal dit 'n staat se hande sterk om godsdiensvryheid verder prakties in 'n land te manifesteer tot voordeel van almal.

In Suid-Afrika is 'n voorbeeld hiervan die samestelling van 'n Handves van Menseregte en -Vryhede. Die inisiatief het wel vanuit Protestante gekom, maar daar is gepoog om met mense van alle godsdienste en geloofsoortuigings saam te werk (Konsep *Handves van Godsdiensregte en -Vryhede*, 2008).

Christene onderskryf hierdie beginsel dat godsdiensverskeidenheid wedersydse respek en 'n samewerking oor sake van gemeenskaplike belang veronderstel (soos onderhandelings met die staat oor algemene beginsels van godsdiensvryheid). Dit is noodsaaklik dat godsdienste saam sal besin oor hulle verantwoordelikhede in die samelewing en sake van gemeenskaplike belang (vgl die bespreking hiervan in hoofstuk 2).

Godsdiensverskeidenheid beteken egter vir Christene nie godsdiensgelykheid nie (sien Hfs. 2). Die Christelike geloof het 'n unieke heilsweg wat in geen ander godsdiens aangetref word nie. Alle nie-Bybelse godsdienste word beheers deur die vraag: Wat moet ek doen om vir my heil te verwerf? In die Christelike godsdiens is die vraag presies die omgekeerde: Die heil hoef nie deur my verwerf/verdien te word nie. God het uit genade in Christus na ons toe gekom! Die verskille tussen godsdienste is wesenlik en nie bloot relatief nie. Christus se redding uit genade, is 'n unieke gebeurtenis wat alle ander godsdienste oorskadu. Hiervolgens

is religieë nie gelykwaardig nie (dus nie gelyk nie) (Van der Walt, 1994:15; asook Hoofstuk 2: paragraaf 5).

Hierdie konklusie oor godsdiensvryheid word deur die formulering van dié werkshipotese ondersteun.

3. Hipotese en Godsdiensvryheid

In paragraaf 1 en 2 van hierdie hoofstuk is gepoog om 'n verantwoordbare omskrywing van godsdiensvryheid as konklusie van die voorafgaande navorsing in Hoofstuk 2 en 3 te gee. Regdeur die navorsing van dié proefskrif, asook in die omskrywing as konklusie, is deurentyd gepoog om die navorsingsuitkomste met die werkshipotese van dié proefskrif te vergelyk.

Die werkshipotese van dié proefskrif is Artikel 18 van die Verenigde Nasies se *Deklarasie van Menseregte* in 1948.

Artikel 18

“Everyone has the right to freedom of thought, conscience and religion: this right includes freedom to change his religion or belief, and freedom, either alone or in community with others and in public or private, to manifest his religion or belief in teaching, practice worship and observance. (Universal Declaration of Human Rights” (G.A. RES. 217 a (III) 12.10.1948).

In dié werkshipotese is die volgende paar basiese vertrekpunte teenwoordig.

- * **Elke mens (regspersoon en individu) het die reg tot vryheid om volgens sy/haar eie denke, eie gewete op te tree en die godsdiens van sy/haar keuse te beoefen.**

In die praktyk beteken dit: **Elke mens (regspersoon en individu) het die reg:**

- om van godsdiens of geloof of te verander;
- om sy/haar godsdiens of geloof op sy/haar eie of in 'n gemeenskap met ander te beoefen;
- om sy/haar godsdiens of geloof in die openbaar of in sy/haar privaatheid te beoefen;
- om sy/haar godsdiens of geloof in sy/haar onderig/onderwys (*teaching*) te beoefen;
- om sy/haar godsdiens of geloof op sy/haar manier in die praktyk (*practice*) te laat manifesteer;

- om sy godsdiens of geloof in 'n aanbiddingstyl van sy keuse (*worship*) te doen; en
- om sy godsdiens of geloof volgens eie gebruike (*observance*) te beoefen.

Uit die evaluering van die werkshipotese in paragraaf 1 en 2 kan tot die volgende gevolgtrekking gekom word:

1. Die navorsing in hierdie proefskrif bewys dat die omskrywing van Artikel 18 van die Verenigde Nasies se *Deklarasie van Handves van Menseregte*, steeds vir vandag relevant is en steeds die basiese omskrywing van godsdiensvryheid bevat.
2. Heelwat wêreldwye ooreenkomste het na die Deklarasie van 1948, die omskrywing van godsdiensvryheid prakties geïnterpreteer en waarde toegevoeg aan die oorspronklike omskrywing.
3. Die navorsing het bewys dat die herkoms en beginsels van die Deklarasie (1948), Skriftuurlik verantwoord kan word.
4. As die omskrywing van dié werkshipotese saam met die ander wêreldwye ooreenkomste waar die Verenigde Nasies betrokke was, gelees word, kan die konklusie gemaak word dat dit ooreenstem met die verantwoordbare omskrywing van godsdiensvryheid soos dit in hoofstuk 5.1 en 5.2 van hierdie proefskrif uiteengesit is.
5. Protestantse gelowiges kan met die onderliggende beginsels van die Deklarasie en daaropvolgende ooreenkomste van die Verenigde Nasies identifiseer.
6. Enige nuwe of ander omskrywing van godsdiensvryheid sal aan die nagevorsde en verantwoorde onderliggende beginsels (Hfs 5.1 en 5.2) moet voldoen.
7. Die *Konsep Handves van Godsdiensregte en -Vryhede in Suid-Afrika* voldoen aan die basiese beginsels van die omskrywing soos in dié werkshipotese geformuleer, asook aan die omskrywing in hoofstuk 5.1 en 5.2 en is een voorbeeld waar godsdienste en mense van verskillende geloofsoortuigings saamgedink het om godsdiensvryheid kontekstueel en Grondwetlik te omskryf volgens die behoefte en die unieke situasie in 'n land.

4. Die kerkregtelike posisie van Godsdiensvryheid in die Nederduitse Gereformeerde Kerk tussen 1962 en 2007.

In hoofstuk 4 word (1) 'n kerkhistories-kerkregtelike oorsig gegee van die ontwikkeling van godsdiensvryheid in die NG Kerk tussen 1962 en 2007, en (2) word die Kerkregtelike

ontwikkeling en implikasies daarvan in die NG Kerk voor en na die nuwe Grondwet van Suid-Afrika, beoordeel.

In paragraaf 1 en 2 van hierdie hoofstuk is gepoog om **i)** in die lig van die formulering van die werkshiptese van godsdiensvryheid in die proefskrif, en **ii)** die navorsing van die proefskrif, tot 'n verantwoordbare omskrywing van godsdiensvryheid te kom. Met dié omskrywing van paragraaf 1 en 2 in gedagte, word daar vervolgens 'n evaluering gemaak van die kerkregtelike neerslag en toepassing van godsdiensvryheid in die NG Kerk in Suid-Afrika tussen die jare 1962 en 2007.

Die ontwikkeling van godsdiensvryheid in Suid-Afrika en daarmee saam in die NG Kerk, is 'n netwerk van gebeure wat nie eers in 1962 begin het nie. Dit het reeds in 1652 en selfs daarvoor in Europa begin. Verder is die ontwikkeling van godsdiensvryheid in Suid-Afrika tot nou toe nog nie voltooi nie. In hoofstuk 3 is opgemerk dat Thomas Carlyle van mening is dat nuwe historiese gebeurtenisse nie een enkele oorsaak het nie, maar dat dit die gevolg is van 'n hele netwerk van gebeurtenisse. Hierdie nuwe gebeurtenis, gekombineer met al die vorige, bring die geboorte van verdere veranderinge te weeg (Thomas Carlyle, 1872:2:257). Dit is nie anders met die ontwikkeling van godsdiensvryheid in Suid-Afrika en by name in die NG Kerk nie. Wat wel waar is, is dat die ontwikkeling van godsdiensvryheid in Suid-Afrika, vanweë baie redes, baie stadiger en langer geneem het as in ander Westerse lande. Die een groot rede is dat Suid-Afrika op die Afrika kontinent geleë is en nie altyd in vergelyking met ander Afrika lande geëvalueer word nie. Indien 'n evaluering van godsdiensvryheid van die NG Kerk gedoen word, moet dit altyd rekening hou met die feit dat dit deel vorm van die Afrika kontinent.

Om 'n beoordeling van godsdiensvryheid in die NG Kerk, vanaf 1962 tot 2007, te maak moet dit in drie fases gedoen word. Die eerste fase is vanaf 1962 tot voor 1986, waar die NG Kerk lojaal aan die staat en aan hoofsaaklik een kultuurgroep was. In dié tyd was Suid-Afrika nog nie 'n volledig demokratiese land nie. Die tweede fase is die oorgangsfase, waar die kerk losgekom het van sy ondersteuning aan die staat en ook losgemaak is van 'n hoofsaaklike amptelike bediening aan slegs een kultuurgroep. Hierdie was 'n groot denkskuif wat vir die kerk baie pynlik, maar noodsaaklik was. Die derde fase is na die eerste volledig demokratiese verkiesing van 1994, en veral na 1996 toe die nuwe grondwet aanvaar is, waar die kerk hom kerkregtelik moes posisioneer in 'n nuwe staatkundige bedeling.

4.1 Die Nederduitse Gereformeerde Kerk voor 1986 (1994)

- 4.1.1** Daar was vóór 1779 slegs een kerk in Suid-Afrika (Jooste, 1946:279). “*Kragtens oktrooi was die Verenigde Oos-Indiese Kompanjie verplig tot die bevordering van die “ware Christelike religie” – en daaronder is die Gereformeerde godsdiens verstaan. Dit sou beteken dat net soos in Oos-Indië ook aan die Kaap alleen die Gereformeerde kerk sou wees. In die praktyk het dit onder meer beteken dat slegs hierdie kerk openbare godsdienstige samekomste kon hou*” (Van der Watt, 1976:71). In 1779 is die eerste ander denominasie aan die Kaap toegelaat naamlik die Lutherse kerk. Tussen 1780 en 1994 was die Christendom ’n bevoordeelde godsdiens in Suid-Afrika. Dit is ook so in die Grondwet van die Republiek van Suid-Afrika in 1961, wetlik ingeskryf. Vanweë die bevoordeling van die Christendom was daar tussen 1962 en 1994 nie werklik ’n skeiding tussen kerk en staat nie (Gildenhuys, 2001:290).
- 4.1.2** Vóór 1994 was daar beperkte godsdiensvryheid in Suid-Afrika. Uit die navorsing is bewys dat godsdiensvryheid veral voor 1994 beperk was vir bepaalde kerke en groepe. As voorbeeld kan die Wet op Groepsgebiede (soos gewysig in 1961) genoem word. Die wet het nie-blankes verhoed om: hulle reg tot beoefening van hulle “*godsdiens of geloofsoortuiging in die openbaar*”, asook hulle reg om hulle “*godsdiens of geloofsoortuiging op sy eie of in gemeenskap met ander, te beoefen*” (vgl werkshipotese). So was dit Verwoerd se wens in die vroeë jare van 1957 dat ’n nie-blanke nie ’n blanke kerk kon bywoon nie (Strauss, 2001:200). Ander godsdienste is nooit verbied om hulle godsdiens uit te leef nie, maar die bevoordeling van die Christelike godsdiens deur die regering, het dit vir hulle moeiliker gemaak.
- 4.1.3** Gewetensvryheid het nog altyd in Suid-Afrika bestaan, maar die reg om die godsdiens van jou keuse in die openbaar uit te leef, het nie altyd vir alle mense gegeld nie (so byvoorbeeld kon mense van kleur nie altyd blanke eredienste bywoon nie). Dit kan gekonkludeer word dat die essensiële regte en vryhede van alle godsdienste nie voor 1994 goed beskerm is nie (Gildenhuys, 2001:289).
- 4.1.4** Dit is duidelik dat die motiewe van die Ned Geref Kerk nooit was om ander bevolkingsgroepe of kerke te benadeel nie (Jonker, 1998:71). Landman verklaar ook dat die bedoeling van die N G Kerk nie onderdrukking was nie, maar die bevordering van afsonderlike ontwikkeling (Landman 1968:20).

- 4.1.5** Om 'n eenvoudige motivering vir die NG Kerk en sy noue verhouding met die staat aan te bied, sal nie deug nie. Lombard bevind dat om te beweer dat die NG Kerk die beleid van Afrikaner-politici kritiekloos aanvaar het óf dat die regering die Afrikaanse Kerke se beleid oorgeneem het, is 'n oorvereenvoudiging van die situasie in Suid-Afrika. Die beleid van afsonderlike ontwikkeling is oor jare heen gevorm. Alhoewel dit na 1948 hoofsaaklik Afrikaanssprekendes was wat daarvoor verantwoordelik was, het elke deel van die bevolking van Suid-Afrika, blank en nie-blank, Afrikaans, sowel as Engelssprekend, hul bydrae in die ontwikkeling en formulering daarvan gehad (Lombard, 1974:264).
- 4.1.6** Geen aggressiewe godsdienstige vervolging of ekstreme geloofsonverdraagsaamheid het in Suid-Afrika plaasgevind nie, maar die basiese waardes van godsdiensvryheid naamlik om "*op sy eie of in gemeenskap met ander te beoefen*" (vgl werkshipotese) "*jou godsdiens van jou keuse uit te leef*", is nie altyd deur die regering bevorder nie (Gildenhuys, 2001:290).
- 4.1.7** Dit is duidelik dat die NG Kerk in 1962 se omskrywing van godsdiensvryheid verskil het van die algemeen aanvaarde omskrywing in die Christelike wêreld, asook van die omskrywing in die werkshipotese van dié proefskrif. Vir die NG Kerk is godsdiensvryheid verskraal gesien as slegs "*'n vryheid van belydenis en van byeenkoms*", soos verwoord in die eerste Kerkorde van die Algemene Sinode (Kerkorde 1962: Artikel 65.3). Hierdie eng omskrywing van godsdiensvryheid, het veroorsaak dat die NG Kerk nooit die beperking van menseregte deur die regering as 'n skending van godsdiensvryheid gesien het nie. Godsdiensvryheid vir die kerk, was bloot die vryheid wat almal gehad het om te bely waarin hy glo en dit in 'n geloofsbyeenkoms te kan doen.
- 4.1.8** Die NG Kerk het in die fase voor 1994 nooit self nodig gehad om hom te posisioneer ten opsigte van godsdiensvryheid nie. Hy was altyd in 'n bevoorregte posisie met die regering van die dag en kon sy vryhede sonder verhinderende uitleef. Hiervan getuig sy noue verbintenis met die regering (sien hoofstuk 4.3).
- 4.1.9** Dit is opvallend dat die Cottesloe-beraad (1960) en die debatvoering daarna, 'n voortgaande besinning van godsdiensvryheid in die NG Kerk aan die gang gesit het. Na die Cottesloe-beraad van 1960 het 'n proses van nadenke oor volkere verhoudinge en godsdiensvryheid in die NG Kerk begin, wat sou uitloop op *Kerk en Samelewing* in

1990. Dit is gevolg deur 'n voortgaande proses van nadenke oor godsdienstvryheid, tot vandag toe.

- 4.1.10** In die NG Kerk se ondersteuning van staatsbeleid, het hy soms kritiekloos meegewerk met die regering wat nie sekere vryhede en regte aan alle godsdienste gegee het nie. Die NG Kerk is telkemale deur die staat voorgesê wat om te doen. Voorbeelde hiervan was, toe die owerheid Cottesloe veroordeel, het die kerk dit nagedoen (hoofstuk 4.1.2). So was dit ook met die besluite oor die Christelike Instituut (Handelinge, 1966). Hy het die vereenselwiging met die beleid van die regering nie as 'n beperking van godsdienstvryheid gesien nie, maar as 'n beskerming van die Afrikaner. Vrye denke buite die Afrikanersaak was vir die NG Kerk soms baie moeilik (Jonker, 1998:68).
- 4.1.11** Die NG Kerk het nooit enige godsdienstvervolging ondersteun nie. Die teendeel was eerder waar. Die besluite van die Raad van Kerke in 1957 (Handelinge, Raad van Kerke 1957) na die "*Kerklousule*" (hiervolgens mag swart mense nie 'n blanke kerk besoek nie) van Dr Verwoerd, het getoon dat die kerk baie simpatiek gestaan het teenoor ooglopende onreg. Die NG Kerk het hom egter blindelings laat oortuig dat hierdie "*onreg*" in landsbelang was. Een van die redes was omdat die kerk (NG Kerk) en die staat nie werklik geskei was nie (Jonker, 1998:42).
- 4.1.12** Voor 1982 was daar min bewys dat die NG Kerk bereid was om profeties in die openbaar teenoor die regering standpunt in te neem. Die staat is gesien as deel van die Christelike samelewing. Daar was wel enkele gevalle waar die kerk probeer het, soos met die ondersoek na die luistervinkstelsel, maar dit was meer demonstratief van aard (Handelinge, 1978:834).
- 4.1.13** Die geskiedenis getuig dat die NG Kerk in die jare 1962–1986, vanweë sy noue verbintenis met die Afrikanervolk en die regering, (i) perspektief verloor het, (ii) sy roeping om die Woord duidelik in alle omstandighede te laat hoor, verwaarloos het, en (iii) sy liefde vir die eie so verabsoluteer het, dat hy in die proses die beperking van godsdienstvryheid vir sekere landsburgers stilswyend laat begaan het (sien hoofstuk 4.3).
- 4.1.14** Dit is eers in 1986 dat die NG Kerk in die openbaar kritiek op die staatsbestel gemaak het. Dit het egter nie beteken dat daar in die jare waar die kerk geen amptelike kritiek teenoor die staat gelever het, nie in kerklike geledere hewig hieroor debat gevoer is nie.

Die veranderinge na 1986 was juis die gevolg van hewige interne debatvoering binne die kerk.

4.2 Die tydperk van losmaking tussen kerk en staat (1986–1994)

4.2.1 Dit is eers in 1986 met die aanvaarding van *Kerk en Samelewing*, dat die NG Kerk werklik afstand gekry het van die staat. Die kerk het duidelik verklaar dat daar 'n skeiding tussen kerk en staat is.

4.2.2 Met die herformulering van *Kerk en Samelewing* in 1990, het die NG Kerk vir die eerste keer 'n duidelike geformuleerde beleid oor godsdiensvryheid gehad naamlik: “Die beginsel van godsdiensvryheid moet steeds gehandhaaf word. Dit hou in dat die owerheid onpartydig moet staan teenoor alle kerke en gelowe, dat daar ruimte geskep moet word dat die kerk sonder staatsinmenging met sy arbeid kan voortgaan en dat daar teen niemand gediskrimineer mag word op grond van geloofsoortuiging nie (Kerk en Samelewing, 1990:paragraaf 301).”

4.2.3 Dit was ook in 1986 met die *Kerk en Samelewing*-beleidstuk dat die NG Kerk homself “oop” verklaar het. Hiermee het hy duidelik gesê dat hy nie meer 'n kerk slegs vir een kultuurgroep is nie. Hierdie grens wat die kerk na soveel jare oorgesteek het was 'n dapper stap en 'n breuk met die voorafgaande geskiedenis. Al het dit nooit eksplisiet in die Algemene Sinode se Kerkorde gestaan nie, was dit met die konstituering van die eerste Algemene Sinode in 1962 in meeste van die streeksinodes (behalwe die Wes- en Suid-Kaap) die algemeen aanvaarde beleid dat (sien bespreking in hoofstuk 4.3.7.2 ii) die kerk slegs vir blanke Afrikaners bedoel is (Jonker, 1998:189). Dit was 'n pynlike pad vir die kerk, want 'n groep lidmate wat die kerk steeds “eksklusief” wou hou vir blanke Afrikaners, het weggeskeur en 'n ander kerk gestig.

4.3 Godsdiensvryheid in die Nederduitse Gereformeerde Kerk na 1994

4.3.1 Met die aanvaarding van 'n nuwe grondwet van Suid-Afrika is daar 'n onpartydige/neutrale staatsbeleid ten opsigte van godsdiensvryheid aanvaar. Dit beteken dat die staat wel godsdiens toelaat, maar alle godsdienste gelyk ag. Neutraliteit, jeens die verskeidenheid van godsdienste binne die staatsbestel, vereis dat die staat alle godsdienste 'n gelyke kans moet gee om hulle geloof te beoefen (Van der Vyver, 2000:5). Neutraliteit beteken dat die staat geen eie oortuiging het nie, terwyl

onpartydigheid beteken dat die staat wel 'n oortuiging handhaaf, maar nie ander oortuigings benadeel nie. (Malherbe, 2006:198). Dit wil voorkom asof die staat self eerder as 'n onpartydige staat bekend wil staan (Du Toit, 2007:1) 'n Onpartydige verhouding tussen die kerk en staat is die grondslag van 'n samewerkende staat-kerk-verhouding waar die kerk en die staat deur hulle onderskeie funksies saamwerk om die land te dien (Coertzen, 2005(iv):11).

4.3.2 Met die Grondwet van 1996 is godsdienstvryheid vir die eerste keer in Suid-Afrika se geskiedenis vir die landsburgers gewaarborg. Hiermee het 'n totaal nuwe bedeling vir kerke in Suid-Afrika aangebreek (Coertzen, 2001(iv):116).

4.3.3 Na 1996 is kerke steeds as 'n regspersoon behandel. Dit beteken hulle kan eiendom besit, transaksies doen, kan gedagvaar word en kan self dagvaar (Coertzen, 2001(iv):118). Kerke se regsposisie word steeds deur die hofe as die van 'n vrywillige vereniging beoordeel (Coertzen, 2001(i):51). 'n Vrywillige vereniging word volgens die kontraktereg hanteer. Dit beteken dat die kerk se eie interne reëls en regulasies, asook die aanstelling van personeel hanteer word, asof daar 'n kontraktuele ooreenkoms tussen die kerk en sy lidmaat/werknemer is (Coertzen, 2001(iv):122).

4.3.4 Die nuwe Grondwet waarborg nie net godsdienstvryheid nie, maar bied ook aan kerke en godsdienste die reg en die geleentheid om op grond van hulle eie interne waardes en reëls, beoordeel te word (Artikel 36 van Grondwet; Van Wyk, 2006:218). Die hof erken die reg van die kerk om hulle interne reëls op grond van hulle eie leer te handhaaf, maar dan moet die kerk oor 'n verantwoorde, duidelik omlynde en maklik bepaalbare leerstellings beskik (Malherbe, 2006:192).

Vryheid van godsdienste beteken onder meer dat geloofsgemeenskappe en kerke 'n reg het om hulle eie interne reëls op te stel en toe te pas. Dit beteken ondermeer hulle mag hulle eie belydenisskrifte opstel en bepaal hoe dit deur leraars en lidmate onderhou moet word. Kerke mag hulle eie vereistes vir lidmaatskap neerlê en mag na aanleiding van hulle godsdienstige oortuigings standpunte oor die huwelik, seksuele verhoudinge en ander etiese sake hê en dit ook toepas binne die kerk. Hulle mag vereistes vir leraarskap in die kerk neerlê en toepas asook. Hulle mag hulle eie arbeidsverhoudinge reël en prosedures neerlê vir hulle vergaderings, geskilbeslegtings, dissiplinêre ondersoeke en appêlle. Kerke mag in die openbaar hulle standpunte stel en bevorder. Hulle mag godsdiensonderrig aan hulle lidmate gee en ook instellings vir onderrig en

opleiding daar stel of in ooreenkoms met Universiteite en ander opleidingsinstansies die vereistes vir die opleiding van hulle predikante en ander werknemers stel (Coertzen, 2005(iii):12).

4.3.5 Die ruimte en regte wat die Grondwet vir godsdiensvryheid bied, gee ook aan geloofsgemeenskappe die reg om in die openbaar godsdiensgebaseerde onderwys te beoefen. Godsdiens-neutraliteit/onpartydigheid beteken nie dat die staat alle kinders van alle godsdienste bloot óór godsdiens moet onderrig nie, maar dat elke godsdiens die kinders van sy bepaalde gemeenskap kan onderrig. Die geloofsgemeenskappe sal die staat hierin in die hof moet toets (Malherbe, 2006:195), tensy hulle die owerheid kan oortuig van hulle siening.

4.3.6 Die kerk sal sorg moet dra dat gelykheid en onbillike diskriminasie op grond van onder meer ras, geslagtelikheid, geslag, huwelikstaat, etniese of sosiale herkoms, kleur, seksuele georiënteerdheid, ouderdom, gestremdheid, godsdiens, gewete, oortuiging, taal en geboorte (Grondwet art 9(3)) nie op 'n onverantwoorde wyse in die kerklike praktyk plaasvind nie. Op geen wyse mag daar op grond van hierdie regte onbillik teen 'n persoon of 'n instelling gediskrimineer word nie en diskriminasie op een of meer van hierdie gronde is onbillik tensy daar vasgestel word dat die diskriminasie billik is (Grondwet art 9(5) (Coertzen, 2005(iii):11). Artikel 36 maak voorsiening vir onder andere beperkinge op regte, en dit kan geskied op grond van die kerk se leerstellings en kerkorde, maar dan moet die besluite duidelik, en teologies deeglik begrond en in ooreenstemming met 'n kerk se geloofsidentiteit wees.

4.3.7 Met die 1998 Algemene Sinode het die kerk vir die eerste keer homself kerkregtelik ten opsigte van godsdiensvryheid geposisioneer. Daar moet egter op gelet word dat die kerk baie duidelik is dat godsdiensvryheid elke mens se reg is. In die formulering van die Kerkorde word egter slegs na die kerk as instituut verwys (nie na individue nie). Die rede hiervoor is dat dit in die Kerkorde oor die kerk as instituut gaan.

Die Kerkorde artikel 65 stel 3 sake oor godsdiensvryheid duidelik. Die eerste is dat godsdiensvryheid die kerk se onvervreembare reg is, die tweede is dat die kerk 'n Bybels-profetiese roeping het om teenoor die staat te getuig en derdens dat die staat 'n verantwoordelikheid teenoor die kerk het om hom die ruimte te gee om sy roeping na te kom (Die Kerkorde 1998:artikel 65). Hiermee is die skeiding tussen kerk en staat ook duidelik omskryf. Die kerk het op dié stadium nog nie die implikasie daarvan, om sy

regte tot godsdienstvryheid aktief op te neem, besef nie, omdat hy so gewoon was om in 'n bevoorregte situasie te leef. Kerke en godsdiensgemeenskappe sal hulleself moet vergewis wat hierdie regte, en ook al die ander regte in die Grondwet genoem, vir hulle regering en struktuur impliseer (Coertzen, 2005(iii):12).

4.3.8 Met die aanvaarding van die nuwe Grondwet het die NG Kerk die ruimte wat die Grondwet vir godsdienstvryheid bied, probeer benut deur sy Kerkorde so te wysig dat die kerk nie net profeties teenoor die staat moet optree nie (skeiding tussen kerk en staat), maar dat die kerk inherent Jesus Christus en die Woord as die hoogste gesag in die kerk aanvaar en aanspraak maak dat die kerk homself sal organiseer volgens sy grondwaardes (Kerkorde, 1998: Artikels 65.3; Kerkorde 2002:Artikels 2,3). Daar is in 1998 en 2002 nie net kerkordelike veranderings aangebring nie, maar die reëlins rondom **diensverhoudinge** is aangepas, daar is met die staat in gesprek getree oor Christelike **onderwys** en die **tugreglement is arbeidsregtelik** aangepas, maar tog is die inherente waardes van die Bybel deeglik ingebou. In alles het die kerk sy profetiese getuienis behou deur die Woord en Jesus Christus as die hoogste gesag te erken. Hiervoor het hy van die beperkingsreg wat Artikel 36 van die Grondwet bied, gebruik gemaak, deur aanspraak te maak op eie interne reëls (Kerkorde, 2002:art 2.3). Daar is egter steeds **tekortkominge** in die kerk se benutting van die ruimte van godsdienstvryheid: Terreine soos die kerk se reg om huwelike te bevestig in ooreenstemming met sy geloofsidentiteit, asook die reg om in openbare staatskole onbeskaamd godsdiensoonderrig te kan gee, is voorbeelde waarop die kerk nog nie die ruimte wat aan hom gebied word ten volle benut nie. Op hierdie aspekte sal verder navorsing gedoen moet word.

4.3.9 Die kerk sal baie duidelik sy eie regte en posisie ten opsigte van die wet op godsdienstvryheid moet verreken in die reis na godsdienstvryheid. Dit is 'n vraag of almal dit werklik verstaan en prakties toepas (Coertzen, 2005(iii)11). Die Grondwet het leemtes wat godsdienste self sal moet vul. Oor hierdie aangeleentheid verklaar Coertzen *“The South African Constitution says nothing else regarding or defining freedom of religion. Compared to the European Convention and the Universal Declaration of Human Rights, the Constitution is surprisingly vague. For instance, it makes no mention of the right to change religion, the right to practice privately, or the right to manifest publicly one’s religious beliefs. These are key religious freedoms, and their*

absence from the current Constitution makes it incumbent on religious groups in South Africa to identify their religious rights against a backdrop of South African law” en verder “*The threat of government intervention is by no means idle*” (Coertzen, 2008:118). Die probleem kom in waar die kerk self intern twyfel oor sekere van sy aansprake. Volgens Van Wyk is dit fataal indien ’n kerk oor sy eie posisie en interne reëls twyfel het, want dan laat hy die besluit oor aan die staat se oordeel (Van Wyk, 2006:219). Daar gaan nog vele juridiese grense wees waar die perke van kerklike outonomie getoets gaan word, daarom moet daar ook gewaak word teen oorvereenvoudiging (Van Wyk, 2006:219).

- 4.3.10 Gegewe die werkshipotese van dié proefskrif blyk dit uit die navorsing van die besluite en die Kerkordes van die Algemene Sinodes van die NG Kerk, asof die NG Kerk na 1994, godsdiensvryheid in die praktyk bevorder, en uitleef. Dit blyk verder dat die NG Kerk homself kerkregtelik geposisioneer het om die ruimte te benut wat die Grondwet van Suid-Afrika (1996) hom ten opsigte van godsdiensvryheid bied (Hfs 4).
- 4.3.11 Uit die geleedere van die NG Kerk en ander Protestantse genootskappe het daar ’n werksdokument naamlik *Handves van Godsdiensregte en -Vryhede* ontstaan, waar teoloë, regsgeleerdes en filosowe sterk leiding geneem het om op die einde ’n amptelike Handves van Godsdiensregte vir Suid-Afrika daar te stel. Dit getuig van die verbintenis van lidmate van die Ned Geref Kerk om mee te werk aan godsdiensvryheid in Suid-Afrika. Hierdie dokument is baie omvattend en al die basiese beginsels van godsdiensvryheid soos dit wêreldwyd ooreengekom is, is inherent teenwoordig. Die dokument is ook in ooreenstemming met die formulering van die werkshipotese van dié proefskrif. Die Konsep-Handves het die potensiaal om nie net godsdiensvryheid in Suid-Afrika te omskryf nie, maar sal ook kerke en geloofsgemeenskappe help om hulself ten opsigte van die ruimte wat die Grondwet vir godsdiensvryheid bied, kerkregtelik te posisioneer.

Die verhaal van die ontwikkeling van godsdiensvryheid wêreldwyd, sowel as in die NG Kerk, is nog nie klaar geskryf nie. Dit is ’n daaglikse pad van groei en ontwikkeling. **Die uitdaging gaan wees hoe die NG Kerk homself voortdurend kerkregtelik gaan posisioneer om getrou te bly aan sy Here en Hoof, Jesus Christus en die Woord van God.**

5. Slotwoord

Hierdie navorsing het 'n historiese ondersoek na die ontwikkeling van die konsep van godsdiensvryheid gedoen. Hierna is godsdiensvryheid op 'n verantwoordbare manier omskryf. Daar is aangetoon wat die waarde en implikasies van godsdiensvryheid vir kerke en geloofsgemeenskappe is. Die ontwikkeling van godsdiensvryheid in die NG Kerk vanaf 1962 tot 2007, is ondersoek en dit is teen dié agtergrond van die omskrywing van godsdiensvryheid geëvalueer. Verder is bepaal dat kerke en by name die NG Kerk hulleself kerkregtelik moet posisioneer om die ruimte wat die Suid-Afrikaanse Grondwet vir godsdiensvryheid bied, te benut.

Die navorsing het bewys dat godsdiensvryheid, elke individu, Christen, kerk en geloofsgemeenskap se Godgegewe reg is. Daar is duidelik bewys wat godsdiensvryheid beteken en hoe dit in die praktyk tot uiting behoort te kom, sodat godsdienste, kerke en geloofsgemeenskappe die godsgegewe reg kan benut.

Die waarde van die navorsing is met die volgende bewys:

- dat godsdiensvryheid vir individue en geloofsgemeenskappe 'n Godgegewe reg is, wat in die samelewing in al sy gestaltes uitgeleef moet kan word;
- dat kerke hulleself kerkregtelik moet posisioneer sodat hulle die ruimte wat die Grondwet van Suid-Afrika aangaande godsdiensvryheid aan hulle bied, deeglik sal benut;
- dat godsdienste en geloofsgemeenskappe moet saamwerk en verdraagsaamheid teenoor mekaar moet betoon;
- dat godsdiensvryheid die basis vir die ontwikkeling van menseregte vorm (ook vir Afrika) en dat die praktiese manifestering voortdurend verder ontwikkel behoort te word; en
- dat godsdiensvryheid 'n fundamentele mensereg is wat ten grondslag lê aan die bestaanswaardes van individue, sowel as die samelewing.

BIBLIOGRAFIE

1. BOEKE EN TYDSKRIFARTIKELS

- Ariens, MS 2003. *Religious Liberty in a Pluralistic Society*. Carolina Academic Press: Durrham, Carolina.
- Bainton, RH 1950. *Here I Stand, A life of Martin Luther*. A Mentor Book. The American Library: New York.
- Barrett, CK 1962. *A Commentary on the Epistle to the Romans*. Adam & Charles Black. London.
- Barro, RJ/ McCleary, RM 2004. "Which countries have State Religions?" Studiestuk van Havard Universiteit, verkrygbaar by <http://economics.uchicago.edu>
- Bavinck, H 1911. *Gereformeerde Dogmatiek*. Eerste deel. Sewende druk 1976. JH Kok: Kampen.
- Beach, B 1989. *Bright Candle of Courage*. Pacific Press Publishing Association: Boise, Idaho.
- Berkouwer, GC 1975. *Studies in Dogmatics: Holy Scripture*. WB Eerdmans: Michigan.
- Bijl, C 1986. *Leren geloven. Een toelichting op de Nederlandse Geloofsbelijdenis*. Barneveld: De Vuurbaak.
- Blei, K 2002(i). *Freedom of Religion and Belief: Europe's Story*. Royal van Gorcum: Nederland.
- Blei, K 2002(ii). *Religious Freedom, The Basis of all Freedom*. IARF World Congress: Budapest, July 30, 2002.
- Blei, K 2003. "Freedom of Religion: Principle and Practice." Lecture held in Macedonia, Helsinki: Committee for Human Rights/IKV. Augustus 15-20, 2003.
- Bos, CG 1978. *Geloven en Belijden 1&2: Toelichting op de Nederlandse Geloofsbelijdenis*. Uitgeverij De Vuurbaak: Groningen.
- Bos, T 1915. *De Dordtsche Leerregelen*. JH Kok: Kampen.
- Bosch, DJ et al 1982. *Perspektief op die Ope Brief*. Human & Rousseau: Pretoria.

- Bosman, HL et al 1987. *Die Nederlandse Geloofsbelydenis – Ontstaan, Skrifgebruik en Gebruik*. Universiteit van Suid-Afrika: Pretoria.
- Bouwman, H 1925. “Anabaptisten.” Grosheide, FW et al, *Christelike Encyclopaedie*, Eerste deel. JH Kok: Kampen.
- Bouwman, H 1970. *Gereformeerde Kerkrecht*. Eerste deel. JH Kok: Kampen.
- Breay, C 2002. *Magna Carta, Manuscripts and Myths*. The British Library: Londen.
- Brits, R 1985. “Oor die kerkbegrip en die ordening van die kerklike lewe by die Nederduitse Gereformeerde Kerk.”: *NGTT* XXVI/4.
- Bruce, FF 1984. *Commentary on the Book of Acts*. WB. Eerdmans: Grand Rapids, Michigan.
- Burke, E 1791. *Reflections on the Revolution in France*. Kessinger Publishing (2004).
- Burger, C 2001. *Ons weet aan wie ons behoort. Nuut gedink oor ons gereformeerde tradisie*. Lux Verbi. Wellington.
- Bullock, A 1991. *Hitler: A Study in Tyranny*. Harperperennial: New York.
- Calvyn, J 1559. *Institusie van die Christelike Godsdiens*. Deel 1-IV. Vertaal in 1984 deur HW Simpson. Potchefstroom: CJBf.
- Carillo de Albornoz, AF 1963. *The basis of Religious Liberty*. SCM: Londen.
- Carter, SL 2000. *God’s Name in Vain: The Wrongs and Rights of Religion in Politics*. Basic Books: New York.
- Chikane, F 1990. *Defining Religious Freedom, Religious freedom in a new South Africa. in 1991. Believers in the Future*. Publikasie van National Conference on religious state relations.
- Church, F, et al, 2004. *The Separation of Church and State: Writings on a Fundamental Freedom by America’s Founders*. Boston Press: Boston.
- Cloete, GD en Smit, DJ 1984. *’n Oomblik van Waarheid*. Tafelberg: Kaapstad.
- Cochrane, AC 1962. *The Church Confession Under Hitler*. Westminster Press: Philadelphia.
- Coertzen, P 1987. “Die Christen en burgerlike ongehoorsaamheid.” *Staatsgesag en Burgerlike Ongehoorsaamheid*. Du Toit D (red). Lux Verbi: Kaapstad.
- Coertzen, P 1988. *Die Hugenote van Suid-Afrika 1688–1988*. Tafelberg: Kaapstad.

- Coertzen, P 1989. *Vanaf Genève na die Suidpunt van Afrika*. Stellenbosse Teologiese Studies Nommer 17, 1989. NGKerk-Uitgewers.
- Coertzen, P 1991. *Gepas en Oordelik 'n Teologiese verantwoording van die orde vir en in die kerk*. RGN: Pretoria.
- Coertzen, P 1991. "Sinode en Algemene Sinode." *Byderwets en Gereformeerde, Kerkregtelike opstelle opgedra aan PB van der Watt*. PJ Straus (red.). Pro Christo: Bloemfontein.
- Coertzen, P 1998. "Church and Order, a Reformed perspective." *Canon Law Monograph Series 1*. Peeters: Leuven.
- Coertzen, P 2001(i). "The Position of Churches in South Africa under a New Constitution." *Legal Positions of Churches and Church Autonomy*. Scripta Canonica 3. Peeters: Leuven.
- Coertzen, P 2001(ii). "Geloofsvryheid is 'n kosbare reg en 'n groot verantwoordelikheid." *Die Kerkbode*, vol 167(2): 3Aug 2001, p7.
- Coertzen, P 2001(iii). "Wat die kerke in Suid-Afrika kan verstaan rondom die begrip vryheid van godsdiens in die grondwet van Suid-Afrika." Voordrag – Kweekskool Stellenbosch.
- Coertzen, P 2001(iv). "Die regsposisie van kerke in Suid-Afrika." *NGTT* 42/1&2. 115–122.
- Coertzen, P 2002. "Godsdiens, godsdiensonderrig en geloofsvryheid." *Die Kerkbode*. 15 Aug 2002.
- Coertzen, P 2003(ii). "'Om reg te doen' – prosesse, prosedures en verskuldigde reg in die kerk." *NGTT* 44/1&2, 38–46.
- Coertzen, P 2003. "Vryheid van godsdiens en godsdiensonderig op skool in Suid-Afrika." *Godsdienst en Levensbeskouing in het Onderwijs*. Scripta, Canonica 4. Warnink H (ed). Peeters: Leuven.
- Coertzen, P 2005(i). "Godsdiensvryheid in Suid-Afrika – 'n geleentheid vir voortgaande reformatie." *NGTT* 46/1&2, p.87–95.
- Coertzen, P 2005(ii). "Christian freedom and freedom of religion with reference to the South African Constitution (1996)." *NGTT* 46/3&4, p. 351–360.
- Coertzen, P 2005(iii). "Peil en Konteks, Gereformeerde Kerkreg en Kerkregering in Suid-Afrika vandag." *Referaat gelewer by Kerkreg Werkgemeenskap*, Aug/Sept 2005.

- Coertzen, P 2005(iv). “Kerk en staat – Die Optimum verhouding vir Godsdiensvryheid.”
Referaat gelewer by Kerk/Staat-Kongres. Oktober 2005. Universiteit van Stellenbosch.
- Coertzen, P 2006. “Kerke en transformasie in Suid-Afrika” *NGTT* 47/3&4, P361–371.
- Coertzen, P 2006(i). “The relationship between Church and State in a democracy with guaranteed freedom of religion”. Ongepubliseerde werkstuk. Stellenbosch.
- Coertzen, P 2007. “Regsverteenvoordiging in Kerklike ondersoeke.” *NGTT* 48/1&2, p 60–66.
- Coertzen, P 2007(i). “Church Unity and Church Unification – In search of a virtuous way”
NGTT, 48/3&4. pp756 -762.
- Coertzen, P/Malherbe R/Landman C 2008. “*Konsep: Handves van Godsdiensregte en – Vryhede*” soos op 28 Mei 2008. “Ongepubliseerde dokument. As bylaag aangeheg.
- Coertzen, P 2008(i). “Grappling with Religious Differences in South Africa: A Draft for a Charter of Religious Rights” artikel in *Brigham Young University Law Review* 2008, p 109–128.
- Coetzee, CFC 2002. “Die Gereformeerde Kerke in Suid-Afrika en die verhouding tot die owerheid: geleenthede en knelpunte.” *NGTT* 43/1&2.
- Conzelman, H 1975. *A Commentary on the first Epistle to the Corinthians*, translated by JW Leich. Fortress Press: Philadelphia.
- Cranfield, CEB 1985. *Romans a shorter commentary*. T&T Clark: Edinburgh.
- Cueno, T (ed) 2005. *Religion in the Liberal Polity*. University of Notre Dame Press: Notre Dame, Indiana.
- Davids, DH 2004. Explaining the Complexities of Religion and State in the United States. Odell–Scott, D (et al). *Democracy and Religions*. The Kent State University Press: Kent.
- De Gruchy, JW 1986. *The Church Struggle in South Africa*. WB Eerdmans: Michigan.
- De Jong, OJ 1980. *Geskiedenis der Kerk*. Callenbach: Nijkerk.
- De Marcos, J 2003. “Michael Servetus: Martyr to religious freedom.” *Looking Back*. UU World. <http://www.uuworld.org/2003/05/lookingback.html>.
- D’Oliveira, J 1977. *Vorster – Die Mens*. Perskor-Uitgewery: Johannesburg.

- De Villiers, JL 1983. *Die Handelinge van die Apostels*. Deel II. NG Kerk-Uitgewers: Kaapstad.
- De Villiers, JL 1987. "Die Christen en die staat volgens die Nuwe Testament" in Du Toit (red) *Staatsgesag en Burgerlike ongehoorsaamheid*. Lux Verbi: Kaapstad.
- Deist, F 1984. *A Concise Dictionary of Theological Terms*. J L van Schaik: Pretoria.
- Dickson, KA 2003. *Freedom of Religion and the Church*. Ghana Universities Press: Accra.
- Dolan, JP 1967. *History of the Reformation*. Mentor-Omega Book: Totonto.
- Doornbos, K 1967. *De Synode van Dordrecht 1618/19 getoetst aan het Recht der Kerk*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.
- Douma, J 1976. *Algemene Genade*. Oosterbaan & Le Cointre: Goes.
- Douma, J 1990. *Ethiek en recht*. Van den Berg: Kampen.
- Du Plessis, LM 2002. "Grondwetlike beskerming vir godsdienste as groepsregte in Suid-Afrika." *NGTT* 43/1&2, p. 214–229.
- Du Rand, JA 1981. "ENTOLé in die Johannes-evangelie en -briewe." Nuwe Testamentiese Werkgemeenskap van Suid-Afrika.
- Du Toit, B 2007. "Ons nuwe Grondwet: 'n Nuwe situasie vir die Christen en die kerk." Toespraak by die Sinode van Wes- en Suid-Kaap Oktober 2007.
- Durand, JJF 1961. "Cottesloe, Wêreldraad van Kerke en Ekumeniese Sending" *NGTT* 2/3 p 147–152.
- Durand, JJF 1978. "Bible and Race: the Problem of Hermeneutics." *Journal of Theology for Southern Africa*, 24.
- Durand, JJF 1982. *Skepping, Mens, Voorsienigheid*. NG Kerk Boekhandel: Pretoria, Tvl.
- Durham, CW 1992. "Religious Liberty and the call of Conscience." *DePaul Law Review* 42.
- Durham, CW 1996(i). "Rousseau's Civil Religion and the idea of Wholeness." *Religious Liberty in Western Thought*. Emory University, Studies in Law and Religion. Scholars Press: Emory University.

- Durham, CW 1996. "Perspectives on Religious Liberty: A Comparative Framework." *Van der Vyver JD. Religious Human Rights in Global Perspectives*, 1–44. Kluwer Law: Int. Netherlands.
- Durham, CW 1999. "Freedom of Religion or Belief: Laws affecting the structuring of religious communities." OSCE Konferensie.
- Ehler, SZ; Morral JB, 1954. *Church and State through the Centuries*. A Collection of Historic Documents with Commentaries. Westminster, MD.
- Enonchong, N 2002. "The African Charter on Human and Peoples Rights: Effective remedies in domestic law?" *Journal of African Law*. Cambridge University. Vol 46: 197–215
- Estep, WR 1986. *Renaissance and Reformation*. William B Eerdmans: Michigan.
- Fourie, P 2005. "Godsdiensvryheid in die ban van NGB. Art 36 – seën of vloek?" Kerk/Staatskongres Oktober 2005: Universiteit van Stellenbosch.
- Gamwell, FI 1990. *The Divine Good: Modern Moral Theory and the Necessity of God*. San Francisco: Harper San Francisco.
- Gamwell, FI 1995. *The Meaning of Religious Freedom. Modern Politics and the Democratic Resolution*. State University of New York Press: Albany.
- Garman, G 1989. *America's Real Freedom*. America's Real Religion Publishing: Pittsburg, Kansas.
- Gaum, FM 1981. *Die Kerk en die Toekoms van Suid-Afrika*. NGKU: Pretoria.
- Gaum, FM 1997. *Die verhaal van die Ned Geref Kerk se Reis met Apartheid 1960–1994*. Hugonote Uitgewers: Wellington.
- Geldenhuys, FEO'B 1982. *In die Stroomversnellings*. Tafelberg: Kaapstad.
- Gildenhuys, JL 2002. "An Assessment of Constitutional Guarantees of Religious Rights and Freedom in South Africa." Ongepubliseerde DL proefskrif aan die Universiteit van Stellenbosch.
- González, JL 1984. *The Story of Christianity. Volume 1: The Early Church to the Dawn of the Reformation*. HarperCollins Publishers. New York.
- González, JL 1985. *The Story of Christianity. Volume 2: The Reformation to the Present day*. HarperCollins Publishers. New York.

- Greenawalt, K 1995. *Private consciences and public reasons*. New York, NY: Oxford University Press.
- Greenawalt, K 2004. *Does God belongs to Public schools?* Princeton, NJ: Princeton: University Press.
- Griesez, G, & Shaw, R 1988. *Beyond the New Morality: The Responsibilities of Freedom*. (3rd ed.). Notre Dame: University of Notre Dame Press.
- Groenewalt, EP 1961. "Die Transvaalse Kerk en die Cottesloe-beraad" *NGTT* 2/3. P 131–141.
- Gross, L 1948. "The Peace of Westfalia" in *The American Journal of International Law* vol 42/1. Jan 1948. p 20–41.
- Guerra, AJ 1995. *Romans and the apologetic tradition*. University Press: Cambridge,
- Hanekom, TN 1951. *Die Liberale rigting in Suid-Afrika*. Deel 1. Stellenbosch.
- Heine, QE 1986. "Die Etiek van BB Keet." Ongepubliseerde BTH skripsie: Universiteit van OVS.
- Heine, QE 1988. "Die Dogmaties-Konfessionele Begroning van die Evangelisasiemetodes in die Nederduitse Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika." Ongepubliseerde MTH skripsie: Universiteit van OVS.
- Hendriks, J 2003. "Die toekoms van die kerk, die kerk van die toekoms." Professorale intreerede. November 2003. Universiteit van Stellenbosch.
- Heron, AIC 1980. *A Century of Protestant Theology*. Lutterworth Press: Cambridge.
- Heyns, JA 1978. *Dogmatiek*. NGKB: Pretoria.
- Heyns, JA 1982. *Teologiese Etiek*. NGKB: Pretoria.
- Heyns, JA 1989. *Teologiese Etiek Deel 2/2 Sosiale Etiek*. NGKB: Pretoria
- Heyns, JA 1992. *Inleiding tot die Dogmatiek*. NGKB: Pretoria.
- Hiemstra, JL 2005. "Church, State and the Kingdom of God, An Overview" *Reformed Ecumenical Council Focus*. June 2005, Vol 5 No 2, P3–49
- Hobbes, T 1651. *Leviathan*. ebook@adelaide.edu.
- Hollenbach, SJ 2003. *The Global Face of Public Faith. Politics, Human rights and Christian Ethics*. Georgetown University Press: Washington, DC.

- Howe, CA 1997. *For Faith and Freedom – a short history of Unitarianism in Europe*. Boston.
- Huber, W 1990. “Freiheit und Institution. Sozialethik als Ethik kommunikativer Freiheit.” *Evangelische Ethik*. Ulrich: HG.
- Iwand, HJ 1964. “Christlike Freiheit.” In: ”Julle is tot vryheid geroep!” Die erediens as lewe in evangeliese vryheid. *NGTT* 47/3&4, p. 708–719.
- Johanson, B 1975. “Race, Mission and Ecumenism: Reflections on the Landman report.” *Journal of Theology of South Africa*, 10.
- Johnson, LT 1996. “Religious Rights and Christian Texts.” *Van der Vyver JD. Religious Human Rights in Global Perspectives*. Kluwer Law Int.: Nederland.
- Jonker, WD 1983. *Bevrydende Waarheid. Oor die karakter van die gereformeerde belydenis*. Stellenbosch: WD Jonker.
- Jonker, WD 1984. “Christlike geloof en menseregte.” *Du Toit, DA (red). Menseregte*. Tafelberg: Kaapstad.
- Jonker, WD 1998. *Selfs die kerk kan verander*. Tafelberg: Kaapstad.
- Jooste, JP 1946. *Die Verhouding tussen Kerk en staat aan die Kaap tot die helfte van die 19e Eeu*. SACUM: Bloemfontein.
- Käsemann, E 1980. *Commentary on Romans*. WB Eerdmans: Michigan.
- Keet, BB 1956. *Suid-Afrika – Waarheen?* Universiteit-Uitgewers: Stellenbosch.
- Kik, A 1982. *Geloof in Mensenrechten*. JH Kok: Kampen.
- Kleynhans, EPJ 1974. *Die Kerkregtelike ontwikkeling van die Nederduitse Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika. 1795–1962*. Bloemfontein.
- Kleynhans, EPJ 1988. *Gereformeerde Kerkreg, Deel 4: Die arbeid en betrekkinge van die kerk*. NG Kerk Boekhandel: Pretoria.
- Koppe, R 2003. *Freedom of Religion under Threat*. EKD – Texte 78, Evangelical Church in Germany.
- Koshy, N 1992. *Religious Freedom in a Changing World*. World Council of Churches Publications: Geneva.

- Kotzé, JCG. 1961 *Ras, Volk en Nasie in terme van die Skrif*. CSV Uitgewers: Stellenbosch.
- Kriel, LM 1916. *Het ontstaan van de Besturen der Ned. Geref. Kerk in Zuid Afrika en hunne botsingen met den staat*. Overgedrukt uit het Nederlandch Archief voor Kerkgeschiedenis, di. XIII, afl. 1 ('s-Graf.).
- Kritzinger, NM 1989. "Skrifbeskouing en Skrifgebruik in Kerk en Samelewing." *Kommentaar op Kerk en Samelewing*. IRS studiestuk: PU vir CHO.
- Kroll, P 2006. "The Protestant Church in Hitler's Germany and the Barmen Declaration." *Christian Odyssey*. <http://www.christianodyssey.org/history>.
- Küng, H 1965. *The Church and freedom*. Sheed and Ward: London.
- Kuyper, A 1883. *Traktaat van de Reformatie der Kerken*. Höveker&Zoon: Amsterdam.
- Landman, WA 1968. "A Plea For Understanding" Ned. Geref. Kerk-Uitgewers: Kaapstad.
- Landman, CH 2006. "Die beskerming en beperking van regte met betrekking tot godsdiensinstelling." *NGTT* 47/1&2, 173–179.
- Landwehr, JH 1929. "Servet (Michael)", in *Christelijke Encyclopaedie*, Grosheide, FW ea. Deel 5, P 159–160. JH Kok: Kampen.
- Lawrie, D 2001. "Church, state and civil religion: a view from South Africa." *NGTT* 42/1& 2, 167–183.
- Leith, JH 1973. *Creeds of the Churches*. Basil Blackwell: Oxford
- Lerner, N 1996. "Religious Human Rights Under The United Nations." *Van der Vyver, J ea. Religious Human Rights in Global Perspective: Legal Perspectives*. Martinus Nijhoff Publishers: The Hague.
- Locke, J 1689. *A Letter concerning Toleration*. Hacket Publishing (1983): Indiana.
- Locke, J 1689(i). *Two Treaties of Government*. New York. (1989).
- Locke, J 1689 (ii). *An Essay concerning Human Understanding*. Willian Tegg (38th edition): London.
- Lombard, RTJ 1981. *Die Nederduitse Gereformeerde Kerke en Rassepolitiek*. NGK Boekhandel: Pretoria.

- Lückhoff, AH. 1978. *Cottesloe*. Tafelberg: Kaapstad
- Maimela, SS 1989. "Die konteks waarvoor 'Kerk en Samelewing' 'n oplossing wil bied." *Kommentaar op Kerk en Samelewing*. IRS studiestuk: PU vir CHO.
- Malherbe, R 2002. *The constitutionality of Government Policy and the conduct of Religions observances in Public Schools*. Opinion for the General Truth Commission of the Dutch Reformed Church. Faculty of Law RAU: Johannesburg, 23 Januarie 2002.
- Malherbe, R 2006. "Enkele kwelvrae oor die grondwetlike beskerming van die reg op godsdiensvryheid." *NGTT* 47/1&2, p. 180–199.
- Malherbe, R 2008. "Die impak van die grondwet op godsdiens: *NGTT* 49/1&2, p.263-278.
- McConnel, MW 1996. "Edmund Burke's Tolerant Establishment in Religious Liberty." *Western Thought*. Emory University, Studies in Law and Religion. Scholars Press: Emory University.
- McNeill, JT 1954. *The History and Character of Calvinism*. Oxford University Press: New York.
- Mitchell, J 1996(i). "John Locke: A Theology of Religious Liberty." Reynolds, (red). *Religious Liberty in Western Thought*. Emory University, Studies in Law and Religion. Scholars Press: Emory University.
- Mitchell, J 1996. "Thomas Hobbes: On Religious Liberty and Sovereignty." Reynolds, (red). *Religious Liberty in Western Thought*. Emory University, Studies in Law and Religion. Scholars Press: Emory University.
- Molin, L 2000. "Not for Ourselves Alone." World Council of Churches: Gale Group.
- Monsma, SV & Montgomery, JW 1986. *Human Rights and Human Dignity*. Grand Rapids, MI: Zondervan/Probe.
- Morsink, J 1999. *The Universal Declaration of Human Rights. Origins, Drafting, and Intent*. University of Pennsylvania Press: Philadelphia.
- Mounce R H 1977. *The Book of Revelation*. NICNT. WB Eerdmans: Michigan.
- Mouw, RJ 2005. "Religious Convictions and Public Discourse." Cuneo, T (et al). *Religion in the Liberal polity*. University of Notre Dame Press: Notre Dame, Indiana.

- Muller, CFJ (red) 1980. *500 Jaar Suid-Afrikaanse Geskiedenis*, Derde Hersiene en geïllustreerde Uitgawe, Academia: Pretoria.
- Muller, P (red.) 2002. *Die Nuwe Hervorming*. Protea Boekhuis: Pretoria.
- Nas. Interfaith Conf. 1990. *Believers in the Future*. World Conference on Religion and Peace – South African Chapter. Cape Town.
- Naude, CFB 1995. *My Land van Hoop, Die lewe van Beyers Naudé*. Human & Rousseau: Kaapstad.
- Neuhaus, RJ 1992. “A New order of Religious Freedom.” *First Things* 20, p. 13–17. www.firstthings.com.
- Newman, J 1982. *Foundations of Religious Tolerance*. University of Toronto Press: Toronto.
- Newman, J 1991. *On Religious Freedom*. University of Toronto Press: Toronto.
- Nickel, JW 2005. “Who needs freedom of Religion?” *University of Colorado Law Review*. Vol. 76, p. 964.
- Nicol, W 1982. “n Historiese perspektief op die Ope Brief.” *Perspektief op die ope brief* deur DJ Bosch, A König en W Nicol. Human & Rousseau: Kaapstad.
- Nurser, J 2005. *For All Peoples and All Nations*. Georgetown University Press: Washington, DC.
- Odell–Scott, D (red.) 2004. *Democracy and Religions*. The Kent State University Press: Kent.
- Ozment S 1996. “Martin Luther on Religious Liberty.” Reynolds (red). *Religious Liberty in Western Thought*. Emory University. Studies in Law and Religion. Scholars Press: Emory University.
- Parker, DH 1996. *A Proper dyalogue betwene a Gentillman and an Husbandman*. University of sToronto Press: Toronto.
- Parker, G 1984. *The Thirty Years’s War*. Routhledge and Kegan Paul: London
- Pont, AD 1981. *Die historiese agtergronde van ons kerklike reg*. Akademiese handboeke Deel I. Haum: Pretoria.
- Pont, AD 1991. *Die historiese agtergronde van ons kerklike reg*. Deel 2. Kital: Pretoria.

- Praamsma, L 1989. *Die Kerk van Alle Tijden*. Deel 1 en 2. Uitgeverij Van Wijnen: Franeker.
- Praamsma, L 1989(ii). *Die Kerk van Alle Tijden*. Deel 3 en 4. Uitgeverij Van Wijnen: Franeker.
- Prozesky, M (red) 1990. *Christianity in South Africa*. Southern Book Publishers.
- Raath, AWG 1989. *Volk en Kerk – 'n bespreking van enkele aspekte van Kerk en Samelewing*. NGKB: Pretoria.
- Rasker, AJ 1974. *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795*. JH Kok: Kampen.
- Ravitch, N 1997. The religious Origins of the French Revolution of Dale K. Van Kley. Books in Review: <http://www.leaderu.com>.
- Regan, RJ 1967. *Conflict and Consensus – Religious Freedom and the Second Vatican Council*. Macmillan: New York.
- RES 1983. *RES Testimony on Human Rights*. Michigan: Grand Rapids, RES.
- Reynolds, NB (red) 1996. "Religious Liberty in Western Thought." *Emory University, Studies in Law and Religion*. Scholars Press: Emory University.
- Ridderbos, HN 1959. *Aan De Romeinen. Commentaar op het Nieuwe Testament*. JH Kok: Kampen.
- Ridderbos, HN 1978. *PAULUS, Ontwerp van zijn Theologie*. JH Kok: Kampen.
- Rieffer, BA 2006. *Religion, Politics and Human Rights: Understanding the role of Christianity in the promotion of Human Rights*. Graduate School of International Studies: University of Denver.
- Roan, M ea 2003. *Freedom of Religion or Belief*. Study Guide: University of Minnesota, Human Rights Center: Minnesota.
- Roan, M 1996. "The Role of Secular Non-Governmental Organisations in the Cultivation and Understanding of Religious Human Rights." Van der Vyver, Witte (red). *Religious Human Rights in Global Perspective: Legal Perspectives*. Martinus Nijhoff Publishers: The Hague.
- Roberts JH 1983. *Die Brief aan die Efesiërs*. NGKU: Pretoria.

- Rossouw, P 1989. "Status, Ontvangs en Resultate van "Kerk en Samelewing"." *Kommentaar op Kerk en Samelewing*. IRS studiestuk: PU vir CHO.
- Sadler, THN 1989. "Die verjudisering van ons kerkreg." *Diensknegte van die Koning*, JA du Randt (red), Pro Christo Publikasies: Bloemfontein.
- Scalabrino, M 2003. *International code on Religious Freedom*. Peeters: Leuven.
- Shirer, WL 1959. *The Rise and Fall of the Third Reich*. Touchstone: New York.
- Simpson, EK 1979. *Commentary on The Epistle to the Ephesians*. WM Eerdmans: Michigan.
- Smit, J 2006. "Die kerk se regsposisie in Suid-Afrika in die lig van godsdiensvryheid – gereformeerd-kerkregtelik gesien." *NGTT* 47/3&4. p 633–651.
- Smith, NJ ea 1981. *Storm-kompas. Opstelle op soek na 'n suiwer koers in die Suid-Afrikaanse konteks van die jare tagtig*. Tafelberg: Kaapstad.
- Soper, CJ 1998. *Equal Treatment of Religion in a Pluralistic Society*. William B. Eerdmans Publishing Company: Grand Rapids.
- Stachouse, ML & Healy, SE 1996. "Religion and Human Rights: A Theological Apologetic." *Religious Human Rights in Global Perspective: Religious Perspectives*. Martinus Nijhoff Publishers: The Hague.
- Strauss, DFM 1978. *Inleiding tot die Kosmologie*, Sacum Bpk: Bloemfontein.
- Strauss, PJ 2001. "Die Ned Geref Kerk: kerk en staat in die Kerk." *NGTT* 42/1,2, p192–203
- Stumpf, SE 1975. *Socrates to Satre, a History of Philosophy*. McGraw-Hill Book Company: New York ea.
- Swart, FJ 2002. "Kerk en Onderwys: 'n Kerkregtelike studie van Artikel 67 van die Kerkorde van die Nederduitse Gereformeerde Kerk." Ongepubliseerde DTH proefskrif, Universiteit van Stellenbosch.
- Sullivan, WF 2005. *The Impossibility of Religious Freedom*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Swanepoel, J 2005. "Tendense In Die Interpretasie Van Godsdiensregte." Kerk en staat - konferensie, Stellenbosch.
- Taalkommissie, SAAWK 2002. *Afrikaanse Woordelys en Spelreëls*. Pharos: Kaapstad.

- Tierney, B 1964. *The Crisis of Church and State – 1050–1300*. Macmillan: New York.
- Tierney, B 1996. “Religious Rights: An Historical Perspective. in Religious Human Rights.” *Global Perspective: Religious Perspectives*. Martinus Nijhoff Publishers: The Hague.
- Torfs, R 2001. “Church and state: relevant issues for a democratic state.” *NGTT* 42/1&2, 147–157.
- Van der Merwe, IJ 2006. “Julle is tot vryheid geroep!” Die erediens as lewe in evangeliese vryheid.” *NGTT* 47/3&4, p. 708–719.
- Van der Merwe, IJ 2006 (1). “‘Politiek erediens’ as ruimte vir en kriterium van die lewe in evangeliese vryheid.” *NGTT* 47/3&4, p. 720–730.
- Van der Vyver, J/Witte, J 1996. *Religious Human Rights in Global Perspective: Legal Perspectives*. Martinus Nijhoff Publishers: The Hague.
- Van der Vyver, J 1996. “Legal Dimensions of Religious Human Rights: Constitutional Texts.” *Religious Human Rights in Global Perspective: Legal Perspectives*. Martinus Nijhoff Publishers: The Hague.
- Van der Vyver, J 2000. “Godsdiensvryheid: sekularisasie of politieke neutraliteit. *Woord en Daad* Vol 40(374) p. 3–5.
- Van der Vyver, J 2004. “Leuven Lectures on Religious Institutions, Religious Communities and Rights.” *Canon Law Monograph Series* 5. Peeters: Leuven.
- Van die Walt, BJ red 1989. *Kommentaar op “Kerk en Samelewing”*. IRS Studiestuk F3 nr 33. PU vir CHO: Potchefstroom.
- Van der Walt, BJ 1994. *Godsdiensverskeidenheid, Gelykheid en Vryheid in Suid-Afrika*. IRS Studiestuk 314. IRS: PU vir CHO.
- Van der Watt, PB 1975. *Die Loedolff-saak en die Nederduits Gereformeerde Kerk 1862–1962*: Kaapstad.
- Van der Watt, PB 1976. *Die Nederduitse Gereformeerde Kerk 1652–1824*. NG Kerkboekhandel: Pretoria.
- Van der Watt, PB 1977. *Die Nederduitse Gereformeerde Kerk 1834–1866*. NG Kerkboekhandel: Pretoria.

- Van der Watt, PB 1987. *Die Nederduitse Gereformeerde Kerk 1905–1975*. NG Kerkboekhandel: Pretoria, Tvl.
- Van Dijk, P/Van Hoof, GJH 1990. *The Theory and Practice of the European Convention on Human Rights*. Deventer.
- Van Drimmelen, LC 1992. “Kerk en Staat”, in Van’t Spijker, W & Van Drimmelen, LC (reds). *Inleiding tot de studie van het Kerkrecht*. JH Kok: Kampen.
- Van Drimmelen, LC/Van der Ploeg, TJ (reds) 2004. *Kerk en Recht*. Uitgeverij Lemma BV.: Utrecht.
- Van Kley, D 1975. *The Jansenist and the expulsion of the Jesuits from France 1757–1765*. Yale University Press: London.
- Van Selms, A 1979. *Genesis deel II. De Prediking Van Het Oude Testament*. Uitgeverij GF Callenbach BV: Nijkerk.
- Van’t Spijker, W/Van Drimmelen, LC (reds)sj. *Inleiding tot de studie van het Kerkrecht*. JH Kok: Kampen.
- Van Wyk, A 2006. ”Die akte van menseregte en kerklike tug: ’n potensiële dilemma.” *NGTT* 47/1&2, 214–219.
- Van Wyk, JH 1992. “Religious freedom and related matters.” *Van der Walt, BJ. Godsdiensverskeidenheid, Gelykheid en Vryheid in Suid-Afrika*. IRS Studiestuk 314. 2004. IRS. PU vir CHO
- Van Wyk, SW 1988. “Genesis 41.” Burger (red), Riglyne vir prediking oor die Genesis-verhale. *Woord teen die Lig* II/3, p. 270–275.
- Verkuyl, J 1958. “Godsdienstvrijheid.” Grossheide, FW & Itterzon, GP. *Christelike Encyclopedie* Deel III. J H Kok: Kampen.
- Vermeulen, BP 2004. “De vrijheid van godsdienst” in Van Drimmelen, LC/ Van der Ploeg, TJ (reds) 2004. *Kerk en Recht*. Uitgeverij Lemma BV.: Utrecht.
- Verwoerd, HF 1961. “Radio-Nuwejaarsboodskap 1961”. *Die Burger* 3 Januarie 1961, asook in Lückhoff, AH 1978: *Cottesloe*. bl 116. Tafelberg: Kaapstad.
- Vicentio, VC 1988. *Trapped in Apartheid*. David Philip: Kaapstad.
- Villey, M 2000. “*Epitome of Classical Natural Law*” *Griffith Law Review* vol 9: 90–92.

- Von Campenhausen, AF 1971. *Religionsfreiheit*. Van der Hoeck und Ruprecht: Gottingen.
- Vorster, JD 1956. *Die Kerkregtelike ontwikkeling van die Kaapse Kerk onder die Kompanjie 1652–1792*. Pro-Rege Pers: Potchefstroom.
- Vorster, JD 1960. “Die Kerkorde vir die Ned Geref Kerke.” *NGTT* 1/4, 12–18.
- Vorster, JM 1993. “Godsdiensvryheid in ’n toekomstige Suid-Afrika in die lig van Artikel 36 van die Nederlandse Geloofsbelofenis.” *In die Skriflig* 27(3) 307–321.
- Vorster, JM 1997. “Teologies-etiese perspektiewe op die 1996-grondwet van die Republiek van Suid-Afrika.” *In die Skriflig* 31 (1&2), 79–91.
- Vorster, JM 2004. *Ethical Perspectives on Human Rights*. Potchefstroom Theological Publications: Potchefstroom.
- Vorster, N 2000. “Kerk en Owerheid binne ’n regstaat: die profetiese roeping van die kerk met betrekking tot die Suid-Afrikaanse owerheid.” *In die Skriflig* 34 (1):109–134.
- WARC 1976. “Theological basis of human rights.” Verslag vrygestel in London. Feb 18–21 1976. *Semper Reformanda*. World Alliance of Reformed Churches.
- WARC 1980. *The theological basis of human rights*. Navorsingsverslag van WARC: Geneve.
- Warnink H (red) 2001. “Legal position of Churches and Church autonomy.” *Scripta Canonica* 3. Peeters: Leuven.
- Warnink H (red) 2003. “Godsdienst en levenbeschouwing in het onderwijs. Godsdiensonderrig op skool.” *Scripta Canonica* 4. Peeters: Leuven.
- WCC 1997. “Towards Common Witness.” Document 2.3A. World Council of Churches, Central Comitee: Geneva.
- WCC 2001. “UN Commission on Human Rights- WCC to focus on globalisation and religious freedom.” WCC Press Release, 16 March 2001. Geneva.
- WCC. I “History of World Council of Churches.” WCC webbladsy. www.wcc-coe.org/wcc/who/histor-e.html.
- Weithman, P 2005. “Why should Christians endorse Human Rights?” Cuneo, T (ed). *Religion in the Liberal polity*. University of Notre Dame Press: Notre Dame, Indiana.
- Webster, CK 1919. *The Congress of Vienna 1814-1815*. Oxford University Press. London.

- Westermann, C 1969. *Isaiah 40-66*. Old Testament Library. SCM Press Ltd. London.
- Witte, J, Jr 1996. "Moderate Religious Liberty in the theology of John Calvin." Reynolds (red). *Religious Liberty in Western Thought*. Emory University, Studies in Law and Religion. Scholars Press: Emory University.
- Witte, J/Vd Vyver (red) 1996(i). "Religious Human Rights in Global Perspective." *Religious Perspectives*. Martinus Nijhoff Publishers: The Hague.
- Witte, JE, jr.1996(i). "The American Constitutional Experiment in Religious Human Rights: The Perennial Search for principles." *Religious Human Rights in Global Perspective: Religious Perspectives*. Martinus Nijhoff Publishers: The Hague.
- Witte, JE, Jr 2000. *Religion and the American Constitutional Experiment – Essential Rights and Liberties*. Westview Press.
- Witte, JE, Jr 2003. "New Freedom of Public Religion. *Emory University*: www.news.emory.edu/emoryedge/witte.html
- Wood, JE, Jr, red. 1990. *The First Freedom: Religion & The Bill of Rights*. JM Dawson Institute of Church-State Studies.
- Wood, JE, Jr 1992. "Voices for Religious Liberty." *Journal of Church and State*, 34(2), p. 221–228.
- Wood, JE, Jr 1996. "An Apologia for Religious Human Rights." Witte J e.a. (red). *Religious Human Rights in Global Perspectives, Religious Perspectives*. Martinus Nijhoff Publishers: The Hague.

2. DOKUMENTE VAN INTERNASIONALE OOREENKOMSTE

2.1 Verenigde Nasies

- Convension on the Supression and Punishment of the Crime of Apartheid (11.30.1973–07.18.1976). Teks in Scalabrino, M, 2003. International Code on Religious Freedom. Peeters.
- Declaration on the Elimination of All forms of Intolerance and of Discrimination Based on Religion or Belief (G.A. Res. 36/55–11.25.1981. U.N. Doc. A/36/684 (1981)
- Teks in Scalabrino, M, 2003. Internasionaal Code on Religious Freedom. Peeters.

General Comment: The right to freedom of thought, conscience and religion (Human Rights Committee- General Comment 22 – 07.30.1993). Teks in Scalabrino, M, 2003. *International Code on Religious Freedom*. Peeters.

International Covenant on Civil and Political Rights, (12.16.1966 – 03.23.1976). Teks in Scalabrino, M, 2003. *International Code on Religious Freedom*. Peeters.

Universal Declaration of Human Rights (G.A. Res. 217 a (III) 12.10.1948). Teks in Scalabrino, M, 2003. *International Code on Religious Freedom*. Peeters.

(Alle dokumente van die Verenigde Nasies is ook verkrygbaar by <http://www.un.org/english/>)

2.2.1 EUROPESE UNIE

Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (11.04.1950– 09.03.1953) Teks in Scalabrino, M, 2003. *International Code on Religious Freedom*. Peeters: Leuven.

Conference on Security and Co-operation in Europe- Final Act- Helsinki. (08.01.1975) Teks in Scalabrino, M, 2003. *International Code on Religious Freedom*. Peeters: Leuven.

(Alle dokumente van die EU is ook verkrygbaar by <http://europa.eu/>)

2.3 ORGANISASIE VIR AFRIKA EENHEID

African Charter on Human and People rights - 06.27.1981-10.21.1986 Teks in Scalabrino, M, 2003. *International Code on Religious Freedom*. Peeters: Leuven.

The Dar Es Salaam Declaration on Academic Freedom and Social Responsibility of Academics – 04.19.1990 Teks in Scalabrino, M, 2003. *International Code on Religious Freedom* Peeters: Leuven.

(Dokumente van die Afrika Unie is ook beskikbaar by <http://www.africa-union.org/>)

3. DOKUMENTE VAN DIE NEDERDUITSE GEREFORMEERDE KERK:

(Alfabetiese orde)

Acta en Handeling: Raad van Nederduitse Gereformeerde Kerke, 1909; 1951, 1953; 1955; 1957; 1959; 1961.

Agenda en Handeling van die Nederduitse Gereformeerde Kerk van Transvaal: 1957; 1961.

Agenda en Handeling van die Nederduitse Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika (Kaapland): 1957; 1961.

Agenda en Handeling van die Algemene Sinode van die Nederduitse Gereformeerde Kerk: 1962; 1966; 1970; 1974; 1978; 1982; 1986; 1990; 1994; 1998; 2002, 2004 en 2007.

Die N G Kerke in Suid-Afrika en Rasseverhoudinge. Opsomming van belangrikste uitsprake en besluite vanaf 1950- Desember 1960. NGKB: Pretoria.

Federale Armsorgraad: *Die Stadwaartse Trek van die Afrikanernasie*. Referate en besluite van die Volkskongres. 1–4 Julie 1947, Pretoria.

Federale Sendingraad: *Die Naturellevraagstuk*. Bloemfontein, 1950.

Kerkorde van die Nederduitse Gereformeerde Kerk: Algemene Sinode 1962; 1966; 1970; 1974; 1978; 1982; 1986; 1990; 1994; 1998; 2002, 2004 en 2007.

Kerk en Samelewing: 1986, 'n Getuienis van die Ned Geref Kerk

Kerk en Samelewing: 1990. 'n Getuienis van die Ned Geref Kerk

Ras, Volk en Nasie en Volkere verhoudinge in die lig van die Skrif. 1975

Reis Met Apartheid; 1997. Die verhaal van die Ned Geref Kerk se Reis Met Apartheid 1960–1994 (ASK).

Verklaring van nege Predikante na die Onluste, Maart 1960.

Wette en Bepalinge: Nederduitse Gereformeerde Kerk van Transvaal: 1957

Wette en Verordeninge: Die Nederduitse Gereformeerde Kerk in die Oranje- Vrystaat: 1948; 1960

Wette en Bepalinge: Suidelike Streek van die Nederduitse Gereformeerde Kerk van Transvaal 1959

Wette en Bepalings: Nederduitse Gereformeerde Kerk in Suidwes-Afrika: 1957.

Wette en Bepalinge: Nederduitse Gereformeerde Kerk van Natal: 1957.

Wette en Bepalinge: Nederduitse Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika (Kaapland): 1957.

(Alle Historiese dokumente van die NG Kerk is verkrygbaar in die Kaapse Kerkargief)

4. KOERANTE EN TYDSKRIFTE

(Alfabetiese orde)

Die Kerkbode, amptelike koerant van die NG Kerk, verskeie uitgawes.

Cape Times, enkele uitgawes.

Dagbreek en Sondagnuus, Des 1960.

Die Bondgetuie, Tydskrif van die Suid-Afrikaanse Gereformeerde Bond. Jaargang 1 nr 1
Maart 1988.

Die Burger, verskeie uitgawes.

Die Transvaler, enkele uitgawes.

Die Vaderland, enkele uitgawes.

Nederduitse Gereformeerde Teologiese Tydskrif, verskeie uitgawes.

Op die Horison, Maart 1945.

Persberigte, 'n bundel versamelde berigte in die Kaapse Kerkargief. Lêer no. 131.

The South African Outlook, 1 April 1957 bl 52.

5. HISTORIESE DOKUMENTE EN BELYDENISSE

(Alfabetiese orde).

Cottesloe Consultation, Johannesburg, 7–14 December 1960.

Cottesloe-versameling, Kaapse Kerkargief. Bundel K166- K171.

Declaration of the rights of Man, 1789, soos goedgekeur deur die Nasionale Vergadering van
Frankryk op 26 Augustus 1789. Avalon project: Yale law school.

Der Westfälische Friede. 1648 (Traktaat van Wesfalia). by [http://www.org/westfaelische -
geschihte](http://www.org/westfaelische-geschihte)

Die Barmen-verklaring. www.creeds.net/reformed/barmen.htm

Die Belhar Belydenis. 1986. <http://www.warc.ch/pc/20th/02>.

Die Bybel – 1983 vertaling. Uitgegee deur die Bybelgenootskap van Suid-Afrika.

Die Dordtse Leerreëls (DL). <http://www.creeds.net/#reformed>

Die Dordrecht Belydenis (Anabaptiste). 1632, in Leith, JH 1973. *Creeds of the Churches*. Oxford.

Die Edik van Milaan, 313 n.C. in Ehler SZ/ Morral JB (trans and ed). 1854. Church and State through the Centuries.

Die Heidelbergse Kategismus (HDK) <http://www.creeds.net/#reformed>

Die Grondwet van die Republiek van Suid-Afrika. Wet no 32 van 1961, Staatsdrukker.

Die Grondwet van die Republiek van Suid-Afrika. Wet nr 108 van 1996.

Die Nederduitse Gereformeerde Kerke en Rassepolitiek. bl 188.

Die Kairos Dokument – 1985. <http://www.creeds.net/#reformed>

Die Nederlandse Geloofsbelydenis (NGB). <http://www.creeds.net/reformed/belgic/index.htm>

Die Schleitwein Belydenis. 1527. in Leith, JH 1973. *Creeds of the Churches*. Oxford.

Dignitate Hominis – Mirandola, by www.brown.edu/departments/italian-studies.

Evangelical Witness in South Africa – 1986. Dobsonville.

Edik van Torda (Akte van Torda), 1568. in *Radicalhapa*. <http://radicalhapa.typepad.com>

Geloof en Protes: 'n Antwoord namens beswaarde lidmate op sekere aspekte van “Kerk en Samelewing”.

Handelinge van die Nederduitse Gereformeerde Sending Kerk. 1982. p 604–706.

Magna Carta. 1215 by www.ib.uk/treasures/magnacarta.

Omsendskrywe: Afrikaner Broederbond: 9 Jan 1961.

Roosevelt, Franklin. 1941. “Four Freedoms”. State of the Union Address, USA, 6 January 1941. http://www.roosevelt.nl/en/four_freedom/

Statistiek Suid-Afrika; Sensusopname 2001.

6. HOFSAKE GERAADPLEEG

- Christian Education SA v Minister of Education of the RSA 1999 9 BCLR 951 (SE) 958 E)

- Nederduitse Gereformeerde Kerk in Afrika (OVS), Nederduitse Gereformeerde Kerk in Afrika (Phororo) vs Verenigende Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika, Saaknommer 536/96, Die Hoogste Hof van Appél van Suid-Afrika, Bloemfontein, 27 November 1998.

BYLAE

Bylaag 1

Universal Declaration of Human Rights

---

*Adopted and proclaimed by General Assembly resolution 217 A (III) of 10
December 1948*

PREAMBLE

Whereas recognition of the inherent dignity and of the equal and inalienable rights of all members of the human family is the foundation of freedom, justice and peace in the world,

Whereas disregard and contempt for human rights have resulted in barbarous acts which have outraged the conscience of mankind, and the advent of a world in which human beings shall enjoy freedom of speech and belief and freedom from fear and want has been proclaimed as the highest aspiration of the common people,

Whereas it is essential, if man is not to be compelled to have recourse, as a last resort, to rebellion against tyranny and oppression, that human rights should be protected by the rule of law,

Whereas it is essential to promote the development of friendly relations between nations,

Whereas the peoples of the United Nations have in the Charter reaffirmed their faith in fundamental human rights, in the dignity and worth of the human person and in the equal rights of men and women and have determined to promote social progress and better standards of life in larger freedom,

Whereas Member States have pledged themselves to achieve, in co-operation with the United Nations, the promotion of universal respect for and observance of human rights and fundamental freedoms,

Whereas a common understanding of these rights and freedoms is of the greatest importance for the full realization of this pledge.

Now, Therefore THE GENERAL ASSEMBLY proclaims THIS UNIVERSAL DECLARATION OF HUMAN RIGHTS as a common standard of achievement for all peoples and all nations, to the end that every individual and every organ of society, keeping this Declaration constantly in mind, shall strive by teaching and education to promote respect for these rights and freedoms and by progressive measures, national and international, to secure their universal and effective recognition and observance, both among the peoples of Member States themselves and among the peoples of territories under their jurisdiction.

Article 1.

All human beings are born free and equal in dignity and rights. They are endowed with reason and conscience and should act towards one another in a spirit of brotherhood.

Article 2.

Everyone is entitled to all the rights and freedoms set forth in this Declaration, without distinction of any kind, such as race, colour, sex, language, religion, political or other opinion, national or social origin, property, birth or other status. Furthermore, no distinction shall be made on the basis of the political, jurisdictional or international status of the country or territory to which a person belongs, whether it be independent, trust, non-self-governing or under any other limitation of sovereignty.

Article 3.

Everyone has the right to life, liberty and security of person.

Article 4.

No one shall be held in slavery or servitude; slavery and the slave trade shall be prohibited in all their forms.

Article 5.

No one shall be subjected to torture or to cruel, inhuman or degrading treatment or punishment.

Article 6.

Everyone has the right to recognition everywhere as a person before the law.

Article 7.

All are equal before the law and are entitled without any discrimination to equal protection of the law. All are entitled to equal protection against any discrimination in violation of this Declaration and against any incitement to such discrimination.

Article 8.

Everyone has the right to an effective remedy by the competent national tribunals for acts violating the fundamental rights granted him by the constitution or by law.

Article 9.

No one shall be subjected to arbitrary arrest, detention or exile.

Article 10.

Everyone is entitled in full equality to a fair and public hearing by an independent and impartial tribunal, in the determination of his rights and obligations and of any criminal charge against him.

Article 11.

- (1) Everyone charged with a penal offence has the right to be presumed innocent until proved guilty according to law in a public trial at which he has had all the guarantees necessary for his defense.
- (2) No one shall be held guilty of any penal offence on account of any act or omission which did not constitute a penal offence, under national or international law, at the time when it was committed. Nor shall a heavier penalty be imposed than the one that was applicable at the time the penal offence was committed.

Article 12.

No one shall be subjected to arbitrary interference with his privacy, family, home or correspondence, nor to attacks upon his honour and reputation. Everyone has the right to the protection of the law against such interference or attacks.

Article 13.

- (1) Everyone has the right to freedom of movement and residence within the borders of each state.
- (2) Everyone has the right to leave any country, including his own, and to return to his country.

Article 14.

- (1) Everyone has the right to seek and to enjoy in other countries asylum from persecution.
- (2) This right may not be invoked in the case of prosecutions genuinely arising from non-political crimes or from acts contrary to the purposes and principles of the United Nations.

Article 15.

- (1) Everyone has the right to a nationality.
- (2) No one shall be arbitrarily deprived of his nationality nor denied the right to change his nationality.

Article 16.

- (1) Men and women of full age, without any limitation due to race, nationality or religion, have the right to marry and to found a family. They are entitled to equal rights as to marriage, during marriage and at its dissolution.
- (2) Marriage shall be entered into only with the free and full consent of the intending spouses.
- (3) The family is the natural and fundamental group unit of society and is entitled to protection by society and the State.

Article 17.

- (1) Everyone has the right to own property alone as well as in association with others.

- (2) No one shall be arbitrarily deprived of his property.

Article 18.

Everyone has the right to freedom of thought, conscience and religion; this right includes freedom to change his religion or belief, and freedom, either alone or in community with others and in public or private, to manifest his religion or belief in teaching, practice, worship and observance.

Article 19.

Everyone has the right to freedom of opinion and expression; this right includes freedom to hold opinions without interference and to seek, receive and impart information and ideas through any media and regardless of frontiers.

Article 20.

- (1) Everyone has the right to freedom of peaceful assembly and association.
- (2) No one may be compelled to belong to an association.

Article 21.

- (1) Everyone has the right to take part in the government of his country, directly or through freely chosen representatives.
- (2) Everyone has the right of equal access to public service in his country.
- (3) The will of the people shall be the basis of the authority of government; this will shall be expressed in periodic and genuine elections which shall be by universal and equal suffrage and shall be held by secret vote or by equivalent free voting procedures.

Article 22.

Everyone, as a member of society, has the right to social security and is entitled to realization, through national effort and international co-operation and in accordance with the organization and resources of each State, of the economic, social and cultural rights indispensable for his dignity and the free development of his personality.

Article 23.

- (1) Everyone has the right to work, to free choice of employment, to just and favourable conditions of work and to protection against unemployment.

- (2) Everyone, without any discrimination, has the right to equal pay for equal work.
- (3) Everyone who works has the right to just and favourable remuneration ensuring for himself and his family an existence worthy of human dignity, and supplemented, if necessary, by other means of social protection.
- (4) Everyone has the right to form and to join trade unions for the protection of his interests.

Article 24.

Everyone has the right to rest and leisure, including reasonable limitation of working hours and periodic holidays with pay.

Article 25.

- (1) Everyone has the right to a standard of living adequate for the health and well-being of himself and of his family, including food, clothing, housing and medical care and necessary social services, and the right to security in the event of unemployment, sickness, disability, widowhood, old age or other lack of livelihood in circumstances beyond his control.
- (2) Motherhood and childhood are entitled to special care and assistance. All children, whether born in or out of wedlock, shall enjoy the same social protection.

Article 26.

- (1) Everyone has the right to education. Education shall be free, at least in the elementary and fundamental stages. Elementary education shall be compulsory. Technical and professional education shall be made generally available and higher education shall be equally accessible to all on the basis of merit.
- (2) Education shall be directed to the full development of the human personality and to the strengthening of respect for human rights and fundamental freedoms. It shall promote understanding, tolerance and friendship among all nations, racial or religious groups, and shall further the activities of the United Nations for the maintenance of peace.
- (3) Parents have a prior right to choose the kind of education that shall be given to their children.

Article 27.

- (1) Everyone has the right freely to participate in the cultural life of the community, to enjoy the arts and to share in scientific advancement and its benefits.
- (2) Everyone has the right to the protection of the moral and material interests resulting from any scientific, literary or artistic production of which he is the author.

Article 28.

Everyone is entitled to a social and international order in which the rights and freedoms set forth in this Declaration can be fully realized.

Article 29.

- (1) Everyone has duties to the community in which alone the free and full development of his personality is possible.
- (2) In the exercise of his rights and freedoms, everyone shall be subject only to such limitations as are determined by law solely for the purpose of securing due recognition and respect for the rights and freedoms of others and of meeting the just requirements of morality, public order and the general welfare in a democratic society.
- (3) These rights and freedoms may in no case be exercised contrary to the purposes and principles of the United Nations.

Article 30.

Nothing in this Declaration may be interpreted as implying for any State, group or person any right to engage in any activity or to perform any act aimed at the destruction of any of the rights and freedoms set forth herein.

Bylaag 2

Declaration on the Elimination of All Forms of Intolerance and of Discrimination Based on Religion or Belief, G.A. res. 36/55, 36 U.N. GAOR Supp. (No. 51) at 171, U.N. Doc. A/36/684 (1981).

The General Assembly,

Considering that one of the basic principles of the Charter of the United Nations is that of the dignity and equality inherent in all human beings, and that all Member States have pledged themselves to take joint and separate action in co-operation with the Organization to promote and encourage universal respect for and observance of human rights and fundamental freedoms for all, without distinction as to race, sex, language or religion,

Considering that the Universal Declaration of Human Rights and the International Covenants on Human Rights proclaim the principles of nondiscrimination and equality before the law and the right to freedom of thought, conscience, religion and belief,

Considering that the disregard and infringement of human rights and fundamental freedoms, in particular of the right to freedom of thought, conscience, religion or whatever belief, have brought, directly or indirectly, wars and great suffering to mankind, especially where they serve as a means of foreign interference in the internal affairs of other States and amount to kindling hatred between peoples and nations,

Considering that religion or belief, for anyone who professes either, is one of the fundamental elements in his conception of life and that freedom of religion or belief should be fully respected and guaranteed,

Considering that it is essential to promote understanding, tolerance and respect in matters relating to freedom of religion and belief and to ensure that the use of religion or belief for ends inconsistent with the Charter of the United Nations, other relevant instruments of the United Nations and the purposes and principles of the present Declaration is inadmissible,

Convinced that freedom of religion and belief should also contribute to the attainment of the goals of world peace, social justice and friendship among peoples and to the elimination of ideologies or practices of colonialism and racial discrimination,

Noting with satisfaction the adoption of several, and the coming into force of some, conventions, under the aegis of the United Nations and of the specialized agencies, for the elimination of various forms of discrimination,

Concerned by manifestations of intolerance and by the existence of discrimination in matters of religion or belief still in evidence in some areas of the world,

Resolved to adopt all necessary measures for the speedy elimination of such intolerance in all its forms and manifestations and to prevent and combat discrimination on the ground of religion or belief,

Proclaims this Declaration on the Elimination of All Forms of Intolerance and of Discrimination Based on Religion or Belief:

Article 1

1. Everyone shall have the right to freedom of thought, conscience and religion. This right shall include freedom to have a religion or whatever belief of his choice, and freedom, either individually or in community with others and in public or private, to manifest his religion or belief in worship, observance, practice and teaching.
2. No one shall be subject to coercion which would impair his freedom to have a religion or belief of his choice.
3. Freedom to manifest one's religion or belief may be subject only to such limitations as are prescribed by law and are necessary to protect public safety, order, health or morals or the fundamental rights and freedoms of others.

Article 2

1. No one shall be subject to discrimination by any State, institution, group of persons, or person on the grounds of religion or other belief.
2. For the purposes of the present Declaration, the expression "intolerance and discrimination based on religion or belief" means any distinction, exclusion, restriction or preference based on religion or belief and having as its purpose or as its effect nullification or impairment of the recognition, enjoyment or exercise of human rights and fundamental freedoms on an equal basis.

Article 3

Discrimination between human being on the grounds of religion or belief constitutes an affront to human dignity and a disavowal of the principles of the Charter of the United Nations, and shall be condemned as a violation of the human rights and fundamental freedoms proclaimed in the Universal Declaration of Human Rights and enunciated in detail in the International Covenants on Human Rights, and as an obstacle to friendly and peaceful relations between nations.

Article 4

1. All States shall take effective measures to prevent and eliminate discrimination on the grounds of religion or belief in the recognition, exercise and enjoyment of human rights and fundamental freedoms in all fields of civil, economic, political, social and cultural life.
2. All States shall make all efforts to enact or rescind legislation where necessary to prohibit any such discrimination, and to take all appropriate measures to combat intolerance on the grounds of religion or other beliefs in this matter.

Article 5

1. The parents or, as the case may be, the legal guardians of the child have the right to organize the life within the family in accordance with their religion or belief and bearing in mind the moral education in which they believe the child should be brought up.
2. Every child shall enjoy the right to have access to education in the matter of religion or belief in accordance with the wishes of his parents or, as the case may be, legal guardians, and shall not be compelled to receive teaching on religion or belief against the wishes of his parents or legal guardians, the best interests of the child being the guiding principle.
3. The child shall be protected from any form of discrimination on the ground of religion or belief. He shall be brought up in a spirit of understanding, tolerance, friendship among peoples, peace and universal brotherhood, respect for freedom of religion or belief of others, and in full consciousness that his energy and talents should be devoted to the service of his fellow men.

4. In the case of a child who is not under the care either of his parents or of legal guardians, due account shall be taken of their expressed wishes or of any other proof of their wishes in the matter of religion or belief, the best interests of the child being the guiding principle. 5. Practices of a religion or belief in which a child is brought up must not be injurious to his physical or mental health or to his full development, taking into account article 1, paragraph 3, of the present Declaration.

Article 6

In accordance with article I of the present Declaration, and subject to the provisions of article 1, paragraph 3, the right to freedom of thought, conscience, religion or belief shall include, inter alia, the following freedoms:

- (a) To worship or assemble in connection with a religion or belief, and to establish and maintain places for these purposes;
- (b) To establish and maintain appropriate charitable or humanitarian institutions;
- (c) To make, acquire and use to an adequate extent the necessary articles and materials related to the rites or customs of a religion or belief;
- (d) To write, issue and disseminate relevant publications in these areas;
- (e) To teach a religion or belief in places suitable for these purposes;
- (f) To solicit and receive voluntary financial and other contributions from individuals and institutions;
- (g) To train, appoint, elect or designate by succession appropriate leaders called for by the requirements and standards of any religion or belief;
- (h) To observe days of rest and to celebrate holidays and ceremonies in accordance with the precepts of one's religion or belief;
- (i) To establish and maintain communications with individuals and communities in matters of religion and belief at the national and international levels.

Article 7

The rights and freedoms set forth in the present Declaration shall be accorded in national legislation in such a manner that everyone shall be able to avail himself of such rights and freedoms in practice.

Article 8

Nothing in the present Declaration shall be construed as restricting or derogating from any right defined in the Universal Declaration of Human Rights and the International Covenants on Human Rights.

Bylaag 3

DIE NG KERK EN DIE GRONDWET (2007)

(vir sinodes van die NG Kerk in Suid-Afrika, dus Namibië uitgesluit)

DIE KERK SE BETROKKENHEID BY DIE WETSKRYWENDE PROSES VAN DIE NASIONALE PARLEMENT (PARLEMENTÊRE LESSENAAR) AS KOMPONENT VAN DIE GETUIENISTAAK VAN DIE KERK

1. INLEIDING EN ALGEMENE UITGANGSPUNT

Dat die kerk 'n getuienistaak teenoor die staat het, staan bo alle twyfel. Dit is eie aan ons gereformeerde tradisie. Dit word gedoen op 'n teologies verantwoorde wyse vanuit die Skrif en Belydenis (Art 36 NGB). Alhoewel ons Grondwet in Suid-Afrika poog om 'n *skeiding* te maak tussen die terreine van staat en godsdiens, doen ons as Gereformeerde dit nie. Dit is vanselfsprekend so dat daar *onderskei* sal word tussen die terreine en verantwoordelikhede van kerk en staat. Maar, die Bybel het nie slegs 'n woord te spreek oor die wyse waarop die kerk haar werksaamhede inrig nie. Die kerk het die Godgegewe plig om die Woord van God op elke terrein van die samelewing te laat val. Christene, ook in Suid-Afrika, kan en mag hulle nie aan staatkundige en regsprekende prosesse – aan die worsteling om tot beter oplossings en 'n meer regverdige bestel vir alle mense van die land te kom – onttrek nie. Daar is egter twee belangrike voorwaardes: (i) die eer van God en die heiligheid van sy Naam mag nooit aangetas word nie; en (ii) Christene moet in alle omstandighede volgens Bybelse eise optree en self eers die voorbeeld aan ander stel. Terwyl die kerk se getuienis teenoor die staat en in die publieke sfeer verskillende komponente omvat, is dit uitermate noodsaaklik om bepaalde perspektiewe te stel oor die spesifieke aard van hierdie betrokkenheid van die kerk (dmv die Parlementêre Lessenaar) by die wetskrywende proses van die Nasionale Parlement.

2. DIE GESKIEDENIS

2.1 Die moontlikheid van hierdie betrokkenheid van die kerk by die wetskrywende proses van die Nasionale Parlement het sy finale beslag gevind by die onderhandelde staatkundige en politieke skikking wat bereik is met die totstandkoming van die oorgangsregering aan die begin van die 90tiger jare. Reeds in die tagtiger jare is die daarstelling van 'n Handves van Menseregte, ook in en om die kerk, bepleit. 'n Veral 'n verslag van die Suid-Afrikaanse Regskommissie in 1989, waarop ook die kerke

kommentaar kon lewer, het die weg hiertoe gebaan. Tydens die onderhandelinge by Kodesa in 1991 is begin werk aan die daarstelling van 'n nuwe Grondwet vir Suid-Afrika, waarvan 'n handves van menseregte 'n integrale deel moes vorm. Met die aanvaarding van die nuwe Grondwet in 1996 is daar begin om deur middel van 'n konstruktiewe proses, wat konstitusioneel vasgelê is, die hele wetboek te herskryf in terme van die grondliggende waardes van en omskrewe regte vervat in die Grondwet.

2.2 Dit het nie alleen beteken dat sekere wette van die wetboek gehaal moes word nie, maar dat baie wette herskryf moes word - en uiteraard ook nuwe wette gemaak sou word - om uitdrukking te gee aan die Grondwet van Suid-Afrika. In die formulering van die nuwe Grondwet is daar, in die lig van die diverse kulturele en godsdienstige samestelling van die land se bevolking, doelbewus gekies vir 'n sekulêre (dus sover as moontlik 'n godsdienst-neutrale) grondwet, geskoei op aanvaarde humanistiese (maar nie sonder meer nie-Christelike) uitgangspunte, waarin die gelykheid en menswaardigheid van alle mense in die Handves van Menseregte gestel is.

2.3 Oor die NG Kerk se beskouing van hierdie Grondwet en die nuwe staatkundige bestel het die Algemene Sinode van 2004 onder andere soos volg besluit:

(Besluit F.2.2/14)

14.1 Die Algemene Sinode spreek dit as sy oortuiging uit dat die NG Kerk die roeping het om op die grondslag van Bybelse waardes deel te neem aan die openbare gesprek wat ten doel het om 'n beter samelewing vir almal in Suid-Afrika tot stand te bring.

14.3 Die Sinode oordeel dat die NG Kerk in die huidige oorwegend liberaal-demokratiese bestel in Suid-Afrika 'n meer inklusiewe benadering behoort te volg wat die humanisering van die samelewing en die optimale beskerming van lewe ten doel het. In hierdie inklusiewe benadering is daar ruimte vir ander waardestelsels naas die morele waardestelsel, word die samewerking gesoek van ander rolspelers wat hulle vir 'n beter samelewing beywer en word die welsyn van almal in Suid-Afrika nagestreef.

14.4 Die Sinode oordeel dat 'n gedeelde Christelike visie van 'n goeie samelewing in Suid-Afrika ontontbeerlik is vir die effektiewe en verantwoordelike deelname van die kerk aan die openbare gesprek oor samelewingskwessies.

14.6 Die Sinode onderskryf die Handves vir Menseregte vervat in die Suid-Afrikaanse grondwet vanweë die raakpunte wat dit met Bybelse waardes vertoon. Die

onderskrywing van spesifieke interpretasies en toepassings van die Handves vir Menseregte bly egter onderhewig aan die mate waarin dit met Bybelse waardes ooreenstem.

14.7 Die Sinode aanvaar dat die regering in die huidige liberaal-demokratiese bedeling nie sonder meer beleid en wetgewing op eiesoortig Christelike oortuigings kan baseer nie, maar dit moet baseer op wat in die Grondwet, en meer spesifiek in die Handves vir Menseregte, vervat is.

14.8 Die Sinode versoek die ADL (toe die benaming vir die ASM) om sterker amptelik betrokkenheid by die wetskrywende proses van beide provinsiale en nasionale parlemente moontlik te maak.

2.4 Rolspelers uit die Suid-Afrikaanse gemeenskap, soos die kerk, is dus genooi om deel te wees van hierdie konstitusionele-demokratiese proses - en so het die Christelike kerke geleidelik deur middel van die Suid-Afrikaanse Raad van Kerke, asook die Katolieke Biskoppe-Raad, in 1998 tot hierdie proses toegetree.

In 2000 het die NG Kerk tot die daarstelling van 'n eie kerklike parlementêre lessenaar gekom, toe die NG Kerk in SA (Sinode Wes-en Suid-Kaap) hulle Direkteur vir Kommunikasie (Dr Ben du Toit) in hierdie hoedanigheid aangestel het. Gaandeweg het hierdie werksaamheid ook een van die Algemene Sinode geword, veral toe daar deur die 2004-sinode amptelik besluit is om as kerk hierdie werksaamheid te ondersteun. Tans is dit 'n 50% pos van die Algemene Sinode, wat resorteer onder die Algemene Sekretaris en verantwoording doen aan die moderamen van die Algemene Sinode (ASM), sowel as die moderamen van die sinode van Wes- en Suid-Kaapland.

3. DIE NG KERK EN ANDER KERKE

3.1 Die PL tree ook op ten bate van die hele NG Kerkfamilie en Konvent van Reformatoriese Kerke – in terme van 'n ooreenkoms met hulle dat, indien hierdie ander kerke oor 'n bepaalde wet 'n eie voorlegging sou wou indien, dit hulle vry staan om te doen. Dit is ook dieselfde ooreenkoms binne die lidkerke van die SARK, waarvan die NG Kerk deel is. Dit sal veral gebeur wanneer 'n bepaalde stuk wetgewing oor teologies-etiese sake gaan waaroor die verskillende kerke (moontlik) uiteenlopende standpunte het. Oor meer praktiese aangeleenthede, soos byvoorbeeld die Inkomstebelastingwet, die Wet op Toegang tot Inligting en die Eiendomsbelastingwet, was dit gewoonlik nie 'n

probleem nie. Voorleggings word vooraf aan die toepaslike strukture van die verskillende kerke gestuur vir instemming of kritiek. Dit bly 'n ideaal dat soveel as moontlik kerke vooraf geken sou kon word in terme van moontlike expertise in hulle geledere, voordat voorleggings gemaak word. So 'n raadplegende proses is uitermate moeilik met die onseker en onvoorspelbare tydskaal van die parlement aan die eenkant en die beperkte kapasiteit van die PL aan die ander kant (sien weer tweede deel van punt B4 hierbo).

- 3.2 Om hierdie werk te kan doen, maak die PL gebruik van die dienste van verskeie kundiges (teoloë, filosowe, sosioloë, regsliu, grondwetkenner, ekonome) wat op 'n *ad hoc*-basis kosteloos hulle dienste aan die kerk bied. Hierdie persone is nooit 'n statiese groep nie, aangesien die aard van die wetgewing bepaal wie genader sal word vir hulp. Hierdie persone is ook nie noodwendig net NG Kerk-lidmate nie.

4. DIE EIE AARD VAN HIERDIE GETUIENISTAAK

Om die aard van hierdie werk te verstaan moet die volgende dus teen die agtergrond van bogenoemdesake in aanmerking geneem word:

- 4.1 Die deelname aan die wetskrywende proses is ons konstitusionele voorreg as kerk (wat 'n beduidende deel van die SA gemeenskap verteenwoordig). Dit was die aard van die uitnodiging aan alle sektore van die land: kom help ons, wie julle ook al is en wie se belange julle ook al verteenwoordig, om bestaande wette te herroep of te wysig of nuwe wette vir die land te skryf in ooreenstemming met die onderliggende waardes en omskrewe regte van die Grondwet.
- 4.2 Die beginsels waarvolgens die wetskrywende proses plaasvind, is in die Grondwet vasgelê (die Grondwet verskaf dus die raamwerk en reëls daarvoor).
- 4.3 Ons demokrasie in Suid-Afrika is dus NIE 'n meerderheidsdemokrasie nie, maar 'n konstitusionele demokrasie. Die hoogste gesag is die Konstitusionele Hof en nie die parlement nie. Dit is onder andere wat dit beteken dat ons 'n regstaat is.
- 4.4 Ons grondwet waarborg dus die regte van individue en kulturele, godsdienstige en linguistiese gemeenskappe - en neem daarmee die diverse konteks van die land in ag. Wat individue se godsdienstrege betref, is die reg op vryheid van gewete, godsdien, denke, geloof en mening (Artikel 15) en die reg op vryheid van assosiasie (Artikel 18) gewaarborg. (Onder Artikel 15 word selfs voorsiening gemaak vir die daarstel van

wetgewing om erkenning te verleen aan: "marriages concluded under any tradition, or a system of religious, personal or family law; or (ii) systems of personal and family law under any tradition, or adhered to by persons professing a particular religion.")

4.5 Die kerk se betrokkenheid by hierdie proses het dus 4.5.1 enersyds ten doel om saam met ander rolspelers toe te sien dat Bybelse waardes soos menswaardigheid en geregtigheid, wat nie met die Grondwet in stryd is nie, en landsburgers se 113 godsdienstige regte, soos dit in die Grondwet vasgelê is en waar dit nie met die Bybel in stryd is nie, in wetgewing beslag vind en voldoende deur die toepassing van hierdie wetgewing verskans en beskerm word.

4.5.2 andersyds ten doel om toe te sien dat die eiesoortige karakter van die kerk in terme van sy eie standpunte en werksaamhede gehandhaaf kan word. Daarom word daar veral gekonsentreer op wette waar hierdie beginsels en uitgangspunte spesifiek ter sprake is.

4.5.3 uiteraard ook ten doel om 'n getuienis te lewer oor die kerk se (teologiese) standpunt oor 'n bepaalde saak in die Suid-Afrikaanse samelewing – ook teenoor die staat. Vir die kerk beteken dit in die finale instansie egter dat die Grondwet nie hoër gesag het as die Bybel nie. Indien daar iets sou wees in die Grondwet wat nie aanvaarbaar is vir die kerk nie, sou die kerk, soos enige ander rolspeler in die land, die Grondwet daaroor kon uitdaag (Sien punt E3 hieronder).

5. DIE AARD VAN DIE GRONDWET

5.1 Uit die aard van die saak is geen grondwet werklik neutraal nie. Dit ondersteun 'n bepaalde waardesisteem – of gee daaraan uitdrukking. Vir die kerk sal die vraag belangrik wees of hierdie waardesisteem 'n bedreiging inhou vir die eie aard van die Koninkryk van God, al dan nie. Met ander woorde: in watter mate maak die onderliggende waardes van die Grondwet en die regte wat daaruit voortspruit dit onmoontlik vir die kerk om kerk te wees en te funksioneer volgens sy eie standpunte en beskouinge; in watter mate skryf dit die kerk voor om sy standpunte en optrede (aksies) te wysig sodat dit in konflik is met die beskouing van die betrokke geloofsgemeenskap? Alhoewel die terreine van kerk en staat geskei is in terme van ons Grondwet, is dit nie 'n waterdige een nie en moet daar dalk eerder daarna verwys word as onderskeiding en nie skeiding nie. Omdat die staat opsigself nie meer (soos aanvanklik) sien as 'n neutrale staat nie, maar wel as onpartydig, word daarmee onomwonde die belangrikheid van die rol van die kerk (godsdien) in die SA-samelewing erken.

- 5.2 Dit moet ook gestel word dat die Grondwet nie onaantasbaar is nie. Daar het al 'n aantal wysiginge aan die Grondwet gekom sedert 1996. Sou dit dus blyk dat die grondwet inbreuk maak op die vryheid van kerk om volgens sy oortuigings die Koninkryk van God te dien (sien punt E1 hierbo), het die kerk die reg om volgens 'n vasgestelde prosedure 'n proses tot wysiging van die Grondwet te begin. Tot dusver het geen wysigings egter plaasgevind in artikels wat die Handves vir Menseregte beskryf nie. Bepalings in die Grondwet kan dus wel gewysig word, indien 'n bepaalde neergelegde, konstitusionele proses deur die Konstitusionele Hof gevolg word.
- 5.3 Nog 'n betekenisvolle faktor in hierdie werk van die kerk is dat deurentyd onthou moet word dat die kerk hier nie met die regering in gesprek is nie, maar met die staat, dus met die parlement, waarin al die partye (en dus by implikasie al die landsburgers) verteenwoordig is. Hierdie onderskeid is ook veral 'n baie belangrike emosionele een, omdat daar dikwels gehoor word dat die kerk in hierdie werk die *regerende party* (ANC) ter wille wil wees. Dit is dan ook die aard van die portefeulje-komitees, voor wie voorleggings gemaak word, dat hulle samestelling meer-partydig is.

NOU: Hierdie betrokkenheid van die kerk is bykomend tot en beskik oor 'n eiesoortige karakter as die ander komponente van die publieke getuienis van die kerk (publieke teologie, as mens sou wil). Die getuienis van die kerk teenoor die staat behoort ook neerslag te vind in ander funksies, soos byvoorbeeld die National Religious Leaders Forum (NRLF); die amptelike mondstuk van die kerk (Kerkbode); verklarings deur die moderatuur (moderamen); uitsprake deur die kerkleiding in sy verskillende kontekste; kontakte met ministers, parlamentslede en staatsamptenare - op nasionale vlak, maar ook op provinsialevlak - en heel konkreet op plaaslike (munisipale) vlak waar gemeentes deur middel van hulle ampsdraers en gemeentede die roeping het om die evangelie op die markplein te bring - en toe te sien dat die waardes en norme van ons geloof sover dit vir ons moontlik is tot uitdrukking kom.

Die verhouding tussen kerk en staat in die Suid-Afrikaanse samelewing is dus 'n komplekse aangeleentheid waarby die onderskeie vergaderinge, ampsdraers en amptenare van die kerk op eiesoortige manier betrokke is (moet wees). Dit sal dus help om in die gesprek oor die PL die unieke aard van hierdie werksaamheid konsekwent in aanmerking te neem. In ondergaande diagram word hierdie saak van die kerk/staat-verhouding grafies voorgestel – en dit sou goed wees as alle betrokkenes sover as moontlik die perspektief wat dit voorstel sal ondersteun en so na buite kommunikeer.

Bylaag 4

KONSEP: HANDVES VAN GODSDIENSREGTE EN -VRYHEDE

(Dokument soos gewysig op 29 Mei 2008)

Aanhef

1. AANGESIEN elke mens die inherente waardigheid, vermoë en behoefte het om te glo en hulle oortuigings in ooreenstemming met hulle basiese geloofstekste, -leerstellings of -tradisies te organiseer; en
2. AANGESIEN hierdie vermoë en behoefte mense se lewens bepaal en waardig is om beskerm te word; en
3. AANGESIEN die Grondwet voorsiening maak vir die beskerming van –
  - die reg op vryheid van godsdiens en gewete as 'n inherente en fundamentele reg van alle mense; en
  - die reg van lede van godsdiensgemeenskappe om gesamentlik hulle godsdiens te beoefen en godsdienstige verenigings te vorm, in stand te hou en daarby aan te sluit; en
  - elkeen se gelykheid voor die reg en reg op die gelyke beskerming en voordeel van die reg, wat 'n verbod op onbillike diskriminasie op grond van godsdiens insluit; en
4. AANGESIEN dit vir die doeltreffende beskerming van hierdie regte binne die raamwerk van die Grondwet nodig is om die inhoud van hierdie universeel erkende regte, insluitende die gedrag en belange wat daardeur beskerm word, en die pligte wat dit oplê, in meer besonderhede te omskryf; en
5. AANGESIEN geloofsoortuigings die hele lewe, insluitende die staat, omvat, en die grondwetlike erkenning en beskerming van die reg op vryheid van godsdiens en gewete 'n belangrike meganisme is waardeur die verhouding tussen die staat en godsdiens billik gereguleer word, en

6. AANGESIEN godsdiensinstellings daarop geregtig is om binne 'n regstaat erkenning, beskerming en samewerking te geniet as instellings wat met onafhanklike regsbevoegdheid funksioneer; en
7. Aangesien die staat deur sy regeringsinstellings die verantwoordelikheid het om regverdig, konstruktief en onpartydig te regeer in belang van almal in die samelewing; en
8. AANGESIEN geloofsoortuigings ons begrip van geregtigheid, liefde, meegevoel, kultuur, demokrasie, menswaardigheid, gelykheid, vryheid, regte en verpligtinge kan verdiep, asook ons begrip van die belangrikheid van gemeenskap en verhoudings in ons lewens en in die samelewing; en
9. Aangesien die erkenning en effektiewe beskerming van die regte van godsdiensgemeenskappe en -instellings sal bydra tot 'n gees van respek en verdraagsaamheid tussen die mense van Suid-Afrika; en
10. AANGESIEN artikel 234 van die Grondwet voorsiening maak vir die aanname deur die Parlement van bykomende handveste van regte wat met die Grondwet bestaanbaar is;

DAAROM WORD die volgende Handves van Godsdiensregte en -Vryhede hiermee vir die Republiek van Suid-Afrika voorgestel:

1. Elke persoon (waar toepaslik in hierdie Handves sluit “persoon” 'n godsdiensinstelling of -vereniging in), het die reg om volgens hulle eie godsdienstige of filosofiese oortuigings te glo en te kies watter geloof, wêreldbeskouing, godsdiens, of godsdiensinstelling om te onderskryf, daarby te affilieer of daaraan te behoort.
2. Niemand mag gedwing word om te glo, wat om te glo of nie te glo, of teen hulle oortuigings te handel nie.
  - 2.1 Elke persoon het die reg om van geloof, godsdiens, oortuiging of godsdiensinstelling te verander, of 'n nuwe godsdiensgemeenskap of godsdiensinstelling te vorm.
  - 2.2 Elke persoon het die reg dat hulle godsdienstige oortuigings redelik geakkommodeer word.
  - 2.3 Elke persoon mag op grond van hulle geloofs- of ander oortuigings weier om aan bepaalde aktiwiteite deel te neem of dit indirek te assisteer, byvoorbeeld van

militêre of opvoedkundige aard, of sekere mediese behandeling te ontvang, of bepaalde pligte uit te voer of dienste te lewer, insluitende mediese dienste of prosedures.

- 2.4 Elke persoon het die reg om aan geen vorm van dwang of indoktrinasie onderwerp te word wat hulle godsdiens, geloof of wêreldbeskouing kan vernietig nie.
3. Elke persoon het die reg op die staat se onpartydigheid en beskerming met betrekking tot godsdiens.
  - 3.1 Die staat moet 'n positiewe en veilige omgewing vir die uitlewing van godsdiensvryheid skep, maar mag as staat nie 'n spesifieke geloof, godsdiens of oortuiging bevorder of onregmatig bevoor- of benadeel nie en mag niemand indoktrineer met betrekking tot godsdiens nie. In die beplanning van woon- en ander gebiede moet die staat grond reserveer vir godsdienstige behoeftes.
  - 3.2 Daar mag teen niemand op grond van hulle geloof, godsdiens, oortuigings of godsdienstige affiliasie onbillik gediskrimineer word nie.
4. Elke persoon het die reg op die private of openbare, en individuele of gesamentlike beoefening of uitlewing van hulle godsdienstige oortuigings, wat skriflesing, belydenis, verkondiging, aanbidding, gebed, getuienislewering, orde, kleredrag, voorkoms, dieet, gebruike, rituele en pelgrimstogte kan insluit maar nie net daartoe beperk is nie.
  - 4.1 Elke persoon het die reg op die onderhouding van godsdienstige en ander gewyde dae, rusdae, feeste en seremonies.
  - 4.2 Elke persoon het die reg op private toegang tot heilige plekke en begraafplekke. Sodanige toegang, en die bewaring van sodanige plekke, moet ooreenkomstig die reg gereguleer word en met behoorlike inagneming van eiendomsregte.
  - 4.3 Persone van dieselfde oortuiging het die reg om met mekaar te assosieer, godsdienstige en ander verenigings, -instellings en -genootskappe te stig, in stand te hou en daarby aan te sluit, godsdienstige samekomste en ander gesamentlike aktiwiteite te reël en plekke van aanbidding, waarvan die heiligheid eerbiedig moet word, daar te stel en te onderhou.

- 4.4 Elke persoon het die reg om nasionaal en internasionaal met individue en instellings oor godsdienstige en ander sake te kommunikeer; te reis, te besoek, te vergader en in verhoudings of assosiasies met hulle te tree.
- 4.5 Elke persoon het die reg op enkelgeloof godsdiensbeoefening en godsdienstige uitdrukking en aktiwiteite in staats- en staatsondersteunde instellings, soos dit deur die betrokke instelling gereguleer word en solank dit op 'n billike grondslag en vry en vrywillig plaasvind.
- 5. Elke persoon, godsdiensgemeenskap of godsdiensinstelling het die reg op die onderhouding van bepaalde huweliks-, familie- en persoonsregtelike tradisies. Stelsels van godsdienstige persone-, huweliks- en familiereg wat met die Grondwet bestaanbaar is, moet by wet erken word.
- 6. Elke persoon het die reg op vryheid van uitdrukking met betrekking tot godsdiens.
  - 6.1 Elke persoon het die reg om op godsdienstige gronde standpunte na buite in te neem en aan openbare debat deel te neem, en die reg om godsdienstige publikasies en ander materiaal te produseer en te versprei.
  - 6.2 Elke persoon het die reg om hulle geloofsoortuigings te deel en ander persone op 'n vrywillige grondslag tot 'n bepaalde geloof, godsdiens, wêreldbeskouing, of godsdiensinstelling oor te haal of te bekeer.
  - 6.3 Elke persoon het die reg op godsdienstige waardigheid, wat insluit om nie op grond van hulle geloof, godsdiens, oortuigings of godsdienstige handelinge geïkтымiseer, belaster of beledig te word nie. Die verkondiging van haat wat op godsdiens gebaseer is en wat aanhitsing tot dreigende geweld of om skade te berokken, uitmaak, word nie toegelaat nie.
- 7. Elke persoon het die reg om hulle kinders ooreenkomstig hulle godsdienstige of filosofiese oortuigings op te voed en mag ook van die skool vereis om met ouers en godsdiensinstellings saam te werk om dit te doen. Ouerlike toestemming word vereis vir alle sake in die skool wat hulle godsdienstige of filosofiese oortuigings raak en die owerheid het die plig om ouers oor sulke sake in te lig en te raadpleeg. Ouers mag hulle kinders van skoolaktiwiteite of -programme onttrek wat strydig met hulle godsdienstige of filosofiese oortuigings is.

8. Elke persoon het die reg om op 'n vrywillige grondslag godsdienstige onderwys, opleiding en onderrig te ontvang en te verskaf. Die staat mag sodanige onderwys, opleiding en onderrig subsidieer.
9. Elke godsdiensinstelling het die institusionele reg op godsdiensvryheid.
  - 9.1 Elke godsdiensinstelling het die onafhanklike regsbevoegdheid om hulle eie belydenisse, leerstellinge en kerklike ordes vas te stel, oor alle leerstellige en kerkordelike sake self te besluit en hulle eie interne sake, insluitende organisatoriese strukture en prosedures, die aanwysing, diensvoorwaardes en ontslag van ampsdraers en vrywillige werkers, en lidmaatskapvereistes, te reël. Die vertroulikheid van die interne sake en kommunikasie van godsdiensinstellings moet eerbiedig word.
  - 9.2 Elke godsdiensinstelling word erken en beskerm as 'n instelling wat met onafhanklike regsbevoegdheid funksioneer en teenoor wie die staat, deur sy regeringsinstellings, die verantwoordelikheid het om regverdig, konstruktief en onpartydig te regeer in belang van almal in die samelewing.
  - 9.3 Die staat moet die onafhanklike regsbevoegdheid van elke godsdiensinstelling eerbiedig en mag nie leerstellige en kerkordelike sake reguleer of aan enige godsdiensinstelling daarvoor voorskryf nie. Dit sluit in dat die howe nie oor leerstellige en kerkordelike sake uitspraak lewer nie.
  - 9.4 Elke godsdiensinstelling onderwerp hulle aan die reg van die land en moet enige onafhanklike optrede of burgerlike afwyking op grond van hulle geloofsoortuigings of leerstellinge verantwoord.
10. Elke godsdiensinstelling wat as regspersoon kwalifiseer, het die reg om in die regsverkeer op te tree, byvoorbeeld deur kontrakte te sluit, eiendom aan te skaf, te onderhou en van die hand te sit en toegang tot die howe te verkry. Die staat mag aan godsdiensinstellings belasting-, liefdadigheids- en ander voordele toestaan.
11. Elke persoon het die reg om vir godsdienstige doeleindes en in die bevordering van hulle doelstellings, vrywillige finansiële en ander vorme van ondersteuning en bydraes te werf, te ontvang, te bestuur, toe te wys en te spandeer. Die vertroulikheid van sulke ondersteuning en bydraes moet eerbiedig word.

12. Elke persoon het die reg om op godsdienstige of ander gronde en in ooreenstemming met hulle etos, en ongeag of hulle staatsondersteuning ontvang, en of hulle persone met ander oortuigings bedien, noodlenigings-, opheffings-, sosiale geregtigheds-, ontwikkelings-, welsyns- en liefdadigheidswerk in die gemeenskap te doen, liefdadigheds- en welsynsorganisasies te stig, te onderhou en daartoe by te dra, en fondse vir hierdie doel te werf, te ontvang, te bestuur, te versprei en te spandeer.
13. Uitleg en toepassing
  - 13.1 Hierdie Handves gee uitdrukking aan die godsdienstrete wat in die Grondwet gewaarborg word.
  - 13.2 Die Handves word nie uitgelê om enige reg in die Grondwet te beperk nie en moet uitgelê word om die rol van godsdien en gewete in Suid-Afrika te bevorder.
  - 13.3 In die uitleg van enige wet moet die howe die oortuigings en waardes van alle sektore van die samelewing, insluitende die godsdienstige sektor, in ag neem.
  - 13.4 Die Handves het regskrag en geniet voorrang bo enige regsreël, behalwe die Grondwet, wat daarmee onbestaanbaar is.
14. Beperkings
  - 14.1 Enige beperking wat op 'n reg in hierdie Handves geplaas word, moet aan die vereistes van artikel 36 van die Grondwet voldoen om geldig te wees.